This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

B G

Digitized by Google

UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK GENT
[redacted]
Digitized by Google

FL. VAN
BOEKB

Digitized by Google

Digitized by Google

Phil 751 e

MENSCHKUNDE

MET BETREKKING TOT DE ZIEL.

Digitized by Google

MENSCHKUNDE

MET BETREKKING TOT DE ZIEL,

DOOR

GOTTLOB ERNST SCHULZE,

HOFRAAD EN HOOGLEERAAR IN DE LOGICA EN METAPHYSICA TE GÖTTINGEN, LID VAN HET AMERIKAANSCH WIJSGEERIG GENOOTSCHAP TE PHILADELPHIA.

Phil 751 c

Naar de derde, grootendeels nieuw bewerkte uitgave, uit het hoogduitsch vertaald.

VOORAFGEGAAN
DOOR EENE VOORREDE EN EENE VERHANDELING
OVER DE WERKING DER TERUGROEPENDE VERBEELDINGSKRACHT,
VAN

J. F. L. SCHRÖDER,

HOOGLEERAAR TE UTRECHT.

Te Zalt-Bommel, bij
JOHANNES NOMAN.
1829.

Digitized by Google

Digitized by Google

MENSCHKUNDE

MET BETREKKING TOT DE ZIEL,

DOOR

GOTTLOB ERNST SCHULZE,

HOFRAAD EN HOOGLEERAAR IN DE LOGICA EN METAPHYSICA TE GÖTTINGEN, LID VAN HET AMERIKAANSCH WIJSGEERIG GENOOTSCHAP TE PHILADELPHIA.

Naar de derde, grootendeels nieuw bewerkte uitgave, uit het hoogduitsch vertaald.

EERSTE STUK.

Te Zalt-Bommel, bij
JOHANNES NOMAN.
1829.

Digitized by Google

Digitized by Google

VOORREDE.

Er is wellligt geene wetenschap, met uitzondering van die, welke zich bepaalt tot de godsdienstige en zedekundige waarheden, die, in hare toepassing, voor de veredeling en volmaking van den mensch zoo gewigtig kan zijn en worden, als de zielkunde. Overal, waar deze veredeling en volmaking bedoeld worden, is hare hulp noodig. De opvoeding, het onderwijs, de wetgeving, het bestuur der maatschappij, de geneeskunde, de kunsten, gegrond op het gevoel van het schoone en verhevene, moeten, indien zij naar de volmaaktheid streven, uit deze rijke bron putten. Godsdienst en zedekunde kunnen aan haar verheven doel niet beantwoorden, indien zij de hulp en de lessen der zielkunde versmaden, welke de hulpmiddelen aanwijst ter oefening en volmaking van ons kenvermogen, ter veredeling van ons gevoel, ter bestiering van onze neigingen en hartstogten, ter

Digitized by Google

overwinning in den strijd voor waarheid en deugd. Zij is de grondstof en maakt het voornaamste bestanddeel uit van alle ware wijsbegeerte. Wijsbegeerte zonder zielkunde is slechts eene verzameling van willekeurige hypothesen en hersenschimmige voorstellingen.

Dit is de uitmuntende wetenschap, welke bijzonder bedoeld werd door het treffend voorschrift der ouden: Ken u zelven. *Men beschouwde, zegt* CICERO, *deze spreuk te verheven, om dezelve aan eenen mensch toe te schrijven. Apollo, de God der wijsheid, had haar verkondigd — zij was met gouden letteren op zijnen tempel te Delphi geschreven.*

Maar is deze wetenschap voor den mensch bereikbaar? Dit kan in twijfel getrokken worden. Weten wij dan, kan men zeggen, wat de ziel op zich zelve is, eenvoudig of zamengesteld, eene zelfstandigheid of kracht; hoedanig zij ontstaat, en zich in het ligchaam ontwikkelt; of, indien zij reeds vóór onze geboorte bestond, waar zij te voren was, en of er al dan niet eene zielsverhuizing plaats heeft? Weten wij, hoedanig zij met het ligchaam vereenigd is, hoe zij daarop werkt, in welke holligheid der hersenen zij zich bevindt, en wat zij zijn zal na de ontbinding van hetzelve? Het is immers bekend, hoe veel er over deze dingen, ja zelfs over de ziel der dieren, geschreven en gesproken is; evenwel na al de pogingen gedurende meerdere duizenden van ja-

Digitized by Google

pen, door de scherpzinnigste geleerden in het werk gesteld, om hierin tot zekerheid te komen, blijft er eene dikke duisternis over dit onderwerp zweven, zoo dat er mannen zijn, en geweest zijn, welke den knoop doorhakten, en het bestaan der ziel geheel ontkenden.

Het eenvoudig antwoord op deze en andere soortgelijke bedenkingen tegen de zielkunde is, het volgende. Deze vragen, hoewel niet geheel vreemd aan de zielkunde, welke wij bedoelen, behoeven niet noodzakelijk door haar beantwoord te worden. Zij onderzoekt de krachten, vermogens, werkingen en aandoeningen der ziel, en tracht de wetten op te sporen, volgens welke dezelve plaats hebben, zonder te bepalen, wat het beginsel, aan hetwelk wij dezelve toeschrijven, op zich zelve zij. Natuurkunde en zielkunde zijn hierin gelijkvormig aan elkander. Gene onderzoekt de krachten en werkingen der stof, welke ten grondslage ligt of het beginsel is der zigtbare wereld; deze de krachten en werkingen der ziel, welke het beginsel is der onzigtbare of zielenwereld. Wat zou er van de zekerheid en het nut der natuurkunde worden, indien dezelve afhing van de juiste beantwoording der vragen: Wat is de stof op zich zelve; is zij in het oneindige deelbaar, of bestaat zij uit eenvoudige deelen; hoedanig zijn de atomen en monaden; is de stof van eeuwigheid af geweest, zoo niet, waaruit en op welke wijze

Digitized by Google

is dezelve ontstaan; is de geheele oneindige ruimte met stof vervuld; wat zijn de zoogenoemde onzware stoffen, zijn het zelfstandigheden of krachten? Al kan de natuurkundige op dit alles geen voldoend antwoord geven, er zal toch niemand zijn, die ontkent, dat er in deze wetenschap zeer groote vorderingen gemaakt zijn, en nog dagelijks gemaakt worden, welke niet alleen voor den weetgierigen geest des menschen tot aangenaam voedsel dienen, maar ook voor het gemak, de genoegens, en het geluk, ja voor de beschaving en veredeling des menschen, hoogst gewigtig zijn.

Hetzelfde kunnen wij van de zielkunde beweren. Al kan dezelve de gemelde vragen nopens de ziel niet voldoende beantwoorden, al gaat de beantwoording derzelve de krachten des menschen te eenenmale te boven, de vorderingen, welke zij gemaakt heeft en kon maken in het onderzoek der vermogens, krachten en werkzaamheden der ziel, wijzen haar eene eerste plaats aan onder de wetenschappen, welke de veredeling en beschaving des menschen en het heil der maatschappij ten doel hebben.

Er is in het algemeen eene groote gelijkvormigheid tusschen de natuur- en zielkunde, en wij zullen daarom ook, bij de zielkundige nasporingen, met vrucht gebruik kunnen maken van de handelwijze, welke de proefondervindelijke natuurkunde der laatste eeuwen met zoo veel voordeel heeft

Digitized by Google

aangewend. Dezelve bestaat hierin. Men neemt met opmerkzaamheid de verschijnselen der natuur waar, ontleedt hetgeen in dezelve gevonden wordt, vergelijkt deze bestanddeelen met andere reeds bekende, tracht, door waarneming der opvolging, het oorzakelijk verband te bepalen, besluit hieruit tot de werking der dingen op ons en op elkander, gebruikt de inductie en analogie, en vindt hierdoor en door de toepassing der verstandswetten en der wiskunde, algemeene wetten en regelen, volgens welke de verschijnselen, veranderingen en werkingen plaats hebben, terwijl uit deze gevondene algemeene regelen andere meer bijzondere afgeleid, en met hetgeen de ervaring leert, vergeleken worden. Zie daar het voornaamste onderzoek der ligchamelijke wereld, en het gewigtigste deel der kennis, die wij ons van dezelve verschaft hebben, en kunnen verschaffen. Gaat men verder, en verdiept men zich in het onderzoek van de natuur der krachten, der stof, en der zelfstandigheden, tracht men het onderwerpelijke van het voorwerpelijke geweldig af te scheiden, dan hoopen zich de zwarigheden opeen, de duisternis wordt hoe langer zoo grooter, en geene hypothese kan dezelve wegnemen. Hoezeer onze zintuigelijke gewaarwordingen geheel iets anders zijn, dan de werking der ligchamen op onze organen, zoo is deze werking nogtans het eenige, hetwelk de natuurkunde ons ten aanzien van de waar-

Digitized by Google

neming leeren kan. Zij onderzoekt de werking van het licht op de oogzenuwen, van de trilling der lucht op de gehoorzenuwen, van de fijne uitvloeisels uit de ligchamen op het reukvlies, van de zout- en olieachtige deelen der ligchamen op de tong en het verhemelte, en van de oppervlakte der ligchamen, van de warmte en koude enz., op de huid. — Doch hoe hieruit gewaarwording en gevoel ontsta, of liever, waarom deze werking de voorwaarde van die gewaarwordingen zij, hieromtrent kan zij geene inlichting geven.

Die soort van kennis nu, welke wij van de ligchamen en de stof hebben, hebben wij ook van de ziel. Wij nemen waar hare verschillende werking en den invloed, welken het ligchaam en andere voorwerpen der uitwendige wereld op het zieleleven hebben, vinden daarin een oorzakelijk verband, en gevoelen even zoo wel onze vreugde, droefheid, begeerte, als wij gevoelen het harde, het zachte, het vloeibare en veerkrachtige. Wij gevoelen even zoo wel de vermeerdering of vermindering van onze krachten, neigingen en begeerten, als wij de vermeerdering of vermindering van licht en warmte ontwaren, en kunnen niet met meer regt het bestaan der ziel ontkennen, dan het bestaan der stof en stoffelijke wereld. De zielkundige waarnemingen zijn niet minder geschikt, om daaruit besluiten af te leiden ten aanzien der krachten en vermogens der ziel, der veranderingen en

Digitized by Google

werkingen, welke dezelve ondergaat en voortbrengt, dan de waarnemingen door de vijf zintuigen geschikt zijn, om daaruit hetzelfde opzigtelijk de stof en de ligchamen te besluiten. Onze kennis van de zielenwereld is dus gelijksoortig met die der ligchamelijke wereld, en daarom moeten wij ook in het onderzoek van de eerste denzelfden weg inslaan, welken wij, met vrucht, in het onderzoek van de laatste bewandelen. Naauwkeurige waarnemingen der werking en aandoening van de ziel, vooral in derzelver opvolging, dienen ten grondslag van het gebouw; hieruit tracht men te vinden, hoe de eene door de andere opgewekt en gewijzigd wordt, en volgens welke wetten zulks geschiedt. Het is vooral de ontdekking van dit laatste, waardoor deze wetenschap meer uitgebreid en volmaakt wordt; en wie zal twijfelen, of hier niet even zoo wel algemeene en onveranderlijke wetten plaats hebben, als in de zigtbare natuur?

Wat aangaat de vorderingen in de natuur- en zielkunde, hierin vertoont zich voorzeker een groot verschil. Zeer groot zijn de vorderingen, welke reeds in de eerste gemaakt zijn; en hoedanige het menschelijk verstand daarin nog verder kan maken, laat zich niet bepalen. Hier kunnen wij geene andere grenzen stellen, dan die, welke in de natuur van het menschelijk kenvermogen gegrond zijn. Elke ontdekking geeft aanleiding tot eene volgende, en de uitvinding

der boekdrukkunst is een waarborg, dat dezelve voor de nakomelingschap niet verloren gaat. Zoo kan, in den stroom der tijden, elke eeuw ter voltooijing en volmaking dezer wetenschap bijdragen.

Veel moeijelijker is de voortgang van den menschelijken geest in de beschouwing van zich zelven — in de zielkunde. Hier verdwijnt, in zeker opzigt, de ruimte, en verdwijnen met dezelve veelvuldige hulpmiddelen. Er blijft over de tijd; doch deze is zeer arm aan verscheidenheid, en staat, in dit opzigt, in verhouding tot de ruimte, gelijk de regte lijn tot het meetkundig ligchaam. Wat zou de natuurkunde zijn zonder de wiskunde? Doch hoe gering is de hulp, welke deze aan de zielkunde verschaft! De duistere gewaarwordingen van het gezigt kunnen door gezigtkundige werktuigen duidelijker worden. Door de uitvinding der mikroskopen hebben zich in de kleinste ruimte, en door die der teleskopen in de grootste ruimte, nieuwe werelden vertoond, en hoe ver is men niet in het meten derzelve gekomen! De natuurkundige neemt niet alleen waar hetgeen de gewone loop der natuur hem doet zien; hij ondervraagt ook de natuur. Hij maakt willekeurige scheidingen, zamenstellingen en veranderingen, vervaardigt werktuigen hiervoor geschikt, en noodzaakt op die wijze, als ware het, de natuur, om op zijne vragen te antwoorden. Bijna al deze voorregten, hulpmiddelen en vrijheden mist de

Digitized by Google

zielkunde. Getallen, wiskundige formulen en leerstellingen kunnen haar weinig hulp aanbrengen. Zij kan geen mikroskoop of teleskoop vinden, om de duistere voorstellingen van den geest, waarvan het gebied en de werking zoo gewigtig en groot is, tot klaarheid te brengen. Zij kan niet, naar welgevallen, gewaarwordingen, voorstellingen, aandoeningen en neigingen zamenstellen en scheiden, en hierdoor de natuur noodzaken te antwoorden.

Het is waar, ook de zielkunde heeft hare hulpmiddelen. Van elk vak van menschelijke kundigheden, aan hetwelk zij mededeelt, ontvangt zij ook wederkeerig, in het bijzonder van de natuurkunde, de opvoedkunde, en van de geschiedenis (niet der oorlogen maar) des menschen. Inzonderheid heeft zij daarin een belangrijk voordeel, dat het voorwerp, waaromtrent wij waarnemingen doen, steeds bij ons is.

Uit deze vergelijking der natuur- en zielkunde (*) *meen ik het volgende besluit te kunnen opmaken. Indien de zielkunde, afstand doende van hetgeen het kenvermogen des menschen te boven gaat, en, het voetspoor der natuurkunde volgende, zich alleen bepaalt tot de veranderingen,*

(*) *Uitvoeriger heb ik hierover gehandeld in eene latijnsche redevoering, aan de Utrechtsche Hoogeschool, den 26. Maart 1824. gehouden:* De nostra cognitione animi comparata cum cognitione rerum corporearum.

werkingen en betrekkingen, tot het opsporen der naaste oorzaken, en vooral tot de wetten, volgens welke de zielskrachten werken; indien meer en meer eene algemeene belangstelling voor haar ontstaat, eene naauwkeurige opmerkzaamheid op zich zelven, en opregte mededeeling zijner waarnemingen plaats heeft; indien een zorgvuldig, doch ook oordeelkundig, gebruik gemaakt wordt van de veelvuldige hulpmiddelen, welke de verschillende vakken van kundigheden hier aanbieden: dan zal deze wetenschap eens met roem de natuurkunde ter zijde streven, en zoo ter veredeling van den mensch, als ter volmaking der wetenschappen, uitstekende hulp aanbrengen. Hetgene zij thans reeds gedaan heeft, kan ons doen zien, wat van dezelve nog in het vervolg te wachten zij.

Van de groote belangrijkheid der zielkunde overtuigd, heb ik mijne lessen over de Logica altijd vereenigd met beschouwingen, uit dezelve ontleend. In dit akademische jaar heb ik mij in het bijzonder tot dit vak bepaald. Hiertoe was intusschen noodig een handboek, geschikt ter regeling der beschouwing en ter voorbereiding tot de lessen. Indien andere bezigheden mij daarin niet verhinderd hadden, zoude ik zelf zoodanig handboek vervaardigd en uitgegeven hebben. In Duitschland zijn verschillende leerboeken over den geheelen omvang der psychische Anthropologie uitgegeven, welke groote verdien-

Digitized by Google

zien hebben. Vooral scheen mij toe bijzondere aanprijzing te verdienen de derde uitgave van het werk van den Göttingschen Hoogleeraar G. E. SCHULZE, *getiteld* Psychische Anthropologie, *Göttingen, 1826. De schrijver heeft zich ook door andere werken als wijsgeer, op de loffelijkste wijze, doen kennen, zoo als, in het bijzonder, door het werk genoemd* Aenesidemus, *1792., waarmede hij de elementaire wijsbegeerte van* REINHOLD *en de Kritiek der zuivere rede van* KANT *bestreed, — voorts door de volgende:* Kritiek der theoretische Wijsbegeerte, 1801. Leidraad der ontwikkeling van het burgerlijk en lijfstraffelijk regt, 1813. Wijsgeerige zedekunde, 1817. *Leerbeginsels der* algemeene Logica, 4de *uitgave,* 1822. Encyclopaedie der wijsgeerige wetenschappen, 3de *uitgave*, 1824.

De Psychische Anthropologie *van* SCHULZE *beveelt zich in het bijzonder aan door orde, naauwkeurigheid en duidelijkheid, door de onafhankelijkheid van eenig hypothetisch wijsgeerig stelsel, en door de analytische wijze van onderzoek, waarvan ik gesproken heb. Mijn hooggeachte vriend, de Heer* RIEHM, *Leeraar der Hervormde Gemeente te Zalt-Bommel, thans beroepen te Amsterdam, heeft aan mijn verzoek, de vertaling van dit werk op zich te nemen, wel willen voldoen, waarvoor ik hem openlijk mijnen dank betuig, en, gelijk ik er durf bijvoegen, den dank der Studenten onzer Hooge*

Digitized by Google

School, die door de zucht, om hunnen geest te beschaven, gedreven, de anthropologische lessen met genoegen bijwonen. De vertaling zelve, vertrouw ik, zal de goedkeuring des lezers wegdragen, bijzonder, wanneer hij de veelvuldige moeijelijkheden in aanmerking neemt, aan het overbrengen van zoodanig werk verbonden.

Ik voeg hier bij een uittreksel uit verhandelingen, door mij, eenige jaren geleden, gehouden over de terugroepende verbeeldingskracht, *omdat hetzelve, gelijk ik mij vlei, geschikt is, om het boven aangemerkte nader op te helderen, en dus deels de belangrijkheid der zielkunde en derzelver gelijksoortigheid met de natuurkunde te doen zien, deels aan te toonen, hoe ook de wijze van onderzoek, in de natuurkunde gebruikelijk, met vrucht op de zielkunde kan worden toegepast.*

Utrecht 12 Maart 1829.

Digitized by Google

OVER
DE WERKING
DER
TERUGROEPENDE
VERBEELDINGSKRACHT.

De beschouwing van elk onderwerp, tot den mensch betrekkelijk, is belangrijk, hetzij dezelve het ligchaam, of de ziel des menschen, de organische vermogens en werkingen, of de vermogens en werkingen van den geest, betreffe, hetzij zij zich onledig houde met hetgeen de mensch, zonder eenig toedoen, door de *natuur*, *of* met hetgeen hij, door zijnen vrijen wil, is, wordt en tot stand brengt. Gelijk het ligchaam van den mensch een organisch geheel uitmaakt, waarvan elk deel doel en middel tevens is, en in die wondervolle machine elk deel een rad mag genoemd worden, hetwelk bewogen wordt, en elk ander rad in beweging brengt; zoo maakt ook, als ware het, de

Digitized by Google

geheele mensch, ja, in zeker opzigt, het geheele menschelijke geslacht een organisch geheel uit, waarin alles doel en middel tevens is, waarin niets overtolligs, niets onze beschouwing onwaardigs, gevonden wordt.

Hiermede kan intusschen zeer wel bestaan de stelling, dat het eene gedeelte in belangrijkheid van beschouwing boven het andere uitmunt. Zoo is het voor eenen staatkundige allezins gewigtig, de ligging en juiste grootte van een land, deszelfs vlakten en bergen, rivieren, zeeën, de vruchtbaarheid en onvruchtbaarheid van den grond, en deszelfs voortbrengselen wel te kennen; maar gewigtiger is het voor hem, de menschen te kennen, die dat land bewonen, derzelver geaardheid, nijverheid, beschaving, en nog gewigtiger, datgene te onderzoeken, hetwelk, aan dit maatschappelijk geheel, leven, orde, regel, doelmatigheid en veiligheid geeft, de wijze van bestuur van dat land, de betrekking der uitvoerende en wetgevende magt, de wetten, inrigting der geregtshoven, de land- en zeemagt enz.

Passen wij dit toe op den mensch zelven. Niemand onzer zal ontkennen, dat de krachten, vermogens en werkingen van den geest, die dit geheel, hetwelk wij *mensch* noemen, bezielen, en aan hetzelve orde, veiligheid en waarde geven, hoogst belangrijke onderwerpen van beschouwing zijn. Hee

meer ook de mensch in ware beschaving en verlichting vordert, des te meer leert hij de vermogens en krachten der ziel boven alle andere goederen en vermogens waarderen. En geen wonder: de ware *verlichting* bestaat in de ontwikkeling der hoogere vermogens van den geest. Reeds de grijze oudheid *oordeelde* alzoo over de waarde van den mensch. ORPHEUS, TYRTAEUS, de zeven wijzen van Griekenland, het hoofd zonder hersenen in de fabel van AESOPUS, de strijd van AJAX en ULYSSES, de achting voor den ouden NESTOR, hoewel van ligchaamssterkte en vlugheid beroofd, en zoo vele andere verhalen kunnen hiervan getuigen. Spreek, zeide SOCRATES tot den jongeling, die bij hem kwam, *spreek, op dat ik u leer kennen.* Geef, in uwe verbeelding, aan eenen man de schoonheid van APOLLO, de kracht van HERCULES, den rijkdom van CROESUS, doch een zeer beperkt verstand, ontzeg aan eenen anderen geheel en al schoonheid, sterkte en rijkdom, maar schenk hem de uitmuntendste vermogens van den geest; kan het antwoord op de vraag: *Wie van beide zoudt gij het liefst willen zijn?* onder *beschaafde* menschen twijfelachtig wezen?

Deze overweging heeft mij bepaald, om, in dezen kring van beschaafde en achtingswaardige mannen, over eene der krachten van den menschelijken geest te handelen. Ik kies daartoe de *verbeeldingskracht*, welke voorzeker alle onze opmerking ver-

dient. Geen vermogen van den geest levert meer rijke stof van beschouwing, geen vermogen eene grootere menigvuldigheid en verscheidenheid van werking op, geen vermogen vertoont meer wonderbare en tegengestelde verschijnselen, geen vermogen eindelijk heeft meer invloed op andere vermogens en op het ligchaam, dan de verbeeldingskracht.

Hier werkt zij tot herstel, daar ter vernieling der gezondheid; hier verlevendigt zij, daar verduistert zij de zinnelijke indrukken; hier bewaart zij dezelve zorgvuldig, daar vervalscht zij dezelve, en stelt hare voortbrengsels in derzelver plaats; hier brengt zij de grootste geniën voort, daar vervult zij de huizen der krankzinnigen. Hier dient zij, door levendige, gepaste, beelden en vergelijkingen, het rijk der waarheid en zedelijkheid, daar, door geestige boert, het rijk der duisternis en zedeloosheid; hier verheft zij den mensch tot de Godheid, daar verlaagt zij de Godheid tot eenen mensch. Hier werkt zij heilzaam op ons godsdienstig en zedelijk gevoel, daar besmet zij den geest met wellustige, schandelijke, beelden; hier beteugelt zij de hartstogten, daar ontvlamt zij dezelve. Hier wapent zij den mensch met moed bij nakende gevaren en onheilen; daar verlamt zij, door vertooning van ijdele schimmen en spoken, alle kracht des ligchaams en des geestes. Hier vergezelt zij liefdadig den martelaar voor waarheid, vrijheid en godsdienst op de schrikkelijke pijnbank, verzacht de smarten, en doet

heen welgemoed eene betere wereld intreden; daar vervalt zij met kille huivering den dwingeland op zijnen trotschen troon, hoewel omringd van duizend trawanten en slaven. Door haar worden de *schoonste vormen*, en de meest wanstaltige gewrochten, door haar een elysium, en een tartarus, door haar eene gezonde en eene kranke wijsbegeerte, door haar een ware dichter en een smakelooze rijmelaar, door haar droomen en werken voor de eeuwigheid geschapen.

Doch waar zou ik eindigen, indien ik hier al de bijzonderheden der verbeeldingskracht wilde opnoemen! Het is genoeg, indien uit het gezegde de *rijkdom en de belangrijkheid* dezer stof blijkbaar wordt. Men zal dus ook eene beschouwing van al deze verschillende werkingen hier gewis niet verwachten. Om mijn onderwerp te beperken, zal ik thans alleen handelen over de zoogenoemde *terugroepende verbeeldingskracht*, doch daarvan ook slechts de hoofdverrigtingen beschouwen, welke strekken kunnen, om over hetgene wij voorbijgaan, eenig licht te verspreiden.

Om in het onderzoek der verschillende vermogens en werkingen der ziel eenigzins gelukkig te slagen,

Digitized by Google

moeten wij, naar mijn oordeel, denzelfden weg inslaan, welken de natuurkunde, die de ligchamelijke wereld onderzoekt, met zoo veel vrucht bewandelt, den weg der ervaring en waarneming. Wij moeten de verschijnselen en werkingen der ziel zorgvuldig naasporen, vooral in derzelver opvolging, ten einde te bepalen, hoe de eene door de andere opgewekt en gewijzigd worden, en daaruit, indien zulks mogelijk is, algemeene wetten trachten af te leiden, volgens welke deze werkingen geschieden, en zulks, nog meer dan in de natuurkunde geschiedt, ook ten opzigte van het verband der werking van het ligchaam en van de ziel. Dezen weg althans zullen wij hier trachten in te slaan. Geene willekeurige hypothesen, maar zuivere waarnemingen en het voorbeeld eener gezonde natuurkunde, zullen ons hier tot gidsen verstrekken.

Vooreerst dan de beantwoording der vraag: *Wat is verbeeldingskracht, en welke plaats bekleedt zij onder de verschillende vermogens van den menschelijken geest?*

De natuurkundigen zijn gewoon, de werkingen in de ligchamelijke wereld in verschillende soorten te verdeelen, en zoo vele beginselen als oorzaken dezer werkingen aan te nemen, als er soorten van verschijnselen en werkingen zijn, welke niet de eene uit de andere kunnen afgeleid worden. Deze oor-

spronkelijke oorzaak of dit beginsel noemt men gewoonlijk *kracht*, zoo als de aantrekkende of afstotende kracht, veêrkracht, vormkracht, kracht van zamenhang. Hiertoe wordt ook door velen gerekend de magnetische, elektrische, galvanische kracht, en men zoude ook, met hetzelfde regt, kunnen spreken van eene lichtkracht, warmtekracht. Anderen daarentegen houden dezelve voor stoffen, en wel voor vloeistoffen, en spreken dus van magnetische, elektrische, galvanische stof, van warmte- en lichtstof, doch zijn genoodzaakt, te belijden, dat dezelve ongelijksoortig zijn met de ons bekende vloeistoffen, en deze ongelijksoortigheid door het een of ander bijvoegsel, zoo als door het woord *imponderabele* of *onzware vloeistoffen*, te kennen te geven.

Dan, hoe dit ook zijn moge, alle natuurkundigen komen hierin overeen, dat er werkingen en verschijnselen in de natuur zijn, welke wezenlijk van elkander verschillen, en dat wij dus, ter verklaring van dezelve, genoodzaakt zijn, naar mate van den staat onzer natuurkennis, een grooter of geringer getal van beginselen of krachten aan te nemen, doch dat het, bij grootere vorderingen in de natuurkunde, zeer wel gebeuren kan, dat hetgeen wij voor twee en meer beginselen hielden, slechts *één* beginsel is, doch verschillend gewijzigd; dat het b. v. megelijk is, dat al de zoogenoemde imponderabele stoffen wijzigingen zijn van een en hetzelfde beginsel. Voor het overige is het in de

Digitized by Google

natuurkunde van weinig belang, welke naam aan zoodanig beginsel gegeven wordt, zijnde de hoofdzaak de ontdekking der wet, volgens welke dat beginsel werkt. NEWTON noemde de kracht of oorzaak, waardoor het vallen en de zwaarte der aardsche ligchamen, de beweging der hemelligchamen, die tot ons zonnestelsel behooren, voortgebragt worden, de *aantrekkingskracht*. Van meer aanbelang was de door hem ontdekte wet, volgens welke deze kracht werkt.

Op dezelfde wijze handelen wij in de zielkunde. Uit hoofde van de wezenlijke verscheidenheid van de werking der ziel verdeelen wij dezelve in verschillende soorten, en wel in drie hoofdsoorten. De eerste bepaalt zich tot het kennen der voorwerpen, de tweede tot het aangename en onaangename der gewaarwordingen, de derde tot de neigingen, de begeerte en den wil. Wij schrijven daarom aan de ziel drie vermogens toe, het *kenvermogen*, het *gevoelvermogen* en het *begeervermogen*. Bij het kenvermogen onderscheiden wij drie verschillende werkingen, het *ontvangen*, het *bewaren* en terugroepen van het ontvangene, en het *bewerken*.

Wij ontvangen of nemen waar de uitwendige dingen door onze vijf zintuigen; wij zien, hooren, ruiken, smaken en voelen. Dit geschiedt door den *uitwendigen zin*. Maar wij hebben ook eene bewust-

heid in ons zelven van de aandoeningen, den toestand, de werking onzer ziel, wij nemen waar onze droefheid, ons begeeren en handelen. De bewustheid hiervan pleegt men aan een bijzonder vermogen toe te schrijven, hetwelk men den *inwendigen zin* noemt. Voorts kan hiertoe gerekend worden de *rede*, voor zoo verre zij de bron is der ideën en beginselen, waardoor wij ons boven de zinnelijke natuur verheffen, en waardoor in onze kennis en handelingen eenheid, orde en overeenkomst ontstaat. Voor zoo verre deze rede betrekking heeft tot de kennis, wordt zij *theoretische*, doch voor zoo verre zij zich tot handelingen en zedelijke beginselen bepaalt, wordt zij *praktische* rede genoemd.

Wij hebben voorts een vermogen, hetwelk over het ontvangene oordeelt, hetzelve vergelijkt, daaruit begrippen en besluiten vormt. Dit is het *verstand*. Hierbij komt een vermogen, hetwelk uit de zinnelijke waarnemingen, naar willekeur, eene nieuwe waarneming zamenstelt, bij gevolg de orde en den vorm verandert, en de kenteekenen en bijzonderheden der waarneming in eene andere vereeniging, dan wij dezelve gehad hebben, wederom voorstelt. Dit is het werk der *scheppende verbeeldingskracht*. Het vermogen, hetwelk de voortbrengselen van het verstand bewaart, dezelve met de natuurlijke en kunstteekenen, waartoe vooral de taal behoort, wederom voor den geest brengt, is het *geheugen*; terwijl eindelijk de *terugroepende verbeeldingskracht* bij-

Digitized by Google

zonder dient ter bewaring der zinnelijke waarnemingen, en dus derzelver kenteekenen in dezelfde vereeniging wederom voorstelt, als dezelve geweest zijn. Ook brengt zij wederom voor den geest de voortbrengselen der scheppende verbeeldingskracht, en is noodzakelijk bij de zinnelijke waarneming, vooral van het gezigt en gehoor, om hetgene reeds waargenomen is, met hetgene waargenomen wordt, te vereenigen, zonder welke vereeniging geen geheel der aanschouwing ontstaan kan.

Tot het *ontvangvermogen* kunnen wij dus rekenen te behooren, de uit- en inwendige zin en de rede; tot het *bewaarvermogen*, het geheugen en de terugroepende verbeeldingskracht; en eindelijk tot het *bewerkend vermogen*, het verstand en de scheppende verbeeldingskracht.

De *verbeelding* werkt dus op tweederlei wijze. Zij brengt de waarnemingen en gewaarwordingen wederom voor den geest, welke wij gehad hebben, zoo dat zij ons eene voorstelling geeft van het afwezige voorwerp, of zij schept, door zamenstelling en scheiding, vergrooting of verkleining, nieuwe gewrochten. Laat ons dit met eenige voorbeelden ophelderen.

Elk onzer zal, gelijk ik vertrouw, in staat zijn, zich thans vrienden en bekenden voor te stellen, welke hier niet tegenwoordig zijn, vrouw, kinderen,

Digitized by Google

broeders, zusters, of andere huisgenooten, derzelver gedaante, kleeding — voorts zijne woning, en daarin vooral de huiskamer en het vertrek, waarin men gewoon is te werken, met al hetgeen er in is, en wel in die orde, zoo als het zich daar bevindt, zoo dat wij, te huis komende, ons zullen verwonderen, indien die orde, welke wij ons voorstellen, mogt verbroken zijn. Men zal de eene of andere streek, de steden, dorpen, velden, bergen, werktuigen, die men op zijne reis of anderzins gezien heeft, en vooral de spelen en vermaken der jeugd met al hetgeen daartoe behoorde, thans en op andere tijden, als ware het, wederom zien, al zijn de waarnemingen lang geleden, en de voorwerpen of niet meer, of verre van ons. Wanneer wij ons deze afwezige dingen voorstellen, dan brengen wij voor den geest, hetgene wij te voren gezien hebben, en dit is het werk der verbeelding, welke men eigenaardig de *terugroepende* (*reproductive*) noemt, doch die ook, wegens de overeenkomst van hare voorstellingen met de gewaarwordingen, de *nabootsende* kan genoemd worden.

De *scheppende* of *dichtende* gaat nog verder. Zij stelt, willekeurig of onwillekeurig, uit de vormen, toonen, of beelden, welke zij terugroept, andere zamen, welke nooit waargenomen zijn, en dikwijls in de natuur geenszins kunnen gevonden worden. De arabische nachtvertellingen, de koran, de mythologiën en spookverhalen geven ons hiervan

Digitized by Google

overvloedige voorbeelden. Wanneer een teekenaar slechts nateekent, hetgene hij voorheen gezien heeft, of het portret van eenen afwezigen vervaardigt, dien hij gezien heeft, of de dichter, of elk ander ons eene duidelijke beschrijving van iets geeft, waarvan hij ooggetuige geweest is; wanneer een werktuigkundige een werktuig vervaardigt, hetwelk hij op zijne reis heeft leeren kennen, of iemand eene aria of melodie zingt, welke hij meermalen gehoord heeft, dan werkt hier alleen, of ten minste in de eerste plaats, de *terugroepende* verbeeldingskracht. Maar wanneer het penseel van den schilder ons goden en godinnen vertoont, wanneer de dichter ons den hemel en de hel, het onderaardsche rijk, de maatschappij der praeadamiten uitvoerig beschrijft, waarin hij nooit geweest is; wanneer de verdienstelijke WATT een stoomvaartuig laat maken, de toonkunstenaar een stuk vervaardigt of speelt, hetwelk geene compilatie is, dan is hier bijzonder werkzaam de *scheppende, dichtende*, verbeeldingskracht. Gelijk het verstand, bij zijne werkzaamheid, het geheugen, zoo heeft ook de scheppende verbeelding de terugroepende bijzonder noodig; want hoe willekeurig ook de zamenstelling der stof zijn moge, zij kan geene stof scheppen. De verbeeldingskracht van den blindgeborenen kan nooit kleuren, die van den doofgeborenen nooit toonen of harmoniën voortbrengen.

Dit oordeel ik vooreerst toereikende te zijn ter beantwoording der vragen: *Wat is verbeeldings-*

kracht, welke plaats bekleedt zij onder de verschillende vermogens van den geest, en welk is het onderscheid der terugroepende en scheppende verbeeldingskracht? Dit alles zal intusschen, vlei ik mij, nog nader worden opgehelderd door het volgende onderzoek, betreffende de bijzondere werkingen der terugroepende verbeeldingskracht, en de wetten, volgens welke dezelve geschieden.

De eerste opmerkenswaardige bijzonderheid bij de werking der verbeeldingskracht bestaat hierin, *dat zij niet alle soorten van zinnelijke gewaarwordingen met dezelfde levendigheid, duidelijkheid en naauwkeurigheid terugroept.* Die van het gezigt bekleeden hier voorzeker de eerste plaats, dewijl zij het levendigste en duidelijkste door de verbeelding in de bewustheid hernieuwd worden, zoodat de voorstelling, welke door haar gegeven wordt, de meeste gelijkvormigheid heeft met de gewaarwording zelve. Elk onzer, die het edele zintuig, het gezigt, bezit, zal zulks gereedelijk toestemmen, en wij hebben hiervan reeds voorbeelden aangehaald. Wanneer wij onze oogen sluiten, kunnen wij ons zeer gemakkelijk de geheele zaal, waarin wij hier vergaderd zijn, met al hare bijzonderheden, voor zoo verre wij dezelve gezien hebben, ja ook de ons bekende personen, welke zich daarin bevinden, gemakkelijk voorstellen.

De levendigheid dezer voorstellingen hangt in

Digitized by Google

het bijzonder af van den indruk, welken eene zaak of een persoon, bij het zien van dezelve, op ons gemaakt heeft, en van onze belangstelling in dezelve. Is deze levendigheid zeer groot en aanhoudend, dan gebruiken wij deze en dergelijke uitdrukkingen: het is, als of ik hem nog voor mij zie, met dat gelaat, die kleeding, die houding.

Hieraan moet ook grootendeels toegeschreven worden, dat wij ons de tooneelen onzer jeugd zoo levendig kunnen voorstellen. Het was die tijd, toen wij zoo geheel en al in het tegenwoordige leefden, zonder smart over het voorledene, zonder vrees voor de toekomst, toen wij met volle teugen ledigden den beker der vreugde, welken ons de natuur, onze makkers en vrienden aanboden. Wij verplaatsen ons daarom zoo gaarne in dien tijd terug, zien met genoegen onze spelen en speelgenooten, het ouderlijk huis, en al wat toen onze belangstelling opwekte, en denken wel eens, bij dit vernieuwd genot, aan de woorden van HÖLTY.

Wie war ich doch so wonnereich,
Dem Kaiser und dem König gleich,
In meinen Jugendjahren.

of, gelijk onze vaderlandsche dichter SIMONS het uitdrukt:

Wat was ik toch verheugd en rijk,
Den keizer en den vorst gelijk,
In mijne vroeger jaren.

Digitized by Google

Wij zijn dus gaarne inschikkelijk omtrent de dwaling van den grijsaard, die meent, dat de tijden zijner jeugd beter waren, dan de tegenwoordige zijn. Zoo zal het ons ook eenmaal toeschijnen. Het is eene onschuldige misleiding der verbeeldingskracht.

De naauwkeurigheid der voorstellingen bestaat in de juiste overeenkomst derzelve met de gewaarwordingen, zoowel wat de deelen, als wat het geheel betreft.

In deze twee dingen, de levendigheid en naauwkeurigheid, is de volmaaktheid der terugroepende verbeelding gelegen, welke, bij den eenen mensch, in eenen veel hoogeren graad gevonden wordt, dan bij den anderen, en ook van den leeftijd afhangt. De natuurlijke aanleg is wel de voornaamste grond van deze verscheidenheid; des niet te min kunnen ook opmerkzaamheid, oefening en belangstelling zeer veel ter volmaking bijdragen, in het bijzonder, dewijl zij aan de gewaarwordingen zelve, van welke toch de voorstellingen der verbeelding afhangen, meer levendigheid en naauwkeurigheid bijzetten.

Deze aanmerking bepaalt zich tot alle soorten van zinnelijke voorstellingen, doch in het bijzonder tot de gezigtsvoorstellingen. Het is daarom, dat de beoefening der beeldende kunsten, der teeken- schilder- en beeldhouwkunst, ter volmaking der

Digitized by Google

verbeelding in dit opzigt zeer veel kan bijdragen, terwijl ook, van de andere zijde, tot de gelukkige beoefening dezer kunsten een gunstige aanleg en ontwikkeling der verbeeldingskracht vereischt wordt. Er zijn teekenaars, die het welgelijkend portret van iemand vervaardigen kunnen, welken zij slechts eenmaal gezien hebben. De vermaarde schilder APELLES was in groote gunst bij ALEXANDER, doch geenszins bij PTOLEMAEUS. Toen deze laatste, na den dood van ALEXANDER, koning van Egypte werd, gebeurde het, dat APELLES, op eene zeereis, door den storm genoodzaakt was, in de haven van Alexandrië binnen te loopen. De hovelingen, hem vijandig, vernamen dit, en wilden hem de ongenade des konings doen gevoelen. Zij zonden dus iemand, die, als daartoe door PTOLEMAEUS gelast, hem uitnoodigde, bij denzelven te komen. APELLES, hoewel hierover verwonderd, voldeed aan die uitnoodiging, en ging tot den koning. Deze hem ziende, vroeg hem gramstorig: Wat wilt gij? Ik ben genoodigd. Door wien? Ik weet den naam van dien man niet, doch ik zal hem u doen kennen. Dit gezegd hebbende, nam hij eene houtskool, welke hij op den haard zag liggen, en teekende, met eenige weinige trekken, het gezigt van den uitnoodiger zoo duidelijk, dat PTOLEMAEUS denzelven terstond herkende. Deze werd geroepen, en bekende zulks gedaan te hebben.

Op de gewaarwordingen van het gezigt volgen

die van het gehoor; want *geluiden en toonen worden, in het algemeen genomen, op verre na niet zoo gemakkelijk, niet zoo levendig en naauwkeurig, teruggeroepen, als kleuren en gedaanten.* Al zijn wij niet ongeoefend in de toonkunst, wij moeten toch eene aria of melodie meermalen gehoord hebben, om dezelve zonder noten te kunnen zingen; wij moeten eene symphonie, of ook een kleiner muzijkstuk, meermalen gehoord hebben, om hetzelve op het gehoor te kunnen naspelen. Zeker zijn hier uitzonderingen, en men vindt menschen, wier verbeelding even zoo gemakkelijk geluiden en toonen, als kleuren en vormen kan terugroepen. Zoo verhaalt men van den beroemden componist MOZART, dat hij eene opera, hem onbekend, gehoord hebbende, dezelve, te huis komende, terstond op het papier bragt. Deze vervaardigde zijne stukken niet bij het klavier, maar schreef, bij het componeren, dadelijk de noten, op dezelfde wijze, als wij, zonder te lezen of ons zelven voor te dicteren, eenen brief schrijven.

Oefening, opmerkzaamheid en belangstelling hebben hier denzelfden invloed, als bij de gezigtsvoorstellingen, en kunnen dus veel bijdragen, om, met gemakkelijkheid en naauwkeurigheid, toonen en melodiën wederom voor de bewustheid te brengen; weshalve men dit bij de toonkunstenaars, bij welke het eerste plaats heeft, ook gewoonlijk vindt. Wie gewoon is, naar het gehoor, gelijk men zegt, en

niet of weinig naar noten te spelen, die zal meer, dan een ander, het overige gelijk staande, eene vaardigheid verkrijgen, om hetgene hij hoort, terstond meer of min naauwkeurig te spelen. De uitvinding der noten staat hierin gelijk met de uitvinding der schrijf- en drukkunst. *Het eerste heeft de oefening van deze werkzaamheid der verbeelding, het ander de oefening van het geheugen, in zeker opzigt verminderd.* Blindgeborene toonkunstenaars missen het gebruik der noten, en van hier in het bijzonder derzelver vaardigheid in het naauwkeurig terugroepen der toonen. Deze vaardigheid wordt vermeerderd, omdat zij, bij het gemis van het gezigt, in de noodzakelijkheid gebragt zijn, om, door middel van het gehoor, de voorwerpen te onderscheiden, en dus op de geringste verschillen in geluiden en toonen zorgvuldig acht te geven.

Er zijn er, welke daarin uitmunten, dat zij de stem van eenen anderen en derzelver leiding volkomen kunnen nabootsen, en hierdoor, vooral wanneer de stemmen carricaturen zijn, soms zeer veel ter veraangenaming van een gezelschap bijdragen. Deze bekwaamheid is niet alleen gelegen in eene hiertoe geschikte buigzaamheid der stem, maar vooral *in eene sterke kracht der verbeelding, om zich de stemmen van anderen levendig te kunnen voorstellen.* Deze werkzaamheid der verbeelding is van een' anderen aard, dan die, welke zich alleen

tot de opwekking van hoogere en lagere toonen bepaalt. In de geluiden is namelijk, behalve het hooge en lage, hetwelk wij gewoon zijn *den toon* te noemen, en hetwelk afhangt van het aantal slingeringen van het geluidgevend ligchaam (zoo als van eene snaar) in eenen bepaalden tijd, nog *eene oneindige verscheidenheid van kenteekenen, welke voortkomt uit de natuur en zamenstelling van dat ligchaam.* Zoo kunnen wij zeer wel onderscheiden bij denzelfden toon A, of dezelve op een klavier, viool of harp wordt aangegeven. Het zijn deze verscheidenheden, welke het oor in staat stellen, om te oordeelen, van welk voorwerp of van welk dier een geluid komt. Zoodanige ontelbare verscheidenheden van dezelfde toonen ontmoeten wij vooral in de stem der menschen, zoodat wij hierdoor den eenen bekende van den anderen onderscheiden. De meeste menschen kunnen eene opvolging van toonen gemakkelijk terugroepen, of zich voorstellen, maar niet die wijziging en leiding der stem, welke wij hier bedoelen, hoewel ook hierbij de toonen in aanmerking komen, en de eene dikwijls eene quint, ja zelfs eene octaaf hooger, dan de andere, spreekt, ja sommigen, bij het spreken, dikwijls uit de eene octaaf in de andere overspringen. Het is zeer wel mogelijk, dat MOZART, die in het eerste eene bijzondere vaardigheid had, tot het nabootsen der stem van eenen anderen weinig geschikt was; en het is mij ook niet bekend, dat uitmuntende blinde toonkunstenaars in dit laatste gewoonlijk uitmunten.

Digitized by Google

Deze en andere bijzondere werkingen der verbeelding bij de gezigts- en gehoorvoorstellingen vertoonen zich bij de menschen zeer verscheiden, en bevestigen dus ook hier, gelijk bij andere vermogens der ziel, *dat er, ten aanzien van het bezit van een vermogen, eene even groote verscheidenheid is tusschen de menschen, als er verscheidenheid is tusschen de werking van hetzelve.* Het groot getal der organen, welke ons de schedelleer van GALL verkondigt, is dus nog geenszins toereikende, om het verschil van aanleg volledig te bepalen. De natuur bekommert zich niet om onze begrippen, en vereenigt geenszins in een individu, hetgene wij door het begrip van een bepaald vermogen zamenvatten. Hoe vele ongelijksoortige werkingen brengt niet zoowel de terugroepende, als scheppende verbeeldingskracht voort. Wij spreken dus niet eens naauwkeurig, wanneer wij aan iemand eene sterke verbeeldingskracht toeschrijven. Bepalen wij ons alleen tot hetgeen de ervaring doet zien, dan zullen wij aan iemand eenen aanleg en eene vaardigheid tot *zekere bepaalde* verrigtingen der verbeeldingskracht toeschrijven.

Wat aangaat de overige zintuigelijke gewaarwordingen, die van den reuk, den smaak en den tastzin, alsmede de ligchamelijke gewaarwordingen, welke tot het levensgevoel behooren, *deze worden, in het algemeen genomen, veel flaauwer, onduidelijker en met meer moeite, door de verbeelding,*

voor den geest gebragt, dan die van het gezigt en het gehoor. Wij kunnen ons de gewaarwordingen slechts flaauw voorstellen, welke wij voorheen hadden, toen wij met de hand over hout, steen, metaal, eene rasp, zaag, een kleed, kussen enz. streken, of de hand in water, sneeuw, kwik, olie dompelden, of toen wij geslagen, gestoten, gekwetst werden, ons brandden, hoofdpijn, maagpijn of eenige andere pijn hadden. Zoo wordt ook de reuk van de eene of andere bloem, de smaak van de eene of andere spijs of drank, die wij, eenigen tijd geleden, proefden, flaauw en onduidelijk voorgesteld. Intusschen vinden wij ook hieromtrent, zoo als bij alle vermogens, en bij de verschillende werking van *hetzelfde* vermogen, eene groote verscheidenheid bij de menschen. Er zijn er, die verzekeren, dat zij, *geheel* naar willekeur, den een' of anderen reuk of smaak, of eenige ligchamelijke gewaarwording, welke zij voorheen gehad hebben, zich levendig kunnen voorstellen, even als of dezelve aanwezig waren. Somtijds heeft ook zoodanig eene gewaarwording zulk eenen sterken indruk op ons gemaakt, dat die sterkte zich aan de voorstelling daarvan mededeelt, in *welk* geval wij gewoon zijn te zeggen; het is, als of *ik het* nog gevoel. Zoo hooren wij wel eens iemand van de heerlijke spijs en drank, die hij genuttigd heeft, met zulk eene levendigheid en in zulk eene verrukking spreken, dat wij daaruit mogen besluiten, dat eene weldadige verbeelding hem het herhaald genot daarvan verschaft. Doch dat, ook

Digitized by Google

zelfs in dit geval, de teruggeroepene gewaarwording duidelijkheid en naauwkeurigheid mist, dit ziet men, wanneer hij ons daarvan eene beschrijving geven wil. Deze beschrijving is bijna niet anders, dan eene vergelijking met andere gewaarwordingen, of bepaalt zich tot gezigtsvoorstellingen en bijkomende omstandigheden, doch die de wezenlijke kenteekenen niet aanwijzen. Wij hebben daarom ook weinige woorden, waardoor wij die wezenlijke verscheidenheden derzelve te kennen geven, zoo als, voor het gevoel en den tastzin, de woorden glad, week, hard, hoekig, rond, stomp, scherp, nat, droog, warm, laauw, koud; voor den smaak, zuur, zoet, wrang, bitter; terwijl wij de overige bijzonderheden door de zaken te kennen geven, welke die gewaarwordingen veroorzaken, zoo als zoutachtig, vetachtig, kruidig, vloeibaar, veêrkrachtig, ijskoud. Voor geene soort van reuk, hoe groot het getal ook zijn moge, hebben wij eigene namen. Om de soorten aan te wijzen, gebruiken wij de namen der voorwerpen, welke die reuk geven, in het bijzonder van bloemen, of ook die van den smaak ontleend zijn, uit hoofde van de verwantschap dezer twee zintuigen, zoo als zoet, zuur, en eindelijk van het aangename en onaangename gevoel.

Uit hoofde van deze armoede der taal aan eigene woorden, voor deze gewaarwordingen, moeten wij ons vooral bedienen van vergelijkingen, doch welke somtijds van eenen bijzonderen aard zijn. Ik her-

inner mij, eens eenen boer gesproken te hebben, welke in vroeger tijd als onderofficier gediend had, en wegens dienstverzuim veroordeeld was geworden, om door de spitsroeden te loopen. Dit was, verhaalde hij, eene allerverschrikkelijkste pijn. Het is, als of ik ze nog gevoel. Hoe was die pijn? Zij was even eens, als of u een ketel gekookte erwten over het naakte lijf gegooid wierd. Hebt gij ooit die erwtepijn gevoeld? Gelukkig niet.

Het kan gebeuren, dat reuk, smaak en gevoel, wanneer zij sterk geweest zijn, nog eenen korten tijd voortduren, al werkt de stof, waardoor die gewaarwording ontstaat, niet meer op de zenuwen. Dit is *niet zoo zeer* aan de verbeeldingskracht, hoewel ook deze daartoe kan medewerken, als veeleer aan de aandoening der zenuwen toe te schrijven, welke nog eenigen tijd voortduurt. Dit heeft vooral plaats bij walgelijke, bittere, spijzen en dranken, of die de tong zeer aandoen, en bij eenen sterken reuk. Wij gebruiken dan gewoonlijk eene andere spijs of drank, om dien smaak, en reukwater, om dien reuk weg te nemen. De nieuwe prikkel op de zenuwen doet de werking der vorige ophouden.

Deze nagewaarwording vertoont zich vooral bij de gezigtsvoorstellingen. Een rood gloeijende bol, of een vuurwerk, snel in eenen cirkel rondgedraaid, verschijnt als een geheele ring. De aandoening van het gezigt, welke plaats heeft, want

neer de bol in een bepaald gedeelte van den ring is, duurt nog voort, wanneer hij in een ander gedeelte gekomen is, en zoo zien wij den bol op alle plaatsen van den ring te gelijk. Om dezelfde reden zal men, bij het ronddraaijen van een rad, op welks oppervlakte cirkels van verschillende kleuren geteekend zijn, deze kleuren gemengd zien.

Wat de terugroeping der *gewaarwordingen van den inwendigen zin* aangaat, deze is in het algemeen zeer flaauw en onduidelijk. Hiertoe behooren de gewaarwordingen van vreugde, droefheid, verlegenheid, inspanning, begeerte, hoop, vrees, toorn en andere hartstogten. Wij herinneren ons wel, dat wij dezelve gehad hebben, doch dit is iets anders, dan zich dezelve, door de verbeelding, voor te stellen. Zoo kan ik mij ook herinneren, iemand gezien te hebben, zonder dat ik mij deszelfs gedaante voorstel. Doch geheel onwerkzaam is hier de verbeelding niet, en de duistere voorstelling kan, door de vereeniging met eene andere, klaarheid verkrijgen, zoo als wij in het vervolg zien zullen.

Uit dit alles blijkt dan, *dat het bijzonder de gezigtsvoorstellingen, en, na dezelve, de gehoorvoorstellingen zijn, welke, door de verbeelding, het levendigst en naauwkeurigst opgewekt worden.* Men heeft dit, in de oudste tijden, bij het vormen der taal gevoeld, en daarom, in alle talen, aan dit

vermogen der ziel eenen naam gegeven, welke aantoont, dat hetzelve iets zigtbaars opwekt, een beeld, eenen vorm. Men zegt dus *verbeelding*; *Einbildung*, *imagination*, *phantasia*. Maar wij moeten aan *dit* vermogen eenen meer uitgebreiden werkkring toewijzen, en hetzelve niet alleen bepalen tot de gezigtsvoorstellingen.

Ten einde hier misverstand voor te komen, zal het noodig zijn, het onderscheid tusschen geheugen en verbeelding iets nader aan te wijzen. Het geheugen is *een vermogen, hetwelk de voorstellingen, welke wij gehad hebben, wederom opwekt, maar dezelve niet willekeurig wijzigt, verandert, vereenigt of scheidt.*

Het is hierdoor genoegzaam onderscheiden van de scheppende of dichtende verbeeldingskracht, welke zoodanige veranderingen bewerkt. Maar welk onderscheid is er tusschen het geheugen en de terugroepende verbeeldingskracht, daar zich beide vermogens bepalen tot de zuivere wederopwekking der denkbeelden?

Dit onderscheid wordt gewoonlijk hierin gesteld, dat wel het geheugen, maar niet altijd de verbeeldingskracht, gepaard gaat met de werkzaamheid van het verstand, waardoor wij besluiten, dat het tegenwoordige overeenkomt met hetgene voor den geest geweest is, of *met de bewustheid, dat wij*

Digitized by Google

de teruggeroepene voorstelling reeds vroeger gehad hebben.

Ik twijfel, of deze bepaling juist zij, *dewijl die bewustheid met beide deze vermogens kan vereenigd zijn, en ook niet.* Ik kan mij eenen persoon, eene landstreek, een werktuig voorstellen, en mij bewust zijn, dat dat beeld overeenkomt met het voorwerp zelve, ja zelfs, dat deze overeenkomst hier en daar onzeker is. Ik kan mij daarentegen ook eene zaak voorstellen, welke ik gezien heb, zonder dat ik mij herinner, dezelve gezien te hebben, zoodat ik de werking der terugroepende verbeelding houde voor die der dichtende verbeelding. Zoo is het ook met het geheugen gelegen. Wanneer men een gedicht van buiten geleerd heeft, is dit eene zaak des geheugens, en het opzeggen van hetzelve is voorzeker met de bewustheid vergezeld, dat men het te voren gehoord of gelezen heeft. Maar het geheugen kan daarentegen ook gedachten en stellingen, welke wij reeds te voren gehad hebben, terugroepen, terwijl wij dezelve als nieuwe gedachten en stellingen beschouwen, tot welke wij thans eerst gekomen zijn. Zoo kan eene gedachte, welke wij, eenen geruimen tijd geleden, bij eenen schrijver gelezen hebben, voor onzen geest teruggeroepen worden, terwijl wij dezelve als eene nieuwe, bij ons opgekomene, gedachte beschouwen. Op die wijze kan men in gevaar komen, zich, hoewel onschuldig, een regt van eigendom aan te

matigen op hetgene men niet bezit. Eene gedachte kan ons toeschijnen, thans eerst bij ons opgekomen te zijn, terwijl zij reeds lang voorheen voor den geest tegenwoordig was, en werkelijk thans, *volgens de wet der gelijktijdigheid*, waarvan nader zal gesproken worden, door eene andere voorstelling teruggeroepen wordt. Ook heeft de bewustheid, dat wij eene voorstelling reeds vroeger gehad hebben, gelijk elke bewustheid, hare graden, welke zoo zeer verminderd kunnen worden, dat zij een duister gevoel wordt, zoodat wij niet altijd bepalen kunnen, of eene voorstelling zich thans al dan niet voor de eerste maal vertoont.

Men heeft ook gezegd, *dat deze bewustheid het herinneringsvermogen uitmaakt*, *zoo dat het geheugen nooit zonder herinneringsvermogen*, *maar het herinneringsvermogen wel zonder het geheugen kan zijn.* Men ziet, bij voorbeeld, eene zaak op nieuw, en herinnert zich, dezelve reeds meermalen gezien te hebben, en dus is hier *eene herinnering zonder geheugen.* Ook deze onderscheiding schijnt niet juist te zijn. Opdat ik mij bewust zij, eene zaak reeds vroeger gezien te hebben, *moet ik eene vergelijking maken tusschen hetgene ik thans waarneem*, *en hetgene ik waargenomen heb*, *en deze vergelijking kan toch niet geschieden zonder* eenige *bewustheid van het laatste.*

Beter ware het, het geheugen voor het geslacht

Digitized by Google

of het algemeene vermogen, de terugroepende verbeelding daarentegen voor het bijzonder vermogen te houden, *zoo dat zij dus eene soort van geheugen uitmaakte.* Elke werkzaamheid dezer verbeeldingskracht is dan wel eene werkzaamheid van het geheugen, maar niet elke werkzaamheid van het laatste eene werkzaamheid der eerste. Terwijl het geheugen in het algemeen *het bewaarvermogen* is, de schatkist, als ware het, der ziel, bepaalt zich deze verbeeldingskracht alleen *tot het bewaren van het individuële.*

Wil men intusschen deze twee vermogens als soortelijk onderscheiden beschouwen, zoo dat zij beide bijzondere wijzigingen zijn van het *bewaarvermogen*, dan moet men in allen gevalle, gelijk het mij toeschijnt, in het oog houden, dat, volgens het taalgebruik, dezelve moeten *onderscheiden worden naar de voorwerpen, welke zij bewaren of terugroepen, en dat deze voorwerpen, bij de verbeeldingskracht, individuële, en niet algemeene dingen zijn.* Men zal van iemand, die zich het afwezige, hetwelk hij gezien heeft, levendig kan voorstellen, en hetzelve, indien hij in de teekenkunde goed geoefend is, naauwkeurig kan nateekenen, niet zeggen, dat hij een goed geheugen, maar dat hij eene gelukkige verbeelding bezit. Ook zal men daarom niet aan iemand een gelukkig geheugen toeschrijven, omdat hij vaardig eene melodie zonder noten kan zingen. Men zal deze gaaf veeleer aan

hem toeschrijven, die hetgene door het verstand is voortgebragt, begrippen, stellingen, besluiten, en derzelver teekenen, zoo als de woorden der taal, getallen, alsmede zaken, voor zoo verre wij door begrippen aangewezen worden, onthoudt, en gemakkelijk terugroept. Wij kunnen dus, geloof ik, het onderscheid tusschen het geheugen en de terugroepende verbeeldingskracht aldus bepalen. *Het geheugen is het vermogen, om de gewrochten van het verstand en derzelver teekenen; de terugroepende verbeeldingskracht daarentegen het vermogen, om de zinnelijke waarnemingen, wederom voor den geest te brengen.* Het eerste vermogen bepaalt zich tot het *algemeene*, hetwelk door begrippen aangewezen wordt, het tweede tot het *individuële*, hetwelk in de zinnelijke aanschouwing wordt waargenomen. Zoo b. v. is het verstaan eener taal vooral een werk van het geheugen. Eene taal namelijk bestaat uit gehoor- en gezigtsteekenen, welke alle, op geringe uitzonderingen na, begrippen aanwijzen. Wij verstaan eene taal, wanneer deze begrippen met derzelver teekenen zoodanig in onzen geest vereenigd zijn, dat, wanneer wij het teeken hooren of zien, dat is, wanneer wij een woord hooren of lezen, ook het begrip voor de bewustheid komt, of, wanneer wij het begrip denken, ook tevens, indien wij willen, het teeken zich vertoont. Hierop is gegrond het leeren van woorden, het naam- of woordgeheugen, het getalgeheugen, enz. Het van buiten leeren eener redevoering of van een gedicht

is ook een werk van het geheugen, omdat dezelve eene in zekere orde voortgaande reeks van begrippen en stellingen bevatten, vereenigd met derzelver hoorbare teekenen of klanken. Deze zigtbare of hoorbare teekenen zijn noodzakelijk tot het vasthouden onzer begrippen en gedachten, en wanneer wij de taal, waarin wij denken, vergeten, gaan ook deze begrippen verloren of worden althans duister. *In zoo verre is het geheugen, meer dan de terugroepende verbeelding, aan het verstand vermaagschapt.* Het is waar, ook bij de taal is de verbeelding gedeeltelijk werkzaam, omdat zij klanken en letters terugroept, en wanneer wij iets opzeggen, zoo als b. v. het geval zou kunnen zijn bij een *arabisch* of *chinees* vers, waarvan wij niet het minste verstaan, of waarbij wij niets denken, dan worden bloote klanken teruggeroepen, en dus is de verbeelding alleen hier werkzaam.

Door deze onderscheiding zal het niet moeijelijk zijn, eene tegenwerping, welke welligt zou kunnen gemaakt worden, te beantwoorden. Met welk regt, zou men kunnen zeggen, schrijven wij aan de terugroepende verbeeldingskracht veel minder kracht toe, om reuk, smaak, gevoel, aandoening, dan om kleuren, gedaanten en klanken wederom voor den geest te brengen, daar wij ons het eene even goed, als het andere herinneren, en wel weten, hoedanig het geweest zij, en ook dit aan anderen beschrijven kunnen? Het antwoord hierop is een-

voudig. — Dit is eene werking van het geheugen, en niet van de verbeeldingskracht. Bij elke waarneming en gewaarwording, die wij hebben, *denken wij*, dat is, ons verstand is werkzaam, om dezelve onder zekere begrippen te brengen, daaruit stellingen en besluiten af te leiden, de grootte, sterkte, hoedanigheid, menigvuldigheid en betrekking der gewaarwordingen te bepalen, en deze gewrochten van het verstand brengt het geheugen wederom voor den geest. Wanneer wij dus door het gevoel, den reuk en den smaak eene zekere gewaarwording ontvangen, dan vormen wij ons daarvan een begrip, dat is, wij bepalen, of zij aangenaam of onaangenaam, langdurig of kort, *sterk of zwak* zij, vergelijken haar met eene andere, die wij gehad hebben, schrijven aan de zaak, waardoor zij is voortgebragt, zekere eigenschappen toe, passen daarop de woorden toe, welke geschikt zijn, om deze begrippen aan te wijzen, enz. Dit alles is eene werking van het verstand, en het onthouden daarvan is dus een werk van het geheugen, en niet van de verbeelding. Wij weten daarom nog zeer goed, dat die smaak, welken wij gehad hebben, aangenaam of onaangenaam, bitter of zoet, prikkelende of laf was, weten, welk eene smart of droefheid ons getroffen heeft, hoedanig en hoe sterk onze hartstogt en aandoening was, met hoe veel inspanning wij getracht hebben iets te leeren, te vinden, hoe verlegen, hoe beschaamd, hoe misnoegd of opgewekt wij waren, enz. — Maar dit gedenken

Digitized by Google

hieraan is geheel iets anders, dan dat de verbeelding dit wederom voor den geest zou brengen. De uitwerking dezer aandoeningen en gewaarwordingen, zoo als handelingen, bewegingen des ligchaams, spreken, schreeuwen enz., welke aan het gezigt en gehoor kenbaar worden, deze worden, wel is waar, door de verbeelding teruggeroepen, maar zij zijn toch de gewaarwordingen zelve niet.

Dat de gewaarwordingen van het gezigt en het gehoor het gemakkelijkst en levendigst teruggeroepen worden, schijnt *voornamelijk daarin gegrond te zijn, dat dezelve veel meer zamengesteld zijn, dan andere gewaarwordingen van den uit- en inwendigen zin.* Veelvuldigheid en verscheidenheid, mits daarin tevens eenheid zij, behaagt niet alleen meer, dan het eenvoudige of eenzelvige, maar wordt ook gemakkelijker voor den geest teruggeroepen. Indien wij eene gemakkelijke melodie, die ons behaagt, eenige malen gehoord hebben, is het voor de meesten onzer niet moeijelijk, dezelve te onthouden, en te zingen. Eene melodie intusschen is uit vele op elkander volgende toonen *zamengesteld.* Maar men doe eenen *enkelen* toon, b. v. C, op een klavier, viool of ander werktuig meermalen hooren; dezelve verdwijnt spoedig voor den geest, zoo dat wij, zeer korten tijd daarna, niet meer in staat zijn, denzelfden toon voor de bewustheid te brengen, en zuiver met onze stem terug te geven. De verbeelding moet vrij en ongehinderd werkzaam zijn in de zamenstelling,

Digitized by Google

en, door de verscheidenheid, genoegzame stof tot werkzaamheid ontvangen, opdat het genoegen ontsta, hetwelk ons de toonkunst, de beeldende en andere schoone kunsten verschaffen kunnen. Een enkele toon, meermalen gehoord, of eene muzijk, uit bloote op elkander volgende octaven en quinten bestaande, baart geen genoegen, en het woord *eentoonig* duidt eigenaardig dat onaangenaam gevoel aan, hetwelk uit gebrek aan verscheidenheid ontstaat.

Eene *tweede* opmerkenswaardige bijzonderheid der verbeelding bestaat hierin, *dat wij ons dikwijls iets niet meer kunnen voorstellen, maar dat wij evenwel, wanneer hetzelve wederom waargenomen of voorgesteld wordt, erkennen, dat het hetzelfde is.* Dit gaat zelfs zoo verre, dat, wanneer zich aan ons iets vertoont, hetwelk daaraan wel gelijkvormig is, doch niet volkomen daarmede overeenstemt, wij deze gelijkvormigheid en onvolkomene overeenstemming erkennen. Tot zoodanig een oordeel over volmaakte of onvolmaakte overeenstemming wordt toch vereischt, dat er eene vergelijking tusschen de tegenwoordige en de vroegere voorstelling of gewaarwording gemaakt worde, en deze vergelijking kan niet plaats hebben, indien de vroegere gewaarwording niet op hetzelfde oogenblik teruggeroepen wordt.

Zoodanig eene opwekking eener vroegere voorstelling, welke slechts daartoe dient, om derzelver

overeenkomst met de tegenwoordige te beoordeelen? heeft bij alle gewaarwordingen onzer zinnen, ja zelfs bij die van den inwendigen zin, plaats. Zoo herinneren wij ons dikwijls, wanneer wij iets zien, dat wij hetzelve reeds te voren gezien hebben. Dezen man, zeggen wij niet zelden, heb ik meermalen gezien, maar ik weet niet, wie hij is, noch waar en wanneer ik hem gezien heb. Deze man gelijkt op iemand, dien ik ken, maar dien ik mij thans niet voor den geest kan brengen. Wij hooren eene symphonie; reeds den volgenden dag kunnen wij ons dikwijls niets meer van de rij en harmonie der toonen voorstellen. Zeer langen tijd daarna hooren wij dezelfde symphonie, en herinneren ons dan, dezelve reeds eenmaal gehoord te hebben. Al poog ik thans te vergeefs den reuk van jasmijnen bij mij op te wekken, ik zal toch, in eenen tuin wandelende, wanneer ik dezelve ruik, ook zonder ze te zien, oordeelen, dat er jasmijnen zijn. Een wijnkooper heeft eene goede proef, dat is, hij kan, door den smaak, vele soorten van wijn, N°. A, B, C, D enz., onderscheiden. Dit bestaat juist niet altijd hierin, dat hij zich elk oogenblik, wanneer hij wil, kan voorstellen, hoedanig de smaak van elke soort in het bijzonder zij. Dit kunnen wij, billijker wijze, niet van elken wijnkooper, die eene goede proef heeft, verlangen. Het is veeleer hierin gelegen, dat, wanneer hij eenen nog onbekenden wijn proeft, hij alsdan kan zeggen, deze wijn is van de qualiteit A, omdat hij, bij het proeven,

deszelfs gelijkheid ontwaart met den wijn A, die hem bekend is.

Zoodanig eene geoefendheid in smaak en reuk eischt men van eenen bekwamen theekooper, eenen apotheker, droogist, eenen kok en meer anderen. — Ja, wij kunnen verder gaan en beweren, dat wij, juist door deze bijzonderheid van de werking der verbeeldingskracht, in staat gesteld worden, om, door onze zintuigen, te kunnen waarnemen, *of aan eenig ligchaam zekere eigenschappen, welke wij bij andere hebben waargenomen, al dan niet zijn toe te schrijven.* Door het gehoor alleen, zonder de hulp der oogen, kunnen wij b. v. onderscheiden, welk *dier een* geluid geeft, welke vogel zingt, welke mensch spreekt, dat een wagen voorbij ons huis rijdt, dat de klok slaat, dat het dondert, ja zelfs van welke streek het geluid komt, omdat wij de geluiden, welke wij thans hooren, met die vergelijken, welke wij vroeger gehoord hebben, toen wij tevens wisten, door welke dieren, menschen of voorwerpen zij werden voortgebragt. Met gesloten oogen leg ik mijne hand op hout, en ontwaar door het gevoel, dat het hout is, omdat ik altijd, wanneer ik hout aanraakte, hetzelfde gevoel had. Door den reuk besluit ik, wat er in de keuken gebakken of gebraden wordt, welke bloemen in de nabijheid zijn. Door den smaak erken ik, of het water, hetwelk ik proef, zuiver zij, al dan niet. Zoo is het ook gelegen met het gevoel, hetwelk

Digitized by Google

zich alleen tot het ligchaam bepaalt, en met de gewaarwordingen van den inwendigen zin. Ik zoude nooit met overtuiging kunnen zeggen, dat ik dezelfde pijn heden heb, welke ik gisteren gevoelde, dat ik dezelfde blijdschap, droefheid, angst en verlegenheid gevoel, welke ik, eenigen tijd geleden, had, indien de vorige gewaarwordingen niet meer of min opgewekt wierden.

Men zoude hier tegen kunnen inbrengen: wij zijn ons toch niet bewust van deze teruggeroepene voorstellingen. Ik stem toe, dat de graad van deze bewustheid zeer gering is, doch dit bewijst niet derzelver afwezigheid. *Wij mogen toch die voorstellingen wel als aanwezig beschouwen, welke zekere werkingen voortbrengen.* In der daad is het rijk der duistere voorstellingen, dat is van zoodanige, waarvan men zich of geheel niet, of zeer flaauw bewust is, zeer groot bij den mensch, en veelvuldige verschijnselen en werkzaamheden van het zieleleven, aandoeningen en luimen, waarvan men zich geene rekenschap kan geven, hebben in dezelve hāren oorsprong. Dat de hier gemelde teruggeroepene voorstellingen duister zijn, hiervan is eene voorname oorzaak gelegen in de zielkundige wet: *eene zeer levendige voorstelling verduistert, in de bewustheid, eene andere, die minder levendig is*; even zoo als een sterker licht het zwakkere, een sterker toon den zachteren, onduidelijk maakt. Eene, door de verbeelding teruggeroepene,

Digitized by Google

voorstelling is bijna altijd zeer zwak in vergelijking met de zintuigelijke gewaarwording, door een aanwezig voorwerp ontstaande, en moet dus door deze verduisterd worden. Onze verbeelding levert ons daarom de meest levendige beelden des nachts, of in den droom, wanneer de zinnen rusten, en de waarneming ophoudt. Het is een geluk voor den mensch, dat de voorstellingen der verbeelding alleen in den droom, in koorts en andere ziekten, die het zenuwgestel aantasten, en niet in den wakenden en gezonden staat des ligchaams, eene levendigheid en klaarheid ontvangen, welke gelijk staat met de zintuigelijke gewaarwordingen; want deze levendigheid is voor ons het voornaamste kenteeken, waardoor wij de eene van de andere onderscheiden. Indien de voorstellingen der verbeelding zoo klaar en levendig zijn, als die der zinnen, ja zelfs nog sterker zijn, dan deze, dan vervallen wij tot den ongelukkigen staat van die krankzinnige wezens, welke de gewrochten der verbeelding voor wezenlijke, zinnelijke, waarnemingen houden.

Wij kunnen dus uit hetgene wij thans beschouwd hebben, het volgende besluit opmaken.

De terugroeping der zinnelijke gewaarwordingen door de verbeeldingskracht is zeer zwak bij het gevoel, den reuk en den smaak, en naauwelijks zigtbaar bij de gewaarwordingen van de aandoenin-

gen en werkzaamheden van den geest zelven, doch kan, in den droom en bij ziekelijke aandoening van het zenuwgestel, eene groote sterkte ontvangen. *Deze terugroeping wordt ook sterker, wanneer dezelfde of eene gelijksoortige gewaarwording wederom plaats heeft, en wel derwijze, dat wij daardoor in staat gesteld worden, de teruggeroepene voorstelling met de tegenwoordige gewaarwording te vergelijken.* Dit verschaft ons ook het middel, om, bij de waarneming van een voorwerp, te bepalen, of hetzelve al dan niet die eigenschappen bezit, welke wij bij andere hebben waargenomen.

Wij gaan thans over tot eene *derde bijzonderheid,* niet minder gewigtig, dan de voorgaande, en die ons ter verklaring van zeer belangrijke zielkundige verschijnselen dienen kan. De werking der verbeelding is ten aanzien der dingen, welke zij vertoont, meestal onwillekeurig. Wij kunnen zeker vele voorstellingen, vooral van het gezigt en gehoor, opzettelijk bij ons opwekken, doch verreweg het grootste deel komt voor den geest, zonder dat wij zulks willen, ja zelfs tegen onzen wil. Niet zelden wordt onze vreugde vergald door voorstellingen, die de verbeelding ontijdig terugroept, en wij doen vergeefsche moeite, dezelve te verwijderen; weshalve THEMISTOKLES in de kunst *van te vergeten* onderwijs wenschte te ontvangen. Zij vertoont ons vaak in eene snel voortgaande reeks de ongelijksoortigste beelden, zoodat wij verwonderd zijn over

de zonderlinge vlugt, welke zij neemt. Nu zijn wij met PARRY nabij de Noordpool, dan met COLUMBUS in Amerika, nu bij de Turken, dan bij de Grieken. De Carbonaris en Apostolieken, de Monopolisten der vrijheid en de Jezuiten, het zedebederf en de koepokken, het joodsche en spaansche en ander gemeen met derzelver aanvoerders en klanken, en duizend andere personen en zaken vertoonen zich vaak in eene bonte rij, en door elkander gemengd, voor den geest.

Evenwel is ook hier, bij de opwekking der voorstellingen, orde, verband en regel. Zou dezelve bij de opvolging der verschijnselen der ligchamelijke *wereld plaats* hebben, en niet ook bij de werkzaamheid en vermogens der ziel, door welke die orde en regel gedacht en voorgesteld wordt? Veel kunnen wij daarvan reeds bij eene opmerkzame beschouwing van ons zelven bespeuren. Door zoodanig eene zelfbeschouwing zijn ook de wetten van het verstand ontdekt, welke ons de Logica leert, en kunnen de wetten der overige vermogens ontdekt worden; en al is het, dat wij, in vele deelen van het gebied der zielewereld, dezelve nooit zullen vinden, aan het bestaan derzelve mogen wij even min twijfelen, als aan het bestaan van natuurwetten bij die verschijnselen en veranderingen der ligchamelijke wereld, welke niet voldoende kunnen onderzocht worden. Laat ons dus zien, of wij, door zelfwaarneming geleid, eenige regelen kunnen

Digitized by Google

vinden, volgens welke onze voorstellingen opgewekt worden.

Stellen wij ons een huis voor, b. v. het huis der *Veeartsenijschool* buiten de *Wittevrouwepoort*. Toen wij dit huis zagen, zagen wij tevens den Biltschen weg, de brug, met verschillende huizen en tuinen, de maliebaan, enz. Wij hebben hiermede thans niet noodig, dus willen wij ons deze niet voorstellen, maar alleen dat huis, zoo als het zich van buiten vertoont. Maar kunnen wij dit doen? Voorzeker niet. De verbeelding, gehoorzaam aan ons bevel, toont ons het huis zoodanig, als wij het gezien hebben, maar brengt tevens duizend dingen mede, die in de nabijheid zijn, en dwingt ons, hoe zeer wij ook mogen tegenstribbelen, dezelve te zien. Wij zien dan den Biltschen weg, de maliebaan enz., ja wij plaatsen ons zelven ergens, en hetgene aldaar van de bekende dingen in ons gezigtsveld zou vallen, vertoont zich ook aan ons. Of om de zaak nog duidelijker te maken, laat ons stellen, dat wij in een gezelschap zijn, waarin de *Wittevrouwepoort* met de *Catharijnepoort* vergeleken wordt, alleen wat het gebouw betreft. Onze verbeelding brengt ons dadelijk de twee poorten voor den geest. Het is nu nuttig, dat al hetgene niet tot het gebouw behoort, zorgvuldig worde afgescheiden, ten einde de vergelijking des te naauwkeuriger geschiede. Intusschen zullen wij dit te vergeefs trachten af te scheiden. Bij de *Wittevrouwepoort*

Digitized by Google

zien wij de brug, den wal, den singel, het bolwerk, de voorstraat, den Biltschen weg, naar mate van het standpunt, op hetwelk wij ons, in onze verbeelding, plaatsen. Bij de *Catharijnepoort* zien wij insgelijks de brug, de gracht, den wal, den singel, den molen, de Leijdsche vaart, ja zelfs den rijweg naar Amsterdam, en indien wij onze verbeelding niet beteugelden, zij zou ons naar Woerden, Leijden, Maarsen en Amsterdam brengen, en wij zouden de poort geheel uit het oog verliezen.

Ik zou van deze soort van vereeniging der voorwerpen door de verbeeldingskracht eene menigte voorbeelden van verschillenden aard kunnen opnoemen; doch dit is onnoodig, dewijl elk uwer, in dit oogenblik zelfs, daaromtrent proeven bij zich zelven kan nemen, en, dit doende, overtuigd zal worden van de waarheid des volgenden algemeenen regels.

Al de voorwerpen, welke wij, met een ander voorwerp te gelijk, in de ruimte meermalen aanschouwd hebben, en welke wij ons dus, naar willekeur, voor den geest kunnen brengen, zijn in ons voorstellingsvermogen derwijze vereenigd geworden, dat, wanneer de verbeelding de voorstelling van dat voorwerp opwekt, ook te gelijker tijd de voorstellingen der andere voorwerpen opgewekt worden.

Digitized by Google

Zeer vele werkingen der verbeeldingskracht kunnen uit dezen regel voldoende verklaard worden. Het behoeft ons dus niet te verwonderen, dat, wanneer er in een gezelschap over de Catharijnepoort gesproken wordt, iemand van Maarsen, van den straatweg, ja van Amsterdam, een tweede van de Leijdsche vaart, ja van de ramp van Woerden en Leijden begint te spreken; want de eene wandelt, in zijne verbeelding, op den straatweg naar Maarsen en Amsterdam, de andere vaart naar Woerden en Leijden. Een derde gaat ook wel met zijne gedachten dieper, en dringt in de onderaardsche gangen van het Vreeburg, hetgeen dan ook aanleiding geven kan, om over de oudheidkundige gedenkteekenen van Utrecht te spreken.

Vestigen wij onze opmerkzaamheid op eene andere bijzonderheid der opwekking onzer voorstellingen. Hoe komt het, dat wij de zoo even gemelde groote plaats bij de Catharijnepoort *het Vreeburg* noemen, en, wanneer ons iemand zegt, dat huis staat op het Vreeburg, wij ons alsdan die plaats voorstellen? Ik spreek hier niet van de oorzaak, waarom deze plaats *het Vreeburg* heet, dit is een taal- en oudheidkundig onderzoek; ons onderzoek is *zielkundig*. Wij vragen, *hoe komt het, dat de klank: het Vreeburg, de voorstelling van die plaats bij ons opwekt, en omgekeerd, de voorstelling van die plaats den gemelden klank?*

De klank *Vreeburg* is eene gehoorvoorstelling, de plaats zelve, zoo als zij zich aan het oog vertoont, eene *gezigtsvoorstelling*. Deze twee voorstellingen *zijn* vereenigd, zoodat, wanneer de eene voor den geest is, de andere tevens verschijnt. Zoodanige vereeniging vertoont zich bij allerhande soort van voorwerpen, en zij is het voornamelijk, die den loop onzer denkbeelden bestuurt. Maar wat zou de reden dezer vereeniging zijn? Veelvuldige waarnemingen leeren ons, dat deze vereeniging berust op eene gelijktijdigheid der voorstellingen, dat is, dat dezelve zich vertoont, wanneer de voorstellingen voorheen te gelijken tijd voor den geest geweest zijn, en wel, het overige gelijk staande, des *te meer, hoe* veelvuldiger dit geweest is. Wij hebben ook reeds gezien, dat zulks bij de gezigtsvoorstellingen het geval is. Wanneer wij voorwerpen meermalen te gelijk bij elkander gezien hebben, stellen wij ons dezelve ook gewoonlijk *vereenigd* voor. Zoodanig eene *gelijktijdigheid* vinden wij ook hier in het aangehaalde voorbeeld. Er is namelijk een tijd geweest, wanneer ons iemand zeide: deze plaats, welke gij daar ziet, heet *Vreeburg*. *Wij hoorden dus den klank*, *en zagen tevens die plaats*, en hadden dus te gelijk de gehoor- en de gezigtsgewaarwording, en hierdoor ontstond zoodanig eene vereeniging tusschen dezelve, dat met de eene voorstelling tevens de andere opgewekt wordt. Die vereeniging kan ook op eene andere wijze plaats gehad hebben, zoo als, wanneer wij de plaats

Digitized by Google

gezien hebben, en naderhand den naam hooren; doch dit maakt geen verschil in de zaak zelve. Wij stellen ons dan die plaats voor, terwijl wij den klank hooren, en dus is er in dat geval ook eene vereeniging van gezigts- en gehoorvoorstelling.

Door zoodanig eene vereeniging van voorstellingen leeren wij spreken, en de namen der dingen kennen. Het kind begint *mama* te roepen. Dit is niet bloot eene nabootsing van den klank, welken het hoort; het is eene vereeniging der gezigtsvoorstelling van de moeder met de klankvoorstelling *mama*. Terwijl het de moeder zag, hoorde het ook den klank *mama*. Dus de moeder thans ziende, roept het *mama*, en wanneer het dezen klank hoort, keert het zijne oogen naar de moeder. Op dezelfde wijze hebben wij, in onze kindsche jaren, eene menigte van klanken met de voorwerpen, welke wij te gelijk zagen, vereenigd, en dus geleerd door gearticuleerde klanken aan te wijzen, hetgene wij bedoelden, en bij het hooren van dezelve te verstaan, hetgene bedoeld werd.

Zoo worden ook de namen van planten en dieren geleerd, volgens het een of ander kruid- of dierkundig stelsel. De onderwijzer toont de plant of het dier, en noemt tevens den naam van hetzelve overeenkomstig het stelsel. Bijna geen dag verloopt er, of er onstaan bij ons allen nieuwe vereenigingen van gezigts- en gehoorvoorstellingen, al is het alleen,

Digitized by Google

wanneer wij den naam hooren van eenen onbekenden persoon, welken wij zien. Het is waar, dat, in het bijzonder bij ver gevorderde jaren, vele van de vroegere vereenigingen zeer verzwakt worden, waaraan het vergeten van namen en woorden is toe te schrijven.

Wij kunnen dan hieruit den volgenden algemeenen regel afleiden. *Wanneer twee voorstellingen, hoe ongelijksoortig dezelve ook zijn mogen, te gelijk voor onzen geest geweest zijn, ontstaat er eene vereeniging van dezelve, zoodat de eene door de andere opgewekt wordt.* Deze vereeniging is, het overige gelijkstaande, des te standvastiger, en de opwekking van de eene voorstelling door de andere des te gemakkelijker en veelvuldiger, hoe meer deze gelijktijdige aanwezigheid heeft plaats gehad.

Deze wet is bijzonder vruchtbaar in toepassing, dewijl al onze woord- en zaakkennis hierop steunt. Zij is meer algemeen, dan de voorgaande, welke daaruit, gelijk men ziet, onmiddellijk afgeleid wordt. Daar wij, behalve hetgene ons de inwendige zin en het levensgevoel openbaart, vijf verschillende soorten van zintuigelijke voorstellingen hebben, zijn hier dus zeer vele vereenigingen mogelijk, zoo als voorstellingen van het gezigt met die van het gehoor; of van den reuk, smaak en tastzin enz., en het zal niet moeijelijk zijn, van elke bijzondere soort voorbeelden aan te halen. Maar deze vereeniging strekt

Digitized by Google

zich ook uit tot *begrippen en stellingen*, en gevolgelijk zijn deze en andere wetten der vereeniging van voorstellingen *niet alleen wetten voor de terugroepende verbeeldingskracht, maar ook voor het geheugen.* Hier vertoont zich dus aan ons eene voorzeker zeer rijke bron van voorbeelden en toepassingen. Dewijl intusschen elk uwer, wanneer hij op de opwekking zijner denkbeelden acht geeft, zeer gemakkelijk en overvloedig dezelve vinden zal, willen wij ons alleen bepalen tot een enkel voorbeeld, namelijk tot het *leeren der talen, als gegrond op de vereeniging van gezigts- en gehoorvoorstellingen en begrippen.*

Bij het leeren der taal is op te merken:

1) *Het leeren van letters.* Dit is niet anders, dan zoodanig eene vereeniging van klank- en gezigtsvoorstellingen, dat, wanneer de eene voor de bewustheid is, de andere ook wederom voor dezelve treedt, of teruggeroepen wordt. De onderwijzer schrijft b. v. op het bord de letter A, en zegt: dit is A. Hier ziet dus het kind de figuur, hoort tegelijk den klank, en vereenigt aldus beide voorstellingen. Wanneer deze vereeniging vast en duurzaam is, zal de klankvoorstelling de gezigtsvoorstelling, en ook omgekeerd, de gezigtsvoorstelling de klankvoorstelling opwekken. De onderwijzer neemt van beide eene proef. Hij schrijft de letter A, en vraagt: wat is dat voor eene letter? Het kind

Digitized by Google

noemt de letter, en toont daardoor, dat de klank door het zigtbaar teeken opgewekt wordt. Schrijf eens de *letter* A, vraagt hij verder. Schrijft het kind die letter, dan blijkt hieruit, dat het zigtbaar teeken door den klank wederom opgewekt wordt. Minder volkomen is de proef, wanneer de onderwijzer verschillende letters schrijft of toont, en aan het kind vraagt, om uit deze verschillende letters de letter A aan te wijzen; want hier kan, door het zien der letter, de duistere voorstelling levendig worden, op gelijke wijze, als wij, bij de beschouwing der tweede bijzonderheid der verbeeldingskracht, gezien hebben.

Doch al heeft men uit deze proeven gezien, dat de vereeniging *thans* volkomen is, er zal nogtans, bij de meeste kinderen, veelvuldige herhaling noodig zijn, om dezelve meer en meer te versterken, dewijl zij, in het vervolg, verzwakt, ja door andere vereenigingen geheel gestoord kan worden. — Wat de spoedige en duurzame vereeniging der voorstellingen in het algemeen betreft, hierin munt de een boven den anderen uit, en hoezeer die vereeniging ook, door opmerkzaamheid, naauwkeurigheid der waarneming en belangstelling, zal bevorderd worden, men kan hieruit toch die verscheidenheid geenszins volkomen afleiden, en wij moeten dezelve dus voornamelijk *aan het verschil in natuurlijken aanleg* toeschrijven, welk verschil wij echter niet verder verklaren kunnen.

* * * * *

Digitized by Google

2) Op het leeren der letters volgt *het spellen der woorden.* Dit is hetzelfde als het leeren van letters, behalve dat bij de vorige vereeniging nog gevoegd wordt eene *zamengestelde* klankvoorstelling. De onderwijzer schrijft A, B, spreekt elken klank op zich zelven uit, en voegt er dan bij den zamengestelden klank AB. Hier worden dus drie gezigtsvoorstellingen A, B en AB met drie gehoorvoorstellingen, twee enkelvoudige met twee enkelvoudige, en eene zamengestelde met eene zamengestelde vereenigd. Bij het spellen van H, A, R, D, HARD, worden vijf gezigtsvoorstellingen met even zoo veel gehoorvoorstellingen vereenigd, vier enkelvoudige met vier enkelvoudige, en eene zamengestelde met eene zamengestelde. Doch hierbij is noodig, dat de gehoorvoorstellingen in dezelfde orde, als de gezigtsvoorstellingen, voortgaan. De rigting zelve, in welke het oog voortgaat, is niet onverschillig; want het spellen en lezen zou zeer moeijelijk zijn, indien de rigting ware van beneden naar boven, of van boven naar beneden. Doch of dezelve gaat van de regter naar de linker hand, of van de linker naar de regter, dit is onverschillig. Wij verkiezen de laatste rigting, doch de oosterlingen de eerste, weshalve wij onze getallen, welke wij van de oosterlingen ontvangen hebben, in die orde schrijven. De oude Grieken schreven den eenen regel van de regter naar de linker hand, den tweeden van de linker naar de regter, en zoo vervolgens beurtelings, hetwelk daar-

Digitized by Google

om het *bustrophedonsche* schrift genoemd werd, omdat het voortgaat, gelijk een os bij het ploegen. Dit vermindert wel de beweging der handen en oogen bij het schrijven, doch het heeft daarentegen andere bezwaren; zoo dat het niet waarschijnlijk is, dat deze schrijfwijze wederom zal worden ingevoerd.

3) De verbeelding wordt nu, in het vereenigen van zoodanige voorstellingen, trapswijze meer en meer geoefend; zoo dat, door het spellen, allengs eene vaardigheid ontstaat *in het lezen*, welke daarin gelegen is, dat niet meer afzonderlijk het enkelvoudige zigtbare teeken den enkelvoudigen klank, maar *dadelijk* het zamengestelde zigtbare teeken den zamengestelden klank opwekt. Men begint, bij deze zamenstelling, met woorden van eene enkele lettergreep, en gaat voort tot zoodanige, welke uit meerdere bestaan. Om te zien, of de vereeniging volkomen zij, kan ook hier de onderwijzer eene dubbele proef nemen. De eerste geschiedt, door het kind de woorden *te laten lezen*, de tweede, door den zamengestelden klank *te laten schrijven*. Schrijf eens, *zegt hij*, BOOM, STOEL, enz. Wanneer het kind dit vaardig doet, toont dit aan, dat ook, door den zamengestelden klank, het zigtbaar teeken voor de bewustheid gebragt wordt. Het lezen oefent dus de opwekking der klankvoorstelling, het schrijven van hetgene gezegd of voorgedicteerd wordt, de opwekking der gezigtsvoorstelling. Dit laatste is moei-

Digitized by Google

jeljker, doch deze moeijelijkheid ontstaat voornamelijk, omdat het minder beoefend wordt. De onderwijzer kan ook aan het kind vragen: hoe spelt gij STOEL? enz. Deze proef toont, wel is waar, alleen onmiddellijk aan, of de zamengestelde klank den eenvoudigen opwekt; maar indien het leeren der letters en het spellen op de gezegde wijze heeft plaats gehad, zal de opwekking der enkelvoudige klanken met die der letters gepaard gaan.

Hieruit volgt dan, naar mijn inzien, dat, wanneer bij het onderwijs de natuurlijke, en dus meest doelmatige, gang gevolgd wordt, met het leeren der letters het schrijven derzelve, met het spellen en lezen het schrijven van lettergrepen en woorden, terstond moet vereenigd worden. Het eene zal alsdan het andere ondersteunen, en den band der voorstellingen versterken. Beide zijn dezelfde werking der verbeeldingskracht, indien men uitzondert de mechanische vaardigheid om *letters te teekenen*, waarmede, even als met het teekenen, zeer vroeg een begin kan gemaakt worden. Doch het schrijven moet niet zijn een naschrijven, maar een schrijven van hetgeen uitgesproken of voorgedicteerd wordt.

Bij de verklaring van het spellen en lezen hebben wij ons gehouden aan de oude leerwijze, waarbij men met het leeren der letters begint, dan voortgaat tot het spellen, en eindigt met het lezen.

Er is eene nieuwe leerwijze, welke bijkans de omgekeerde orde volgt, en met het lezen begint, en die, in zoo verre, analytisch kan genoemd worden, terwijl de oude meer synthetisch is.

Het is hier de plaats niet, om deze twee leerwijzen met elkander te vergelijken; evenwel zal de volgende aanmerking hier, waar over de toepassing der wet van de vereeniging der voorstellingen gehandeld wordt, niet geheel ongepast zijn. Eene *juiste* bepaling van beider waardij moet toch op zielkundige wetten steunen, en ook bijzonder op die, welke wij thans beschouwen, en in zoo verre schijnt de oude leerwijze niet ondoelmatig te zijn, *in het bijzonder*, wanneer daarmede, gelijk gezegd is, het schrijven vereenigd wordt. Ook moeten de enkelvoudige klanken, als deelen van den zamengestelden klank, zoo veel mogelijk met denzelven overeenstemmen, en daarom de klanken der dubbele vokalen, zoo als in onze taal *eu*, *oe*, *ui*, *ou*, enz., terstond uitgesproken worden, zonder opnoeming der bijzondere letters. Hetzelfde geldt van de medeklinkers *ch*, *sch*, enz. Ongerijmd is het dus, wanneer de kinderen, bij het spellen, den klank *w dubbel u* noemen.

Met deze en meer andere wijzigingen heeft, dunkt mij, de oude leerwijze geenszins het nadeel, hetwelk door sommigen aan dezelve wordt te laste gelegd. Heinbke, welke eene metaphysica voor

schoolmeesters schreef, verklaarde, dat dezelve voor de ziel verderfelijk, ja nog slimmer dan de erfzonde ware. Door zulke belagchelijke stellingen zal men, bij verstandige lieden, noch het oude verachtelijk maken, noch aan het nieuwe ingang verschaffen.

Het is er echter verre af, dat ik hier de verdediging zoude op mij nemen van het oude onderwijs in het leeren der letters, in het spellen en lezen, hetwelk door zoodanigen gegeven wordt, en gegeven is, die niet het minste denkbeeld hebben, ik wil niet zeggen van zielkunde, maar van een doelmatig onderwijs, die daarover ook nooit nagedacht hebben, maar slechts eene oude sleur volgen, en die de kinderen met het leeren der letters en het spellen soms jaren lang plagen. Geef het beste voorschrift en de meest doelmatige handleiding voor het onderwijs, — dezelve zal onvruchtbaar zijn in de handen van eenen onbekwamen onderwijzer, terwijl eene minder goede handleiding de beste vruchten oplevert, wanneer zij door eenen bekwamen en verstandigen man gevolgd wordt.

Wij hebben voorbeelden, dat eene methode van onderwijs, opvoeding, oefening enz., veel opgang maakte, en ook voordeelen opleverde, doch spoedig na den dood van derzelver verkondiger verdween, en onvruchtbaar bevonden werd. Deze wist haar, door zijnen ijver, door zijne individuële bekwaamheden, leven en kracht te geven, waartoe

zijne blinde navolgers niet in staat waren. Waarom gebruikt men thans zelden de dialogische leerwijze in wijsgeerige, wis-, natuur- en letterkundige werken? Het ontbreekt ons aan PLATO's. De werken van MARTINET en van vele andere schrijvers zouden niet in waarde verliezen, indien hun de dialogische vorm ontnomen wierd.

Zal dus de ondervinding hier iets beslissen, dan moeten, bij de beproeving en vergelijking dezer methoden, bekwaamheid, menschenkennis, ijver des onderwijzers en aanleg der leerlingen op beide zijden gelijk gesteld worden. Ook moet men hierbij onderscheid maken tusschen de talen zelve, dewijl voor *de eene taal de* eene, voor de andere taal de andere leerwijze meer geschikt zijn kan. Sommige talen zijn zoodanig, dat, meestal met weinige uitzonderingen, de klank van eene lettergreep nagenoeg zamengesteld is uit de klanken der bijzondere letters. Hiertoe behoort de nederduitsche, de hoogduitsche, alsmede, voor zoo verre wij gewoon zijn derzelver woorden uit te spreken, de latijnsche en grieksche taal. Zoo zijn bij voorbeeld in den zamengestelden klank *band*, de onderscheidene op elkander volgende klanken van *b*, *a*, *n*, *d*, blijkbaar. Zeker zijn hier ook uitzonderingen, en men ziet toch niet, hoe uit de twee klanken *o e*, of uit de klanken *e u*, die bijzondere klanken, welke de Duitschers door de teekenen *u* en *ö* aanwijzen, ooit ontstaan kunnen. Wij zijn ook hierin niet over-

eenstemmende met ons zelven, dewijl wij, in de latijnsche taal, aan de klanken *o e*, den zamengestelden klank *ö* en niet *u* geven, zoo als in onze eigene taal. In deze talen dus, waarin de zamengestelde klank schier altijd in een natuurlijk verband staat met de enkelvoudige klanken, schijnt het met de natuur der zaak overeenkomstig te zijn, de synthetische methode der oude leerwijze te gebruiken. Maar een ander geval is het met die talen, waarin de klank der lettergreep meermalen niets gemeen heeft met de klanken der enkelvoudige letters, ja sommige letters geheel overtollig zijn, omdat dezelve niet uitgesproken worden, zoo als dit plaats heeft in de fransche, en vooral in de engelsche taal. Men vindt daarin, bij voorbeeld, *eaux* (wateren), hetwelk uitgesproken wordt als een lange *o*, even als of de klank *o* uit de vier klanken *e*, *a*, *u*, *x*, zamengesteld ware. Hier kan het dus eenigzins nuttig zijn, met het uitspreken van een woord te beginnen, en dan aan te toonen de zonderlinge wijze, waarop het geschreven wordt.

Dat, voor het overige, in eene taal een woord door letters wordt te kennen gegeven, welke niet de enkelvoudige klanken aanwijzen, waaruit de klank van het woord is zamengesteld, is voorzeker niet met den aard der zaak overeenkomstig. *In de taal zijn de gezigtsteekenen*, namelijk de geschrevene of gedrukte letters, *teekenen van eenvoudige klanken, terwijl de klanken zelve, en in het bijzonder*

Digitized by Google

de zamengestelde, begrippen aanwijzen. Het geschreven of gedrukt woord *boom* is een teeken van eenen zamengestelden klank, zoo als deze klank zelf het teeken is van een begrip, aantoonende of bevattende eene zekere soort van planten. Tot de doelmatigheid van dit willekeurig stelsel van zigtbare teekenen voor de klanken, wordt dus onder anderen vereischt, dat elk teeken eenen *bepaalden* klank aanwijze, en niet verschillende klanken, opdat er geene dubbelzinnigheid plaats hebbe; voorts dat er geen teeken overtollig zij, dat er geene verschillende teekenen van denzelfden klank zijn, en eindelijk dat de zamenvoeging van verschillende teekenen ook aanwijze den klank, *zamengesteld* uit die klanken, welke door die teekenen worden te kennen gegeven. Om aan het eerste vereischte te voldoen, daartoe zou het noodig zijn, het getal letters van het alphabet aanmerkelijk te vermeerderen, omdat het getal der eenvoudige klanken veel grooter is, dan dat der letters, hetwelk in het bijzonder bij de vokalen blijkt, welke, hoewel door dezelfde letters aangetoond, nogtans verschillende klanken zijn. Maar indien tevens, gelijk in de gemelde talen, even min aan de overige vereischten voldaan wordt, dan kan zulk een letterstelsel, hetwelk daarenboven het lezen en schrijven in die talen veel moeijelijker maakt, dan noodig is, voorzeker niet gezegd worden doelmatig en met de natuur der zaak overeenkomstig te zijn. Onder de oorzaken van zoodanig eene afwijking van

Digitized by Google

de natuur, welke zeker thans niet meer te verhelpen is, mag ook wel gerekend worden, dat de klanken, waardoor de voorwerpen werden te kennen gegeven, in den loop der tijden zeer veranderd zijn, zonder dat de teekenen derzelven eene hiermede overeenkomstige verandering ondergaan hebben. De spelling der woorden volgens de *etymologie* moet dus met omzigtigheid gebruikt worden, en zij verliest haar gezag, wanneer de algemeene uitspraak van het woord daarmede blijkbaar strijdig is. De volgende vergelijking kan misschien de zaak ophelderen.

In de omstreken van eene stad was een buitenverblijf met een ijzeren hek, waarop met fraaije en groote letters het woord *Bagatelle* stond. De regering der stad kocht dit buiten, en maakte daarvan een *kerkhof*, doch liet het hek en den naam staan, opdat de nakomelingschap nooit mogt vergeten, dat dezelve te voren eene buitenplaats geweest was, genaamd *Bagatelle*. Om die reden werd ook, in de schriftelijke of gedrukte kennisgevingen en bevelen der regering, dit woord *Bagatelle* behouden. Maar om voor te komen, dat het kerkhof, in de wandeling, dezen onvoegzamen naam ontving, werd de goede burgerij vermaand, om overal, waar zij het woord *Bagatelle* mogt spellen en lezen, hetzelve uit te spreken *Kerkhof*. Dit waren Etymologisten bij uitnemendheid! De meester, welke gelast werd, om dit ook de kinderen behoorlijk te onderwijzen, was dan wel genoodzaakt,

hierbij van de nieuwe leerwijze van het spellen en lezen gebruik te maken.

4) Hetgene wij tot nu toe aangaande het leeren der *taal* beschouwd hebben, is alleen eene werkzaamheid der terugroepende verbeeldingskracht. Het luide lezen van iets, waarvan men geen woord verstaat, (zoo als het geval zou zijn, indien iemand grieksch of hebreeuwsch had leeren lezen, zonder de taal zelve te verstaan) is slechts eene vereeniging van gezigts- en klankvoorstellingen. Maar om te verstaan, hetgeen men leest, moeten deze voorstellingen nog *met de begrippen der dingen*, welke door de klanken aangetoond worden, vereenigd zijn, *en dit is het werk van het geheugen*, hetwelk intusschen hierbij dezelfde wetten volgt, als de verbeelding. Bij het hooren van den klank werd tevens het begrip of de zaak gedacht, en door deze gelijktijdigheid is de klank een teeken van het begrip geworden.

Het leeren onzer moedertaal in onze kindschheid steunt op dezelfde gronden, en het zal, na hetgene wij gezegd hebben, niet noodig zijn, daarover verder uit te wijden. Hier worden de klanken met de begrippen der dingen vereenigd. Men toont aan het kind eenen stoel, en noemt het woord *stoel*, en zoo vereenigt zich de klank met het voorwerp zelve, en wordt daarvan een teeken. Het kind ziet meerdere voorwerpen van dezelfde soort, en

Digitized by Google

hoort dezelve ook *stoelen* noemen. Het vormt zich daardoor een begrip van *stoel*, als van een gemeenschappelijk kenteeken van meerdere dingen, en de klank *stoel* treedt nu in vereeniging met het begrip zelve, en wordt deszelfs teeken, welke vereeniging blijkbaar is, wanneer het kind zegt: *dit* of *dat is een stoel*. Op deze wijze leert het kind spreken, dat is, zich door begrippen de dingen voor te stellen, en deze begrippen met klanken of woorden aan te wijzen, zoo dat het zijne denkbeelden door woorden te kennen geeft, en de woorden van anderen verstaat.

Nadat het op deze wijze in de moedertaal geoefend is, leert het ook *lezen*, dat is, het voegt, bij de vorige vereeniging van begrippen en klanken, ook nog zigtbare teekenen der klanken, namelijk de letters der taal. Zoo wordt dan, door dit bijvoegsel, tot het verstaan van het woord *stoel*, de vereeniging van drie voorstellingen vereischt: de voorstelling der letters van het woord, de voorstelling van den klank, en het begrip *stoel*.

5) Hier vertoont zich eene opmerkenswaardige bijzonderheid, welke verdient vermeld te worden. Het is het zoogenoemde *zachte lezen*. Door oefening namelijk brengen wij het spoedig zoo ver, dat wij de klanken voorbij gaan, en dat, door de letters, dadelijk de begrippen opgewekt worden. Te voren was het: ik *zie*, ik *hoor*, ik *begrijp*;

thans wordt *het*: ik *zie*, ik *begrijp*, en hetgeen ik bij het lezen zie, houdt dus op een teeken te zijn van den klank, maar wordt een teeken van *het* begrip, bijna even zoo, als de kleeding van iemand dadelijk de voorstelling bij ons opwekt van soldaat, officier, aanspreker, livereibediende, enz. Dit zachte lezen is moeijelijk, en vereischt veel oefening, gelijk men bij de kinderen ziet. Ook worden hierbij de klanken niet geheel en al voorbijgegaan. Wij stellen ons dezelve bij het lezen voor, en lezen dus, in zeker opzigt, voor ons hoorbaar. Ons denken is, door het spreken, met de taal zoo naauw vereenigd geworden, dat wij, zonder klanken of woorden, niet eens onze *begrippen* kunnen vasthouden. Het *denken* zelve is daarom een zacht spreken tot ons zelven. Ik versta hier echter niet door denken, de werking der terugroepende of scheppende verbeeldingskracht, welke ons verschillende beelden en voorwerpen na elkander, met of zonder orde, doet zien, maar de rangschikking der begrippen, het oordeelen en besluiten — met één woord, de werkzaamheid van het verstand. Deze heeft altijd *de woorden* noodig, en de klanken zweven daarom, als ware *het*, klaar of duister voor den geest, wanneer wij denken. De gemeene man, die weinig leest, moet zijnen bijbel luid lezen, om het gelezene beter te verstaan. Ook blijft bij ons, die *in het* zachte lezen genoegzaam geoefend zijn, de hoorbare klank een gewigtig hulpmiddel tot het

verstaan. Lezen wij iets met inspanning, of hebben wij veel moeite, om het te verstaan, of treft het ons bijzonder, dan lezen wij het gaarne luide, en hierdoor wordt niet zelden het gelezene duidelijker, en de indruk sterker. Men moet daarom de kinderen vooral niet te vroeg gewennen, om zacht te lezen. Dit werkt veel mede tot de verderfelijke gewoonte van *veel te lezen, en weinig te verstaan.* In dit geval is het lezen *een bloot zien van letters.*

Ons allen is het bekend, dat onze denkbeelden menigvuldiger, duidelijker en helderder worden, wanneer wij dezelve aan anderen mededeelen, en hiertoe kan ook wel bijdragen, dat wij dan onze eigene klanken hooren, waarvan ten bewijze verstrekt, dat ook de luide mededeeling onzer gedachten aan ons zelven, wanneer wij op onze kamer alleen zijn, daartoe kan medewerken. Niet alleen is de geest ingespannen, om het gedachte in passende klanken en woorden uit te drukken, waardoor de voorstelling reeds van zelve klaarder en naauwkeuriger wordt, maar ook de klanken werken op den geest, in het bijzonder, wanneer de toon en uitdrukking met de zaak overeenkomstig is. De denkbeelden gaan dan van den geest uit, storten zich uit in klanken, en worden, door deze klanken, tot den geest terug gebragt.

Voeg hierbij, dat wij, van onze jeugd af aan,

Digitized by Google

meer gewoon zijn, om met de voorstellingen en begrippen der dingen, klanken, dan letters te vereenigen. Wij beginnen de ontwikkeling van ons verstand, door klanken en zaken te vereenigen, en gaan *hiermede* voort tot aan het einde van ons leven. Wanneer wij iets, dat ons onbekend is, waarnemen, vragen wij: *hoe heet dit*, maar niet, of althans zeer zelden, *hoe wordt dit geschreven*? Bijna alle menschen, de doofgeborenen uitgezonderd, spreken en hooren veel meer gedurende hun leven, dan zij schrijven of lezen.

Eindelijk staan de klanken, gelijk ons meerdere verschijnselen van het zieleleven doen zien, in eene naauwere *betrekking* tot de ziel, en werken veel krachtiger op dezelve, dan zigtbare teekenen, kleuren en vormen. In dit opzigt moet men aan het zintuig van het gehoor eenen voorrang boven dat van het gezigt toekennen. Hoe ook een klavier van kleuren moge ingerigt zijn, het zal nooit die werking op den geest kunnen voortbrengen, welke ons gewoon klavier van toonen kan doen ontstaan. Het zijn, wel is waar, voornamelijk kleuren, vormen en zigtbare bewegingen, waarin de uitwendige natuur tot ons spreekt, ons hare oneindige menigvuldigheid vertoont, en velerhande genoegens der ziel verschaft, terwijl zij zich daarentegen zeer weinig door klanken openbaart. Het zijn slechts eenige weinige dieren, eenige voorwerpen der levenlooze natuur, welke hun aanwezen door geluiden

doen kennen, en zelfs dit aanwezen maken wij alleen op door besluiten.

Maar daarentegen is het de hoogere, de onzigtbare natuur, de wereld des geestes, die zich aan ons door klanken openbaart. Het is de taal, door den mensch, als *verstandig* wezen, uitgevonden of volmaakt, die den geest met den geest, die menschen met menschen vereenigt, en het inwendige, de denkbeelden, gewaarwordingen en aandoeningen, onmiddellijk openbaart. Het is de taal, door welke wij het meest ter verhooging of ter vernietiging van het geluk, van de verlichting en de veredeling des menschen kunnen werkzaam zijn, en daarom is het eene zoo groote misdaad, dit edele geschenk des hemels, dezen band der geestenwereld op aarde, tot bevordering van onwaarheid, zedeloosheid en ongeluk te misbruiken (*). Het zijn toonen, die, door derzelver gelijktijdigheid en opvolging, het hart treffen en de sterkste aandoeningen kunnen opwekken. Het is de hoogere natuur des menschen, die, vatbaar voor orde, harmonie, en voor het schoone en verhevene, de toonkunst uitgevonden en volmaakt heeft.

(*) En vérité le mentir est un maudit vice. *Nous ne sommes hommes, & nous ne tenons les uns aux autres, que par la parole.* Si nous en connaissions l'horreur et le poids, nous le poursuivrions à feu plus justement, que d'autres crimes. *Ess. de* MONTAIGNE.

6) Gelijk, bij het lezen, de denkbeelden en begrippen door klanken en zigtbare teekens opgewekt worden, zoo worden, bij het schrijven, de laatsten door de eersten opgewekt. Het kind *denkt* bij voorbeeld *huis*. Dit begrip wekt den zamengestelden klank op; het noemt dus het woord *huis*, en hoort dien klank. Door dezen klank worden de zigtbare teekens der deelen van den zamengestelden klank *h*, *u*, *i*, *s*, teruggeroepen; het ziet deze teekens in zijne voorstelling, en *schrijft* nu dezelve *op*.

Doch, gelijk wij, door gewoonte en oefening, eene vaardigheid verkrijgen, om zacht te lezen, zoo verkrijgen *wij ook* daardoor weldra eene vaardigheid, om *zacht te schrijven*. Elke zamengestelde werkzaamheid der ziel, en dus ook deze, gaat, bij oefening en herhaling, zoo snel voort, dat men de bijzondere bestanddeelen derzelve niet meer onderscheiden kan. Toen wij leerden schrijven, was de volgorde der werkzaamheid: *ik denk*, *ik spreek en hoor*, *ik zie en schrijf*, — maar, bij verderen voortgang, werd het spreken en hooren meer of min uitgelaten, zoodat bij ons, die in het ter neder schrijven onzer gedachten geoefend zijn, bijna de volgorde is: *ik denk*, *ik zie* en *schrijf*, dat is, wij schrijven onze gedachten op, zonder dezelve hoorbaar te doen worden. Doch dit kost nog meer moeite, dan het zachte lezen, en niet zelden spreken wij, hoewel zacht, de woorden uit, welke wij schrijven.

* * * * * *

Digitized by Google

7) Hetgene wij tot nu toe gezegd hebben, heeft alleen betrekking tot het leeren en gebruiken van onze moedertaal. Leeren wij daarentegen *eene vreemde taal*, zoo als de fransche, en wel, gelijk gewoonlijk geschiedt, door vergelijking van onze moedertaal, dan moeten er, in het begin, meer voorstellingen met elkander vereenigd worden. Laat ons, ter opheldering hiervan, een bepaald woord onzer taal kiezen, zoo als het woord *zwart*; want hetgeen hiervan geldt, kan op elken klank, die een begrip aanwijst, toegepast worden.

Drie voorstellingen waren reeds, bij het leeren der moedertaal, met elkander vereenigd: het begrip van die soort van kleur, welke wij *zwart* noemen, de voorstelling van den klank *zwart*, en van het zigtbare teeken *z*, *w*, *a*, *r*, *t*, waardoor die klank aangewezen wordt. Hier zijn dus, omdat elke van deze drie voorstellingen de twee overige kan opwekken, zes combinatiën, welke, elke afzonderlijk, door den onderwijzer beproefd kunnen worden. Maar nu wordt ons geleerd, dat, in de fransche taal, *noir* hetzelfde beteekent, als ons woord *zwart*. Wij vereenigen dus de vorige drie voorstellingen met twee nieuwe, namelijk met die van het zigtbare teeken *n*, *o*, *i*, *r*, en van den klank *noir*. Door de juiste vereeniging dezer vijf voorstellingen hebben wij de vaardigheid, om, wanneer eene van dezelve voor den geest is, elke der overige vier wederom op te wekken. Er zijn dus hier 5. 4 of

20 combinatiën mogelijk, en de onderwijzer zou dus 20 vragen kunnen doen, om zich te overtuigen, of de vereenigingen behoorlijk geschied zijn. Misschien zal het niet geheel overtollig zijn, dit nader te verklaren. Laat ons, te dien einde, deze vijf voorstellingen door de letters A, B, C, D, E, aanwijzen, namelijk door

A. het begrip zelve, zijnde eene soort van kleur;

B. den nederduitschen klank *swart*, een hoorbaar teeken van dat begrip;

C. de vereeniging van de letters *z*, *w*, *a*, *r*, *t*, zijnde een zigtbaar teeken van dien klank;

D. de fransche klank *noir*, een hoorbaar teeken van het begrip;

E. de vereeniging van de letters *n*, *o*, *i*, *r*, een zigtbaar teeken van dien klank.

De onderwijzer kan nu eene van deze voorstellingen voor de bewustheid der kinderen brengen, en door vragen onderzoeken, of ook de vier andere voor dezelve treden.

Hij wijst A aan, eene zwarte kleur, en vraagt:

B. Hoe heet deze kleur in het nederduitsch?

C. Hoe *schrijft* gij deze kleur in het nederduitsch?

D. Hoe heet deze kleur in het fransch?

E. Hoe schrijft gij deze kleur in het fransch?

Hij wijst E aan, of schrijft op het bord de letters *n*, *o*, *i*, *r*, en vraagt:

Digitized by Google

A. Wat beteekent dat woord?
B. Hoe heet het in het nederduitsch?
C. Hoe wordt het in het nederduitsch geschreven?
D. Hoe wordt dit woord uitgesproken?

Hij doet B, of den klank *zwart*, hooren, en vraagt;
A. Wat beteekent dat woord?
C. Hoe wordt hetzelve geschreven?
D. Hoe heet dat woord in het fransch?
E. Hoe wordt dat woord in het fransch geschreven?

Het is onnoodig, de nog overige combinatiën hier aan te wijzen, dewijl dezelve genoegzaam blijken.

Het zou voorzeker belagchelijk zijn, indien een onderwijzer, bij het overhooren van elk woord, hetwelk de kinderen van buiten geleerd hebben, deze zo vragen aan hen doen wilde. Doch, van de andere zijde, is het niet te ontkennen, dat men hierbij veelal zeer ondoelmatig handelt, en veel te weinig vraagt. Gewoonlijk worden slechts eene of twee vragen gedaan, om te zien, of de klanken (B, D) wel vereenigd zijn, en zelfs zijn de vragen hiertoe niet altijd geschikt, zoo als, wanneer de woorden overhoord worden in die orde, waarin zij geleerd zijn. Op andere vereenigingen wordt niet gelet, zoo als, of de kinderen een behoorlijk begrip van de zaak hebben, welke het woord aanwijst. Geen wonder, dat de woorden, als bloote klanken, verdwijnen, en even spoedig vergeten worden, als

Digitized by Google

zij geleerd zijn. Deed men meer gepaste vragen, waartoe het woord zelve dikwijls aanleiding kan geven, dan zou de vereeniging duurzamer worden; de beoefening der vreemde taal zou ook meer eene oefening in de moedertaal wezen, en meer strekken, om het verstand, door bevordering van juiste en duidelijke kennis der dingen, te beschaven. Welligt ware het meest doelmatig, om, zoo veel mogelijk, (de verbuiging der woorden uitgezonderd) de leerlingen geene woorden te doen van buiten leeren, dan de zoodanige, waarvan dadelijk gebruik gemaakt wordt, of welke zij reeds, in zamenhang met andere woorden, gelezen hebben, zoo als de woorden, voorkomende in hetgene door hen reeds vertaald is, met *bijvoeging* nogtans der woorden, waarvan zij afstammen. Dit maakt het van buiten leeren gemakkelijker, en, voor een kind van een' opgewekten geest, belangrijker, bevordert de duurzaamheid der vereeniging, omdat meerdere denkbeelden in dezelve treden, vermeerdert de duidelijkheid en juistheid van het begrip, leert tevens het gepaste gebruik der woorden, en is eene geschikte herhaling van het gelezene, hetwelk daardoor, bij eene tweede lezing, gemakkelijker en vaardiger verstaan wordt. Dan hoe dit ook zijn moge, het is zeker zeer ondoelmatig, wanneer men de kinderen uit woordenlijsten, ja zelfs uit een lexicon, woorden, zonder wezenlijk verband met elkander, laat van buiten leeren, waaronder er zijn, die zelden, of slechts bij schrijvers, welke door hen niet gelezen worden, voorko-

Digitized by Google

men, en die zij gewoonlijk dan reeds lang vergeten hebben, wanneer zij dezelve *toevallig* bij het lezen of spreken wederom ontmoeten.

Nog veel grooter wordt het getal van combinatiën, wanneer meerdere talen geleerd, en onder elkander en met de moedertaal vergeleken worden. Zoo geven twee talen 7 voorstellingen, en dus 7. 6 of 42, en derhalve 22 nieuwe combinatiën.

Hoe meer wij echter in het leeren der vreemde taal vorderen, en daarin spreken of schrijven, des te meer houdt de woordelijke vergelijking met onze moedertaal op, en dan ontstaat, hetgene men noemt *in die vreemde taal denken*, welke alsdan hierin gelijk wordt aan de moedertaal. Het woord *noir* wekt dan terstond het denkbeeld van *zwarte kleur* op, en dit denkbeeld terstond het woord *noir*.

Ik heb deze voorbeelden, welke tot de taal, en dus ook tot de ontwikkeling der verstandelijke vermogens betrekking hebben, met opzet gekozen, omdat zij ons niet alleen bewijs en opheldering kunnen geven van de thans beschouwde zielkundige wet, *dat voorstellingen, welke te gelijker tijd voor den geest geweest zijn, vereenigd worden en elkander opwekken*, maar ons ook tevens doen zien, hoe gewigtig deze en andere wetten der terugroepende verbeeldingskracht voor het onderwijs en voor de ontwikkeling onzer verstandelijke vermogens

kunnen zijn en worden. Dat daarvan, in beide opzigten, belangrijke toepassingen kunnen gemaakt worden, zal aan elk blijken, die derzelver verband met de werkzaamheden onzer geestvermogens nader beschouwt.

Maar hoe belangrijk worden ook deze wetten voor de zedekunde en de godsdienst! Al komt het voorschrift: *zorg voor uwe verbeelding*, in onze gewone zedekundige en godsdienstige leerboeken niet voor; wij kunnen hetzelve nogtans te regt onder de meest gewigtige zedekundige voorschriften plaatsen.

« Zorg," dus zoude ik tot den jongeling zeggen, *wiens geluk* en zedelijke beschaving mij ter harte ging, « zorg voor uwe verbeelding, en houd een « waakzaam oog op hetgene door haar vereenigd « wordt. Besmet dezelve niet door wellustige en « schandelijke beelden; zie toe, zoo veel gij kunt, dat « zich dezelve niet zamenhechten met voorstellingen, « welke vaak voor uwen geest komen. Wacht u « vooral, het belagchelijke, bespottelijke, wellustige « te vereenigen met hetgene uwen eerbied verdient. « *Gij kunt* zoo moeijelijk die vereeniging verbreken, « wanneer zij vast en duurzaam geworden is. In de « uren der aandacht, wanneer gij uwen geest tot de « Godheid tracht te verheffen, in de uren, aan de « overdenking van uwen pligt en zedelijken toestand « gewijd, in die oogenblikken zelfs zullen die be- « spottelijke of onreine beelden, welke gij met die

Digitized by Google

« eerbiedwaardige voorwerpen vereenigd hebt, tevens « met dezelve voor uwen geest verschijnen, en uwe « poging, om dezelve te verwijderen, zal vruchteloos « zijn. En hoe gevaarlijk voor u kunnen deze ver- « eenigingen in den strijd met uwe zinnelijke neigin- « gen worden! Al is het, dat zich, in het beslissend « oogenblik, waarin gij wankelt, wanneer een afgrond « zich voor u opent, die u, bij den eersten stap, « dreigt te verslinden, de waarschuwende stem des « gewetens doet hooren, en de lessen der waarheid « en der wijsheid zich vóór uwen geest vertegenwoor- « digen; die stem kan gesmoord, die lessen kunnen « krachteloos gemaakt worden door de terugroeping « van zoodanige beelden en voorstellingen, waarmede « gij het heilige vereenigd hebt."

Zouden wij, dit in aanmerking nemende, niet te regt kunnen beweren, dat, in een doelmatig zedekundig en godsdienstig handboek, het hoofdstuk: *Genezing eener besmette verbeelding, en middelen, om de verbeeldingskracht dienstbaar te maken aan deugd en godsdienst*, allezins eene, en wel gewigtige, plaats verdient? Wat helpen de vermaningen tegen wellust, hartstogten en zinnelijke, baatzuchtige, neigingen, indien het kwaad niet in deszelfs oorsprong wordt aangetast! Hoe kan de genezing volgen, wanneer de oorzaak der ziekte niet weggenomen, of althans verzwakt wordt? Het is de verbeeldingskracht, welke die neigingen en hartstogten ontvlamt, en het edele in ons onderdrukt.

Digitized by Google

Verbeter, zuiver, veredel de verbeelding, en zedelijke verbetering zal daarvan het gevolg zijn. De juiste kennis van derzelver werking zal ons hiertoe ook heilzame middelen aan de hand geven. *Dezelfde* wet, volgens welke de voorstellingen vereenigd worden, en door welke vereeniging veel kwaads ontstaan kan, kan ook geneesmiddelen daartegen opleveren, en veel goeds bevorderen.

Ongaarne verlaat ik dit zoo gewigtig en rijk onderwerp, de toepassing van de wetten der verbeeldingskracht op het onderwijs, de opvoeding, verstandelijke en zedelijke beschaving — doch eene uitvoeriger beschouwing hiervan behoort niet tot het tegenwoordig doel. Dit alleen zij mij nog vergund op te merken.

Wanneer wij overtuigd zijn van den gewigtigen invloed der verbeelding op de neigingen en handelingen der menschen, zullen wij dan niet met misnoegen, ja met verontwaardiging, vervuld worden jegens die schrijvers, welke, het zij dichters of prozaschrijvers, hunne uitmuntende talenten en hun zoo fijn vernuft heilloos misbruikten, om of de verbeelding met wellustige beelden te besmetten, of al hetgene den mensch eerbiedwaardig zijn moet, voor de verbeelding eenen belagchelijken tooi te geven, waardoor zij oneindig veel medegewerkt hebben, om het zedebederf te bevorderen?

Digitized by Google

Schriften, waarin door de eene of andere redenering, de ondeugd verdedigd, de beginselen van zedekunde en godsdienst aangetast worden, zullen weinig kwaads stichten, ja zij zijn, in zekere opzigten, nuttig, omdat hierdoor anderen opgewekt worden ter wederlegging en aanwijzing der dwaling, in de redering voorkomende. In het rijk der waarheid op deze aarde kan het der waarheid voordeel aanbrengen, indien zij aangevallen wordt, opdat zij des te levendiger erkend, en hare gronden op nieuw ter toetse gebragt worden. Zoo wordt de dankbare herinnering aan de eerwaardige mannen, welke het vaderland tot heil en sieraad verstrekt hebben, bij den aanval op dezelve verlevendigd. Maar gebruikt de schrijver, in plaats van bedaarde redenering, boert en spot, plaatst hij hetgene eerbied en achting verdient, op eene zeer vernuftige wijze, in een belagchelijk licht, ontvlamt hij, door levendige beelden en treffende vergelijkingen, de zinnelijke wellustige neigingen, en geeft hij aan de ondeugd een fraai aantrekkelijk gewaad — ja dan is het verderf groot, hetwelk hij stichten kan. Lof en prijs zij aan het vaderland toegebragt, waarin bijna geen man van eer (behalve eenigen, welke het in de latijnsche taal, en dus met minder nadeel, beproefden) een zoo verderfelijk misbruik van zijne talenten maakte, en zulks wel in die tijden, wanneer dit juist in Frankrijk en Italië strekte, om bewonderd en geëerd te worden!

Digitized by Google

Uit dit oogpunt beschouwd, zullen ook bezwaarlijk met den waren smaak overeenkomstig geoordeeld worden de zoogenoemde travestiën van uitmuntende werken, welker lezing het gevoel van het schoone en verhevene bij uitnemendheid opwekt. De boertige en belagchelijke tooi, waarin dezelve door eene travestie vertoond zijn, komt niet zelden, bij het lezen der werken zelve, wederom te voorschijn, en vermindert den indruk van het schoone en goede. Blumauer heeft zoodanig eene travestie gegeven van de *Aeneis* van Virgilius, en wij hebben daarvan ook eene ellendige, zoutelooze, navolging in de nederduitsche taal bij inteekening ontvangen.

Uit *deze*, thans door ons beschouwde, wet der *gelijktijdigheid* kunnen ook andere bijzondere wetten der vereeniging van voorstellingen afgeleid worden, zoo als de volgende is, welke zich bepaalt tot de *gelijkvormige voorstellingen*.

Alle gewaarwordingen en voorstellingen, vooral de zoodanige, welke door de verbeelding het duidelijkst worden teruggeroepen, zoo als die van het gezigt en het gehoor, zijn zamengesteld uit verschillende deelen, welke wij *deelvoorstellingen* kunnen noemen. Zoo is de voorstelling der gedaante van eenen mensch zamengesteld uit die van deszelfs mond, neus, oogen, enz. Laat nu A eene voorstelling zijn, bestaande uit de deelvoorstellingen *a*, *b*, *c*, enz. en B eene andere, bestaande uit de deelvoorstellingen

Digitized by Google

a, *p*, *q*, enz. Hier kan *b* en *c*, en ook de geheele voorstelling A, door *a* opgewekt worden, omdat deze allen te gelijk voor de bewustheid geweest zijn, waaruit dus de regel volgt: *Elke deelvoorstelling kan de geheele opwekken*, op welken regel ook de eerste, door ons verklaarde, wet steunt. Maar hieruit volgt weder, dat, dewijl *a* door B, en A vervolgens door deze deelvoorstelling *a*, voor de bewustheid gebragt worden, ook A door B, en B door A, kan opgewekt worden. Deze opwekking van twee voorstellingen, de eene door de andere, heeft dus plaats door middel van eene of meerdere gemeenschappelijke deelvoorstellingen of kenteekenen. Voorstellingen intusschen, welke gemeenschappelijke deelvoorstellingen of kenteekenen hebben, zijn in zoo verre gelijkvormig; waaruit de zeer gewigtige wet volgt:

Van gelijkvormige voorstellingen kan de eene door de andere opgewekt worden.

Ook deze wet is van veelvuldige toepassing, gelijk eenige voorbeelden zullen aanwijzen.

Zij verklaart vooreerst, *waarom eene voorstelling eene andere, welke aan dezelve gelijk is, kan terugroepen*, eene werking, waarvan wij reeds gesproken hebben. Zij doet ons ook zien, dat eene voorstelling de andere kan opwekken, zonder dat zij aan dezelve gelijk is, of gelijktijdig voor de bewust-

Digitized by Google

heid geweest is, indien slechts eenige overeenstemming, *waarop wij opmerkzaam geweest zijn*, tusschen dezelve gevonden wordt. Bij het zien van iemand, die iets in zijn gelaat heeft, dat ons *treft*, zullen wij ons dikwijls eenen anderen ons bekenden persoon herinneren, die datzelfde heeft, al zijn deze twee personen voor het overige aan elkander zeer ongelijk. Ook zal het aan elk onzer meermalen gebeurd zijn, dat, wanneer hij eenen onbekenden zag, hij bij denzelven eene zekere gelijkheid met eenen anderen hem bekenden persoon ontdekte. Deze ontdekking kan niet geschieden, ten zij de voorstelling van den laatsten op dit oogenblik door de verbeelding wederom opgewekt worde; want er wordt vereischt, dat beide personen met elkander vergeleken worden. Deze opwekking geschiedt door middel van het overeenkomstig kenteeken, hetwelk zij hebben. Wij zijn ons van deze opwekking vaak niet bewust, zoo als dit ook, gelijk wij boven zagen, bij *gelijke* voorstellingen kan plaats hebben, en wij zeggen in dat geval: *hij gelijkt op iemand, dien ik ken, doch dien ik mij thans niet kan te binnen brengen.* De overeenkomst kan zelfs gering zijn; want, wanneer wij onzen persoon opnoemen, gebeurt het ook wel eens, dat een ander, die denzelven kent, zegt: *deze gelijkheid kan ik niet zien.* Het komt er hier voornamelijk op aan, of dat gemeenschappelijk of overeenkomstig kenteeken onze opmerkzaamheid bijzonder getroffen heeft, en ons tot een voornaam kenteeken

des persoons diende. Van daar ook, dat er over het gelijkende van iemands portret dikwijls zeer verschillend geoordeeld wordt. Hoe meer wij in dat portret vinden, hetgene ons tot zulk een voornaam kenteeken des persoons diende, des te grooter zal ons de gelijkheid toeschijnen.

Van hoe veel toepassing deze wet der gelijkvormigheid zij, blijkt ook daaruit, dat alle vergelijkingen, welke de dichter en redenaar, ja wij allen in het dagelijksche leven gebruiken, daarop steunen. *Deze beelden en vergelijkingen zijn namelijk niet anders, dan voorstellingen, gelijkvormig met die, welke voor den geest zijn, en dus door deze teruggeroepen worden.*

Zoo kan de gedachte aan eenen mensch, die, nog in het laatste tijdstip van zijn leven, zegen en vreugde rondom zich verspreidt, zeer natuurlijk de voorstelling bij ons opwekken van de ondergaande zon, die, na eenen aangenamen zomerdag, de laatste verkwikkelijke stralen op het aardrijk zendt.

Oui, finissons sans trouble & mourrons sans regret,
En laissant l'univers comblé de nos bienfaits.
Ainsi l'astre du jour, au bout de sa carrière,
Répand sur l'horizon une douce lumière,
Et les derniers rayons, qu'il darde dans les airs,
Sont les derniers soupirs, qu'il donne à l'univers (*).

(*) *Oeuvres de* FRÉDÉRIC II.

Men verbeelde zich eenen standvastigen man, die onwrikbaar bij zijn besluit blijft, hoewel hem de volbrenging daarvan tranen kost, en hij door sterke aandoeningen ginds en derwaarts geslingerd wordt — kan dit denkbeeld niet ligtelijk opwekken de voorstelling van eenen zwaren boom op den top eens bergs, door den stormwind geweldig geschokt? Hij blijft staan, vast geworteld in de aarde, doch — hij laat *bladen vallen.*

Ac velut, annoso validam cum robore quercum
Alpini Boreae nunc hinc nunc flatibus illinc
Eruere inter se certant: it stridor, & alte
Consternunt terram concusso stipite *frondes:*
Ipsa haeret scopulis, &, quantum vertice ad auras
Aetherias, tantum radice in Tartara tendit.
Haud secus assiduis hinc atque hinc vocibus heros
Tunditur, & magno persentit pectore curas.
Mens immota manet; *lacrimae volvuntur inanes* (*).

Stellen wij ons voor de schrikkelijke tooneelen bij de omwenteling in Frankrijk. Men wil het volk verlichten, roept: *vrijheid, gelijkheid*, doch het gemeen verstaat deze woorden niet, het sticht moord en brand. — Hoe naauw is deze voorstelling vermaagschapt met de gedachte aan eenen blinde, wien men eene kaars in de hand geeft, om daar-

(*) VIRGILIUS, *Aeneis* Lib. IV. v. 440 sqq.

Digitized by Google

mede des avonds door het huis te wandelen! De kaars geeft hem geen licht, maar in zijne hand sticht zij brand.

Weh denen, die dem ewig Blinden
Des Lichtes Himmelsfackel leih'n!
Sie strahlt ihm nicht, sie kann nur zünden,
Und äschert Städt' und Länder ein (*).

Een persoon, ons dierbaar, wordt begraven. De opstanding uit het somber graf, de overgang tot iets volmaakters — hoe gelijkvormig is dit vertroostend denkbeeld met de voorstelling van het zaad, hetwelk in de aarde gelegd wordt, verrot, doch waaruit zich eene plant ontwikkelt, die uit het duistere der aarde met schoonheid, pracht en sterkte in het rijk des lichts treedt. De eerbiedwaardige Apostel PAULUS gebruikt daarom zoo gaarne deze zoo natuurlijke en treffende vergelijking. Eene schoone navolging hiervan is de volgende.

Dem dunkeln Schooss der heil'gen Erde
Vertrauen wir der Hände That,
Vertraut der Sämann seine Saat
Und hofft, dass sie entkeimen werde
Zum Segen, nach des Himmels Rath.
Noch köstlicheren Saamen bergen

(*) SCHILLER, *Lied von der Glocke.*

Wir traurend in der Erde Schooss
Und hoffen, dass er aus den Särgen
Erblühen soll zu schönerm Loos (*).

De dood komt tot alle menschen. Waar vindt hij dezelve? Gewoonlijk te huis, wanneer zij sterven. In welk huis? Koningen wonen in paleizen, de armen in hutten. Niemand wil sterven — de deur is gesloten. Om binnen te komen, stoot men met den voet tegen dezelve (bij de ouden). Allen sterven; de dood begeert niet meer den armen, dan den rijken; de stoot is dezelfde. De dood maakt het ligchaam bleek; zijne gedaante vertoont zulks.

Pallida mors aequo pulsat pede pauperum tabernas
Regumque turres (†).

Hoe vele voorbeelden zoude ik hier kunnen aanhalen van natuurlijke en treffende vergelijkingen uit de werken onzer uitmuntende vaderlandsche dichters; doch uit hoofde van de menigte is hier de keus moeijelijk, en de voorgaande voorbeelden helderen de zaak zelve genoegzaam op. Om evenwel *deze zoo* rijke bron niet geheel voorbij te gaan, zij het mij vergund, eenige weinige voor uwen geest terug te roepen, terwijl eene verdere verklaring van

(*) SCHILLER, *Lied von der Glocke.*

(†) HORATIUS, Od. I. 4.

de gelukkige werking der verbeeldingskracht, hier blijkbaar, onnoodig zijn zal.

Het heidebloempje zinkt, bij dag door de zon geschroeid, magteloos op zijn' stengel neder, doch de koele avond geeft verkwikking — een beeld van den dood, *een slaap*.

En 't verkwikte bloempje sluit zich
En gevoelt, geniet de rust (*).

De menschenvriend, die den anderen, met gevaar van zijn leven, uit het water redt.

. . . . hij zoekt op den grond,
Geen kostbaarder parel de duiker ooit vond (†).

Het kruipend rupsje, mat getobd in de enge cel, breekt zijn kluisje open, het vlindertje zweeft, vliegt hooger, leeft hooger — beneden blijft de pop — een beeld van het lijkje van een kind.

Voedster, droog de natte wangen,
Tuur niet op de doode pop,
Blijf niet aan zijn webje hangen,

(*) H. H. KLIJN, Gedichten, II. Deel, 1819. *De Dood, een slaap*, bl. 122.

(†) Feestviering ter gelegenheid van het 35. jarig bestaan der Utrechtsche afdeeling der Maatschappij: tot Nut van 't Algemeen, 1822, bestuurd door A. SIMONS, bl. 57.

Digitized by Google

't Vlindertje is niet meer te vangen,
's Hemels eng'len vingen 't op (*).

Het schijnt mij toe noodig te zijn, hierbij de volgende aanmerking te maken.

Met de stelling, dat gelijkvormige of gelijke voorstellingen, en die, welke te gelijker tijd voor de bewustheid geweest zijn, elkander opwekken, wordt alleen aangetoond, dat de eene voorstelling de andere *kan* opwekken, maar niet, dat zulks altijd geschiedt. Dit is in den aard der zaak gelegen. Eene voorstelling kan met oneindig vele andere gelijkvormigheid hebben, welke niet alle te gelijk voor de bewustheid gebragt kunnen worden. Dezelve zal dus nu eens deze, dan wederom gene, met haar gelijkvormige, voorstelling opwekken.

Maar dit geeft wederom aanleiding tot eene tweede vraag. Welke is de oorzaak, dat nu eens de eene, dan wederom de andere, opgewekt wordt? Of, om de vraag geheel algemeen voor te stellen, indien eene voorstelling, volgens de gemelde of andere wetten, met vele andere vereenigd is, zoodat, indien dezelve voor de bewustheid is, ook deze *kunnen* opgewekt worden, wat is de reden, dat, in eene gegevene omstandigheid, de eene opgewekt wordt, maar de andere niet?

(*) Gedichten van TOLLENS, I. Deel bl. 184. *By het lijkje van een kind.*

Indien deze vraag voldoende kon beantwoord worden, en wij ons van onze voorstellingen altijd duidelijk bewust waren, dan zouden wij, in elk geval, de oorzaak kunnen aanwijzen, waarom ons eene voorstelling onwillekeurig voor den geest komt. Doch zoo verre is de zielkunde niet gevorderd. Ook zijn de oorzaken dezer voorkeur veelvuldig, en wij kunnen geenszins altijd aanwijzen, welke van dezelve, in een bepaald geval, werkzaam geweest zijn. Evenwel kan toch de zielkunde ook hierin trapswijze vorderen.

De thans verklaarde wet der gelijkvormigheid is, gelijk reeds uit het aangehaalde blijkt, bijzonder gewigtig voor de meeste vakken van kennis en voor de schoone kunsten, en is de grondslag van vele uitvindingen. Op haar voornamelijk moet gelet worden bij eene theorie der taal, der welsprekendheid en der dichtkunde, ja zelfs bij de leer van het vinden der waarheid, en van de oorzaken onzer dwalingen.

Welligt zijn de volgende aanmerkingen, waarmede ik mijne tegenwoordige beschouwing eindigen zal, niet geheel ongeschikt ter nadere toelichting van de wet der gelijkvormigheid.

Dewijl, volgens deze wet, van twee gelijkvormige voorstellingen de eene de andere opwekt, *worden ook beide dikwijls door hetzelfde woord aangewezen.* Dit is wel de voorname oorzaak, waarom, in alle talen, een en hetzelfde woord in twee en meer

Digitized by Google

beteekenissen genomen wordt. Tot een voorbeeld mogen de woorden dienen, voorkomende in de voorbeelden, welke wij gebruikt hebben ter verklaring van de gelijkvormige voorstellingen. Er is eene *verlichting voor de oogen* door de zon, of een ander lichtend ligchaam; er is eene *verlichting voor het verstand* door de aanwijzing der waarheid. Beide doen ons de voorwerpen helder en duidelijk zien. Er is eene *blindheid der oogen* bij hem, die het gebruik derzelven mist; en eene *blindheid des verstands* bij den onwetenden. Beide maken, dat men de voorwerpen niet ziet. Zoo wordt *verspreiden* gebruikt van lichtstralen en andere ligchamelijke voorwerpen, maar ook van welvaart, geluk; *vastheid* van eenen *boom*, die diepe wortelen geschoten heeft, maar ook van een karakter of besluit, dat onveranderlijk is; en op die wijze oneindig vele andere woorden. Er zijn in der daad bijna geene woorden in de taal, welke niet in verschillende beteekenissen genomen worden; doch *deze verschillende beteekenissen wijzen altijd, op geringe uitzonderingen na, voorwerpen aan, welke, in zekere opzigten gelijkvormigheid met elkander hebben.* Zoo is het gelegen met de woorden der taal, welke voorwerpen van den inwendigen zin, dat is, de werkingen, de aandoeningen, den toestand en de vermogens der ziel te kennen geven. Deze zijn schier alle ontleend van den staat, de veranderingen en werkingen der voorwerpen en krachten in de zigtbare wereld, dat is, de woorden, welke in de eigenlijke, oorspronkelijke, beteekenis van de ligchamelijke wereld gebruikt worden, worden in de

oneigenlijke beteekenis van de zielewereld gebezigd. Zoo zegt men met zijn verstand *omvatten*, *bevatten*, *oordeelen*, *beslissen*, *begrijpen*, *besluiten*, *zien*, *inzien*, *doorzien*, *doordringen*, *merken* — zijne aandoeningen en begeerten *beteugelen*, *bedwingen*, *opwekken*, *zuiveren* — de hartstogten *leiden*, *besturen*, *ontvlammen*, *temmen* — en vele andere woorden, welke alle ontleend zijn van de ligchamelijke wereld.

Maar juist deze aanwijzing van verschillende dingen, doch waarin overeenkomst gevonden wordt, door een en hetzelfde woord, of door denzelfden klank, *maakt de vereeniging dezer dingen voor de verbeeldingskracht gemakkelijker*, *gemeenzamer en vaster*. De gelijke klank drukt voor altijd het zegel op dit verband, en verschaft tevens aan het verstand een gewigtig hulpmiddel, om de overeenkomst of gelijkvormigheid te erkennen, en aan het gehengen, om die te onthouden. Het is niet zelden een donker gevoel van overeenkomst, hetwelk de oudste volken, bij het vormen van zoodanige woorden en beteekenissen, geleidde, en reeds diepe en gewigtige waarheden bevatte, welke naderhand, door de wijsbegeerte, en in het algemeen door een meer beschaafd verstand, ontdekt, of liever *tot eenen hoogeren graad van duidelijkheid gebragt zijn*. Daarom kan ook het oordeelkundig onderzoek, of en welke overeenkomst er plaats hebbe tusschen de dingen, welke door hetzelfde woord zijn aangewezen, zeer gewigtig zijn, en ons treffende

overeenkomsten doen vinden, waaraan wij te voren niet gedacht hadden. Wij reizen alsdan onophoudelijk uit de ligchamelijke in de zielewereld, en uit deze in gene, en zullen op die bestendige heen- en terugreis wel eens dingen vinden, welke voorzeker verdienen, in een museum der zielkunde bewaard te worden.

De vereeniging van gelijkvormige voorstellingen door dezelfde klanken geeft in het bijzonder aan het vernuft eene menigte van voorwerpen, waarmede het spelen, en, al spelende, ook wel gewigtige waarheden mededeelen, of verlevendigen kan. Onder de bronnen, waaruit de dichter en redenaar putten, bekleedt deze voorzeker eene voorname plaats. Ik geloof zelfs, het zij met eerbied gezegd, dat vele gedachten en vergelijkingen bij menigen dichter door *het rijmwoord* opgewekt worden. Dit althans durf ik beweren, dat een groot gedeelte der voorstellingen, welke ons, bij het schriftelijk of mondelijk behandelen van een voorwerp, voor den geest komen, aan de vereeniging van verschillende voorstellingen, door denzelfden klank aangewezen, is toe te schrijven.

Wat gaf aanleiding tot de schoone vergelijking bij SCHILLER, van het onwetend gemeen met den *blinde*. Waarschijnlijk de twee verschillende beteekenissen der woorden *blind* en *licht*.

Niet geheel onbelangrijk zoude een betoog zijn,

Digitized by Google

op zielkundige wetten gegrond, hetwelk aanwees *het voordeel, hetwelk eene arme, doch beschaafde, taal heeft boven eene rijke taal.* Eene arme taal is die, waarin vele gelijkvormige dingen door hetzelfde woord aangeduid worden.

Het vernuft gaat wel eens verder, en vergelijkt *ongelijkvormige dingen, welke toevallig denzelfden klank hebben*, met elkander. Dit noemt men een *woordenspel;* maar bij deze zoo losse vereeniging, noch door het verstand, noch door de verbeelding voortgebragt, is omzigtigheid noodig. Men struikelt zoo ligt, en zondigt tegen beide vermogens. In het algemeen *is dit meer een spel voor kinderen*, die daarin, omdat het zoo gemakkelijk is, veel behagen scheppen, *dan voor volwassene personen.*

Bij al de gewigtige voordeelen, ontstaande uit de vereeniging van verschillende voorstellingen door denzelfden klank, zijn toch ook nadeelen zigtbaar. Eene menigte van dwalingen ontstaat er, omdat men, bij de overeenkomst, de verscheidenheid vergeet. Vele twisten onder de wijsgeeren, godgeleerden, regtsgeleerden, letterkundigen en anderen zijn voortgesproten uit de verschillende beteekenissen der woorden. Sommigen gebruikten, om aan hunne leer den schijn van nieuwheid te geven, andere woorden voor dezelfde denkbeelden; anderen bezigden, om dezelve door het schild der oude leer te beveiligen, dezelfde woorden, doch in eene andere beteekenis. Er zijn er ook geweest, die alleen klanken gebruikten,

Digitized by Google

en de schaarschheid van gedachten door beelden en vergelijkingen zochten te vergoeden. De verbeelding ontving veel, het verstand zeer weinig voedsel. Eene menigte van luchtbollen heeft men, in de wijsgeerige en godgeleerde wereld, zien vliegen — zoo hoog, dat eindelijk geen sterfelijk oog dezelve meer zien kon. Het is het ligte gaz, hetwelk den bol doet opwaarts gaan; hoe meer ballast er uitgeworpen wordt, des te hooger klimt dezelve. Welligt is het gaz de *klank*, de ballast de *gedachte.*

Men beweert veelal, dat de oudste volken, en in het algemeen die volken, welke eenen nog geringen graad van beschaafdheid bereikt hebben, van natuur, als ware het, dichters zijn, en dat zich in het vervolg eerst, bij eene hoogere beschaving, de zuivere proza ontwikkelt. Volgens deze stelling begint dan de mensch met poëzij, en eindigt hij met proza, zoo evenwel, dat er nog altijd eenige plaats overblijft voor de dichters, zoo als er, b. v. in onzen zeer beschaafden en dus prozaïschen tijd, nog hier en daar dichters gevonden worden, welke niet geheel onbeschaafd zijn.

Zonder te beoordeelen, in hoe verre deze stelling al dan niet waarheid behelze, wil ik alleen doen opmerken, dat bij dit onderzoek ook in aanmerking komt de wet der gelijkvormigheid, die wij verklaard hebben. De eerste ontwikkeling van het kenvermogen begint met het zien van overeenkomsten, dewijl zonder deze werkzaamheid niet eens een be-

Digitized by Google

grip kan gevormd worden. Hoe meer daarentegen dit kenvermogen zich ontwikkelt, des te meer wordt de mensch opmerkzaam op de geringste verscheidenheid. Dit zien wij zelfs bij de kinderen. Dus is de mensch in den onbeschaafden staat, in het algemeen genomen, meer geschikt, om overeenkomsten, dan om verscheidenheden te ontdekken (*). Geen wonder: het inzien der overeenkomsten hangt bijzonder af van de verbeelding, welke de gelijkvormige voorstellingen terugroept. Daarentegen wordt tot het ontdekken van verscheidenheid, *bij de grootste gelijkvormigheid*, meestal veel opmerkzaamheid vereischt, en de vaardigheid hierin is meer eene zaak van het oordeel, hetwelk zich veel later ontwikkelt, dan van de verbeelding. Indien dus het wezen en het onderscheidend kenteeken der dichtkunst daarin bestaat, dat zij bijzonder vele beelden en vergelijkingen gebruikt, dan zou hieruit volgen, dat zij ouder is, dan de zuivere proza. Billijk echter mag men de juistheid eener definitie in twijfel trekken, volgens welke het onderscheid alleen in *hoeveelheid*, en niet in *hoedanigheid* zoude gelegen zijn.

Er wordt ook gezegd, dat de minder beschaafde

(*) Het spreekt van zelve, dat die verscheidenheden hiervan uitgezonderd zijn, welker opmerking voor den wilden en onbeschaafden mensch bijzonder noodig is tot onderhoud en beveiliging des levens, waarin zij het verder gebragt hebben, dan de beschaafdste mensch. Getuige hiervan de fijnheid en scherpte der zintuigen ter ontdekking dier verscheidenheden!

volken, door de armoede der taal, genoodzaakt worden, om beelden en vergelijkingen te gebruiken, of om dichters te worden, *zoo dat de armoede der taal de dichtkunst voortgebragt hebbe.* — Zou men niet ook, met eenig regt, de stelling kunnen omkeeren, en beweren: *omdat deze volken dichters zijn, is hunne taal arm* — of, laat ons naauwkeuriger spreken, omdat bij deze volken het vermogen, om overeenkomsten te zien, bijzonder werkzaam is; is hunne taal arm. Wanneer ik slechts het doel heb, om de overeenkomsten der dingen te beschouwen, heb ik minder noodig, nieuwe woorden te gebruiken, dan bij het onderzoek van de verscheidenheid der dingen. Bij dit laatste vooral ontstaat *de behoefte* van nieuwe woorden te vormen, en gelukkig de taal, welke voor deze vorming zoo vatbaar is, als de grieksche. Is zij hier voor minder vatbaar, dan moet zij tot bijzondere middelen hare toevlugt nemen. Waarom is onder de beschaafde talen de eene veel rijker dan de andere? Zou ook eene der oorzaken hiervan kunnen zijn de meerdere of mindere aanleg der natie zelve, om overeenkomsten te zien, vergelijkingen te maken, enz.?

HORATIUS zegt: *de dichters willen of onderwijzen, of behagen.* Dit is zeker de uitwerking van uitmuntende gedichten, maar is dit het doel van den dichter? Zoo is ook op de vraag: *waarom gebruikt de dichter beelden en vergelijkingen*, niet zelden het antwoord: om zijne denkbeelden aanschouwelijk en duidelijk te maken, om op de ver-

Digitized by Google

beelding en het gevoel te werken enz., doch men verwart op deze wijze doel en werking met elkander. Mij dunkt, na hetgene wij beschouwd hebben, kan het antwoord op deze vraag niet twijfelachtig zijn. De ware dichter denkt, bij het vervaardigen zijner onsterfelijke zangen, aan doel noch werking. Zijne gelukkige verbeeldingskracht en zijn geheugen brengen voor de bewustheid gedachten, benevens de voor deze gedachten meest passende beelden en vergelijkingen, en hij weet, als ware het, niet, van waar zij komen. Hij stort dezen rijkdom van denkbeelden in woorden uit, en de lezer of hoorder zegt; dit is *schoon*, en gebruikt ook wel het veelbeteekenende, eigenaardige, woord: dit is *ongezocht*. Is de reeks der gedachten en gewaarwordingen ter neder geschreven, dan onderzoekt het verstand dezelve, dan treden voor den geest, doel, onderwijzen, behagen, regelen der kunst, enz. — en men verbetert hetgene men noodig oordeelt. Het is waar, de kunstdichter denkt eerst aan het doel, aan de regelen der kunst, aan den vorm, en zoekt dan de stof, welke hij in dien vorm kan gieten. Maar te regt zegt SCHILLER:

So wars immer, mein Freund, und so wirds bleiben: die Ohnmacht
Hat die Regel für sich, aber die Kraft den Erfolg.
(Voor de zwakheid pleit de regel, voor de kracht de werking).

HOMERUS drukt deze stemming van den waren

Digitized by Google

dichter zeer natuurlijk uit, in den aanhef zijner Iliade: *zing, godin! den toorn des Peleïden Achilleus.* Het is, als of hij het werktuig is; eene godin spreekt door hem; hij weet niet, van waar de denkbeelden komen, welke hij door den zang mededeelt. *Noem mij*, zegt hij in het begin der Odyssée, *noem mij, zanggodin! den man, die, na de verovering van Troje, de zeden en steden van vele menschen gezien heeft.* Andere heldendichters wilden zich tot geen werktuig verlagen. Zij wenschten wel de hulp en medewerking van goden en godinnen, ja smeekten hierom, maar wilden zich het regt, om zelven te zingen, niet laten ontnemen. VIRGILIUS begint reeds: *ik zing de wapenen en den man*, en vraagt alleen de zanggodin, hem de oorzaak van den toorn van JUNO te verhalen. Dit verhaal geschiedt zoo kort, en in zoo weinig verzen, dat er (behalve de navolging van HOMERUS) geene genoegzame reden schijnt te wezen, om de zanggodin lastig te vallen. — TASSO begint zijn heldendicht: *ik zing de godvruchtige wapenen en den veldheer;* — VOLTAIRE: *ik zing den held, die Frankrijk beheerschte.* KLOPSTOCK gaat eenen zekeren middelweg, — hij scheidt zich van zijne ziel, en laat dezelve zingen:

Sing, unsterbliche Seele, der sündigen Menschen Erlösung.

Doch dit zijn, ik beken het, meer zegswijzen, overeenkomstig met de denkwijze van den tijd,

waaruit, omtrent de waarde der heldendichten, geene juiste besluiten kunnen worden opgemaakt. HORATIUS schijnt dezelve zeer af te keuren:

Nec sic incipies, ut scriptor cyclicus olim:
Fortunam Priami cantabo et nobile bellum.
Quid dignum tanto feret hic promissor hiatu?
Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus.
Quanto rectius hic, qui nil molitur inepte:
Dic mihi, Musa, virum, captae post tempora Trojae,
Qui mores hominum multorum vidit et urbes (*),

hoewel toch ook zijn vriend VIRGILIUS een' soortgelijken aanhef gebruikte. Wat zou HORATIUS wel gezegd hebben van den goeden *Ariosto*, die, voorzeker *maximo hiatu*, den *Orlando furioso* inleidt:

Le donne, i Cavalier, l'arme, gli amori
Le cortesie, l'audaci imprese io canto.
Diro d'Orlando in un medesmo tratto
Cosa non detta in prosa mai, ne in rima.

En hiermede kan ik deze beschouwing eindigen, dewijl mijn doel geenszins was, eene, overeenkomstig den tegenwoordigen staat der zielkunde, volledige ontwikkeling der wetten, volgens welke de terugroepende verbeeldingskracht werkt, te geven, maar alleen het beginsel derzelve op eene algemeen vatbare

(*) HORATIUS, *de arte poëtica*, v. 136. sqq.

wijze aan te toonen. Deze beschouwing zal, hoop ik, tevens doen zien de belangrijkheid der zielkunde, en hoe de mensch, ondanks de veelvuldige moeijelijkheden en de duistere plaatsen, welke hij hier op zijnen weg ontmoet, toch zeer veel belangrijks kan vinden, indien hij het voorbeeld der natuurkunde volgt, met opmerkzaamheid en naauwkeurigheid waarnemingen verzamelt, en in dezelve het algemeene tracht te vinden. Wij hebben een oneindig groot aantal van oude en nieuwe werken, welke over zielkundige voorwerpen handelen; want daartoe behooren meest alle zedekundige, godsdienstige, geschiedkundige en aesthetische werken. Derzelver waarde voor de zielkunde moet, geloof ik, naar dezelfde regelen beoordeeld worden, volgens welke de waarde van een natuurkundig werk bepaald wordt. Voor de natuurkunde heeft een werk vol van hypothesen, noch door voldoende waarnemingen, noch door juiste redenering gestaafd, of zich bepalende tot dingen, waarvan wij weinig of niets kunnen weten, of vol van compilatiën, zonder orde en eenheid, of alleen uitmuntende door vernuft, schoonen stijl, treffende beelden, versierd met fraaije gezegden uit oude en nieuwe schrijvers, of bedekt *met heraclitische* duisternis — *geene de minste waarde.* Maar groot is de waarde van een natuurkundig werk, waarin juiste waarnemingen gevonden worden, welke licht verspreiden over gewigtige voorwerpen, of waarin eene ontdekte natuurwet medegedeeld, of het reeds ontdekte ontleed, opgehelderd, met elkander in verband gebragt, vruchtbaar

Digitized by Google

toegepast wordt enz. Zouden wij niet ook, volgens zoodanige regelen de waarde der werken over de zielkunde mogen beoordeelen?

Doch ook het lezen der meest uitmuntende zielkundige werken moet, om vruchtbaar te zijn, met eene juiste en opmerkzame waarneming van zich zelven gepaard gaan. De zielkunde is zelfkennis, welke niet verkregen wordt, dan door een opmerkzaam en onpartijdig oog op zich zelven te vestigen. Elk onzer is mensch, en kan dus in zich zelven de algemeene trekken der menschelijke natuur vinden; en dus ook de bevestiging of wederlegging van hetgeen daaromtrent beweerd wordt. De zielkundige werken zelven, welke wij lezen, zullen des te belangrijker voor ons worden, hoe meer zij ons eigen onderzoek en onze zelfbeschouwing bevorderen. Deze waarneming van zich zelven verkrijgt intusschen dan eerst hooge waarde, wanneer zij ons overtuigt, dat ook in de wereld des geestes, verre verheven boven de zigtbare natuur, bestuurd door den oneindigen, aanbiddenswaardigen Geest, orde, doel en eenheid is, en ons aanspoort, om het waargenomene en ontdekte tot onze zedelijke verbetering, verstandelijke volmaking, en tot heil onzer medemenschen te gebruiken. Mogten ook daartoe mijne geringe pogingen iets bijdragen!

*

Digitized by Google

INLEIDING.

Ontwikkeling van het denkbeeld van *menschkunde met betrekking tot de ziel.* Moeijelijkheid en nuttigheid, in de beoefening dezer wetenschap gelegen.

§ 1.

De wetenschappelijke aanwijzing van het leven, hetwelk in de menschelijke natuur plaats heeft, heet *Menschkunde*, *Leer van den Mensch* (*Anthropologie*). Zij maakt eenen bijzonderen tak uit van dat gedeelte der natuurkundige wetenschappen, hetwelk *Levensleer* (*Biologie*) genoemd wordt.

§ 2.

Het leven, hetwelk zich in den mensch vertoont, is tweederlei: *of* een *werktuigelijk*, *ligchamelijk*, *planten-leven* (*vegetatief*, *organisch*), voor zoo ver hetzelve de voeding, vorming en bescherming

Digitized by Google

van het ligchaam tegen verwoestende indrukken ten doel heeft, *of* een *inwendig*, *geestelijk*, *ziele-leven* (*psychisch*), hetwelk uit werkzaamheden van het bewustzijn bestaat, en ook grootendeels door ons zelven, volgens onze opmerken, kan bepaald worden. Beide werken, op menigvuldige wijzen, wederkeerig op elkander, en maken, juist daardoor, het gezamenlijke leven in den mensch uit, beschouwd als eene bijzondere soort (species) van aardbewoners.

§ 3.

Men kan zich, bij de beschouwingen van het menschelijke leven, het onderzoek van het *ligchamelijk* bestanddeel als hoofddoel voorstellen, het geestelijk bestanddeel alleen in zoo verre in aanmerking nemende, als deszelfs bijzondere toestand, (b. v. die van gewaarwordingen, van gevoel en beschaving), eenen weldadigen of nadeeligen invloed op het ligchaam uitoefent. Uit zoodanig een onderzoek is de *Menschkunde met betrekking tot het ligchaam* (*somatische, physische Anthropologie*) ontstaan, welke ook de *geneeskundige* genaamd wordt, uit hoofde van haar bijzonder verband met genees- en heelkunde. Zij handelt over de verscheidenheid der deelen van het menschelijke ligchaam, in opzigt tot derzelver stof, gedaante, wijze van werken en bestemming, mitsgaders over derzelver onderlinge betrekkingen en wederzijdschen invloed op elkander. Bijzondere deelen dezer Menschkunde zijn de *Scheikunde der dierlijke ligchamen* (*Zoochemie*), de *Ontleedkunde* (*Anatomie*) en de *Natuurkunde van den mensch* (*Physiologie*). — Daarentegen echter

kan ook het onderzoek van het menschelijke leven hoofdzakelijk ten doel hebben de kennis van het *geestelijk* bestanddeel, zoo dat daarbij op de inrigting des ligchaams en het werktuigelijk leven alleen in zoo verre acht geslagen worde, als zulks eenig licht verspreiden kan over den toestand en de veranderingen van het leven der ziel. Dit onderzoek noemen wij *Menschkunde met betrekking tot de ziel* of *wijsgeerige Menschkunde* (*psychische Anthropologie*); ook wordt hetzelve wel eens met den naam van *op ervaring gegronde Zielkunde* of *Ervaringszielleer* (*empirische Psychologie*) bestempeld.

§ 4.

De zielkundige of wijsgeerige Menschkunde (ook *Menschkunde* bij uitnemendheid genoemd) stelt zich ten doel de opheldering van alle zoodanige verscheidenheden, met betrekking tot hoegrootheid en hoedanigheid beide, als opgemerkt worden in het inwendige leven, wanneer hetzelve zich naar buiten vertoont; voorts de verklaring der menigvuldige betrekkingen, waarin de bestanddeelen van dat leven onderling staan; en eindelijk de aanwijzing der voorwaarden en wetten, aan welke hetzelve, zoo in het algemeen, als in het bijzonder ten opzigte van het opklimmen tot hoogere beschaving, onderworpen is.

§ 5.

Zal het doel, hetwelk men zich bij de Menschkunde voorstelt, zeker en geheel bereikt worden.

Digitized by Google

dan kan zulks alleen geschieden door de echte regelen van het onderzoek der natuur op haar toe te passen. Immers aan zulk eene toepassing zijn wij de vorderingen verschuldigd, welke in al de deelen der Natuurkunde gemaakt zijn; want die regelen zijn gegrond op die bijzondere inrigtingen des verstands, waardoor wij ons een duidelijk bewustzijn van de dingen verschaffen, het onderscheid tusschen waarheid en dwaling, tusschen het wezenlijke en ingebeelde, ontwaar worden, en de oorzaken der veranderingen in de natuur leeren kennen. Deze regelen moeten dus ook in de wijsgeerige Menschkunde in acht genomen worden.

Hoe men, bij het toepassen der regelen van het onderzoek der natuur op de Menschkunde, te werk ga, heb ik aangetoond in de derde uitgave van de *Encyklopaedie der philosophischen Wissenschaften*, bl. 219—223.

§ 6.

Ondertusschen is het veel moeijelijker, de regelen van het onderzoek der natuur op het zieleleven des menschen, dan wel op de hoedanigheden en veranderingen in de voorwerpen buiten ons, toe te passen. Het is daarom ook geen wonder, dat ondanks den ijver, waarmede, in de jongste tijden, de onderscheidene gesteldheden van het geestelijk leven in den mensch zijn onderzocht geworden, de lessen der wijsgeerige Menschkunde nogtans dien graad van duidelijkheid, volledigheid en zekerheid nog niet bereikt hebben, als waarop die der overige natuurkundige wetenschap-

Digitized by Google

pen zich beroemen mogen. Laat ons alzoo vooreerst de moeijelijkheden, aan de beoefening dezer Menschkunde verbonden, overwegen, en tevens de middelen opsporen, welke behooren gebezigd te worden, ten einde dezelve te boven te komen.

§ 7.

De kennis der daadzaken, welke tot het leven der ziel behooren, levert de stof op, die in de wijsgeerige Menschkunde wetenschappelijk moet behandeld worden. Maar het is moeijelijk, tot eene duidelijke en naauwkeurige kennis dier daadzaken te geraken. Immers de mensch is veel meer genegen, om zich met de wereld buiten hem, welke hij zeer vroeg als de bron zijner genietingen en ontberingen, van zijn lief en leed, leert kennen, dan met hetgeen in zijn binnenste omgaat, bezig te houden. Millioenen menschen hebben geleefd, die van de inwendige gebeurtenissen, met uitzondering van het aangenaam en onaangenaam gevoel, hetwelk er mede gepaard gaat, slechts een flaauw denkbeeld hadden. Zelfs zij, die zich met het ten uitvoer brengen van zekere plannen in hun leven zeer ijverig onledig hielden, zijn dikwerf met den oorsprong dezer plannen en met de natuur der middelen, welke zij tot het uitvoeren derzelven in het werk stelden, te eenenmale onbekend gebleven, niettegenstaande deze middelen uit bijzondere hun eigene bekwaamheden bestonden. Ook wordt de waarneming der gebeurtenissen binnen ons daardoor zeer moeijelijk gemaakt, dat dezelve doorgaans snel voorbij gaan. Sommige dezer voorvallen gedoogen ook op het oogenblik, dat zij plaats grijpen, vol-

Digitized by Google

strekt geene waarneming, b. v. gemoedsbewegingen en hartstogten, terwijl de herinnering er slechts een flaauw en onvolledig beeld van oplevert. Echter kan aan de oplettendheid zulk eene rigting op den toestand van ons binnenste en hetgeen er in omgaat gegeven worden, dat men de eigendommelijkheden van iedere gesteldheid en van elk bijzonder voorval naauwkeuriger leert opmerken; en naar mate deze rigting meer herhaald wordt, naar die mate geraakt men ook in dezen tot eene meerdere hebbelijkheid. Ook levert de waarneming van ons zelven slechts de eerste beginselen der kennis op, welke de Menschkunde vereischt; verreweg het grootste deel van datgene, wat wij tot hare beoefening te weten noodig hebben, zijn wij aan de waarneming van andere menschen, aan de geschiedenis en aan de volkenkunde verschuldigd.

Bij eenen gezonden toestand der ziel behoeft men niet te vreezen, dat, door de opmerkzaamheid dikwerf op het inwendige leven te vestigen, het hoofd in de war zal gebragt worden, zoo dat ten laatste zelfs het dolhuis zou moeten te baat genomen worden. Echter kan hij, die door zekere sombere stemming der ziel er toe gebragt wordt, om zich steeds met zijn binnenste bezig te houden, en alsdan niets dan zondigs in zich opmerkt, ligtelijk tot zwaarmoedigheid vervallen.

§ 8.

Nadat het bewustzijn der daadzaken van het inwendige leven en van het onderscheid, hetwelk tusschen dezelve plaats heeft, eene meerdere vastheid verkregen had, heeft men ook die daadzaken,

naar gelang van dat onderscheid, tot zekere soorten gebragt, terwijl men zich van deze soorten begrippen vormde, en deze begrippen in woorden inkleedde. Wij spreken derhalve van de kennis door de zinnen en door het verstand, van de gewaarwordingen en van het begeeren, als van bijzondere soorten van voortbrengselen der ziel; en wij doen dit op goede gronden. Evenwel mag daarbij niet uit het oog verloren worden, dat het kennen, gevoelen en begeeren eenen gestadigen wederzijdschen invloed op elkander uitoefenen, en dat geen dezer vóórtbrengselen, wat het aanzijn betreft, van de overige geheel afgescheiden bestaat. Het kennen is mede afhankelijk van behoeften, die men gevoelt, en van wenschen, die men koestert, vooral wanneer hetzelve zich tot grootere volmaaktheid verheft. Zoo moeten wij ook van de gewaarwordingen van het aangename en onaangename een bewustzijn hebben en mitsdien kennis bezitten, zullen zij in ons plaats grijpen. Eindelijk heeft nimmer eenig mensch iets begeerd, zonder gevoel van behoefte, ofschoon hij zich van dat gevoel niet altijd duidelijk bewust was. Dit ingrijpen van de werkzaamheden des inwendigen levens in elkander wordt dikwerf geheel voorbij gezien, waaruit dan onvermijdelijk verkeerde denkbeelden aangaande de natuur van dat leven moeten geboren worden. Men stelt zich de krachten en vermogens, welke aan de ziel, in opzigt tot de verscheidenheid harer werkzaamheden, toegekend worden, als niet minder onderscheiden voor, dan de soorten van dingen in de natuur, en men gewaagt zelfs van een streven der ééne kracht tegen de andere. — Zoodanige dwalingen kunnen alleen daardoor voorgekomen worden, dat men het denkbeeld late varen, als of

de bestanddeelen van het geestelijk leven in den mensch even zeer afzonderlijk zouden kunnen worden aangewezen en voorgesteld, als de bestanddeelen van zijn bewerktuigd ligchaam. Een juist denkbeeld van de natuur van elk bestanddeel des inwendigen levens laat zich niet vormen door middel van het onderzoek dier bestanddeelen, ieder in het bijzonder beschouwd; maar dit denkbeeld is dan eerst mogelijk, wanneer alle soorten van openbaringen van dat leven en derzelver wederzijdsche invloed op elkander volledig en naauwkeurig opgegeven en opgehelderd zijn.

§. 9.

In de Menschkunde moet niet alleen aangewezen worden, hoe bij eenigen mensch in het bijzonder, of bij eenigen menschenstam of eenig volk, b. v. in den toestand der beschaving, geest en hart zich werkzaam betoonen; maar in dezelve moet een volledig beeld van het geheel des inwendigen levens geschetst worden, welk beeld toepasselijk zij op de menschen van alle tijden, en hoe zij ook, betrekkelijk de ontwikkeling hunner krachten, van elkander verschillen. Intusschen is het allermoeijelijkst, aan dezen eisch te voldoen. Immers de vormen van het zieleleven des menschen zijn zeer verschillende, en dit verschil wordt aanmerkelijker, naar mate verstand en hart in beschaving toenemen. Het spreekt van zelve, dat het onderzoek van het leven der ziel in den toestand der beschaving vooral belangrijk en leerzaam is. Maar die beschaving heeft wederom zeer verschillende gedaanten aangenomen, en zij vertoont zich in het

Oosten geheel anders gewijzigd, dan in het Westen. Wilde men zich nu, bij de beschouwing der menschelijke beschaving, alleen bij ééne soort of ééne gedaante derzelve bepalen, dan zouden in de schilderij van het inwendige leven des menschen, welke de Menschkunde ophangen moet, zeer belangrijke trekken ontbreken. En het is ook, ter bereiking van de oogmerken dezer wetenschap, van belang, dat men de denkwijze en zeden der onbeschaafde wilden, of van zoodanige menschenstammen, welke op het punt staan, om tot den toestand der beschaving over te gaan, mede in aanmerking neme. Daardoor leert men namelijk de beginselen der menschelijke pogingen kennen, maar ook menige vermenging van ware beschaving met de uitbarstingen eener ontzettende woestheid (*). En zullen de wetten, onder welke het leven der ziel en deszelfs ontwikkeling staat, ontdekt worden, dan moeten wij ook zorgvuldig acht slaan op de wijze, hoe hetzelve zich bij de dus genoemde zonen der natuur vertoont. — In de volkenkunde, in de berigten aangaande de zeden en de leefwijze van beschaafde en onbeschaafde menschenstammen, in de geschiedenis der staten en der regtspleging in dezelve, eindelijk in de geschiedenis der wetenschappen, der kunsten en der gewigtige veranderingen in de kennis en handelwijs der menschen, moeten alzoo de stoffen gezocht worden, waaruit de kennis van het inwendige leven des menschen, zoo als hij, in zeer verschillende gedaanten, in de wezenlijke wereld voorkomt, moet worden zamengesteld. Intusschen moeten deze hulpmiddelen voor de Zielkunde met omzigtigheid gebruikt worden, zoo namelijk, dat men de waarheid der berigten, welke ons aangaande de zeden en de beschaving der

menschen medegedeeld worden, eerst naauwkeurig-lijk toetse, en dan met zorgvuldigheid de juistheid der gevolgtrekkingen overwege, welke men er uit afleidt.

(*) Heckewelder heeft ons, in zijne *Berigten aangaande de geschiedenis, de zeden en gewoonten der Indiaansche volkeren in Pennsylvanië* (hoogd. Göttingen 1821.), met eene vorming van geest en hart bij dezelve bekend gemaakt, die veel leerzaams behelst. Deze woeste en jegens hunne vijanden hoogst wreede Indianen vereeren namelijk eenen oppersten en magtigen wereldgeest, als den gever van al het goede, waarover zij zich, in hunnen toestand, verheugen mogen. Hunne godsdienst is vrij van alle bijgeloof, gelijk ook van alle fabelen over den oorsprong der wereld en over de werking van God in de natuur, terwijl zij ook niet door priesters, maar alleen door de magt der opvoeding, onderhouden wordt. Deze Indianen leven ook maatschappelijk vereenigd tot eenen burgerstaat, maar zonder geschreven of burgerlijk wetboek, en zonder een door geboorte of keus bepaald bestuur; moetende dit één en ander mede aan den invloed hunner opvoeding toegeschreven worden.

§ 10.

Tot het doel der Menschkunde behoort ook, dat de gebeurtenissen, welke in het inwendige leven plaats hebben, uit hare oorzaken verklaard worden. De bevrediging van het verlangen des verstands naar de kennis der oorzaken, waaruit de veranderingen in de natuur voortvloeijen, heeft, in vele gevallen, groote moeijelijkheden in, en zij is, in zulke gevallen, slechts in eene geringe mate of nog volstrekt niet gelukt. Dit is ook bijzonder en

vooral toepasselijk op hetgeen in het binnenste van den mensch omgaat. Reeds de onbegrijpelijke verbindtenis van beide de bestanddeelen onzer natuur, het geestelijke en ligchamelijke namelijk, doet ons van zelve verlegen staan, wanneer bepaald moet worden, hoe veel aandeel de werkzaamheid van elk dezer bestanddeelen aan de voortbrengselen en gesteldheden van het leven der ziel hebbe. Voorts is de eigenaardige wijze, hoe geest en hart zich bij den bijzonderen mensch werkzaam betoonen, dikwerf het gewrocht van velerlei oorzaken, b. v. van opvoeding, gewoonte, luchtstreek, godsdienstige overtuiging enz.; en in dit geval is het bijzonder moeijelijk uit te vorschen, hoe veel elke oorzaak daartoe bijgedragen hebbe. — Door de regelen, volgens welke de oorzaken van de veranderingen in de dingen der natuur moeten opgespoord worden, *getrouwelijk* te volgen, kan men zich echter allezins ook, aangaande den zamenhang der openbaringen en gesteldheden van het leven der ziel met hare oorzaken, menige belangrijke inlichting verschaffen. Dit geschiedt, wanneer men van het gelijktijdig bestaan en de onderlinge opvolging van bijzondere verschijnselen in de menschelijke natuur, tot groote reeksen van daadzaken, betreffende dit zamenzijn en deze opvolging, opklimt. Desgelijks is het afleiden van algemeene gevolgtrekkingen uit het bijzondere (inductio), zoo het tot de meest mogelijke volkomenheid gebragt wordt, ten aanzien van de verschijnselen in het leven der ziel, een veilig middel ter ontdekking van de orde der natuur. Ontbreken echter de daadzaken, welke het bewijs voor de juiste opgaaf van de oorzaken dier verschijnselen moeten opleveren, dan onthoude men zich ook van eene dusdanige opgaaf. De belijdenis onzer onkunde

Digitized by Google

levert, in dit geval, blijken op van meerder doorzigt, dan het voorgeven van eene kennis, die den toets niet kan doorstaan.

Het is strijdig met de regelen, volgens welke het oorzakelijk verband der dingen in de natuur moet bepaald worden, indien men, ter verklaring van nieuwe en tot dus ver nog onbekende gebeurtenissen in het geestelijk leven des menschen, terstond tot nieuwe krachten, of tot eene dus ver onbekende werkzaamheid der krachten, welke in de bron van dat leven aanwezig zijn, zijne toevlugt neemt. Maar zelfs beroemde wijsgeeren van vroegere en latere tijden hebben zich aan dezen misslag schuldig gemaakt.

§ 11.

Bij de dus ver opgenoemde moeijelijkheden, aan de bereiking van het oogmerk der wijsgeerige Menschkunde verbonden, moet nog eene niet minder groote gevoegd worden, daarin gelegen, dat de zielkundige kunsttaal zeer onvolmaakt is. Dikwerf reeds heeft men daarover geklaagd. De eerste begrippen, welke de mensch zich vormt en door woorden uitdrukt, betreffen de dingen in de wereld buiten ons. Voor de vroegste openbaringen van het leven der ziel, b. v. voor de gewaarwordingen door de zinnen en voor het gevoel van behoeften des ligchaams, namelijk van den honger, dorst en slaap, hebben ook reeds de onbeschaafdste menschenstammen woorden in hunne anderzins zeer gebrekkige talen. Zoodra echter de werkzaamheid van het inwendige leven zich uitbreidde, en nieuwe en meer beschaafde bestanddeelen erlangde, moesten er ook woorden gevormd worden, om dezelve aan te

duiden. Daartoe maakte men gebruik van de gelijkvormigheid, hoe gering ook dikwerf, welke men in de voortbrengselen dier werkzaamheid opgemerkt had, of zelfs van de gelijkvormigheid dier voortbrengselen met uitwendige dingen. De aanduiding der gewrochten en gesteldheden des inwendigen levens bestaat derhalve grootstendeels uit zinnebeeldige uitdrukkingen, welker beteekenis niet zelden onzeker is, en schier door elk, die er zich van bedient, min of meer veranderd wordt. Het is echter met eene wetenschap nog slecht gesteld, en zij wordt in hare vorderingen op veelvuldige wijzen belemmerd, zoo lang het haar aan bepaalde en, ten aanzien der beteekenis, vaststaande kunstuitdrukkingen ontbreekt. — Met de naauwkeuriger bepaling van het onderscheid, hetwelk in de bestanddeelen van het leven der ziel opgemerkt wordt, moet de verbetering der taal, betrekkelijk het aanduiden dier bestanddeelen, eenen aanvang nemen. Mogten echter ook de voortreffelijke mannen in Duitschland, welken de uitbreiding van de kennis des inwendigen levens ter harte gaat, hunne pogingen vereenigen, om de willekeur, waarmede de beteekenis der woorden bij de opheldering van dat leven zoo vaak bepaald en veranderd wordt, te keer te gaan. De hoogduitsche taal is meer, dan eenige andere, geschikt, om die mate van volkomenheid te bereiken, dat in dezelve de menigvuldige openbaringen des inwendigen levens bepaaldelijk aangewezen kunnen worden, en alzoo de verwisseling dezer openbaringen kan worden voorgekomen (*).

(*) Wat hier van de hoogduitsche taal beweerd wordt, schijnt ook op de nederduitsche toepasselijk te zijn.

De Vert.

§ 12.

Ingevolge hetgeen tot dus ver aangaande het doel der wijsgeerige Menschkunde en de wijze, hoe men bij derzelver behandeling behoore te werk te gaan, aangemerkt is, maakt zij eene geheel andere wetenschap uit, dan de bovenzinnelijke Zielkunde. De strekking der eerste namelijk is, om ons het leven der ziel met juistheid te doen kennen, zoo als hetzelve bij de menschen ten allen tijde, ofschoon zeer verschillende, echter met den grondvorm of het wezen van dat leven overeenstemmende, zich vertoond heeft. De Zielkunde daarentegen heeft de opheldering ten doel van de natuur der bron, waaruit het geestelijk leven in den mensch voortvloeit, of der ziel, beschouwd als een aan het ligchaam tegenovergesteld wezen. Wijders grondt zich de Menschkunde op waarnemingen en gevolgtrekkingen, welke uit de met elkander vergelekene waarnemingen afgeleid worden, ten einde volgens dezelve de voorwaarden en wetten te bepalen, onder welke de openbaringen van het inwendige leven staan. De Zielkunde daarentegen houdt zich, bij de bepaling van het wezen der ziel, voornamelijk aan zekere begrippen aangaande de ziel en de vermogens, welke haar eigen zijn, terwijl zij, met behulp van ontologische grondbeginselen, betreffende het zijn en niet zijn, het wezenlijke en mogelijke, tracht aan te toonen, welke soort van aanzijn aan de ziel moete worden toegekend, welke magt in haar huisveste en wat daarentegen eene onmogelijkheid in haar zij. Deze begrippen en grondbeginselen zijn doorgaans voor waarheden uitgegeven, die reeds door de rede be-

paald of *á priori* geldende zijn zouden, en men achtte het derhalve onnoodig, aangaande het leven der ziel eerst uit de ervaring kondschap in te winnen.

§. 13.

Hoe veelvuldig echter ook voor den mensch, die over de dingen in de natuur nadenkt, de aanleidingen zijn mogen, om de inrigtingen van zijn inwendig leven te onderzoeken; zoo heeft nogtans slechts één van de beroemde wijsgeeren der oudheid zich met de beoefening der wijsgeerige Menschkunde onledig gehouden. En in de nieuwere tijden hadden de overige natuurkundige wetenschappen reeds groote vorderingen gemaakt, alvorens het denkbeeld van zielkundige Menschkunde weder ter bane kwam, en op het nadenken over de slotsom, welke de waarnemingen van den mensch opleveren, zoodanigen invloed verkreeg, dat dit nadenken daardoor behoorlijk bestierd werd. Het is waar, er zijn in de schriften van PLATO velerlei voortreffelijke waarnemingen over de belangrijkste gebeurtenissen in het geestelijk leven der menschen voorhanden; echter maken zij geen geheel uit, en de leer van dien wijsgeer aangaande de ideën gedoogde niet, dat zij eenen wetenschappelijken vorm aannamen. Maar ARISTOTELES had het oogmerk, om datgene, wat de ervaring aangaande het inwendige leven des menschen leert, tot zoodanig eenen vorm te brengen, gelijk zijn werk *over de ziel* getuigt. Want offchoon dit geschrift nog niet al de klassen onzer geestelijke werkzaamheid omvat; zoo is nogtans het daarin vervatte onderzoek aan-

Digitized by Google

gaande de menschelijke kennis, door de wijze, hoe dit onderzoek in het werk gesteld is, zoo uitstekend, dat het ten voorbeelde strekken kan voor het overige, hetgeen tot eene volledige beoefening der Menschkunde behoort. En wanneer in onze dagen de Menschkunde veel rijker in inhoud is, dan mag daarbij niet voorbij gezien worden, dat wij een tijdvak van de geschiedenis der menschen en staten van twee duizend jaren te meer vóór ons hebben, dan ARISTOTELES, en dat de jongste waarnemingen der menschelijke natuur zich over vijf werelddeelen uitstrekken, terwijl die van dien wijsgeer zich alleenlijk bij de Grieken en de weinige volkeren, welke bij deze bekend waren, bepaalden.

DES CARTES heeft, wel is waar, het onderzoek van het inwendige leven des menschen weder op nieuw ter bane gebragt, maar meer door het vreemde en zonderlinge zijner leerstellingen over de natuur der ziel en over hare betrekking tot het ligchaam, dan door eene juiste en uit waarnemingen geputte kennis van dat leven. Hij is de uitvinder van den zetel der ziel in de hersenen, van de uit de fijne deelen des bloeds bestaande en in de holten der hersenen instroomende levensgeesten, welke door de indrukken der uitwendige dingen op de zintuigen, of door de ziel, in beweging zouden gebragt worden, en eindelijk van de verklaring der inwendige gebeurtenissen uit zeker mechanisme. In het vertoog *over de hartstogten der ziel*, van welke hij voorgaf, dat zij vóór hem nog nimmer waren onderzocht geworden, stelde hij zes oorspronkelijke hartstogten, waarvan iedere haren grond zoude hebben in een bijzonder deel des ligchaams. De roem, welke van den man uitging van wege zijne bedrevenheid in de Wis- en

Natuurkunde, bragt te weeg, dat men zich met deszelfs zonderlinge stellingen over de ziel en haar verband met het ligchaam zeer ijverig bezig hield, en dat men sommige dezer stellingen zelfs meer ontwikkelde en beschaafde. Doch daardoor is de wijsgeerige Menschkunde niet verrijkt geworden.

Aan de verbetering dezer Menschkunde heeft LOCKE de eerste hand gelegd door zijne nasporingen over den oorsprong der begrippen en over de wijze, hoe de menschelijke kennis van de dingen in de natuur behoore uitgebreid te worden. Die nasporingen zijn zeer vruchtbaar geweest. Hij had echter hoofdzakelijk slechts ten oogmerk, om het ongegronde van de leerstellingen der Scholastieke en Cartesiaansche wijsgeeren, betreffende eene der menschelijke ziel aangeborene kennis, aan te toonen; en men moet dit oogmerk in aanmerking nemen, ten *einde* 's mans verdiensten, betrekkelijk de opheldering van het leven der ziel, behoorlijk te waarderen.

In Duitschland was WOLF de eerste, die, in de Ervaringszieleleer, de kennis van het leven der ziel door waarnemingen trachtte te bevorderen, en die aan deze wetenschap ook tevens de bestemming aanwees, om de leerstellingen der bovenzinnelijke Zielkunde, welke een deel zijner bovennatuurkundige Kosmologie uitmaakte en zich op beginselen *a priori* grondde, te toetsen en te bekrachtigen. Aan de school van WOLF hebben wij grondige nasporingen over *menig* bestanddeel des inwendigen levens te danken. De zucht echter tot zoodanige nasporingen heeft, in de jongste tijden, in Duitschland nog meer toegenomen, en wanneer die zucht op den waren weg blijft, die tot het doel leidt, dan zal zij voorzeker ook in eene gestadige toenadering tot dit doel hare belooning vinden.

Digitized by Google

Carus heeft, in het derde deel zijner *Psychologie* (Leipz. 1808.), de geschiedenis dezer wetenschap medegedeeld. Bij het register van de voornaamste geschriften over dezelve, te vinden in de derde uitgave mijner *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, bl. 232—235. moet nog gevoegd worden: *Psychologie als Wissenschaft neu gegründet auf Erfahrungen, Metaphysik und Mathematik, von* J. FR. HERBART. *Königsberg*, 1824. II.

§ 14.

De vraag, welk nut in de nasporing der natuur gelegen zij, en hoe veel zij toebrenge ter bevordering van menschelijke bedoelingen, zal voorzeker door hem niet geopperd worden, die, door weetgierigheid gedreven, zich aan dezelve toewijdt. De verbetering en uitbreiding onzer kennis, de vrucht dier nasporing, is eene genoegzame belooning voor al de moeite, welke men er aan besteedt. Vooral is dit toepasselijk op het onderzoek van het zieleleven des menschen. En dewijl dit onderzoek het voortreffelijkste, hetwelk in onze natuur plaats heeft, aangaat, en de voorvallen in de menschenwereld ophelderl; zoo zal aan hetzelve door elk, die over deze wereld nadenkt, eene bijzondere belangrijkheid moeten toegekend worden.

Men heeft ter eere der Menschkunde willen beweren, dat zij bijzonder strekken zoude, om den weg aan te wijzen, welke bij de opvoeding van den bijzonderen mensch en bij de beschaving van een volk behoort te worden ingeslagen. Onloochenbaar echter heeft ook eene doelmatige opvoeding plaats

gehad zonder wijdloopige nasporingen over het zieleleven des menschen, en door wijze vorsten is desgelijks zonder dezelve tot stand gebragt, wat hun volk tot heil en zegen verstrekken kon. Wanneer echter de theoriën, welke over de beschaving van den mensch te berde gebragt zijn, dwalingen bevatten, of met dweepzieke overdrevenheid het nut ven sommige daartoe strekkende middelen aanprijzen; dan kunnen die dwalingen en overdrijvingen ook reeds door de wijsgeerige Menschkunde ontdekt worden, zonder dat het noodig zij, van die theoriën proeven te nemen, ten einde van derzelver fouten overtuigd te worden. Bij uitnemendheid echter is de Menschkunde dienstig, om ons voor het nutteloos spel te beveiligen, hetwelk zoo dikwerf, in de bespiegelende en beoefenende wijsbegeerte, met begrippen, grondbeginselen en denkbeelden gedreven is, en om het wijsgeerig nadenken over de wereld en den mensch op den weg te brengen, die tot het doel leidt, hetwelk de rede ons voorhoudt. Zij is het alzoo, die de wijsbegeerte tot eene ware leermeesteres nopens de belangrijkste aangelegenheden van den redelijken mensch doet strekken.

Dewijl echter datgene, wat door eene naauwkeurige kennis der natuur, harer krachten en wetten, kan tot stand gebragt worden, zich niet laat bevroeden of bepalen, alvorens die kennis verzameld is, gelijk ook de Menschkunde zelve, ingevolge juiste waarnemingen van den menschelijken geest, leert; zoo zoude het tegen de lessen dezer wetenschap gehandeld zijn, te willen bepalen, wat, bij eene voortdurende beoefening derzelve, nog zoude kunnen gewonnen worden (*).

(*) Dat men hier niet, door eene verkeerde gevolgtrekking uit de overeenkomst der kennis van de uitwendige natuur met die van het inwendige leven des menschen, verwachtingen aangaande de uitbreiding dezer kennis opwekt, welke nimmer vervuld kunnen worden, blijkt reeds uit het navolgende. Ter opheldering van het kenmerkend onderscheid tusschen het leven der volken en staten is tot dus ver nog weinig gedaan. Ongetwijfeld echter zoude deze opheldering voor het bestuur der staten en voor de wetgeving in dezelve allerbelangrijkst zijn. MONTESQUIEU had dat onderscheid, bij het opstellen van zijn werk *over den geest der wetten*, vóór oogen. Maar het geheel daarvan volledig op te geven, gaat de krachten van éénen mensch te boven. Voorts ontstaan de ontzettende staatsomwentelingen niet uit het ligchamelijk, maar uit het geestelijk leven der burgers, en zij zijn steeds van zekere voorwaarden afhankelijk. Eene geschiedenis van al deze omwentelingen in de oude en nieuwe tijden, met naauwkeurigheid in aanmerking nemende den oorsprong en de hoedanigheid der veranderingen in het zieleleven eens volks, waaruit die omwentelingen zijn voortgesproten, zoude een boek der wijsheid voor staatsmannen opleveren, terwijl zij tevens aanwijzen zoude, wat er te doen zij, om zulke onheilen voor te komen, of, bijaldien de aanleiding daartoe reeds voorhanden zijn mogt, om ze af te weren. Door de juiste toepassing eener naauwkeurige kennis van het zieleleven des menschen kunnen niet minder, dan door de kennis der krachten in de natuur buiten ons, groote dingen tot stand gebragt worden.

Digitized by Google

EERSTE HOOFDDEEL.

OVER HET BEWUSTZIJN IN HET ALGEMEEN. OVER HET BEWUSTZIJN VAN HET *IK* EN OVER HET GEVOEL VAN HET LIGCHAAM.

§ 15.

Alle openbaringen van het leven der ziel bestaan uit een bewustzijn, of uit eene kennis van iets. In deze kennis verkrijgen zij hare wezenlijkheid, en zij gaan ook met dezelve te niet. Zien wij nu, bij het bewustzijn van iets, dit iets en deszelfs bijzondere bepalingen voorbij, dan ontdekken wij in het bewustzijn het navolgende, als tot deszelfs natuur behoorende.

I. Het bewustzijn is eenvoudig, en er laten zich in *hetzelve* noch gelijksoortige, noch ongelijksoortige deelen opmerken. Men kan er derhalve ook geene beschrijving van geven, en elk mensch kent het alleen daardoor, dat hij het heeft. Wegens zijne eenvoudigheid blijft het bewustzijn zich echter ook steeds gelijk, zoo dat het, uit eene kennis door waarneming en nadenken bestaande, niet van

Digitized by Google

andere bepalingen voorzien is, dan wanneer het een gevoel van het aangename of onaangename, of een kennis dragen van ons begeeren en willen uitmaakt. Er zijn geene onderscheidene soorten van het bewustzijn, maar wel onderscheidene soorten van dingen, waarvan wij een bewustzijn hebben.

II. Dat wij ons van een iets bewust zijn, daarvan is de voorwaarde niet gelegen in iets anders, hetwelk mede tot de openbaringen van het leven der ziel zoude behooren, b. v. daarin, dat wij er ons nogmaals van bewust zouden worden, of in eene voorstelling daarvan. Deszelfs aanvang en voortduring is alleenlijk in het bewustzijn zelve gelegen, en zoo onmogelijk het is, de ruimte, welke een ligchaam beslaat, zich voor te stellen als in eene nog andere daarvan verschillende ruimte aanwezig, even onmogelijk is het ook, wanneer het bewustzijn van iets voorhanden is en zoo lang het voorhanden is, zich daarenboven nog voor te stellen, dat men het heeft; gelijk elk bevinden zal, die zulks beproeft.

III. Maar het bewustzijn van iets is somtijds sterk en duidelijk, somtijds echter slechts zwak, en, in dit geval, weten wij weinig van dit iets, hetwelk ons daardoor als tegenwoordig aangekondigd wordt. Vervolgens betreft het somtijds onderscheidene dingen te gelijk, somtijds daarentegen bepaalt het zich bij weinige dingen, somtijds bij één enkel.

IV. Dat nu het bewustzijn sterker worde, vele dingen omvatte en eenen langeren of korteren tijd dure, dit alles hangt mede van onze willekeur af. Reeds kinderen oefenen deze willekeur bij hunne oplettendheid op uitwendige dingen uit, en nog meer volwassenen en beschaafden. De sterkte, welke aan het bewustzijn van iets opzettelijk bijgezet wordt, heet *opmerkzaamheid.*

Digitized by Google

§ 16.

Het ontstaan van het bewustzijn van iets wordt toegeschreven aan de werkzaamheid eener kracht, welke wij in de grondoorzaak van ons inwendig leven aannemen. Deze kracht kennen wij alleen uit hare uitwerkingen, maar wij weten er zoo veel van, dat er somtijds eene groote inspanning vereischt wordt, om een bewustzijn van een bepaald iets, b. v. door het denken of herinneren, voort te brengen. Den oorsprong des bewustzijns kunnen wij niet verder ophelderen, dan door denzelven toe te schrijven aan eene kracht. Het behoort tot het onbegrijpelijke; maar het moet mogelijk zijn, dewijl het werkelijk bestaat.

§ 17.

Alle bewustzijn van iets, dat van ons zelven onderscheiden is, bevat, en wel reeds in zijnen oorsprong en aanvang, mede een bewustzijn van datgene in zich, wat wij door het woord *ik* te kennen geven. Het eerstgenoemde vormt, als ware het, eenen kring, die, wat zijnen ganschen omvang en inhoud betreft, in betrekking staat tot het *ik*, als deszelfs middelpunt. Het *ik* wordt niet eerst dan, wanneer de kring reeds getrokken is, denzelven als middelpunt in onze gedachten toegevoegd.

§ 18.

Het *ik* is zich van zich zelve bewust als van

iets, dat aanwezig is, als van *één eenig ding zonder alle deelen* (*als van een enkelvoud*), en als van *iets, dat op zich zelve bestaat, aan niets anders toebehoort* (*als van een zelfstandig iets*). Herinneren wij ons het verledene, dan wordt zich het *ik* ook van *zijne voortduring in den tijd* (*zijne identiteit*) bewust, niettegenstaande de afwisseling van bepalingen, welke hetzelve ondergaan heeft; en zonder de bewustheid dezer voortduring is geene herinnering hoegenaamd mogelijk. Eindelijk is in het bewustzijn der bepalingen van ons *ik* nog dit begrepen, *dat die bepalingen aan hetzelve gegeven en als opgedrongen, of door deszelfs eigene dadelijkheid voortgebragt zijn.* Zonder het bewustzijn van zoodanige bepalingen heeft nooit een zelfbewustzijn plaats.

§ 19.

De zoo even opgegevene inhoud van het zelfbewustzijn is niet iets algemeens of iets, dat in alle menschen hetzelfde zij, zoo als b. v. het wiskunstig punt van onderscheidene cirkels, maar iets, hetgeen in elk mensch door den bijzonderen toestand, waarvan hij zich, als van den toestand van zijn *ik*, bewust is, bijzonder (individueel) bepaald wordt. Gelijk echter het bewustzijn der van ons verschillende dingen nu sterker, dan zwakker is, zoo is het ook met het zelfbewustzijn gelegen. Niet alleen bij het kind, maar ook bij den volwassen' mensch bepaalt het zich dikwerf alleen bij het bewustzijn der aanwezigheid van het *ik*, b. v. gedurende gemoedsaandoeningen en hartstogten, bij het verdiept nadenken over iets en vóór eene flaauwte. Wanneer

Digitized by Google

daarentegen een volledig zelfbewustzijn plaats heeft, dan behelst het tevens vele bijzonderheden, welke betrekking hebben op zekere gebeurtenissen, die in ons leven voorgevallen zijn, of op zekere grondbeginselen, welke wij in onze leefwijze aangenomen *hebben* en gevolgd zijn, of op de plannen, die wij voor ons leven en onze werkzaamheid ontworpen hebben, en eindelijk ook op onze verdiensten en onzen stand in de maatschappij. Het spreekt van zelve, dat wij, bij een volledig en helder zelfbewustzijn, meer overeenkomstig met onze behoeften en bedoelingen in de wereld handelen, dan wanneer wij die volledigheid en helderheid missen.

KANT geeft, in zijne *Anthropologie*, bl. 4. als iets merkwaardigs op, dat het *kind*, hetwelk reeds tamelijk vlug spreken kan, nogtans vrij laat, somtijds wel een jaar naderhand, eerst begint het woord *ik* van zich te bezigen, terwijl het tot dus ver in den derden persoon van zich gesproken heeft (Karel wil eten, gaan enz.); dat voor hetzelve, als ware het, een nieuw licht schijnt op te gaan, wanneer het begint door *ik* te spreken, en dat het, van dien dag af aan, den derden persoon nooit meer bezigt. Te voren *gevoelde* het kind zich zelve slechts, thans *denkt* het zich zelve. Dan, wat KANT hier stelt, is niet algemeen waar, en de verklaring, welke hij er van geeft, is daarom ook niet juist. RUDOLPHI geeft, in het tweede deel van zijnen *Grundrisz der Physiologie*, bl. 247. berigt van een geval, dat een kind zich slechts zeer korten tijd in den derden persoon bij zijnen naam noemde, en dan terstond van zelve begon in den eersten persoon van zich te spreken. En mij zelven is

van gooder hand verzekerd, dat een kind, na reeds begonnen te zijn door het woord *ik* van zich te spreken, nog bijkans twee jaren lang bij afwisseling, nu eens dit woord, dan weder zijnen naam bezigde.

FICHTE heeft beweerd, dat in het bewustzijn van het *ik* gelegen zij eene identiteit van het voorstellen met het voorgestelde, van het denken met het gedachte, terwijl hij deze identiteit tot een vraagstuk voor de wijsbegeerte maakte. Men zie zijn *System der Sittenlehre*, bl. 12—15. Maar deze identiteit behoort tot het onmogelijke. Want het laat zich niet denken, dat twee dingen, waarvan het ééne, als het voorstellende, ondersteld wordt van het andere, als het voorgestelde, verschillend te zijn, ook tevens één en hetzelfde zijn zouden. Ieder, die op het bewustzijn van zijn *ik* acht slaat, wanneer hij iets uitwendigs beschouwt of zich een voorwerp denkt, zal bevinden, dat in dit bewustzijn niet nog daarenboven eene *voorstelling* van het beschouwende of denkende *ik* voorhanden is. De aanleiding tot FICHTE's dwaling aangaande het wezen van het *ik*, welke dwaling ten grondslage ligt van 's mans stellingen nopens dit onderwerp, is in de spreekwijs gelegen, waarvan men zich gemeenlijk bedient, om het zelfbewustzijn uit te drukken: *ik ben mij van mij zelven bewust.* Letterlijk genomen wordt hier van een dubbeld *ik* gesproken, namelijk van een *ik*, hetwelk bewustzijn heeft, en van een ander, waarvan hetzelve zich bewust is. Deze zegswijze is buiten twijfel gevormd naar die, waardoor het bewustzijn van uitwendige dingen uitgedrukt wordt, wanneer men zegt, dat men zich van eenen mensch, van een huis, bewust is. Maar de woorden: *ik ben mij van mij zelven bewust*, moeten verstaan worden overeenkomstig de eigendommelijke

natuur van het zelfbewustzijn, of overeenkomstig het onmiddellijk gewaarworden van het *ik* in het zelfbewustzijn.

Het zelfbewustzijn heeft men, in onderscheiding van het bewustzijn der dingen door gewaarwording, *apperceptio*, dit bewustzijn daarentegen *perceptio* genoemd. Over den inhoud van het zelfbewustzijn en over den invloed van deszelfs helderheid op het leven is veel goeds aangemerkt in eene verhandeling van MERIAN, *over de apperceptie*, in *Histoire de l'Acad. R. de Berlin*, T. V. (in het hoogd. te vinden bij HISZMANN, *Magazin für die Philosophie*, B. I.) en in een vertoog van SULZER, *over het bewustzijn*, in deszelfs *Vermischte Schriften*, B. I.

§ 20.

Bij het ontstaan van het zelfbewustzijn begint de mensch zijn *ik*, en wat tot de bepalingen van hetzelve behoort (het subjective), van al, wat buiten hem voorhanden is, (van het objective) te onderscheiden. Door het nadenken hierover wordt elk van beide voor hem eene bijzondere wereld, doch waarvan de ééne op de andere eenen wederkeerigen invloed uitoefent.

§ 21.

Het bewustzijn van datgene, wat tot de bepalingen van ons *ik* behoort, gevolgelijk van onze voorstellingen, gedachten, herinneringen, gewaarwordingen, van ons begeeren en willen, heeft men aan

Digitized by Google

eenen *inwendigen zin* toegeschreven, die, wegens zijne voortreffelijkheid boven de uitwendige zinnen, ook de *hoogere zin* is genoemd geworden. Deze benaming van dat bewustzijn echter spruit voort uit een verkeerd denkbeeld van deszelfs natuur, en heeft, dien ten gevolge, ook tot velerlei dwalingen aanleiding gegeven; tot welke dwalingen inzonderheid moet gebragt worden de leer van inwendige aanschouwingen, welker voorwerpen mitsdien binnen ons zouden moeten aanwezig zijn. De twist aangaande het al of niet aannemen van eenen inwendigen zin is derhalve geen ijdele woordentwist, maar hij betreft eene zaak, welke van uitnemend veel belang is, om de natuur van zekere bestanddeelen des zielelevens in den mensch op te helderen. Tusschen het inwinnen van kennis door de uitwendige zinnen en door die werkzaamheid van onzen geest, welke men den inwendigen of innerlijken zin genoemd heeft, bestaat allezins eenige gelijkvormigheid, namelijk ten aanzien van het onmiddellijke der kennis, welke wij door dezelve verzamelen. Maar, indien elke gelijkvormigheid tusschen het bewustzijn der gebeurtenissen binnen ons en tusschen de kennis, welke ons door de zintuigen aangebragt wordt, het regt geeft, om eenen zin, als de bron van dat bewustzijn, aan te nemen, dan moeten wij nog meerdere inwendige zinnen stellen. Echter gewaagt men slechts van éénen zoodanigen zin. De hoofdzaak bij het verschil over eenen inwendigen zin is intusschen daarin gelegen, dat, zal het woord *zin* niet slechts als eene zinnebeeldige uitdrukking, maar in eene eigenlijke beteekenis, gebezigd worden, dan alleen van eene door eenen zin verkregene kennis mag gesproken worden, wanneer deze kennis ontstaan is door den indruk van

hare voorwerpen op de vatbaarheid voor indrukken. Er kan nu wel toegestemd worden, dat eene aandoening van het *ik*, of ook van de grondoorzaak onzes inwendigen levens, zonder het aannemen van een ligchamelijk zintuig mogelijk ware. Maar iets, dat nog niet aanwezig is, kan niet gezegd worden zoodanige aandoening te weeg te brengen. De dingen, welke men voor voorwerpen van den inwendigen zin uitgeeft, en die het *ik* aandoen en daardoor tot het bewustzijn geraken zouden, namelijk voorstellingen, herinneringen, gewaarwordingen en begeerten, zijn immers alleen daardoor eerst voorhanden, dat het *ik* er van weet, maar niet reeds vroeger en zonder een bewustzijn van dezelve.

De ouden spreken nergens van een' inwendigen zin, maar LOCKE heeft deze uitdrukking allereerst gebezigd. M. z. *Essay concerning human understanding*, B. II. Ch. I. § 4. Om namelijk aan te toonen, in welken omvang het grondbeginsel der Aristotelische wijsgeeren: *Nihil est in intellectu, quod non antea fuerit in sensibus*, moet genomen worden, zal hetzelve juist zijn, wordt door hem het navolgende aangemerkt. Behalve de gewaarwordingen door den uitwendigen zin is er nog eene tweede bron, waaruit het verstand stof tot begrippen ontvangt. Deze bron bestaat daarin, dat men zich bewust wordt van de eigene werkingen der ziel, waartoe de gewaarwordingen, de gedachten, het twijfelen, gelooven, besluiten, het kennen en willen behooren. Dewijl nu die tweede bron de eerste zeer nabij komt, zoo zal zij de *inwendige zin* genoemd worden. Doch dezen zin noemt hij ook de *reflexie*, uit hoofde van de noodige opmerkzaamheid der ziel op hare eigene werkzaamheden. — Met dit alles is nog niets onwaars geleerd.

Digitized by Google

Immers het bewustzijn van het inwendige is allezins ook de bron van bijzondere begrippen. Maar volgens hetgeen LOCKE van den inwendigen zin zegt, zoude het moeijelijk zijn, de verhouding van dezen tot den uitwendigen zin te bepalen. Is dan misschien bij het leeren kennen van uitwendige dingen, hetgeen toch ook eene werking der ziel uitmaakt, de inwendige zin desgelijks mede werkzaam? In dit geval zou immers deze zin de voorwaarde zijn van den uitwendigen zin en van het kennen door denzelven; maar een zin is nooit de voorwaarde der kennis, welke door eenen anderen verkregen wordt. En in welke verhouding, kan men verder vragen, staat dan de inwendige zin tot het zelfbewustzijn? Dit noemt LOCKE t. a. p. B. IV. Ch. IX. § 2. een aanschouwen van ons eigen aanzijn. Maar volgens deze uitdrukking zou er een aanschouwend en een aangeschouwd *ik* in ons voorhanden zijn; iets, hetgeen onmogelijk aangenomen kan worden.

De uitdrukking van *inwendige zin* kunnen wij geheel missen, omdat de zaak, welke daardoor te kennen gegeven wordt, door andere gepaste woorden met juistheid kan worden aangeduid. *Gewaarworden* beteekent namelijk oorspronkelijk, iets in of aan zich te ontwaren. Men noeme derhalve het bewustzijn der bepalingen van ons *ik* de *inwendige gewaarwording*. Voor zoo verre nu deze gewaarwording voor wezenlijk gehouden (voor iets waars aangenomen) wordt, maakt zij eene *inwendige waarneming* uit. En het door het verstand gerangschikt en opgehelderd geheel der inwendige waarnemingen heet *inwendige ervaring*.

Digitized by Google

§ 22.

Met het bewustzijn van het *ik* gaat ook steeds gepaard een sterker of zwakker bewustzijn van ons ligchaam. Dewijl dit bewustzijn echter, als kennis van een voorwerp beschouwd, duister blijft, zoo is het een *gevoel des ligchaams*, en dewijl het zich over het gansche ligchaam uitstrekt, het *algemeen gevoel* (*Gemeingefühl*) genoemd geworden. Dit gevoel maakt eene tot onderhouding van ons leven noodzakelijke voorwaarde uit; ook is het onontbeerlijk tot het ontstaan der gewaarwordingen door de lagere zinnen, en het is eindelijk van alle gevoel van uitwendige dingen, op eene naauwkeurig bepaalde wijze, onderscheiden.

Dit gevoel namelijk sluit in zich, dat het ligchaam een bestanddeel van onzen persoon uitmaakt, en dat elke bijzondere toestand, waarin het ligchaam verkeert, b. v. die van gezondheid of ziekte, van rust of beweging, tevens ook een toestand van ons zelven is. Voorts heeft het gevoel onzes ligchaams plaats, zonder dat wij hetzelve zien of betasten, en dat gevoel strekt zich zelfs op de inwendige deelen van hetzelve uit. Echter worden wij daardoor nimmer aangaande de vormen dezer deelen en de overige hun als ligchamelijke dingen eigene hoedanigheden, maar alleen aangaande derzelver aanzijn in de ruimte onderrigt, terwijl, om tot de kennis van deze hoedanigheden te geraken, andere middelen moeten in het werk gesteld worden. Ook kan het gevoel van ons ligchaam niet, door eene versterkte opmerkzaamheid op deszelfs inhoud, tot eene meer bepaalde kennis van het gansche ligchaam of van zekere deelen van hetzelve

Digitized by Google

verheven worden. Dat gevoel blijft altijd iets duisters; het gaat echter gepaard met eene onwankelbare overtuiging, dat het voorwerp, waarop het betrekking heeft, werkelijk aanwezig is.

Of het zeggen van magnetische slapers, de inwendige deelen huns ligchaams en derzelver hoedanigheden waargenomen te hebben, al dan niet waarheid behelze, moet de uitkomst beslissen, welke de toets der wonderwerken opleveren zal, die men wil, dat door het dierlijke magnetismus zouden tot stand gebragt zijn.

§ 23.

Het gevoel des ligchaams ontstaat, bij het pas geboren kind, met de indrukken der uitwendige dingen op zijn ligchaam. Naderhand wordt dat gevoel door de opzettelijke beweging van de deelen des ligchaams nog uitgebreid en versterkt, en het vergezelt alsdan het zelfbewustzijn bij voortduring, zoo dat het ook aanwezig zijn zoude, indien de mensch zich in de lucht verheffen en daarin omzweven konde. Eene aanraking onzes ligchaams, welke plaats heeft, wanneer wij staan, gaan, zitten of liggen, is daartoe niet noodig.

§ 24.

De voorwaarde van het gevoel des ligchaams en van deszelfs deelen is gelegen in de werktuigelijke levendigheid der zenuwen, welke zich door het ligchaam verspreiden, en in den invloed dier leven-

Digitized by Google

digheid op de hersenen. Want van die deelen des ligchaams, waarin geene zenuw aanwezig is, b. v. van de nagelen en haren, hebben wij geen gevoel. En wanneer de zenuw, welke eenig deel des ligchaams doorloopt, b. v. de armen, de beenen, de voeten, gekwetst of doorgesneden wordt, of op eenige plaats tusschen de hersenen en de uiteinden, waarin zij zich verspreidt, haar eigendommelijk werktuigelijk leven verloren heeft; dan houdt niet alleen alle gewaarwording in dit deel en alle willekeurige beweging van hetzelve op, maar wij hebben er ook geen gevoel meer van, en er blijft niets over, dan dat wij zoodanig deel door het gezigt waarnemen, en wel als eene zaak, die niet meer tot onzen persoon behoort.

Von Baer haalt, in zijne *Vorlesungen über Anthropologie*, Th. I. bl. 152. een geval aan, dat een mensch, door verettering van de onderste helft des ruggemergs, ook in de onderste helft zijns ligchaams alle gevoel verloren had.

Wat het gevoel van bijzondere deelen des ligchaams aangaat, hier heeft vaak het zelfbedrog plaats, dat men in deze deelen, na derzelver verlies, nog smarten gevoelt. Na de afzetting van eenen voet of arm is dit dikwerf het geval, wanneer de stomp verbonden is. Ook zij, die in eenen veldslag zijn verminkt geworden, gevoelen nog smarten in de verlorene uiteinden, wanneer zij van het slagveld gedragen worden. Maar dat zelfbedrog laat zich ligtelijk verklaren. Het smartelijk gevoel, door de aandoening van de uiteinden der zenuwen in den stomp verwekt, wordt nog op het verloren deel des ligchaams betrekkelijk gemaakt, welks toestand, vóór de verminking, waargenomen was; en dat zelfbedrog duurt, uit dien hoofde, doorgaans zoo lang, tot dat de wond genezen is.

Digitized by Google

TWEEDE HOOFDDEEL.

Over het verband van het menschelijk ligchaam, bijzonder van het zenuwstelsel, met het leven der ziel. Over de menschen, als behoorende allen tot éénе soort. Over de mogelijkheid, uit het uiterlijke eens menschen de gesteldheid van zijn binnenste op te maken.

§ 25.

Door de Natuurkunde van het dierlijk ligchaam en de vergelijkende Ontleedkunde zijn wij in het zekere onderrigt, dat de openbaringen des zielelevens bij elke soort van dieren met het zamenstel huns ligchaams, voornamelijk echter met het zenuwstelsel, en, bij de hoogère soorten, met de inrigting der hersenen, in het naauwste verband staan. Immers, naar mate het zenuwstelsel bij eenige dierensoort eenvoudiger gevormd is, naar die mate is ook der-

Digitized by Google

zelver zieleleven beperkter; en, in tegendeel, naar mate er eene meerdere zamenstelling en verbinding in hetzelve opgemerkt wordt, naar die mate is ook in de openbaringen van het zieleleven derzelve eene meerdere sterkte en verscheidenheid gelegen. Wij moeten derhalve, in de wijsgeerige Menschkunde, het verband mede in aanmerking nemen, waarin het zamenstel des menschelijken ligchaams met de openbaringen van het bewustzijnsleven staat, en althans onderzoek doén, hoeveel van deze openbaringen uit dat zamenstel kunne worden afgeleid en opgehelderd. Immers het is bekend, dat men te dien opzigte, ook de materialistische verklaring der menschelijke natuur niet in aanmerking genomen, zeer ver gegaan is, en dat men zelfs heeft willen bepalen, in welke werktuigelijke levensverrigtingen der hersenen en der zenuwen de voorwaarde gelegen zij van elk bijzonder voorval, hetwelk in het zieleleven des menschen plaats heeft.

§ 26.

Hoe groot ook, met betrekking tot het ligchaam, de gelijkvormigheid zijn moge tusschen den mensch en zulke dieren, die hem het meest nabij komen; zoo onderscheidt zich nogtans het ligchaam des menschen van dat der dieren op eene wijze, die de voortreffelijkheid van genen boven deze reeds in het uiterlijke aankondigt. Hiertoe behoort, dat de mensch regt overeind gaat, een gang, waartoe hij, naar het zamenstel zijns ligchaams, buiten alle tegenspraak bestemd is (*); vervolgens, dat de hersenpan eene loodregte rigting heeft, dat de ondersnijtanden regt overeind staan en de kin, dien ten

gevolge, vooruitsteekt; en, eindelijk, dat de mond onder het uitstekend en gewelfd voorhoofd terug treedt. Dit alles geeft reeds te kennen, dat de mensch geenszins bestemd is, om met zijnen blik aan de aarde geboeid te blijven, en dat hij het hoofd niet alleenlijk tot het grijpen en verslinden van het voedsel, noch ook ter zijner verdediging of tot den strijd ontvangen heeft.

(*) Blumenbach, *de generis humani varietate nativâ*, ed. III. Herder's *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit.* Th. I. B. 3—4. Rudolphi's *Physiologie.* Band I. bl. 27. vlgg.

§ 27.

Het zenuwstelsel is, als ware het, de grond, waarin de kiem van het zieleleven des menschen zich ontwikkelt en, gedurende ons aanzijn hier op aarde, zich vormt. Dit stelsel bestaat uit twee deelen. Tot het eerste deel behooren de hersenen en het ruggemerg, benevens de zenuwen, welke daaruit voortkomen en in de beide helften des ligchaams zich gelijkelijk verspreiden; tot het andere deel daarentegen worden gerekend zoodanige kleine ophoopingen van zenuwen, zenuwknoopen (ganglia) genaamd, waarmede eene menigte zenuwdraden, welke netvormig door elkander gevlochten zijn en de vaten der borst- en buikholte omstrengelen, in verband staan. Het eerste deel wordt het *dierlijke* (*animalische*) *zenuwstelsel*, of het *hersenstelsel* genoemd, zijnde daarin de voorwaarde van het bewustzijnsleven en van de willekeurige bewegingen des ligchaams gelegen. Het laatste daar-

Digitized by Google

entegen heet het *vormende* (*plastische*) of *werktuigelijke zenuwstelsel*, hetwelk dient ter onderhouding van het plantenleven des ligchaams (*). Maar, ofschoon de onderscheiding tusschen het dierlijke en werktuigelijke zenuwstelsel op goede gronden berust (†); zoo is het nogtans niet te ontkennen, dat beide de stelsels door zekere zenuwen, welke uit het ééne in het andere overgaan, ten aanzien van derzelver werking, met elkander in verband staan, en alzoo in elkander grijpen of elkander doorkruisen. Want leverziekten en belemmeringen in het ademhalen brengen ook onaangename gewaarwordingen voort, en het algemeen gevoel is mede van de dadelijkheid des werktuigelijken zenuwstelsels afhankelijk (§ 24). De gemoedsaandoeningen daarentegen oefenen eenen grooten invloed uit op den omloop des bloeds en op andere vochten des ligchaams.

(*) Bij sommige dieren heeft men opgemerkt, dat zij, wanneer een zenuwknoop doorstoken, doorsneden of zelfs uit het ligchaam uitgescheurd werd, van dit alles geen gevoel hadden.

(†) Dat het plantenleven ook zonder hersenen in het menschelijk ligchaam aanwezig zijn kan, daarvan heeft TREVIRANUS, in zijne *Biologie*, B. VI. bl. 137. eene merkwaardige daadzaak medegedeeld.

§ 28.

Te regt heeft men de hersenen *het werktuig der ziel* (*sensorium commune*) genoemd. Want, bij gebreke van de werktuigelijke levensverrigting

Digitized by Google

der hersenen, heeft even min een kennen, gevoelen of begeeren plaats, als men zien kan zonder oogen en zonder de werkzaamheid der oogzenuwen. De zenuwen, welke zich door het ligchaam verspreiden, hebben namelijk, op zich zelven staande, noch gewaarwordingen, noch gevoel; maar de voorwaarde van alle gewaarworden en gevoelen is gelegen in het verband dezer zenuwen met de hersenen, door middel van welk verband de in de uiteinden der zenuwen opgewekte prikkeling aan de hersenen medegedeeld wordt. Want zoo dat verband, door het afbinden of doorsnijden der zenuwen, weggenomen wordt, dan vallen ook alle van de zenuwen afhankelijke gewaarwordingen in die deelen der zenuwen weg, welke afgebonden of afgesneden zijn; terwijl daarentegen die prikkelingen, welke de zenuwen boven de afgebondene of doorgesnedene plaats aandoen, nog altijd tot het bewustzijn overgaan. Bovendien is het bekend, dat groote en plotselinge kwetsuren en hevige schokken, welke aan de hersenen toegebragt worden, als ook eene sterke drukking op dezelve, of het bewustzijn verzwakken, of hetzelve te eenenmale vernietigen, alhoewel de zinzenuwen niet beschadigd zijn: eene bijzonderheid, waaruit te regt opgemaakt wordt, dat het ontstaan van het bewustzijn in de hersenen plaats heeft, en dat de hersenen mitsdien het werktuig der ziel uitmaken.

Dat er, tot het ontstaan van het bewustzijn, bijzondere werktuigelijke levensverrigtingen in de hersenen noodig zijn, blijkt uit zulke daadzaken, volgens welke door eene drukking der hersenen op eene plaats, die van het schedelbeen ontbloot is, bewusteloosheid ontstaat. Dergelijke daadzaken heeft

DE LA PEYRONIE in *Histoire de l'Academie des sciences* v. h. j. 1741, bl. 212. medegedeeld. En de volwassen mensch, bij welken BLUMENBACH die bewegingen der hersenen waarnam, welke hij beschrijft in zijne *Institut. Physiolog.* ed. IV. p. 179, 180. en welke met het ademhalen overeenkwamen, is desgelijks, bij eene drukking met de hand op de hersenen, ter plaatse waar zij van de schedelbeenderen ontbloot waren, terstond ingeslapen en tot bewusteloosheid vervallen.

§ 29.

Aangaande het verband tusschen het zamenstel der menschelijke hersenen en de onderscheidene openbaringen van het leven der ziel, kan het navolgende, als zeker bewezen, vastgesteld worden.

I. Bij alle van zintuigen voorziene dieren staat het zamenstel der hersenen in eene onmiskenbare betrekking tot het aantal hunner zinnen, en tot de vatbaarheid derzelven voor prikkelingen door den invloed der stoffen in de uitwendige wereld. Men mag derhalve ook aannemen, dat zoowel de menigte van gewaarwordingen, waarvoor de mensch vatbaar is, als ook de volkomenheid derzelve, in het zamenstel zijns ligchaams voorwaardelijk gegrond is.

II. Maar dat de uitoefening der hoogere vermogens in den mensch, namelijk het herinneren, het denken, het beoordeelen der waarheid en het ten uitvoer brengen van genomene besluiten met de werktuigelijke dadelijkheid der hersenen, welke door het bijzonder zamenstel derzelven bepaald wordt, in verband staat, daarvoor pleiten onloochenbare daadzaken. Deze hersenen zijn namelijk, bij de

Digitized by Google

ongeborene vrucht en ook bij het kind, aan eenen bepaalden voortgang tot zoodanig eene ontwikkeling en hoogere vorming onderworpen, met welke eerst de uitoefening der zielswerkzaamheden, die den mensch van het dier onderscheiden, eenen aanvang neemt. Heeft daarentegen bij eenig' mensch deze vorming geene plaats gehad, zijn de halfronden der groote hersenen te klein gebleven, of ontbreekt in hem de vorming van andere deelen der hersenen; dan vertoont zich ook bij denzelven eene aangeborene onnoozelheid en zekere onmagt, om zijne kennis uit te breiden en goede gezindheden aan te nemen. En de stoornissen van de hoogere openbaringen des zielelevens, welke zich, bij beschadiging der hersenen, opdoen, bijzonder de alsdan zigtbare verzwakking der herinneringskracht en des verstands, duiden desgelijks het verband aan van deze hoogere openbaringen met eene bijzondere gesteldheid der hersenen (*).

(*) De waarnemingen over den zamenhang der stoornissen van het zieleleven met de kwetsingen der hersenen verschillen grootelijks van elkander. Volgens deze waarnemingen hebben somwijlen de grootste beroeringen en verstoringen der hersenen aan de hoogere openbaringen des zielelevens geene afbreuk hoegenaamd gedaan; somtijds daarentegen hebben ook reeds kleine beschadigingen der hersenen op die openbaringen den nadeeligsten invloed uitgeoefend. Hoe over zoodanige verschillen, door middel van eene getrouwe opvolging van de regelen der waarneming, te oordeelen zij, heeft TREVIRANUS, in zijne *Biologie*, B. VI. bl. 111—114. aangetoond.

Digitized by Google

§ 30.

Maar welke hoedanigheid der menschelijke hersenen is het dan wel, die deze in staat stelt, het werktuig te zijn van hoogere werkzaamheden des zielelevens, dan in het dier opgemerkt worden? Dewijl in de menschelijke hersenen nog geen deel waargenomen is, hetwelk niet ook in de hersenen van vele zoogdieren gevonden wordt; zoo moet men vaststellen, dat de geschiktheid der menschelijke hersenen, om de hoogere vermogens onzer natuur uit te oefenen, in de meer volmaakte vorming derzelven gelegen is. Hiertoe behoort, dat de massa der hersenen grooter is, dan die van het verlengde merg en van de in het ligchaam verspreide zenuwen; voorts dat de deelen der hersenen talrijker en menigvuldiger zijn, en in dezelve alzoo veel meer kronkelingen en diepere voren aangetroffen worden; en eindelijk dat deze deelen, op veelvoudige wijzen, tot één werktuig zamengevoegd zijn. En dewijl herhaalde waarnemingen geleerd hebben, dat bij alle met zekere aangeborene onnoozelheid behebte menschen de halfronden der groote hersenen, vergeleken bij de grootte dier bollen in den gewonen mensch, klein waren; zoo moeten deze halfronden buiten twijfel voor de belangrijkste werktuigen van de hoogere verrigtingen des zielelevens in den mensch gehouden worden.

§ 31.

Naardien aan de ziel, van wege hare geestelijke natuur, eenvoudigheid toegekend werd, zoo stelde

Digitized by Google

men vast, dat er in de hersenen eene plaats zijn moest, waar niet alleen de uiteinden van alle uit het ligchaam in de hersenen voortloopende zenuwen zich vereenigden en gewaarwordingen opgewekt werden, maar waar ook alle willekeurige bewegingen des ligchaams, door middel van den invloed der ziel op de zenuwen, welke zich door de spieren verspreiden, haren aanvang namen. Deze plaats noemde men den zetel der ziel, waardoor men dat gedeelte der hersenen verstond, hetwelk, naar dit gevoelen, eigenlijk het werktuig der ziel uitmaken zoude; terwijl men daarenboven nog beweerde, dat de beschadiging van dat gedeelte der hersenen altijd veel nadeeliger gevolgen voor het bewustzijnsleven hebben moest, dan de beschadiging der andere deelen, en dat men, uit dien hoofde, die plaats ook zou kunnen aanwijzen. Maar de wortels van zoodanige zenuwen, welke de voorwaarde uitmaken van de gewaarwordingen en willekeurige bewegingen, worden, gelijk een naauwkeuriger onderzoek geleerd heeft, op onderscheidene plaatsen der hersenen aangetroffen. En wat de genoemde nadeelige gevolgen van de beschadiging der hersenen aangaat, dezelve zijn, bij de kwetsing van zeer verschillende deelen der hersenen, even zeer opgemerkt. Er is derhalve geen vaste grond voor, om zoodanig een deel in de hersenen te stellen, aan hetwelk bij uitsluiting de voorrang zou moeten worden toegekend, het werktuig der ziel te zijn; en het was gevolgelijk ook eene vergeefsche moeite, dat deel te willen bepalen. Veeleer komt het met onze kennis van de hersenen overeen, vast te stellen, dat de hersenen in hun geheel, door middel van de zamenvoeging van derzelver deelen, het werktuig der

ziel uitmaken. Door deze stelling nogtans wordt niet ontkend, dat zekere deelen der hersenen hunne bijzondere verrigtingen hebben, en, bij sommige openbaringen des zielelevens, meer werkzaam zijn, dan andere (*). Des niet te min heeft de ontdekking, welke GALL in de oppervlakte der menschelijke hersenen wilde gedaan hebben, namelijk, dat er vele en van elkander onafhankelijke werktuigen voor de bijzondere vermogens en neigingen der ziel zijn zouden, bij een naauwkeuriger onderzoek van het zamenstel dezer hersenen, den toets niet kunnen *doorstaan* (†).

(*) Het voornaamste, dat over de betrekkingen van de onderscheidene deelen der hersenen op iedere soort van werkzaamheid des zielelevens gezegd is, behelst de *Biologie* van TREVIRANUS, B. VI. bl. 142. vlgg.

(†) Eenen allezins voldoenden toets der anatomische, physiologische en pathologische gronden, waarmede GALL en SPURZHEIM hunne leer van de organen hebben trachten te ondersteunen, heeft RUDOLPHI, in zijne *Physiologie*, B. II. bl. 37—44. en TREVIRANUS, in *Untersuchungen über den Bau und die Functionen des Gehirns, der Nerven und der Sinneswerkzeuge in den verschiedenen Classen und Familien des Thierreichs*, bl. 127—129. medegedeeld. In een vertoog in BREDOW's *Chronik des neunzehnten Jahrhunderts*, B. II. bl. 1121. heb ik reeds aangetoond, dat die leer met vele daadzaken der ervaring in geenen deele overeenstemt.

Digitized by Google

§ 32.

Van de zenuwen des hersenstelsels dienen sommige alleen tot het doen ontstaan der gewaarwordingen, b. v. de gezigtzenuw; andere daarentegen zijn alleen bestemd, om bewegingen in zekere deelen des ligchaams voort te brengen, b. v. de zenuw, die in de oogspieren inloopt. Des niet te min werken de meeste zenuwen als middelen der gewaarwording en der beweging tevens. Van daar het gevoelen, dat, naardien deze zenuwen steeds uit meerdere draden bestaan, sommigen dezer draden niet dan gewaarwordingen, anderen niet dan bewegingen zouden voortbrengen. Maar dit gevoelen stemt niet overeen met het zamenstel der zenuwen. Want die bijzondere draden, waaruit een zenuwstam bestaat, blijven, bij hunnen voortgang van hun middelpunt tot de uiterste einden, niet altijd van elkander gescheiden, maar zij vereenigen zich en smelten in het binnenste der zenuwen in elkander. En wat het verschijnsel betreft, hetwelk zich vaak opdoet, dat in sommige deelen de geschiktheid tot gewaarwordingen voortduurt; terwijl in diezelfde deelen de geschiktheid tot bewegingen verloren gegaan is, en omgekeerd, (welk verschijnsel het gemeld onderscheid der draden in de zenuwen schijnt te bewijzen); zoo kan men aannemen, dat tot het gewaarwerden eene geheel andere werkzaamheid der zenuwen vereischt wordt, dan tot het bewegen van de deelen des ligchaams, en dat mitsdien de ééne soort van werkzaamheid nog voortduurt, terwijl de andere niet meer bestaat.

Bij den zinvang (catalepsis) heeft somtijds

Digitized by Google

eene volslagene ongeschiktheid tot willekeurige bewegingen des ligchaams plaats, terwijl de zintuigen tot het gewaarworden onbelemmerd werkzaam zijn. Een merkwaardig voorbeeld hiervan is uit het *Medic. Repository* v. h. j. 1818. overgenomen in HUFELAND's *Journal der praktischen Heilkunde* v. h. j. 1819. St. VI. bl. 100. En de, als geleerde en wiskundige, beroemde DE LA CONDAMINE had, in zijnen hoogen ouderdom, bijkans alle vatbaarheid voor indrukken op de zinnen, met uitzondering van de oogen, verloren, terwijl de beweegbaarheid der ligchaamsdeelen gebleven was. M. z. *Choix d'anecdotes et faits mémorables par* DE LA PLACE, T. II. bl. 321.

§ 33.

Buiten twijfel moet men aannemen, dat er, wanneer de zenuwen als werktuigen der gewaarwording en der beweging werkzaam zijn, gedurende hare werkeloosheid eene afwijking van haren natuurlijken toestand plaats heeft. Maar waarin deze afwijking besta, heeft men door geenerlei waarneming kunnen uitvorschen. Des niet te min heeft men over de hoedanigheid derzelve allerlei onderstellingen te berde gebragt. Sommigen namelijk hebben de zenuwen bij snaren vergeleken, welke, bij het gewaarworden, door uitwendige indrukken, maar, bij de beweging des ligchaams, door den wil der ziel, in trilling zouden gebragt worden. Maar de zenuwen zijn, van wege hare weekheid en slapheid, te eenenmale ongeschikt, om trillende bewegingen aan te nemen en voort te planten. — Nadat men echter, door middel van de vergrootglazen, ontdekt

Digitized by Google

had, dat de zenuwen uit zachte draden bestaan, in welker buizen eenvoudige rijen van kogeltjes gevonden worden, stelde men zich de werkzaamheid der zenuwen bij het gewaarworden en bewegen voor, als eene voortplanting van den schok, dien eene zenuw aan één harer uiteinden ontvangen had, op al de kogeltjes in de zenuw. Maar ook deze onderstelling is, uit hoofde van de weekheid en niet scherp begrensde gedaante der kogeltjes in de zenuwen, te verwerpen. — Minder strijdig met de ons bekende inrigting en werkzaamheid der zenuwen is de onderstelling, welke ontstaan is door de verbetering van het oude gevoelen aangaande eenen zenuwgeest, die, als een fijn vocht in de zenuwen, welke men zich als pijpen voorstelde, werkzaam zoude zijn. Volgens deze onderstelling namelijk zoude in het zenuwstelsel, vooral in de groote zenuwklompen, te weten in de hersenen, in het ruggemerg en in de zenuwknoopen, zekere stof zonder zwaarte voortgebragt worden, die, met betrekking tot hare werking, deels met de galvanische electriciteit, deels met het licht overeenkomst hebben en de voorwaarde uitmaken zoude van de gewaarwording en de willekeurige beweging der spieren. Evenwel, met deze onderstelling laten zich de daadzaken niet wel overeenbrengen, volgens welke het afbinden eener zenuw alle gewaarwording en beweging van de afgebondene plaats af aan stremt. En dat, bij eene scheikundige bewerking der leefkracht, zekere onweegbare en zelfs ook van leven voorziene stof zoude voortgebragt worden, laat zich ten minste uit geene daadzaken der ervaring bewijzen.

De leer, dat er bij de gewaarwordings-

Digitized by Google

zenuwen zeker gewaarwordingsdampkring zou gevonden worden, of dat de kracht der zenuw, om iets gewaar te worden, aan de haar onmiddellijk omgevende zenuwdeelen zou worden medegedeeld, berust op geene voldoende gronden, gelijk RUDOLPHI, in *Grundrisz der Physiologie*, B. II. bl. 28—32. aangetoond heeft.

§. 34.

Een voor de wijsgeerige Menschkunde zeer belangrijk onderzoek betreft de vraag, of alle op de aarde levende menschen tot ééne soort (species) behooren, dan of er, hoewel en slechts één geslacht (genus) van menschen zij, nogtans meerdere soorten bestaan, gelijk zulks met de apen, die den mensch zoo nabij komen, het geval is. Want een onderscheid van soort bij den mensch zoude zich niet alleen tot het zamenstel van zijn ligchaam bepalen, maar het zoude zich ook uitstrekken op de openbaringen des inwendigen levens. Waren er derhalve meerdere menschensoorten, dan zoude dit op de bepaling van het kenmerkende des zielelevens in den mensch mede invloed hebben, en er zouden gevolgelijk zoo vele zielkundige Anthropologiën moeten zamengesteld worden, als er menschensoorten bestonden.

§ 35.

Op gezag van den Bijbel, welke een hoogst zinrijk verhaal van den oorsprong en den eersten toestand des menschen op aarde behelst, heeft men

Digitized by Google

het er steeds voor gehouden, dat alle menschen van één paar voorouders afstammen en alzoo één gezin uitmaken. In de jongste tijden echter zijn de volgende bijzonderheden, als zoo vele bedenkingen, tegen dit gevoelen ingebragt: *vooreerst*, het groote en wel overervende verschil, hetwelk, ten aanzien van het zamenstel en de kleur des menschelijken ligchaams, voorkomt; *ten tweede*, het groote aantal der thans op aarde levende menschen, uit hoofde waarvan zij niet zouden kunnen gerekend worden nakomelingen van één eenig paar voorouders te zijn; *ten derde*, de verspreiding derzelven over de gansche aarde, welke verspreiding eerst door het verlaten van het vaderland, iets, waartoe de mensch zeer noode overgaat, zou hebben kunnen tot stand komen. Dewijl nu de natuur voor iedere luchtstreek ook bijzondere soorten van planten en dieren voortgebragt heeft, zoo zoude daarin mede een vaste grond gelegen zijn voor de stelling van onderscheidene menschensoorten, waarvan iedere voor eene bijzondere luchtstreek zoude bestemd zijn.

De afstamming aller menschen van één paar voorouders kan eigenlijk alleen door de geschiedenis bewezen worden. Maar deze verlaat ons op dit punt. En wat van die afstamming in den Bijbel voorkomt, kan ook voor een, volgens oud gebruik in het verhaal eener gebeurtenis ingekleed, wijsgeerig stelsel gehouden worden; gelijk het verhaal van de vorming der vrouw uit eene rib des mans de zoo dikwerf miskende gelijkheid der beide geslachten schijnt aan te duiden. Maar, of alle menschen slechts ééne soort van levende wezens uitmaken, dit laat zich allezins door het opvolgen der regelen van het onderzoek der natuur, waarvan

immers ook het gevoelen afhangt, dat zij tot onderscheidene soorten van levende wezens behooren zouden, bepalen.

Ingevolge de onderstelling van één paar voorouders heeft men, wegens de overervende verscheidenheden in de menschenstammen met betrekking tot het ligchaam, onderscheidene *menschenrassen* aangenomen; doch door welke onderscheiding men alleenlijk de verschillende spelingen wil te kennen geven, welke aan de verscheidenheid van luchtstreek en leefwijze toe te schrijven zijn. Door het onderscheid van *soort* daarentegen verstaat men zoodanig eén verschil, hetwelk door den Schepper der natuur zelven bepaald is, en zoo lang duurt, als de soort zelve.

De naauwkeurige kennis van de verscheidenheden der menschenstammen hebben wij aan de oudere en nieuwere reisbeschrijvingen te danken. Onder de schriften, waarin verzameld en opgehelderd is, wat die reisbeschrijvingen nopens deze verscheidenheden behelzen, verdienen vooral vermeld te worden: BLUMENBACH, *de generis humani varietate nativa*; HERDER's *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, IV. Bde; MEINERS, *Untersuchungen über die Verschiedenheit der Menschennaturen in Asien und den Südländern, in den ostindischen und Südseeinseln*, III. Thle.

§ 36.

Van de overervende verscheidenheden der menschenstammen met betrekking tot het ligchaam, vallen de navolgende het meest in het oog.

I. De verscheidenheid opzigtelijk de kleur der

huid bestaat in de witte kleur, waarbij het bloed op sommige plaatsen doorschijnt, voorts in de gele, bruine, koperroode en zwarte. Deze in velerlei wijzigingen voorkomende verscheidenheden, die haren grond hebben in de meerdere of mindere mate der koolstof in de huid, — want wanneer de koolstof op zekere plaatsen der huid toeneemt, dan nemen die plaatsen eene donkerder kleur aan, — zijn voorzeker niet alleen het gewrocht van den invloed der luchtstreek, maar zij hangen mede van de bewerktuiging der huid af, welke bewerktuiging de kinderen reeds mede ter wereld brengen.

II. Met de kleur der huid gaat doorgaans eene dergelijke kleur en eene bijzonder bepaalde weekheid, lengte en hardheid der haren gepaard, welke insgelijks overerven.

III. In opzigt tot de gedaante des schedels wordt, bij sommige menschenstammen, eene sterkere ontwikkeling van het hoofd en bepaaldelijk van het voor- en achterhoofd opgemerkt; bij andere daarentegen zijn de kanten des schedels meer inééngedrukt. Wijders steken, bij sommige stammen, de kinnebakken of jukbogen meer uit, dan bij andere. En, de vorm der schedelbeenderen heeft invloed op vele deelen des gelaats, b. v. op de oogen (dat zij meer of min uit elkander staan) en op de gedaante der kin.

IV. Het ligchaam van sommige menschenstammen onderscheidt zich door eene evenredigheid in zijne deelen, die den grondslag uitmaakt van zijne schoone gestalte. Bij andere stammen ontbreekt die evenredigheid, en de verhouding van de lengte der uiteinden tot de lengte van het geheele ligchaam doet, bij deze, eene zekere toenadering tot de gedaante der apen geboren worden.

Digitized by Google

V. Eindelijk hebben nog, betrekkelijk de lengte des ligchaams, overerverende verscheidenheden plaats. Bij sommige menschenstammen bedraagt de hoogte des ligchaams zes tot zeven voet; terwijl de menschen daarentegen, welke in koudere streken wonen, doorgaans slechts de hoogte van vijf voet bereiken.

§ 37.

Het is waar, uit de geschiedenis des menschelijken geslachts kan niet aangetoond worden, dat de zoo even vermelde verscheidenheden in het menschelijk ligchaam eerst van lieverlede, door eenen voortdurenden invloed van buiten, ontstaan en naderhand erfelijk geworden zijn; gelijk vele andere bijzonderheden in het ligchaam der dieren. Maar even min geven zij ons ook het regt, om onderscheidene soorten van menschen te stellen. Die verscheidenheden komen namelijk bij de menschenstammen in zeer menigvuldige wijzigingen voor. Uit dien hoofde is ook steeds de poging mislukt, om, volgens die verscheidenheden, het aantal der menschensoorten, even als de soorten van dieren, welke tot één geslacht behooren, te bepalen, en aan te wijzen, welke stammen tot iedere soort moeten gebragt worden. Voorts is de daadzaak, dat de kinderen van ouders uit de verschillendste menschenstammen weder vruchtbaar zijn, strijdig met de stelling van onderscheidene menschensoorten. Bij de dieren namelijk is de vruchtbare vermenging en de vruchtbaarheid der jongen een onbedriegelijk teeken, dat zij tot dezelfde soort behooren. Want eerst bij gebrek aan gelegenheid, om zijne brandende ge-

slachtsdrift met een dier van dezelfde soort te bevredigen, pleegt zich het dier met een dier van eene andere soort te vermengen, en de daardoor ontstane bastaarden zijn, in den regel, onvruchtbaar. Maar bij de Mulatten, Mestiezen en alle andere nakomelingen van dus genoemde verschillende menschensoorten heeft geene vermindering der vruchtbaarheid hoegenaamd plaats. Heeft, eindelijk, de natuur voor elke luchtstreek bijzondere soorten van dieren en planten voortgebragt, dan strekt immers de bijzonderheid, dat de mensch de verschillendste graden van koude, warmte en drukking der lucht verduren, of in iedere luchtstreek leven, en, bij voldoende levensmiddelen, gedijen kan, — en de Neger zoude, bij goed deksel en voedsel, ook in Groenland wel varen — tot een onloochenbaar bewijs, dat er geene onderscheidene menschensoorten zijn. Want elke soort zoude zich, naar de orde der natuur, altijd tot eene zekere luchtstreek moeten bepalen, en daarin alleen kunnen leven.

Van de menschenstammen buiten Europa is tot dus ver alleen de Neger door SÖMMERING, *Ueber die körperliche Verschiedenheit des Negers vom Europäer*, 1785. ontleedkundig onderzocht geworden. Dit onderzoek heeft echter geen bewijs opgeleverd, dat de Neger van eene andere soort zoude zijn, dan de Europeaan.

§ 38.

Thans gaan wij over tot het onderzoek, of er, met betrekking tot de geestvermogens, waarmede de

menschelijke natuur begaafd is, zulke verschillen in de menschenstammen voorkomen, welke het gevoelen van onderscheidene menschensoorten staven. Iedere soort van dieren namelijk is van bijzondere, met haar ligchaamsgestel en de daardoor bepaalde leefwijze overeenkomstige, driften en neigingen voorzien, welke zich op eene vast bepaalde en binnen zekere grenzen beperkte wijze openbaren; en deze grenzen gaan zij nimmer te buiten. Want men heeft er b. v. nooit van gehoord, dat eenige soort van apen de leefwijze eener andere soort, het zij *uit* zich zelve, het zij door aanwenning, overgenomen heeft.

§ 39.

Dat aan geenerlei menschenstam, dien men tot dus ver heeft leeren kennen, het verstand betwist kan worden, is eene ontwijfelbare waarheid. Want ook bij de onbeschaafdste wilden heeft men werktuigen gevonden, welke zij vervaardigd hadden, en waartoe allezins een handelen naar oogmerken noodig was. Wijders bezitten alle menschenstammen eene woorden- en gebarentaal, welker vorming en gebruik desgelijks een handelen volgens oogmerken onderstelt. Maar in de woordentaal is, hoe gebrekkig zij ook nog zijn moge, het noodige middel tot het vormen van begrippen (algemeene voorstellingen) voorhanden, en zijn er begrippen gevormd, dan ontstaan er oordeelen, waaruit gevolgtrekkingen afgeleid en besluiten opgemaakt worden. En, was eenige menschenstam in het denken en in de beschaving van taal zoo ver gevorderd, dat men denzelven de leer van de eerste oorzaak en den

Digitized by Google

bestierder der wereld, benevens de gronden daarvoor, aan het verstand kon brengen, dan werd ook deze leer aanstonds door denzelven als waarheid aangenomen. Dankbaarheid jegens weldoeners, toegenegenheid jegens andere menschen, werkdadig medelijden met noodlijdenden, ja zelfs onbaatzuchtige en zich zelve opofferende welwillendheid jegens bloedverwanten en stamgenooten, komen desgelijks bij de onbeschaafdste menschenstammen voor, gelijk de waarnemers derzelven getuigen. Eindelijk is het gevoel van verpligting, eene gedane belofte te vervullen en een gemaakt verbond te houden, en alzoo de bewustheid van den pligt, uit een gemaakt verbond voortspruitende, zelfs bij de menschen, die op den laagsten trap van beschaving staan, (bij de Boschhottentotten en Botocuden) aanwezig en ook werkzaam, bijaldien hevige begeerten deze werkzaamheid niet stremmen.

§ 40.

Het is waar, er heeft, bij de menschenstammen, een groot verschil plaats ten aanzien van de geschiktheid, om hunnen aanleg tot de hoogere openbaringen des zielelevens te ontwikkelen en zich tot eenen zekeren trap van beschaving te verheffen. Dat er echter in deze verscheidenheid nog geen bewijs gelegen is voor de stelling, dat er verschillende menschensoorten zouden gevonden worden, en dat sommige zelfs, te eenenmale ongeschikt, zouden zijn, om de hoogere trappen van menschelijke beschaving te bereiken, blijkt uit eene juiste overweging van den aard dier verscheidenheid.

I. Zeer vele menschenstammen zijn, wel is waar,

uit zich zelven nimmer tot eenige beschaving gekomen, en het schijnt bijna, dat hun de aanleg, om van het onvolmaakte tot het meer volmaakte in de openbaringen des inwendigen levens op te klimmen, welke opklimming den mensch boven de dieren zoo zeer doet uitmunten, te eenenmale ontbreekt. Intusschen zijn onder deze stammen toch nog altijd enkele menschen gevonden, welke over de aangelegenheden van hunnen stam juist en schrander wisten te oordeelen, die zich vele bekwaamheden verworven hadden, en die, door middel van genoten onderwijs, in alle vakken van kennis eene aanmerkelijke hoogte bereikten. Van de Negerstammen zijn sommige uitermate woest en zonder alle beschaving gebleven; andere daarentegen hebben zekere beschaving aangenomen. En, hetgeen vele Negers, onder de leiding van Europeanen, in kunsten en wetenschappen gedaan hebben, levert een doorslaand bewijs op, dat den zwarten menschenstam de geschiktheid, om tot de hoogere trappen der menschelijke beschaving op te klimmen, geenszins ontbreekt (*). De amerikaansche menschenstammen leefden alle, met uitzondering van de bewoners van Peru en Mexico, in de grootste onbeschaafdheid, en sommige bijkans in eene volslagene gedachteloosheid. Maar de nog aanwezige amerikaansche Indianen hebben, onder de leiding der zendelingen, de leer des Christendoms aangenomen, ingevolge deze leer hunne zeden verbeterd, en den landbouw en nuttige bedrijven bij zich ingevoerd. Hetzelfde moet ook gezegd worden van de nog voorhanden zijnde Hottentottenstammen.

II. Wijders zijn er reeds vele daadzaken verzameld, welke ten bewijze verstrekken, dat de kinderen der onbeschaafdste wilden, bijaldien zij

Digitized by Google

doelmatig behandeld en onderwezen worden, in het lezen, schrijven, rekenen en in velerlei andere kundigheden geene mindere vorderingen maken, dan de kinderen van europesche afkomst. Zeer leerzaam zijn deswege de proeven, welke met de kinderen der Nieuwhollanders in Paramatta genomen zijn. Deze kinderen staan, wat hunne vatbaarheid betreft, bij die der europesche volkplanters in geenen deele achter. Maar, eene gelijke geschiktheid, om iets te leeren, onderstelt ook een' gelijken aanleg tot het leven der ziel. En wat het verschijnsel aangaat, dat vele kinderen der woeste menschenstammen, door opvoeding tot eene hoogere beschaving gebragt zijnde, als volwassenen eene onwederstaanbare zucht gevoelden, om in den toestand hunner in de bosschen omzwervende stamgenooten terug te keeren, en zich alzoo aan den dwang der burgerlijke wetten te onttrekken; zoo bewijst dit niet eenen aangeborenen en onuitdelgbaren afkeer van ware menschelijke beschaving, maar het duidt alleen aan, dat de mensch, reeds in zijne kindschheid, aan de gehoorzaamheid aan burgerlijke wetten moet gewend en te eenenmale onkundig gebleven zijn van de bekoorlijkheden eener ongebondene, alleen door dierlijke driften bestierde leefwijze, zal hij die gehoorzaamheid niet als een groot kwaad aanmerken en daarvan afkeerig zijn.

III. Dat er in Zuid-Amerika (in Californië, Paraguaij en Columbia) menschenstammen gevonden worden, welke, met betrekking tot de kracht des geestes, niet alleen bij de Europeanen, maar zelfs ook bij andere indiaansche stammen van dit wereld-deel, zeer ver achterstaan, is eene ontwijfelbare waarheid. Blooheid, vreesachtigheid en gebrek aan nadenken over hetgeen zij doen, duurden bij hen

nog voort, al hadden zij ook, van hunne kindschheid af, in de zendelingsgestichten geleefd. Zij bleven naar den geest steeds kinderen, en zij waren ongeschikt tot eenig bedrijf of tot den handel, al bestond deze slechts in het ruilen van waren tegen waren, en geen hunner was te gebruiken, om, ter bewaring van orde, het opzigt over anderen te houden. Doch, het komt er maar op aan, of deze zwakheid bij hen onuitdelgbaar geweest zij; iets, hetgeen niet kan staande gehouden worden. Want de behandeling der Indianen in de zendelingsgestichten was, voor zoo ver wij er door AZARA en anderen van onderrigt zijn, in geenen deele geschikt, om hun nadenken op te wekken, of om nijverheid en inspanning der krachten bij hen voort te brengen. De Indiaan namelijk had daar geen eigendom, hij werkte altijd slechts voor de gemeente, waartoe hij behoorde, en werd uit hare magazijnen voorzien van hetgeen tot zijn levensonderhoud onontbeerlijk was. Vlijt noch orde in zijne bezigheden, noch het nadenken daarover, bragten hem alzoo tot eenige verbetering van zijnen toestand. Maar, nadat de behandeling der Indianen in Paraguay verbeterd is, zijn zij arbeidzaam geworden, gehoorzaam aan de wetten en geschikt, om hunne huisselijke aangelegenheden en zelfs de belangen van het dorp of vlek, waartoe zij behooren, als opzieners derzelven waar te nemen (†). Bij de, naar ziel en ligchaam desgelijks zeer zwakke, Hottentotten is, door eene doelmatige behandeling derzelven van den kant der zendelingen, in korten tijd zeer veel tot stand gebragt, bijzonder ter bevordering van nijverheid, burgerlijke orde en eene christelijke denkwijze onder hen.

IV. *Vele* daadzaken kunnen thans ten bewijze

dienen, dat menschenstammen, welke, in opzigt tot de zeden en tot het gebruikmaken van de middelen, die tot de gemakken des levens leiden, ver beneden den Europeaan stonden, denzelven in korten tijd zeer nabij gekomen zijn, b. v. de bewoners van verscheidene eilanden der Zuidzee.

V. Eindelijk deelt ons de geschiedenis veelvuldige berigten mede, waaruit blijkt, dat volken, welke allengs eenen zeer hoogen trap van beschaving bereikt hebben, in hunnen vroegsten toestand op dien trap van het menschelijk aanzijn zich bevonden, waarop thans nog vele stammen in Afrika en Amerika staan. En de fabelachtige verhalen der Grieken, dat hunne voorouders door de Goden in den landbouw en in nuttige kunsten zouden onderwezen zijn, alsmede dat PROMETHEUS denzelven het vuur, dat onontbeerlijk middel ter vervaardiging van nuttige werktuigen, van den hemel zoude gebragt hebben, geven te kennen, dat die voorouders de kennis van dit alles misten, en gevolgelijk zeer onbeschaafd moeten geweest zijn.

(*) Het moge zijn, dat GREGOIRE, in het werk *de la Littérature des Nègres*, de gelijkvormigheid des Negers aan den Europeaan, met betrekking tot de geestvermogens, voor grooter uitgegeven hebbe, dan zij in der daad is; het gedijen van den Negerstaat op Hayti, in den vorm van een gemeenebest en door middel van wetten, slaat allen bewijzen, welke voor de onoverwinnelijke zwakheid van geest bij de Negers bijgebragt zijn, den bodem in, en dat gedijen zoude, vóór dertig jaren, door de verdedigers van een onedel menschenras, waartoe men ook de Negers wilde gerekend hebben, voor onmogelijk verklaard zijn. Vele van de Negers op

Hayti hebben, terstond na hunne verlossing van het slavenjuk, getoond, juiste inzigten te hebben in hetgeen voor hunne stamgenooten in den nieuwen toestand behoefte was, terwijl zij tevens goede gezindheden aan den dag legden. TOUSSAINT L'OUVERTURE was een edeldenkend mensch, die tevens praktische bekwaamheden bezat. Maar ook de weldadige invloed, welken hij op zijne stamgenooten uitoefende, strekt ten bewijze, dat ook deze vatbaar waren, om groote gezindheden te waarderen en hoog te schatten.

(†) De nieuwste, in Duitschland bekend gewordene berigten nopens Paraguay en nopens de groote verandering, welke met de Indianen aldaar voorgevallen is, zijn vervat in BRAN's *Miscellen der neuesten ausländischen Literatur* v. h. j. 1826. Heft. I. bl. 95 en 156.

Het is eene menschkundige merkwaardigheid, doch welke wij niet in staat zijn te verklaren, dat, van de stammen van één en hetzelfde volk, sommige leden het in de ontwikkeling van het menschelijke tamelijk ver gebragt hebben, terwijl andere daarin geheel ten achteren gebleven zijn. Dit is het geval met de Negerstammen in Afrika, met de zuid-amerikaansche Indianen en met de Negers op de oostindische eilanden, doch welke niet uit Afrika afkomstig zijn. Vele van deze Negers zijn uitermate woest en thans nog menscheneters, b. v. die op het eiland Andaman; andere daarentegen zijn leerzaam, goedaardig en vreedzaam, ook zelfs wanneer zij, wegens gebrek aan voedsel, een armzalig leven leiden. Het verschil in de vatbaarheid voor beschaving bewijst mitsdien nog geen verschil van volk, veel min van soort.

Digitized by Google

§ 41.

Al schijnen derhalve ook de overervende ligchaamsverscheidenheden voor het gevoelen van meerdere menschensoorten te pleiten, dan is, in tegendeel, in datgene, wat betrekkelijk de vatbaarheid voor beschaving bij de ruwste en wildste volkeren bekend geworden is, een bewijs gelegen, dat dit gevoelen zich niet kan staande houden. Maar, er is een lange tijd noodig, alvorens de openbaringen des zielelevens in den mensch tot die voortreffelijkheid, waarvoor zij vatbaar zijn, geraken. Bij kinderen bestaat die tijd in eenige jaren; bij geheele menschenstammen daarentegen in vele eeuwen. En, wat van de wetenschappelijke kundigheden geldt, dat zij namelijk eerst in eene lange reeks van jaren en door de pogingen van velen, van welke de eersten slechts de beginselen van zoodanige kundigheden opleveren, welke naderhand door anderen verrijkt en verbeterd en alzoo op de nakomelingen overgebragt worden, tot stand komen; dat moet ook gezegd worden van al, wat een zeker bestanddeel der menschelijke beschaving uitmaakt, van goede zeden, van edele gezindheden en van het gevoel en de uitdrukking van het schoone.

Wijders is de voortgang der menschen van den toestand der woestheid tot dien der beschaafdheid aan zekere voorwaarden gebonden. Dezelve vereischt gunstige omstandigheden en belangrijke gebeurtenissen, welke het nadenken opwekken en aanleiding geven tot het ten uitvoer brengen van groote voornemens. Want, moet de mensch zijne aandacht steeds daarop vestigen, hoe hij zich het noodige levensonderhoud verschaffen en zich tegen vijandelijke

Digitized by Google

aanvallen verdedigen zal, dan wordt zijn nadenken niet tot hoogere dingen opgeleid, en de aanhoudende bemoeijing met oorlog en strijd belet de ontwikkeling van gezindheden, die den mensch waardig zijn. Dat alzoo vele menschenstammen in de openbaringen des zielelevens op één' zeer hoogen, andere daarentegen op een' zeer lagen trap staan, dit moet aan de omstandigheden, onder welke zij leefden, en waardoor de voortgang tot eene hoogere vorming van den menschelijken aanleg bij hen of bevorderd of belet werd, toegeschreven worden.

Ter verklaring, maar ook ter bekrachtiging der leer, dat alle menschen tot ééne soort behooren, kan men zich daarenboven nog op de spraak beroepen, dat onontbeerlijk voertuig der menschelijke beschaving, en waardoor tevens deze beschaving als vertegenwoordigd wordt. Alle talen bestaan uit klanken, door het menschelijk stemwerktuig voortgebragt, en in zoo ver zijn zij alle elkander gelijk. Door de verschillende bepalingen dezer klanken echter, en door het min of meer gepast gebruik derzelven, om de menschelijke kennis en het menschelijk gevoel uit te drukken, ontstaan de groote verscheidenheden der talen. Met den aanwas en de verbetering der kundigheden en met de aankweeking van het zedelijk gevoel nemen ook de talen in volmaaktheid toe, en elke taal kan daardoor, hoe onbeschaafd zij ook zijn moge, geschikt gemaakt worden, om wetenschappelijke kundigheden en edele gewaarwordingen uit te drukken. Ook is het zeer opmerkelijk, dat de taal van menigen menschenstam, welke men voor niet minder onbeschaafd hield, dan de menschen, die haar spraken, na een naauwkeurig onderzoek gebleken is, eenen grooten rijkdom van woorden, eene bijzondere regelmatigheid

in de zamenvoeging derzelven en eene uitnemende kracht in de uitdrukking der denkbeelden te bevatten. Door dit alles is zoodanige taal dan ook geschikt bevonden, om waarheden, welke dezen menschenstammen te eenemale onbekend waren, en zelfs om de eenvoudige en verhevene leerstellingen des Christendoms uit te drukken, zoo dat de zendelingen, bij de verkondiging dier leerstellingen, zich van dezelve bedienen konden. De grondstoffen tot de denkbeelden, waaruit die leerstellingen bestaan, moeten derhalve ook reeds in het zieleleven der zulken aanwezig geweest zijn, welke zoodanige taal bezigden; want anderzins zouden de woorden derzelve tot het uitdrukken dier leerstellingen in geenen deele hebben kunnen dienen (*).

(*) In het negende hoofdstuk van HECKEWELDER's *Berigten nopens de indiaansche volkeren, welke eertijds Pennsylvanië bewoonden*, worden verscheidene tot dit onderwerp betrekkelijke daadzaken opgegeven.

§ 42.

Uit al, wat tot dus ver over de betrekkingen gezegd is, waarin de bewerktuiging des menschelijken ligchaams tot het leven der ziel staat, blijkt reeds genoegzaam, dat uit de bijzondere uitwendige wijzigingen dezer bewerktuiging de bijzondere gesteldheid der geestvermogens en neigingen in den mensch niet kan worden opgemaakt, of, dat het binnenste des menschen in zijn uiterlijk zich niet openbaart, gelijk men dikwerf heeft willen beweren. Intusschen kan aan de werkzaamheden des zielelevens nogtans niet alle invloed op het ligchaam en

op het ontstaan van zekere bijzonderheden in hetzelve, vooral in opzigt tot de gelaatstrekken, betwist worden. Er is dus nog overig te bepalen, hoe ver deze invloed zich uitstrekke.

§ 43.

Aandoeningen, gemoedsbewegingen en hartstogten hebben hare naauwkeurig bepaalde uitdrukking in het ligchaam door zoodanige bijzonderheden, welke zij in de beweging der spieren, in de gebaren, in de blikken des oogs, in de spraak en derzelver toon voortbrengen. Heeft nu eene zekere soort van gemoedsbewegingen en hartstogten bij eenigen mensch dikwerf plaats gehad, dan laat zij blijvende sporen in zijn ligchaam achter. De kennis dezer sporen heeft de *Kenteekenkunde der ziekten* (*Pathognomiea*) ten doel, eene wetenschap, die zelden misleidt. Want, ofschoon sommigen het door kunst zoo ver mogen gebragt hebben, dat zij zelfs de hevigste hartstogten in hun binnenste dermate weten terug te dringen, dat er in het uiterlijke bijna niets van zigtbaar zij, of zelfs juist het tegendeel van de natuurlijke uitdrukking derzelve zich vertoone; zoo zoude het nogtans voor een geoefend oog mogelijk kunnen zijn, van de onderdrukte hartstogt zekere teekenen in het ligchaam te ontdekken. Maar de goede denkwijze en de vastheid van karakter, welke een mensch zich, door de overwinning van baatzuchtige en lage begeerten, verworven heeft, hebben ook hare uitdrukking in het gelaat, en doen zich tevens door de geheele houding des ligchaams kennen. Van daar, dat sommige menschen reeds bij den eersten aanblik

voor zich innemen, en het vertrouwen verwekken op hunne regtschapenheid en standvastigheid. Maar hij, die dit door veinzerij zoekt te weeg te brengen, ten einde anderen te misleiden, zal daarin zelden slagen.

§ 44.

De *Gelaatkunde* (*Physiognomica*) daarentegen is de kunst, welke men wil, dat ons uit het uiterlijke des ligchaams (zoowel wat het geheel, als wat deszelfs bijzondere deelen, b. v. het voorhoofd, de neus, den mond, de lippen, de kin, de voeten enz. betreft), de vermogens, de natuurlijke en verworvene neigingen, de goede en slechte hoedanigheden eens menschen, kan doen opmaken. Ten bewijze, dat deze kunst niet van grond ontbloot zij, beroept men zich op de wederkeerige werking, welke ziel en ligchaam gestadig op elkander uitoefenen, en op daadzaken der ervaring, volgens welke met bijzondere hoedanigheden des ligchaams, zoo met betrekking tot zijn geheel, als wat bijzondere deelen van hetzelve aangaat, ook steeds bijzondere vermogens en neigingen der ziel zouden verbonden zijn. Deze kunst is zeer oud, en men heeft het ook noch aan moeite, noch aan voorzigtigheid laten ontbreken, om haar onfeilbaarheid bij te zetten; hetwelk echter, om ligtelijk te bevroedene redenen, niet heeft willen gelukken. Immers, ofschoon de ziel niet eerst tot het ligchaam, nadat dit reeds, naar zijne menigvuldige deelen, gevormd is, als iets nieuws van buiten toegevoegd wordt, maar reeds van den beginne harer werkzaamheid af aan op de vorming des ligchaams den meesten in-

Digitized by Google

vloed uitoefent; zoo hangt nogtans deze vorming niet van haar alleen, maar ook nog van vele andere dingen af. Er bestaat derhalve ook geen grond voor de stelling, dat met elke bijzonderheid in de gedaante des voorhoofds, der neus, der lippen enz. ook eene bijzondere wijze van openbaring des zielelevens in een noodzakelijk verband staan zoude. En, wat de daadzaken der ervaring betreft, waarop men de gelaatkunde mede wil doen steunen, dezelve zijn niet algemeen geldende. De wijsheid der gelaatkundigen is derhalve, met hoeveel bedachtzaamheid en omzigtigheid zij zich ook uitte, en ofschoon zij niet in wigchelarij ontaardde, of met gelijkvormigheden tusschen ziel en ligchaam, welke slechts in zinnebeeldige voorstellingen van beide bestonden, speelde, ook weder door daadzaken der ervaring beschaamd gemaakt. Deze daadzaken bewijzen namelijk, dat er in menschen, welke in ligchaamsgedaante elkander zeer gelijkvormig zijn, dikwerf een groot verschil van hoedanigheden en neigingen gevonden wordt, en dat er ook, omgekeerd, eene groote gelijkvormigheid van hoedanigheden en neigingen opgemerkt wordt in menschen van zeer verschillende ligchaamsgedaante. Zelfs de scheppende kracht des geestes openbaart zich niet altijd door het oog. Ook behoort men hier den invloed niet voorbij te zien, welken de godsdienstige begrippen en gezindheden op den mensch uitoefenen, gelijk men niet behoort te vergeten, dat nog geen gelaatkundige heeft kunnen aanwijzen, in welk gedeelte des ligchaams en hoe die begrippen en gezindheden zich in hetzelve openbaren.

In welk eene mate de verbeelding, van de oudste tijden af, in de gelaatkunde haar spel

gedreven hebbe, bewijst de *Abriss der Geschichte und Literatur der Physiognomik* von FÜLLEBORN, in *Beiträge zur Geschichte der Philosophie*, St. VIII. bl. 1 en St. IX. bl. 164. LAVATER's *physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntniss und Menschenliebe*, IV. Bde, behelzen het beste, dat over de gelaatkunde gezegd is. Er komt in dat werk menige juiste opmerking voor, maar ook eene menigte bloote invallende gedachten over de beteekenis der bijzondere gedaanten, welke in de deelen des menschelijken ligchaams aangetroffen worden.

Digitized by Google

DERDE HOOFDDEEL.

OVER 'S MENSCHEN KENNIS.

§ 45.

De voorwerpen van 's menschen kennis zijn deels zijn eigen persoon en de afwisseling van deszelfs toestand, deels de dingen in de wereld buiten hem, derzelver hoedanigheden, veranderingen en betrekkingen tot elkander. Op deze dingen heeft hij zijne opmerkzaamheid allereerst gevestigd, en zijne kennis daarvan meer trachten uit te breiden; en het is daardoor, dat de geheele beschaving des menschen eenen aanvang genomen heeft. Deze kennis behoort derhalve ook in de eerste plaats onderzocht te worden. Maar, terwijl wij de middelen overwegen, waardoor de kennis van de dingen in de uitwendige wereld verkregen en meer beschaafd wordt, leeren wij tevens een der voornaamste deelen der werkzaamheden en der daaruit ontstaande verschillende gesteldheden van het menschelijk te kennen.

EERSTE ONDERDEEL.

OVER DE KENNIS DOOR DE ZINNEN.

§ 46.

Dat de mensch vijf zinnen heeft, als zoo vele in het zamenstel zijns ligchaams gelegene middelen, om tot de kennis van het aanzijn en van de hoedanigheden der dingen buiten hem te geraken, is een algemeen aangenomen gevoelen, tegen de waarheid van hetwelk ook niets van eenig aanbelang heeft kunnen worden ingebragt.

§ 47.

De prikkelingen, welke door uitwendige dingen te weeg gebragt worden op de zenuwtakken, die uit het hersenstelsel voortkomen en zich door zekere deelen des ligchaams verspreiden, maken de voorwaarde uit van het bewustzijn dier dingen. Sommige dezer takken echter breiden hunne einden overal onder de opperhuid uit, zoo dat, door middel van dezelve, op alle plaatsen, welke met huid bedekt zijn, door de prikkeling der daaronder

Digitized by Google

liggende zenuwen, gewaarwordingen ontstaan. Deze prikkeling wordt door ligchamen, welke eenigen indruk op de huid maken, maar ook door de warmte, de hitte, de koude, alsmede door het natte en drooge, te weeg gebragt. Andere zenuwtakken des hersenstelsels daarentegen bepalen zich, in de uitbreiding hunner einden, alleenlijk bij kleine plaatsen des ligchaams, te weten bij de tong en de holten der neus. Eindelijk zijn er nog zenuwen des hersenstelsels, welke zich in zeer kunstig ingerigte organen verbreiden, en welke eerst door de aandoening dezer organen de prikkeling ontvangen, waardoor gewaarwordingen ontstaan; gelijk met het hooren en zien het geval is.

Het gevoel van warmte en koude, van het natte en drooge, is, wel is waar, wat den inhoud betreft, geheel verschillend van dat gevoel, hetwelk door eenigen indruk op de uitwendige huid te weeg gebragt wordt. Evenwel is er geen grond voor, om het ontstaan van het eerstgemelde gevoel aan andere zenuwen toe te schrijven, dan het ontstaan van het laatstgenoemde. Zooveel echter kan men, als uitgemaakt, aannemen, dat de voorwaarde van het gevoel van warmte en koude in geheel andere verrigtingen der zenuwen gelegen is, dan van het gevoel van den indruk op de uitwendige huid.

Wat het gevoel van de zwaarte eens ligchaams betreft, zoo hebben de zenuwen, welke onder de opperhuid liggen, daarmede eigenlijk niets gemeens, maar dat gevoel ontstaat door het bewustzijn van de inspanning der spieren, welke noodig is, om een zwaar ligchaam met de hand van den grond op te ligten, of, wanneer hetzelve op de schouders of op het hoofd gelegd is, om ons ligchaam

Digitized by Google

nog regt overeind te kunnen houden, en hetzelve van de ééne plaats naar de andere te kunnen dragen.

§ 48.

De *zin des gevoels* bepaalt zich niet bij de met huid bedekte oppervlakte onzes ligchaams, maar dezelve is ook nog in die deelen des ligchaams aanwezig, welke in de nabijheid dezer vlakte gelegen zijn. Want de drukking eens kogels, die in het vleesch zit, en het ijzer, waarmede de heelmeester eene wonde onderzoekt, worden desgelijks waargenomen. In de toppen der vingeren echter werkt die zin het fijnst, en leert hij ons de hoedanigheid van de oppervlakte des gevoelden ligchaams op het naauwkeurigst kennen. Met betrekking tot die plaats des ligchaams wordt hij de *tastzin* genoemd. Eene zachte huid bedekt de zenuwzelfstandigheid, welke zich in de toppen der vingeren uitbreidt; en de nagel op den buitenkant van het laatste lid des vingers dient niet alleen ter bescherming des werktuigs, maar hij heeft ook ten doel, om het ligchaam, hetwelk op de toppen der vingeren eenigen indruk maakt, tegen te houden, waardoor de gewaarwording van de hoedanigheid der oppervlakte dezes ligchaams veel bepaalder wordt. Door de groote beweegbaarheid der vingeren en van het gewricht der schouders is het den mensch mogelijk, reeds met ééne hand, en nog meer met beide handen, een voorwerp van alle kanten te betasten, en daardoor tot de kennis van deszelfs gedaante te geraken. Ook hebben wij aan den tastzin nog de kennis dier hoedanigheden van de oppervlakte der

Digitized by Google

ligchamen te danken, volgens welke zij vlak of oneffen, glad of ruw, hard of week, puntig en scherp of stomp zijn. Maar ook de rust of beweging des ligchaams wordt door den tastzin waargenomen.

§ 49.

De gewaarwordingen van den *smaak* zijn in de oplossing door het speeksel van zoodanige stoffen, welke eenigen smaak hebben, voorwaardelijk gegrond. Want deze oplossing brengt allereerst, vooral in de wratjes der smaakzenuw, welke zich over de tong verbreiden, de prikkeling te weeg, welke tot het ontstaan dier gewaarwordingen noodig is; en men proeft niets, wanneer de tong droog of met slijm overtrokken is.

Als soorten van den smaak kunnen de zure en zilte (alcalische), de zoete en bittere, de zachte en scherpe, opgegeven worden. Er zijn echter ook nog andere soorten, en bij elke derzelve komen zeer verschillende wijzigingen voor. Doch, dewijl het ons aan woorden ontbreekt, om deze wijzigingen aan te duiden, zoo worden zij naar de ligchamen, die den smaak veroorzaken, genoemd.

Bij den mensch bereikt de zin des smaaks eene veel volmaakter vorming, dan bij eenig dier, en door het aangenaam en onaangenaam gevoel, hetwelk door de gewaarwordingen van den smaak mede opgewekt wordt, zijn wij in staat (ook zonder de hulp van den aangenamen of onaangenamen reuk eens ligchaams) te ontdekken, of de dingen, welke genuttigd kunnen worden, tot voedsel al dan niet dienstig zijn. Dat ons intusschen iets aange-

naam, of onaangenaam smaakt, dit verandert met de jaren en hangt ook van de gewoonte af. Overigens verschaft de smaak velerlei en levendige genietingen, welke eene sterke begeerte naar dezelve doen geboren worden; en het is daardoor, dat menschelijke nijverheid opgewekt wordt, maar ook dat de mensch zich dikwerf tot eenen slaaf dezer begeerte verlaagt.

De wratjes op de tong worden ook door het galvanismus in eenen toestand verplaatst, zeer gelijkvormig aan dien, welke door uitwendige dingen, die men proeft, voortgebragt wordt. Maar de door het galvanismus opgewekte smaak behelst even min het proeven van een zeker aanwezig voorwerp, als het licht, hetwelk door het galvanismus in het oog opgewekt wordt, het zien van een bepaald tegenwoordig voorwerp uitmaakt.

§ 50.

Het werktuig des *reuks* is de reukzenuw, welke zich langs den binnenkant der slijmhuid, die de neusgaten bekleedt, uitbreidt. Door middel van zekere, uit de neusgaten in de holte des monds loopende kanalen, welke van eene zenuw voorzien zijn, die van de eigenlijke reukzenuw onderscheiden is, ontstaat een invloed van den gewaargeworden reuk op het werktuig des smaaks, zoo dat de uitvloeisels van sterk riekende zelfstandigheden ook de smaakzenuwen aandoen, en daardoor smaaksgewaarwordingen voortbrengen. Maar tot de voorwaarden, onder welke allereerst gewaarwordingen van den reuk ontstaan, behoort deels het inademen

der lucht, deels de vochtigheid der neusgaten; weshalve men niets ruikt, wanneer deze droog zijn.

De dingen, welke de reukzenuw aandoen, zijn uitvloeiselen uit de riekende ligchamen, die vaak uit onmetelijk fijne stoffen bestaan moeten. Maar dat vele dingen, welke in opzigt tot hunne hoedanigheden hoogst verschillend zijn, bijkans denzelfden reuk hebben, kan daaruit afgeleid worden, dat de verscheidenheden van reuk te fijn zijn, dan dat zij door ons zouden kunnen worden opgemerkt, of daaruit, dat de riekende stoffen, welke uit de dingen uitstroomen, niet zoo verschillend zijn, als de overige hoedanigheden derzelven.

Er bestaat eene onmetelijke verscheidenheid van reuken. Maar daarin, gelijk in de geringe klaarheid derzelven, is dan ook de reden gelegen, dat het nog niet heeft willen gelukken, dezelve tot zekere klassen te brengen, en elke klasse met haren bijzonderen naam te bestempelen. Men heeft ze derhalve of naar de ligchamen genoemd, aan welke zij eigen zijn, of naar de betrekking op derzelver smaak.

De bestemming van den reuk komt in zoo ver met die van den smaak overeen, dat hij insgelijks strekt, om de nuttigheid der levensmiddelen voor de menschelijke bewerktuiging uit te vorschen, en dat hij tot de genieting dezer levensmiddelen uitnoodigt. Echter overwint, bij den mensch, de aangenaamheid van smaak eens ligchaams niet zelden het onaangenaam gevoel, hetwelk deszelfs reuk veroorzaakt. Maar de reuk is daardoor tot de onderhouding onzes levens onontbeerlijk, dat hij ons van de hoedanigheid der lucht, welke wij inademen, onderrigt, en er ons tegen waarschuwt, wanneer

Digitized by Google

dezelve dingen bevat, die voor het leven schadelijk zijn.

Opzigtelijk den omvang en de fijnheid des reuks staat de mensch voorzeker bij vele dieren achter, terwijl hij ze anders alle met betrekking tot de zinnelijke gewaarwordingen overtreft. Want, naardien de dieren door den reuk alleen in staat gesteld worden, om het voedsel te onderscheiden, hetwelk voor hunne bewerktuiging geschikt is; zoo is hun ook een volmaakter reukwerktuig ten deel gevallen. Wijders ontwikkelt zich in den mensch de reuk veel later, dan eenig andere zin, en bijzonder dan de smaak. Maar, dat de verschillende reuken eenen grooten invloed op het zenuwstelsel uitoefenen, en hoofdpijn, flaauwten en walging verwekken, dit duidt mede aan, dat de reuk bij den mensch dienen moet, om hem tegen het inademen van schadelijke uitwasemingen te waarschuwen.

Het behoort tot de bewonderenswaardigste inrigtingen der dierlijke natuur, dat het aangenaam en onaangenaam gevoel, hetwelk met de gewaarwordingen des reuks en de smaaks gepaard gaat, strekkende is, om aan het dier aan te wijzen, welke ligchamen een voor zijne bewerktuiging geschikt en nuttig voedsel al dan niet opleveren.

§ 51.

De schuddingen of bevingen der lucht, welke door de trillingen van elastieke ligchamen te weeg gebragt worden, zijn de uitwendige oorzaken van het *hooren*. Deze schuddingen, welke men ook

Digitized by Google

klankstralen noemt, doen, nadat zij het uitwendige oor bereikt hebben, allereerst het trommelvlies aan, en planten zich alsdan, door de keten der gehoorbeentjes, tot het water in het doolhof voort, welks beweging de werking der gehoorzenuw, die tot het hooren vereischt wordt, opwekt. Dewijl het slechts schuddingen der tot het inwendige oor behoorende deelen zijn, waardoor deze werking opgewekt wordt; zoo is het ook te begrijpen, dat door dreuningen des schedels, welke zich tot die deelen voortplanten, insgelijks een hooren voortgebragt wordt; maar hetwelk, ingevolge gedane waarnemingen, zich alleen bij sterke en eenvoudige klanken bepaalt.

De algemeene uitdrukking voor de gewaarwordingen des gehoors is *geluid*. Een geluid wordt *gedruisch* genoemd, wanneer de trillingen der lucht, waardoor hetzelve voortgebragt wordt, noch door het gehoor, noch ook door proefnemingen, kunnen bepaald worden. Maar, kan men het aantal der trillingen (waarvan er ten minste dertig in eene sekonde moeten plaats hebben, zullen zij door een menschelijk oor kunnen vernomen worden) bepalen, dan heet het geluid een *toon*, en van zulke toonen worden er vijf hoofdsoorten (grondtoonen) onderscheiden. De toon is hoog, wanneer er eene snelle, laag daarentegen, wanneer er eene langzame beweging der lucht plaats heeft. Maar de zachtheid of rawheid der toonen hangt van de natuur des ligchaams af, hetwelk de beweging der lucht voortbrengt.

De toonen munten daardoor boven de gewaarwordingen der overige zinnen uit, dat zij het gemakkelijkst verwekt en nog in eenen toestand waargenomen kunnen worden, waarin door de overige

zinnen niets meer waargenomen wordt. Voorts kunnen de toonen, bij eene snelle opvolging op elkander, en naar de fijnste verscheidenheden, welke er in voorkomen, ja zelfs, wanneer men ze in grooten getale te gelijker tijd gewaarwordt, nog altijd onderscheiden, en ook grootendeels door het menschelijk spraakwerktuig nagebootst worden.

Het geluid wordt niet alleen als iets vernomen, dat van onze ooren verwijderd is, maar wij worden ook door oefening in staat gesteld, om de streek, van waar het komt, of de rigting, die het neemt, te ontdekken, en uit de sterkte van hetzelve de nabijheid of den afstand, waaruit het tot ons geraakt, op te maken, vooral wanneer ons de sterkte des toons, dien eenig voorwerp in de nabijheid te weeg brengt, bekend is.

Reeds enkele toonen verwekken hevige aangename of onaangename gewaarwordingen; maar nog veel meer is dit het geval met de zamenvoeging en onderlinge opvolging der toonen. De gelijktijdige verbinding der toonen wordt *akkoord*, de onderlinge opvolging derzelven de *wijs*, en de geschiktheid, om de daardoor verwekte aangename of onaangename gewaarwordingen levendig te gevoelen, het *muzikaal gehoor* genoemd. Met betrekking tot deze geschiktheid schijnt iets aangeborens tot grondslag te liggen; want sommigen menschen staan zekere toonen en wanklanken zeer tegen. Evenwel wordt er ook oefening en beschaving toe vereischt, zal het aangename en onaangename in de toonen levendig gevoeld worden. Overigens is de invloed zeer groot, welken de muzijk zoowel op het plantenleven, als ook op het zieleleven des menschen uitoefent. Zij heeft ziekten doen verminderen, hartstogten doen bedaren, gemoedsbewegingen,

vooral moed en medelijden, opgewekt, en zelfs het godsdienstig gevoel verhoogd, zonder afbreuk te doen aan deszelfs echtheid en reinheid. Ook heeft er een eigenaardige invloed van de gewaarwordingen des gehoors plaats op de zenuwen der willekeurige spieren, gelijk blijkt uit de bewegingen, welke in het menschelijk ligchaam, bijzonder in de armen en voeten, door de muzijk, en, bij onbeschaafde menschen, zelfs door een gedruisch voortgebragt worden.

Onlangs heeft men ontdekt, dat geen van al de zintuigen in den bijzonderen mensch zoo verschillend gewijzigd is, als het gehoor. Dit verschil betreft niet alleen het uitwendig deel van dit zintuig met betrekking tot deszelfs gedaante en grootte, maar ook de gehoorbeentjes. Wat deze echter tot het hooren en tot de bepaling van de gewaarwordingen des gehoors toebrengen, ligt nog te eenenmale in het duister.

Dat sommige menschen zekere toonen bijna volstrekt niet, of althans zeer gebrekkig nabootsen kunnen, iets, hetgeen bij de verschillende menschenstammen zeer in het oog valt, hangt niet daarvan af, dat zij deze toonen niet vernemen kunnen, maar daarvan, dat zij het spraakwerktuig in het voortbrengen van deze of soortgelijke toonen volstrekt niet geoefend hebben.

§ 52.

De lichtstralen, welke van de lichtende of verlichte ligchamen in het oog vallen, maken den uitwendigen grond van het *zien* uit. Want, wanneer deze

Digitized by Google

stralen de huid en de min of meer vloeibare ligchamen, waaruit de voorste deelen des oogs bestaan, doorgedrongen zijn, dan doen zij het netvlies aan, zijnde eene dunne uitbreiding van de zelfstandigheid der oogzenuw. En met deze aandoening staat in verband eene daardoor te weeg gebragte werkzaamheid van dat gedeelte der oogzenuw, hetwelk zich door de hersenen verspreidt, en een zeer groot deel derzelven uitmaakt.

Door het oog geraken wij tot de kennis der gedaante, der kleur en der nabijheid of des afstands der voorwerpen, die wij zien. Alhoewel echter deze voorwerpen steeds als buiten het oog aanwezig waargenomen worden, — want de gewaarwording van een licht in het oog, welke door eenen slag of eene drukking op het oog in het donker ontstaat, is nog geen zien, — zoo is nogtans de nabijheid of de afstand van hetgeen men ziet, niet, gelijk de gedaante en kleur daarvan, reeds in de gezigtsgewaarwording begrepen of gegeven, maar de kennis daarvan wordt allengs en door het gebruik van verscheidene middelen verkregen; doch waarbij ligtelijk dwalingen kunnen voorkomen. Zoo is het ook gelegen met de kennisneming van de grootte der voorwerpen, die men ziet. Ook deze kennis geraakt eerst van lieverlede en door velerlei oefeningen tot eenige juistheid, bijzonder met betrekking tot zoodanige dingen, welke van het oog ver verwijderd zijn.

Over het algemeen heeft bij de gewaarwordingen van geenen der overige zinnen zoo vele onjuistheid en zelfbedrog plaats, als bij die des gezigts. De reden daarvan is, dat het juiste en naauwkeurige zien eerst langzaam geleerd wordt, en dat dit daarenboven van de volkomenheid van al de deelen

des oogs, waardoor de werking des lichts op de gezigtzenuw bepaald wordt, en ook nog van andere bijzondere voorwaarden afhangt. Aan het gemis dier volkomenheid namelijk is het toe te schrijven, dat vele menschen, welke anderzins van nabij en van verre goed zien kunnen, *of* geene verscheidenheid van kleur hoegenaamd opmerken, (weshalve hun de voorwerpen, welke zij zien, als ongekleurde figuren op eene prent toeschijnen), *of* enkele kleuren, b. v. groen en blaauw, of blaauw en rood, niet van elkander weten te onderscheiden. Wijders moet daartoe gebragt worden het dubbelzien en het halfzien. Tot de bijzondere voorwaarden echter van juist te zien behoort, dat het licht, hetwelk in het oog valt, niet te sterk, noch het voorwerp, hetwelk gezien wordt, te ver verwijderd zij.

Te regt wordt het gezigt de edelste der zinnen genoemd. Aan dezen zin namelijk hebben wij te danken de kennis van den grooten omvang der wereld, van de menigte en den onderlingen afstand der hemelligchamen, van de onmetelijke menigvuldigheid der dingen op onze aarde, van het schoone en verhevene in de natuur; en deze kennis kan, door het vestigen der aandacht op derzelver inhoud en de verscheidenheid van denzelven, tot eenen trap van duidelijkheid gevoerd worden, welken de kennis door de overige zinnen geenszins bereikt. Eindelijk wordt ook in het oog eene inrigting opgemerkt, welke een allernaauwst verband van deszelfs bijzonderen toestand met het gezamenlijke planten- en zieleleven des menschen aankondigt. Want de glans des oogs schikt zich altijd naar de gesteldheid van dat leven, en elke toestand des gemoeds doet zich door de blikken des oogs kennen. Men kan

derhalve met regt zeggen, dat, gelijk de uitwendige wereld zich door het oog aan den menschelijken geest openbaart, zoo ook deze geest wederkeerig door het oog verkondigt, wat in hem omgaat. Dit is, als ware het, eene zekere taal, welke elk mensch, ook reeds in zijne vroegste jeugd, verstaat, wanneer in dezelve tot hem gesproken wordt. Want, zoodra het kind zien kan, weet het, wat de vriendelijke en teedere blik zijner ouders zeggen wil, en met het verstaan van dezen blik begint de band gelegd te worden, die het kind met de ouders pleegt te omstrengelen.

Hoe langzaam de mensch er toe gerake, om de gedaante, de kleur en den afstand der ligchamen te onderscheiden, daarover behelst de geschiedenis van den blinden knaap, welke door den engelschen heelmeester CHESELDEN geopereerd is, zeer leerrijke daadzaken. Zij wordt in de *Philosophical Transactions*, v. h. j. 1728. N°. 420. en een uittreksel uit dezelve in VON BAER's *Anthropologie*, Th. I. bl. 229. vlgg. medegedeeld.

De bepaling van de wijze, hoe het zien ontstaat, heeft ten allen tijde een belangrijk punt van onderzoek voor de Natuurkunde van den mensch opgeleverd. Sommigen hebben het oog bij eenen spiegel vergeleken, waarin een beeld zigtbaar wordt, gelijkende naar het voorwerp, hetwelk men ziet. De meesten echter geven het oog uit voor eene *camera obscura*, en zeggen, dat de lichtstralen, welke van de geziene voorwerpen in het oog vallen, deze voorwerpen op het netvlies omgekeerd en in het klein afteekenen, en dat uit het gewaarworden dezer afteekening, doch waartoe geen tweede oog achter het netvlies vereischt wordt, het zien

ontstaat. Een omgekeerd en klein beeld van het geziene voorwerp op het netvlies aan te nemen, dit stemt, wel is waar, allezins overeen met de inrigting des oogs, gelijk de gezigtkunde leert. Ook kan dat beeld in het oog van een' dooden kakkerlak, wanneer hetzelve uit het ligchaam genomen is, van achteren door de doorschijnende harde huid ligtelijk gezien worden. Bij de zoogdieren wordt het echter ook waargenomen, wanneer dat gedeelte der harde huid, hetwelk in de oog-as ligt, met voorzigtigheid weggesneden wordt. Dat evenwel het zien uit het gewaarworden van dit beeld bestaan zoude, is geenszins waarschijnlijk. Immers, indien dit het geval ware, dan zoude *vooreerst* het voorwerp omgekeerd moeten gezien worden, dewijl het in de afteekening omgekeerd voorgesteld wordt. Er zijn, wel is waar, verscheidene onderstellingen te berde gebragt, om deze bedenking weg te nemen. Sommigen willen namelijk, dat men aanvankelijk alles in eene omgekeerde houding ziet, en dat men er eerst langzamerhand, aangaande de ware houding der geziene voorwerpen door middel van den tastzin onderrigt zijnde, toe komt, om niets omgekeerd te zien. Maar deze onderstelling is strijdig met de waarnemingen, welke blinden, die ziende geworden zijn, b. v. de door CHESELDEN geopereerde knaap, opgeleverd hebben, en de juistheid der waarneming, dat zoodanige menschen eerst alles omgekeerd zouden gezien hebben, wordt, uit dien hoofde, te regt in twijfel getrokken. Anderen daarentegen nemen aan, ten einde het zien in de ware houding te verklaren, dat die deelen des beelds op het netvlies, welke beneden en op de linker zijde staan, betrekkelijk gemaakt worden op het bovenste deel en op de regter zijde des gezienen

voorwerps, vanwaar de lichtstralen, die de onderste en op de linker zijde aanwezige punten des beelds voortgebragt hebben, gekomen zijn. Dan, om zoodanig eene betrekking te maken, moest het *ik* zoowel de beeldtenis op het netvlies, als ook het uitwendige voorwerp zien, en daarenboven nog kennis hebben van de rigting, welke de lichtstralen, bij hunnen doorgang door de voorste deelen des oogs, nemen. Maar, deze kennis hebben wij aan de gezigtkunde te danken; en dat er, bij het zien, één bewustzijn van het beeld op het netvlies plaats hebbe, strijdt tegen de ervaring." *Ten andere* zoude, indien de gewaarwording der beeldtenis op het netvlies het zien uitmaakte, ten minste in den beginne, alles zoo klein, als in het beeld voorgesteld wordt, en, wegens de welving van het netvlies, waarnaar de gedaante des beelds zich schikt, ook gekromd moeten gezien worden, hetwelk toch in geenen deele het geval is. *Ten derde* zoude ons, indien wij, bij het zien, het beeld op het netvlies gewaar wierden, al wat wij zien als in het oog tegenwoordig, en niet als buiten hetzelve aanwezig, toeschijnen. Want, wilde men aannemen, dat, bij het zien van de dingen buiten ons, de onderrigting door den tastzin te hulp kwame en aan het zien juistheid bijzette, dan ware dit strijdig met de ervaring. De knaap van CHESELDEN zag, na verkregene geschiktheid om te zien, de dingen niet in zijn oog, maar buiten hetzelve, evenwel op zeer geringen afstand, zoo dat zij hem de oogen bijna schenen te raken. Voorts kan reeds bij vele kinderen, die slechts drie of vier weken oud zijn, en welker tastzin in het doen kennen van uitwendige dingen nog maar weinig geoefend is, opgemerkt worden, dat zij de oogen op helder schijnende voor-

Digitized by Google

werpen rigten, en dezen voorwerpen meer nabij trachten te komen, ten einde dezelve beter te onderscheiden, iets, hetgeen niet gebeuren zoude, indien het zien bij hen een gewaarworden der beeldtenis op het netvlies uitmaakte.

Het onderzoek van het zamenstel des menschelijken oogs, de bepaling van de breking der lichtstralen bij hunnen doorgang door deszelfs voorste deelen, en de nasporing der voorwaarden, onder welke een naauwkeurig zien plaats heeft, zijn allerbelangrijkst. Zij hebben ons namelijk met één der kunstigste gewrochten der natuur meer bekend gemaakt, zij zijn ter ontdekking der juiste geneeswijze van kranke oogen onontbeerlijk, en zij hebben ons tot de vervaardiging van zulke werktuigen geleid, waardoor het vermogen, om van nabij en van verre te zien, zeer versterkt wordt. Maar men meene vooral niet, door deze nasporingen ook het zien, voor zoo verre het uit eene werking des zielelevens bestaat, bepaald en opgehelderd te hebben. Het geheele oog, voorzien van openbaringen zoowel des plantenlevens, als ook des zielelevens, welk laatste zich door de blikken aankondigt, en beschouwd naar deszelfs voorste en achterste d. i. zulke deelen, welke zich in de hersenen verspreiden, maakt de voorwaarde uit van het zien en van het onderscheiden der voorwerpen buiten ons, in de nabijheid en op een' afstand. De beeldtenis op het netvlies is niet het voorwerp der gezigtsgewaarwording, maar zij brengt alleen de prikkeling in de gezigtzenuw te weeg, welke tot de kennis der voorwerpen buiten het oog noodig is. Dit blijkt ook uit het verschijnsel, dat een voorwerp, hetwelk met een blaauw glas vóór het ééne, en met een geel vóór het andere oog gezien wordt, groen, of hetwelk men

met een blaauw glas vóór het ééne, en met een wit vóór het andere oog waarneemt, ligtblaauw schijnt. Want hieruit volgt, dat de hoedanigheid der kleur van de dingen, die men ziet, door de dadelijkheid der gezigtzenuw achter het netvlies mede bepaald wordt. Er is, ter verklaring van het zien, verder geene onderstelling noodig, dan die, welke met de natuur van het zien en met het zamenstel des oogs allezins overeenkomt, dat namelijk het kenvermogen, hetwelk bij het zien werkzaam is, door dit zamenstel in staat gesteld wordt, om tegenwoordige voorwerpen buiten het oog te leeren kennen; gelijk in de volgende § nog duidelijker zal worden aangetoond.

Dat wij met beide oogen slechts enkelvoudig zien, wordt doorgaans daaruit afgeleid, dat eene gelijke aandoening der gezigtzenuwen van beide oogen in de hersenen doordringt; en voor deze verklaring pleit de daadzaak, dat door de minste verandering in de aandoening der beide oogen (door het ééne oog naar de neus of naar de slapen toe te drukken) de voorwerpen dubbel gezien worden.

Men heeft wel eens gevraagd, welke van de beide edele zinnen de belangrijkste ware. Dat de spraak, die van het gehoor afhangt, voor de beschaving des verstands onmisbaar is, kan niet geloochend worden. Maar, het gezigt voorziet ons van zoodanig eene kennis, welke het nadenken over de grootheid, menigvuldigheid en voortreffelijkheid der dingen in de uitwendige wereld allermeest opwekt. Ook is het gezigt tot de onderhouding des dierlijken levens onontbeerlijker, dan het gehoor. Want, al ontbrak den mensch ook het gehoor, dan kon hij nogtans, door de overige zinnen geholpen, voor zijn onderhoud zorgen, en een

dreigend gevaar ontwaren. Miste hij echter het gezigt, dan bleef hem het gevaar, van in een' nabij zijnden afgrond neder te storten of in het water te vallen, onbekend; — en een blind menschengeslacht zou niet hebben kunnen bestaan. De blinde, die in de maatschappij van ziende menschen leeft, wordt, door de zorg van deze, voor zoodanig onheil bewaard. Uit dien hoofde hebben ook de blindgeborenen een levendig gevoel van afhankelijkheid van anderen, welk gevoel de gezindheid van ootmoed, die bij hen zoo algemeen aangetroffen wordt, doet geboren worden.

§ 53.

De kennis van uitwendige dingen, welke door middel van de zinnen verkregen wordt, is eene onmiddellijke kennis, d. i. zij wordt niet eerst door eene voorstelling te weeg gebragt, maar zij bestaat in een bewustzijn van het tegenwoordig aanzijn der dingen zelve. Evenwel is het kennen der tegenwoordige dingen door de lagere zinnen anders gewijzigd, dan het kennen door het gehoor en door het gezigt.

Onder de huid, die de oppervlakte onzes ligchaams bedekt, welke huid het algemeen gevoel (§ 22.) bij den omvang des ligchaams bepaalt en, als ware het, eene scheidmuur uitmaakt tusschen hetzelve en de uitwendige wereld, breiden zich einden van zenuwen uit, door welker prikkeling, in de hersenen indringende, gewaarwordingen van de dingen buiten ons ontstaan. Deze dingen echter worden als te dier plaatse onzes ligchaams aanwezig, waar zij op de

zenuwen werkten, waargenomen. Zoo is het gelegen met hetgeen door den zin des gevoels en der betasting waargenomen wordt, alsmede met het gevoel van het warme en koude, van het natte en drooge. Voorts hebben wij den reuk in de neus en den smaak op de tong, en beide strekken zich niet uit tot iets, dat van derzelver werktuigen verwijderd is, al is het, dat de stoffen, waardoor zij opgewekt worden, van verwijderde ligchamen afkomstig zijn; gelijk vooral met den reuk het geval is. Door het gehoor en het gezigt daarentegen vernemen wij de tegenwoordigheid van zulke dingen, welke de werktuigen derzelven niet raken, en die op een' meerderen of minderen afstand daarvan voorhanden zijn.

Van de gewaarwordingen der lagere zinnen maakt het gevoel van ons ligchaam en van deszelfs deelen eene onontbeerlijke voorwaarde uit. Want in geval dit gevoel, b. v. dat der hand, ontbreekt, dan bestaat er geene gewaarwording van het harde en weeke, van het koude en warme, hetwelk dezelve raakt. En, zoo iemand geen gevoel van de neus had, dan zoude hij ook niets ruiken. Tot het zien daarentegen is er geen gevoel van het oog, en tot het hooren geen gevoel van het oor noodig; ook kunnen wij door beide deze zintuigen altijd slechts datgene gewaarworden, wat van dezelve verwijderd is.

Over de reden nu, waarom wij door het gezigt en door het gehoor vernemen, hetgeen van ons ligchaam verwijderd is, kan niet anders geoordeeld worden, dan dat zij in die inrigting dezer zinnen bestaat, volgens welke al, wat derzelver zenuwen prikkelt en daarin die werkzaamheid opwekt, welke tot het gewaarworden vereischt wordt, eerst door middel van zekere benoodigdheden (de voch-

Digitized by Google

ten in het oog en de beentjes in het oor) tot den invloed op de zenuwen geraakt, en derzelver werkzaamheid daardoor op eene bijzondere wijze bepaalt.

De bewustheid, dat onze gewaarwordingen door de zinnen de voorwerpen buiten ons betreffen, en dat dezelve geen voortbrengsel van ons *ik* uit inwendige oorzaken zijn, is bij alle soorten derzelve voorhanden, en blijft zich, bij dezelve, steeds gelijk; eene bijzonderheid, welke door eenen iegelijk zal worden opgemerkt, die op den aard der zinnelijke gewaarwordingen en op het onderscheid derzelve van voorstellingen en denkbeelden eenigermate let. De gewaarwording is alleen daardoor eerst gewaarwording, dat zij uit het bewustzijn van een tegenwoordig voorwerp bestaat.

§ 54.

Het zoo even aangemerkte is in allen deele strijdig met de leer van de natuurlijke hoedanigheid der zinnelijke gewaarwordingen, die bij de zielkundigen en wijsgeeren in Engeland, Frankrijk en Duitschland heerschende geworden is, volgens welke leer het gewaarworden uit eene bloote voorstelling van uitwendige dingen bestaan zoude, dewijl in de ziel, wegens hare geestelijke natuur, niets ligchamelijks voorhanden is, en zij ook daar niet werkzaam zijn kan, waar zij niet tegenwoordig is. Uit deze leer werden al aanstonds twijfelingen geboren aangaande het voorwerpelijk aanzijn der ligchamelijke wereld, die aldra aanleiding gaven tot het *idealismus*, hetwelk de grondslag der nieuwe wijsgeerige stelsels in Duitschland geworden is, en tot zeer spitsvondige bespiegelingen geleid heeft, om daar-

Digitized by Google

door aan te toonen, hoe met de bewustheid der voorstellingen, waaruit men wil, dat alle zinnelijke gewaarwordingen bestaan, een voorwerp verbonden worde. Zij echter, die de uitwendige ervaring niet voor eene hersenschim willen gehouden hebben, waren er op uit, om in de voorstellingen, waaruit men de ervaring zegt zamengesteld te zijn, hoedanigheden aan te wijzen, waaruit men met zekerheid tot het bestaan van uitwendige voorwerpen, waarvan deze voorstellingen haren oorsprong ontleenden, besluiten mogt.

Het zal derhalve noodig zijn, ons te regtvaardigen, dat wij, bij de bepaling van de natuurlijke hoedanigheid der kennis door zinnelijke gewaarwordingen, de beroemdste wijsgeeren van onzen tijd wedersproken, en hun alzoo eene miskenning dier hoedanigheid te laste gelegd hebben. Maar, om misverstand voor te komen, voegen wij eerst nog eenige bijzondere bepalingen bij hetgeen in de vorige § beweerd is.

Gelijk het *ik* zijn ligchaam als iets voorwerpelijks gevoelt, en daardoor deszelfs aanzijn, uitgebreidheid en levenstoestand, zonder tegemoetkoming eener voorstelling daarvan, kent (§ 22.); zoo bezit ook het *ik*, in de uitwendige gewaarwordingen, een bewustzijn van de tegenwoordigheid der voorwerpelijke dingen, welke of de oppervlakte des ligchaams raken, of op een' meerderen of minderen afstand van hetzelve voorhanden zijn. Dit bewustzijn is eene bijzondere soort van de openbaringen des zielelevens, welker voorwaarde gelegen is in eene prikkeling der zinzenuwen, die eene bijzonder bepaalde werktuigelijke levenswerkzaamheid der hersenen voortbrengt.

Wat hier gezegd is, behelst louter daadzaken der

ervaring in opzigt tot de gewaarwordingen. Nu ontstaat derhalve de vraag, hoe deze daadzaken behooren verklaard te worden. Buiten twijfel echter moet deze verklaring overeenkomen met de regelen van het onderzoek der natuur. Wij denken alzoo, met betrekking tot de gewaarwordingen, welke ons een voorwerpelijk aanzijn voorhouden, aan eene in de grondoorzaak des ziellevens gelegene kracht, waarvan de gewaarwordingen, naar hare bovengenoemde eigendommelijkheden, de werkingen uitmaken. Hoe echter deze werkingen mogelijk zijn, belijden wij gaarne, niet te kunnen verklaren. Maar de aantrekking, welke ligchamen jegens elkander uitoefenen, en de vorming, die de werktuigelijke leefkracht voortbrengt, laten zich immers ook niet verklaren, en evenwel worden de krachten, toereikende tot derzelver voortbrenging, in de natuurkundige wetenschappen als onbetwistbaar ondersteld. Intusschen spreekt het van zelve, dat, bij het aannemen eener zielskracht, welke zich in het voortbrengen der gewaarwordingen van uitwendige dingen werkzaam betoont, alle onderstelling, dat het uitwendige en ligchamelijke in de ziel zou moeten ingaan, ten einde deze tot het bewustzijn daarvan gerake, als geheel onnoodig wegvalt. En, zoo min de ziel, wanneer zij, door middel der herinnering, van haren vroegeren toestand zich bewust is, haar tegenwoordig aanzijn behoeft te buiten te gaan, en te werken in een deel des tijds, waarin zij niet meer aanwezig is; even min maakt onze theorie over de zinnelijke gewaarwordingen de onderstelling noodig, dat de ziel daar werkzaam zoude zijn, waar zij niet zijn kan. Met deze theorie echter wordt geenszins beweerd, dat aan de gewaarwordingen

zich niet zoude aansluiten eene zekere werkzaamheid des verstands, welke deze gewaarwordingen meer beschaaft, en de kennis, door dezelve gegeven, tot eene hoogere volmaaktheid verheft. De onderlinge betrekkingen der gewaargewordene voorwerpen, bijzonder het oorzakelijk verband derzelven, zijn niet iets, hetwelk in de gewaarwording reeds voorhanden is, maar hetwelk door het verstand eerst in gedachten er bij gevoegd wordt. Ook wordt, door onze leer over de natuurlijke hoedanigheid der gewaarwordingen, aan het verstand geenszins het vermogen betwist, om, door middel van begrippen en oordeelen, de kennis door de zinnen van de dingen in de uitwendige wereld zeer uit te breiden en wetenschappelijk te beschaven. Dit vermogen zullen wij in het vervolg trachten op te helderen.

Maar, van welken aard zijn dan nu de gronden, waarmede men de leer, dat alle gewaarworden uit een voorstellen bestaan zou, heeft willen staven? De éénę grond is een bovennatuurkundige, ontleend uit het denkbeeld van een geestelijk wezen, hetwelk, als zoodanig, niets ligchamelijks in zich opnemen kan. Doch, deze grond onderstelt, dat het bewustzijn van ligchamen gerekend wordt in derzelver tegenwoordigheid in de ziel voorwaardelijk gegrond te zijn, van welke stelling hij de onmogelijkheid aantoonen moet. De tweede grond schijnt op waarnemingen betreffende het *ik* te steunen, volgens welke het, in zijne werkzaamheid, noch zich zelve en het werktuig des bewustzijns, noch de hersenen, kan te buiten gaan. Datgene, wat de waarneming, aangaande het gewaarworden, deszelfs hoedanigheden en voorwaarden, getuigt, heeft men, bij gemeld leerstelsel, in geenen deele in aanmerking genomen. Wanneer men dit stelsel derhalve

Digitized by Google

met de daadzaken der ervaring vergelijkt, en deze naar hetzelve tracht uit te leggen, dan valt ook deszelfs ongegrondheid volkomen in het oog. De natuur heeft namelijk in de inrigting onzes bewustzijns bijzondere, maar ons onbekende, verordeningen gemaakt, dat al, wat eene bepaling van ons *ik* uitmaakt, niet gehouden worde voor iets, dat voorwerpelijk aanwezig zij, noch dit laatste voor eene dusdanige bepaling. Hiervan hangt de leiding des levens overeenkomstig met de natuur af, voor zoo ver onze kennis daarop invloed heeft. Eerst in een' buitengewonen toestand onzer natuur, in den droom, in de heete koorts en in de zieleziekten, nemen de voorstellingen de gedaante der gewaarwordingen van tegenwoordige uitwendige dingen aan, en veroorzaken daardoor zelfbedrog. Maar, dat gewaarwordingen in bloote voorstellingen des bewustzijns veranderden, daarvan heeft zich nog bij geenen mensch een voorbeeld opgedaan. De leer, volgens welke alle gewaarworden uit eene voorstelling van tegenwoordige dingen bestaan zoude, laat zich derhalve ook noch met datgene overeenbrengen, wat wij van het onderscheid tusschen gewaarwordingen en voorstellingen weten, noch met datgene, wat ons aangaande de verscheidenheid van beider wetten, met betrekking tot derzelver oorsprong, bekend is; gelijk het volgende reeds genoegzaam aantoonen zal.

Kent de ziel alles door een voorstellen, dan bestaat ook het gevoel van haar ligchaam en van deszelfs bijzonderen levenstoestand uit voorstellingen. Maar, hoe kunnen in deze voorstellingen de vreugde, de smart, de angst gegeven zijn, welke zoo vaak met dit gevoel verbonden voorkomen? En, de voorstellingen van honger en dorst brengen im-

mers ook niet dat lijden voort, hetwelk ontstaat uit het gevoel van de behoeften des ligchaams in opzigt tot deszelfs onderhoud door voedsel. — Voorstellingen van ons bekende dingen kunnen wij, naar welgevallen, doen ontstaan, en wanneer zij ontstaan zijn, ook weder doen verdwijnen. Maar, iets gewaar te worden, hetwelk niet tegenwoordig is, of de voortduring eener gewaarwording af te breken, zoolang de prikkeling op de zintuigen, waardoor zij ontstond, nog aanwezig is, dit hangt niet van onze willekeur af. — Wordt eenig voorwerp, met een blaauw glas vóór het ééne oog en met een geel vóór het andere, waargenomen, dan zien wij het groen. Maar, roepen wij van eenig voorwerp, door de verbeeldingskracht, een blaauw beeld, en naast dit beeld ook van hetzelfde voorwerp een geel te voorschijn, deze beide beelden gaan niet in een groen over. — Hebben wij het onjuiste, hetwelk in de voorstelling van iets voorkomt, ontdekt, dan kunnen wij daarnaar ook die voorstelling aanstonds verbeteren, indien dat onjuiste nogmaals in dezelve mogt voorkomen. Maar, heeft iemand ontdekt, dat de toren, die in de verte rond scheen, hoekig is, dan is hij nogtans niet in staat, wanneer hij denzelven andermaal in de verte ziet, de gewaarwording daarvan naar zijne betere inzigten van deszelfs ware gedaante te schikken, en haar te veranderen in de gewaarwording van een' ronden toren. — De luchtverschijnselen, ontstaan uit de breking der lichtstralen, laten zich ook niet veranderen, nadat men het zelfbedrog, hetwelk daarbij plaats grijpt, ontdekt heeft. — Door hare levendigheid vooral, zegt men doorgaans, onderscheiden zich de voorstellingen, welke wij voor gewaarwordingen van tegenwoordige dingen houden, van die, ten aanzien

Digitized by Google

van welke zulks het geval niet is. Nu kunnen wij ons eenen afwezigen vriend zeer levendig en als tegenwoordig voorstellen. Maar geen mensch zal het, bij eene gezonde geestgesteldheid, zoo ver brengen, dat de vriend door hem als tegenwoordig gezien worde.

Ook verdient nog aangemerkt te worden, dat men, bijaldien het leerstelsel, hetwelk het gewaarworden uit een voorstellen doet bestaan, juist ware, aan de dieren, welke men thans wel niet meer met DESCARTES voor levende machines houden zal, alle kennis, tot de onderhouding huns levens benoodigd, zou moeten betwisten, en de onderrigtingen, welke wij aan de vergelijkende Ontleedkunde, betrekkelijk de verscheidenheid der zintuigen en der gewaarwordingen der dieren, verschuldigd zijn, voor hersenschimmen uitgeven. Van het dier zoude men namelijk, in dit geval, moeten zeggen, dat zijn gewaarworden desgelijks slechts in een voorstellen bestond. Maar, hoe zoude het dan daardoor tot de kennis van uitwendige voorwerpen geraken? Immers voorzeker niet, door middel van gevolgtrekkingen uit zekere hoedanigheden zijner voorstellingen van zoodanige voorwerpen; want het dier kan geene gevolgtrekkingen maken.

Eindelijk verwart ook de dus ver wederlegde leer van de hoedanigheid der gewaarwordingen alle kennis van de natuur des menschen en der dieren, door dat, volgens dezelve, aan beiden het vermogen moet ontzegd worden, om hun eigen ligchaam naar willekeur te bewegen. Immers, kan de ziel, in hare werking, zich zelve niet te buiten gaan, dan kan zij ook de einden der bewegingszenuwen in het hersenstelsel niet aandoen; en, de voorstellingen in de ziel zullen die zenuwen toch wel niet

in beweging brengen? DESCARTES ontkende ook allen onmiddellijken invloed der menschelijke ziel op haar ligchaam, hoewel slechts uit godgeleerde en kosmologische gronden, ontleend uit de onveranderlijkheid Gods en de, uit dien hoofde, noodzakelijke onveranderlijkheid der beweging in de ligchamelijke wereld. Doch hij had zich daarop niet behoeven te beroepen, dewijl reeds uit zijne bovenzinnelijke zieleleer de onmogelijkheid van allen invloed der ziel op de beweging der ligchaams voortvloeit.

Van de grieksche wijsgeeren hebben zich reeds sommige met de beantwoording der vraag onledig gehouden, hoe de ziel, door middel van de zinnen, tot de kennis van uitwendige dingen gerake. De verklaring, hoe de kennis van verwijderde voorwerpen door het gezigt mogelijk zij, werd voor het moeijelijkste gehouden. Sommige echter meenden deze verklaring gevonden te hebben in de onderstelling, dat van de oppervlakte der zigtbare ligchamen zich fijne afteekeningen (*simulacra*) afscheidden, welke in de lucht naar alle kanten zich verspreidden, en door de zinnen, welke men zich als pijpen voorstelde, tot de ziel geraakten, en haar alzoo het uiterlijke deden kennen. Deze verklaring, reeds op zich zelve ongerijmd, ontving, door de Scholastieken, nog een toevoegsel van grootere ongerijmdheden. Bij het weder ontwaken van het nadenken over de zinnelijke kennis, werden derhalve deze ongerijmdheden verworpen, en deed men dezelve door de leer, dat de levensgeesten, door de prikkeling der zinnen opgewekt zijnde, in de ziel voorstellingen te weeg bragten, waardoor het uitwendige gekend werd, als eene betere onderstelling, vervan-

Digitized by Google

gen. Meer hiervan is door mij opgegeven in *Kritik der theoretischen Philosophie*, B. II. bl. 7. vlgg. Maar het gevoelen, betreffende het gewaarworden door voorstellingen, onderging weldra ook velerlei veranderingen en ontving menig bijvoegsel, waarvan STEWART, in *Elements of the Philosophy of human mind*, Vol. I. Chap. I. het meest belangrijke aangeteekend heeft.

LOCKE heeft veel moeite gedaan, om aan te toonen, uit welke hoedanigheden der voorstellingen, die wij voor gewaarwordingen houden, tot iets wezenlijks, als derzelver grondslag uitmakende, mogt kunnen besloten worden. *Essay c. h. u.* B. IV. Chap. XI. § 1—11. Maar, dat de door hem opgegeven besluiten geen genoegzaam bewijs voor dit wezenlijke opleveren, heb ik in *Kritik der theor. Philosophie*, B. II. bl. 82. vlgg. aangetoond.

§ 55.

Al wat door eene zinnelijke gewaarwording ter onzer kennis komt, is niet iets algemeens, gelijk hetgeen in een begrip gedacht wordt, maar iets volstrekt bijzonders (individueels). Al het warme, harde, weeke, zware, dat wij gevoelen, heeft zijnen bepaalden graad. Elk geluid, dat wij vernemen, is of een gedruisch, of een toon, en elke toon heeft zijne bepaalde hoogte, laagte, aangenaamheid of onaangenaamheid voor het gehoor. Zoo is het ook gelegen met al wat wij zien, in opzigt tot deszelfs gedaante, kleur en grootte, alsmede tot de plaats, waarin hetzelve aanwezig is. Er zijn broeders en zusters, welke in grootte, gestalte en ge-

Digitized by Google

laatstrekken zeer naar elkander gelijken; maar, wanneer men dezelve dikwerf ziet, dan doen zich vele verscheidenheden in hen op. Den huisgenoot en vriend kennen wij reeds aan zijne spraak en aan zijnen gang, al zien wij hem nog niet. En de echte handteekening eens menschen weet de geoefende schrijfmeester van de nagemaakte, al is dezelve nog zoo gelijkende, met zekerheid te onderscheiden.

§ 56.

Men heeft het gewaarworden voor eenen toestand van een bloot lijden (passio) uitgegeven, waarop de eigene dadelijkheid des geestes geenen invloed had. En, het is waar, wij kunnen, door onzen wil, geene gewaarwordingen doen ontstaan, noch den inhoud der reeds ontstane bepalen. Zoodra de prikkeling der gezigtzenuwen tot de hersenen doorgedrongen is, vertoonen zij zich van zelven; en was de prikkeling zeer sterk, b. v. door een helder licht of door eenen sterken toon, dan kunnen wij ons aan de gewaarwording niet onttrekken. Is dit echter het geval niet, dan hebben opzet en willekeur mede deel aan de bepaling der kennis door de zinnen, hoewel op eene verschillende wijze.

Wij zijn namelijk, door den invloed op de willekeurige spieren in de zintuigen, in staat, deze in eenen toestand te verplaatsen, waardoor zij geschikter worden, om den indruk aan te nemen, en alzoo om ons eene naauwkeuriger kennis te verschaffen. Want, om tot eene naauwkeurige kennis te komen van de gedaante der ligchamen, geven wij aan de hand zoodanig eene beweging, dat daardoor

Digitized by Google

de grenzen van het betaste ligchaam waargenomen worden, of wij omvatten hetzelve met de hand. Maar, om de hardheid of weekheid van de oppervlakte der ligchamen naauwkeurig uit te vorschen, bevoelen wij deze oppervlakte met de toppen der vingeren derwijze, dat de betasting noch te sterk, noch te flaauw, maar integendeel juist geschikt zij, om het ligchaam, met betrekking tot gemelde hoedanigheden, naauwkeurig te leeren kennen. Bij het ruiken heeft desgelijks een invloed van den wil op de spieren plaats, naardien, door middel van dezen invloed, de openingen van den neus uitgezet of vernaauwd worden, ten einde een meerder of minder deel der riekende stoffen tot de reukhuid te doen doordringen. En het intrekken der met reukstoffen bezwangerde lucht, hetwelk tot het ruiken noodig is, wordt immers ook door den wil bepaald. Maar nog meer is de invloed van den wil zigtbaar in het voortbrengen van zoodanige bewegingen en buigingen der tong, waardoor de smaakgevende ligchamen meer in aanraking komen met hare zenuwtepeltjes, en alzoo eene sterkere gewaarwording te weeg gebragt wordt. Het allersterkst nogtans vertoont zich de invloed van den wil op het ontstaan en de volkomenheid der gewaarwordingen door het gezigt. Wij kunnen namelijk de oogleden naar willekeur openen of sluiten, ten einde daardoor het zien te bevorderen of te beletten, en daarenboven kunnen wij ook aan den oogappel die rigting geven, in welke een voorwerp met de meeste naauwkeurigheid kan gezien worden. En de invloed van den wil strekt zich niet alleen uit op de beweging der oogleden en den geheelen omtrek des oogs, maar zelfs op eenige der voorste deelen in het oog, ten einde hetzelve tot een naauwkeuriger

Digitized by Google

zien geschikter te maken. Want wij kunnen immers in de verte en in de nabijheid zien. Maar tot het eerste wordt een andere toestand des oogs vereischt, dan tot het laatste. Dikwerf is zoowel tot het ééne, als tot het andere, eene inspanning noodig, waarvan wij zelfs gevoel hebben, en wel het meest, wanneer wij, zonder van plaats te veranderen, eerst een verwijderd voorwerp, en terstond daarna een ander in de nabijheid, beschouwen. Het spreekt van zelve, dat deze verandering des oogs, welke noodig is, om van verre en van nabij te zien, eene beweging in zekere deelen van hetzelve onderstelt; en deze beweging is het werk van den wil (*). Wat eindelijk het werktuig des gehoors betreft, er kan, wel is waar, geen invloed van den wil op deszelfs uitwendige en inwendige deelen, ten einde hetzelve tot het hooren geschikter te maken, bepaaldelijk aangewezen worden. Doch, dewijl het van ons afhangt, zeer zwakke klanken en de zachte stemmen van sprekende menschen te vernemen; zoo moet den wil allezins ook eenige invloed op zekere deelen des oors, ter bevordering van het opvangen van zoodanige klanken en stemmen, toegekend worden.

Een andere invloed van de eigene werkzaamheid des geestes op de kennis door gewaarwordingen, is gelegen in het vestigen der oplettendheid op het voorwerp, hetwelk men gewaarwordt. Deze oplettendheid bestaat uit een opzettelijk versterkt bewustzijn van dat voorwerp, gepaard met terzijdestelling van al, wat aan dit voorwerp vreemd is, en wat gemeld bewustzijn zou kunnen storen en verzwakken, indien wij er acht op sloegen. Het spreekt van zelve, dat het voorwerp, waarop de opmerkzaamheid gevestigd wordt, tegenwoordig zijn moet,

of dat men er reeds kennis van behoort te hebben; want die opmerkzaamheid is alleen strekkende, om ons deszelfs hoedanigheden naauwkeuriger te doen kennen. Eigenlijk is er bij elke gewaarwording, zal zij tot onze kennis overgaan, oplettendheid noodig; doch dikwijls is zij slechts in eene geringe mate voorhanden. In dit geval moet zij verhoogd worden, ten einde aan de kennis des voorwerps klaarheid, en met betrekking tot de deelen, waaruit het bestaat, duidelijkheid bij te zetten. Door de verhoogde opmerkzaamheid worden wij ons b. v. van de deelen eens geluids en van de lettergrepen en woorden, waaruit een vernomen gesprek bestaat, meer bewust. Dit is toepasselijk op de kennis door elken zin, en ook de gewaarwordingen der warmte, vochtigheid en zwaarte vereischen eene bepaalde opmerkzaamheid, zullen die gewaarwordingen niet louter een gevoel van ons eigen ligchaam op eene bepaalde plaats van hetzelve blijven, maar zich verheffen tot de kennis van een uitwendig voorwerp.

Uit den invloed der opmerkzaamheid op de kennis door de gewaarwordingen blijkt ook, dat al, wat de opmerkzaamheid op hetgeen men gewaarwordt, belemmert en verzwakt, ons onbekwaam maakt, om het gewaargeworden voorwerp met juistheid en naauwkeurigheid te leeren kennen. En daartoe behooren vooral gemoedsbewegingen en hartstogten, het verdiept gepeins over iets, voorts de levendigheid van tegenwoordige beelden der verbeeldingskracht, en eindelijk de indrukken op de zintuigen, welke eene beschadiging derzelven doen vreezen. Zulke hoedanigheden eens voorwerps daarentegen, welke de opmerkzaamheid opwekken en verhoogen, te weten deszelfs nieuwheid, zeldzaamheid en betrekking op onze behoeften en wen-

Digitized by Google

schen, brengen tot de naauwkeurigheid der kennis van hetgeen men gewaarwordt, zeer veel toe.

(*) VON BAER heeft, in zijne *Vorlesungen über Anthropologie*, Th. I. bl. 214. eenige waarnemingen, welke hij aan zijne eigene oogen gedaan heeft, medegedeeld, strekkende ter aanprijzing van het gevoelen, dat, bij het zien van nabij, de linze naar voren gaat, bij het zien in de verte daarentegen, terug treedt.

§ 57.

Uit de afhankelijkheid der zinnelijke kennis van de opmerkzaamheid, welke er aan gewijd wordt, moet ook het verschijnsel verklaard worden, hetwelk alleen bij de menschen, maar nooit bij de dieren, plaats heeft, dat het gemis van eenen zin, door de verhoogde werkzaamheid der overige zinnen, in velerlei opzigten kan vergoed worden. Blinden kunnen, door den tastzin, gouden muntspeciën van zilveren en koperen, alsmede echte van valsche, onderscheiden; terwijl zij uit de wijze, hoe de oppervlakte van zekere stoffen zich bij het betasten doet gevoelen, opmaken, met welke kleur de oppervlakte overtrokken zij. Dooven ontvangen van het slaan eener torenklok, door middel van de indrukken der door het slaan bewogene lucht op hun ligchaam, zelfs op den afstand van honderd schreden, eene gewaarwording. Ook hebben vele blinden in zoodanige wetenschappen en kunsten uitgemunt, tot welker beoefening het oog onontbeerlijk schijnt. Eindelijk wordt bij de blindgebo-

Digitized by Google

venen bijkans algemeen een fijn muſikaal gehoor aangetroffen.

Men kan vaststellen, dat door het aangeboren gemis, of door het verlies van eenen zin, de vatbaarheid der zenuwen voor indrukken in de overige zinnen toeneemt. Ook heeft men dikwerf opgemerkt, dat blinden, ziende geworden zijnde, vroeger of later de fijne werkzaamheid des tastzins verloren hebben, welke zij, gedurende hunne blindheid, bezeten hadden. Voorzeker echter brengt, bij het gemis van één' der zinnen, de verhoogde opmerkzaamheid op hetgeen door de overige zinnen waargenomen wordt, ter bevordering onzer kennis door deze het meeste toe. Is namelijk de mensch in het bezit van het gebruik van al zijne zinnen, dan wordt, door den éénen zin, weinig of geene oplettendheid aan de flaauwe gewaarwordingen van zulke hoedanigheden van uitwendige dingen gewijd, welke door eenen anderen zin, zonder inspanning der opmerkzaamheid, kunnen gekend worden. De ziende b. v. kent dadelijk, door het gezigt, de soort van metaal, waaruit eene muntspecie bestaat, terwijl hij den zin der betasting daartoe niet behoeft te gebruiken. Van daar, dat hij dezen zin ook in dat opzigt niet oefent, noch denzelven tot grootere volkomenheid brengt. En, of de zon door eene wolk bedekt is, dan of zij hare stralen op ons ligchaam schiet, dit weten wij door het gezigt. Maar de blindgeborene SAUNDERSON had den invloed dezer stralen op zijn ligchaam waargenomen, en wist, door de aandoening van hetzelve door die stralen, of de zon scheen, al dan niet.

Elken zin zijn, met betrekking tot die verrigtingen van denzelven, waardoor wij tot

gewaarwordingen geraken, zijne naauwkeurig bepaalde grenzen aangewezen, welke hij niet kan te buiten gaan. Men kan derhalve eigenlijk ook niet zeggen, dat eenige zin of eenig deel des hersenstelsels de plaats vervangt van eenen anderen zin of van een ander deel. Ware het echter waarheid, dat gemagnetiseerde vrouwen met den buik gehoord of met den hartkuil gezien hadden, dan zoude men daarin uitzonderingen van eene anderzins algemeen geldende wet der zinnelijke natuur in menschen en dieren moeten erkennen. Doch, dat dit hooren en zien terstond ophoudt, wanneer het door een' onbevooroordeelden waargenomen wordt, deswege deelt RUDOLPHI, in het tweede deel zijner *Physiologie*, bl. 69. eenige daadzaken mede.

De verrigtingen, in elken zin benoodigd, om tot eenige kennis door denzelven te geraken, worden in alle menschen gevonden, gelijk zulks ook het geval is met de bijzondere dieren, welke tot dezelfde soort behooren. Ook kan er geene zekere daadzaak aangewezen worden, ten blijke, dat eenig mensch van een vermogen, om door eenigen zin iets te leeren kennen, zoude voorzien geweest zijn, hetwelk anderen ontbrak. Maar wel bestaan er daadzaken, dat, bij sommige menschen, de gewaarwordingen van zekere dingen, zonder allen invloed der gewoonte, oorzaken waren van een veel sterker gevoel van eenen aangenamen of onaangenamen aard, dan bij anderen, of dat sommige menschen bijzondere gewaarwordingen door eenen zin, b. v. van zekere kleuren, reuken enz., bij eenen anderzins goeden staat van denzelven, misten. Deze uitzonderingen van datgene, wat anders als regel geldt, worden *Idiosynkrasiën* genoemd. Daartoe zoude dan ook behooren het vermogen, om het aanwezen

Digitized by Google

van metalen en water te gevoelen. Want dit vermogen, zegt men, grondt zich op bijzondere aandoeningen des ligchaams, welke de metalen en het water, op een' aanmerkelijken afstand, op hetzelve te weeg brengen. Doch, het is lang beslist, wat men over de juistheid der waarnemingen van zulken, welke men voorgaf met dat vermogen begaafd te zijn, te oordeelen hebbe.

§ 58.

Tot de volkomenheid van de werkzaamheid der zinnen behoort de zoo genoemde scherpte derzelven, waardoor aan de gewaarwordingen naauwkeurigheid bijgezet wordt. Wijders moet daartoe gerekend worden, dat door eenen zin vele dingen te gelijk kunnen waargenomen worden en tot bewustheid overgaan (hetwelk voornamelijk van de beide edele zinnen geldt), maar ook, dat de kennis door één' der zinnen naast de levendige werkzaamheid eens anderen niet te eenenmale vernietigd wordt, en dat eindelijk zonder groote inspanning der zinnen, en zelfs na eene geringe prikkeling, door dezelve iets kan gekend worden. Deze volkomenheid hangt mede van de oorspronkelijke inrigting der zintuigen af, en vele menschen konden, zonder bijzondere oefening, scherp zien en hooren. Maar dat de geschiktheid, om door de zinnen tot eenige kennis te geraken, door oefening zeer toeneemt, is, blijkens daadzaken der ervaring, desgelijks uitgemaakt.

Digitized by Google

§ 59.

De juistheid der kennis door de zinnen, met betrekking tot de tegenwoordigheid van uitwendige dingen, hangt niet alleen van den gezonden staat der zintuigen en van de opmerkzaamheid af, welke op het waargenomene gevestigd wordt, maar zij is ook nog, naar gelang der gesteldheid van elken zin, in vele andere dingen voorwaardelijk gegrond. Van daar, dat er zoo ligt zelfbedrog ontstaat ten aanzien van hetgeen als tegenwoordig aangenomen wordt, en van deszelfs hoedanigheden, welke men voor iets voorwerpelijks houdt. Het allermeest heeft dat zelfbedrog plaats met het gezigt (§ 52.). Wordt b. v. eene gloeijende kool snel in eenen kring rondgedraaid, dan aanschouwen wij eenen vurigen hoepel. Bij eene zekere gesteldheid der lucht verschijnen bijzonnen en bijmanen aan den hemel. Bijzonder opmerkelijk zijn vooral de luchtspiegelingen boven de zandwoestijnen en boven de zee (fata morgana). Het is ons onmogelijk te bewerkstelligen, dat dezelve verdwijnen, zoo lang er de oorzaken van voorhanden zijn. Maar wij bezitten in het verstand de middelen, om het zoo ver te brengen, dat ons zoodanige begoochelingen niet misleiden, maar dat wij haar, bij derzelver beoordeeling, houden voor hetgeen zij zijn. Tot deze middelen behoort de kennis van de wetten der natuur, zoo van de algemeene, als van de bijzondere, onder welke die soort van dingen staan, ten aanzien van welke wij bedrogen zijn; voorts de vergelijking der gewaarwordingen van eenig voorwerp door één' der zinnen en in eene bijzondere betrekking, waarin wij tot hetzelve staan, met de

Digitized by Google

gewaarwordingen door eenen anderen zin, of in andere betrekkingen; eindelijk de afwijking onzer gewaarwordingen van eene zaak van die, welke andere menschen, met gezonde zinnen begaafd, daarvan hebben.

KANT merkt, in zijne *Anthropologie*, bl. 33, 34. aan, dat de zinnen niet bedriegen, geenszins, omdat zij altijd juist oordeelen, maar omdat zij volstrekt niet oordeelen, en dat alzoo de dwaling altijd slechts aan het verstand moet te laste gelegd worden. Doch, zegt hij, de schijn der zinnen verstrekt aan het verstand ter verschooning, dewijl de mensch dikwerf in het geval komt, het onderwerpelijke (subjective) zijner voorstellingen voor het voorwerpelijke (objective), en alzoo het verschijnsel voor ervaring, te houden. — Het ware en onware in deze stelling kan, door middel van hetgeen in de vorige §, en in de theorie der zinnelijke kennis §§ 53, 54. aangemerkt is, ligtelijk aangewezen worden. Het onware spruit uit de onderstelling voort, dat het gewaarworden uit eene voorstelling en elke ervaring uit oordeelvellingen bestaan zoude, over welker overeenstemming met iets voorwerpelijks het verstand alleen oordeelen kan. Maar de voorwerpelijkheid der gewaargewordene dingen is in het bewustzijn van datgene, waaruit de gewaarwording bestaat, reeds gegeven, en zij wordt niet eerst door het verstand met dat bewustzijn verbonden; echter kan zij eene dwaling zijn, welker ontdekking het werk des verstands uitmaakt. Bij de dieren komen ook dwalingen der zinnen voor, en er bestaan daadzaken, dat zij de schilderij van eene zaak voor de zaak zelve hielden. Doch, wij weten niet, of en op welke wijze zij deze dwaling ontdekken konden.

Digitized by Google

TWEEDE ONDERDEEL.

OVER HET VOORSTELLEN, DE VERBEELDINGSKRACHT, HET GEHEUGEN EN DE HERINNERING.

§ 60.

Wanneer wij van uitwendige dingen, door middel der zinnelijke gewaarwordingen, en van ons binnenste en deszelfs bijzonderen toestand, door middel van het bewustzijn derzelven, eene kennis verkregen hebben, dan kan deze kennis door de kracht, welke den grondslag van het zieleleven uitmaakt, in bloote voorstellingen van het gekende niet alleen vernieuwd, maar ook, door het verstand, nog meer uitgebreid en beschaafd worden.

§ 61.

De *voorstelling* van iets uitwendigs of inwendigs, tot de kennis waarvan wij te voren door waarnemingen gekomen waren, is eene vernieuwing des bewustzijns, hetwelk bij die waarnemingen plaats vond. Het vernieuwde bewustzijn is echter, met betrekking tot de daarin vervatte kennis, van het

bewustzijn, hetwelk ten grondslag van de waarneming ligt, wezenlijk onderscheiden, en hetzelve wordt daardoor een bestanddeel onzes zielelevens van eenen bijzonderen aard. Door het voorstellen namelijk leeren wij geene tegenwoordige, maar alleen zulke voorwerpen kennen, welke, wat hun aanzijn betreft, afwezig of verleden zijn; voorts bestaat de inhoud der voorstelling doorgaans slechts uit eene flaauwe schets van datgene, wat in de waarneming veel levendiger en naauwkeuriger gekend was; en eindelijk weten wij, dat de voorstelling eener zaak, in opzigt tot haren oorsprong, of althans ten aanzien harer duurzaamheid, van de eigene werkzaamheid van ons *ik* afhangt.

Hoe groot evenwel het verschil tusschen voorstellingen en gewaarwordingen zijn moge, zoo moet er nogtans eene gelijkvormigheid tusschen beide, met betrekking tot hetgeen door dezelve gekend wordt, plaats hebben; want anders zoude het voorstellen geen kennen van het voorwerp der gewaarwording uitmaken. Deze gelijkvormigheid echter bestaat in eene meerdere of mindere mate. Het grootste is zij bij die voorstellingen, welke betrekking hebben op hetgeen door het gezigt aanschouwd is. Hebben wij b. v. een voorwerp naauwkeurig gadegeslagen, dan ontstaat ligtelijk, na de oogen gesloten te hebben, en dikwijls nog langen tijd daarna, eene zoo getrouwe beeldtenis van deszelfs grootte, gedaante en kleur, dat ons in dezelve het voorwerp, naar al zijne eigendommelijkheden en trekken, voorgehouden wordt, hoewel niet als iets uitwendigs en tegenwoordigs, maar als iets, dat binnen den omvang onzes bewustzijns plaats heeft. De verbeeldingskracht, aan welke de voortbrenging van zoodanige getrouwe beeldtenissen toegeschreven

wordt, kan het geziene inwendig even goed nateekenen en afbeelden, als een bekwame schilder eene landstreek, eenen mensch, eenen boom enz. Wijders is de gelijkvormigheid der voorstellingen van toonen met de vroeger vernomene toonen zeer groot. De woorden eens anderen, belangrijk voor ons, en met nadruk uitgesproken, galmen, als ware het, nog lang in ons binnenste na, en velen zijn in staat, in zich zelven eene muzijk terug te roepen, welke zij gehoord hebben. Maar de voorstellingen, betrekking hebbende op hetgeen door de andere zinnen waargenomen is, bereiken dien trap van gelijkvormigheid met de kennis door de zinnen niet, waartoe de voorstellingen van geziene en gehoorde dingen geraken. Men spreekt zinnebeeldig, wanneer men de voorstellingen van het warme, koude, natte en zware ook beelden noemt. Even zoo is het gelegen met de voorstelling van datgene, wat eene bepaling van ons *ik* uitmaakte. Het voor waar houden eener gedachte, of het twijfelen aan de waarheid derzelve, is even min vatbaar voor eene afbeelding in ons binnenste, als de reuk eener roos of de smaak eens appels. Het algemeen karakter van iedere voorstelling van hetgeen uitwendig en inwendig waargenomen is, is steeds gelegen in hare beteekenis, als zijnde een teeken van eene daarvan onderscheidene zaak, doch hetwelk niet door menschelijke willekeur, maar door de inrigting van ons kenvermogen, daartoe gemaakt en bepaald is.

De woorden, waardoor in de onderscheidene talen het voorstellen van gewaargewordene dingen aangeduid wordt, hebben, naar hunne afkomst beschouwd, steeds betrekking op ééne der eigendommelijkheden van het

voorstellen, welke hier opgegeven zijn. Bij de vorming des woords *voorstellen* heeft men voornamelijk in het oog gehouden, dat voorstellingen, door de gelijkvormigheid van haren inhoud met het waargenomene, waarop zij betrekking hebben, strekken, om zich van het laatstgenoemde eene kennis te kunnen vormen, overeenkomstig met deszelfs hoedanigheden. Het denkbeeld, dat door voorstellingen de kennis van eertijds gewaargewordene dingen vernieuwd wordt, maakt den grondslag uit van het latijnsche woord *repraesentare.* En het grieksche woord ἐννοεῖν duidt, door zijne afkomst van νοῦς, aan, dat voorstellingen tot de bepalingen van ons *ik* behooren, of iets louter onderwerpelijks uitmaken.

§ 62.

De voorstellingen en beelden betreffen aanvankelijk slechts enkele door gewaarwordingen reeds gekende dingen en de hoedanigheden, welke in dezelve opgemerkt zijn. Allengs echter brengen wij het zoo ver, dat wij ons vele dingen, gelijk zij, naar hunne deelen, op elkander gevolgd zijn, en zoowel buiten als binnen ons zijn gekend geworden, voorstellen kunnen. Door oefening verkrijgen wij eindelijk de hebbelijkheid, om niet dan voorstellingen en beelden, in eenen door ons oogmerk bepaalden zamenhang, in ons te doen ontstaan. Men schrijft derhalve aan de voorstellings- en verbeeldingskracht twee soorten van werkzaamheid toe, te weten eene louter *nabootsende* (*reproductive*), waardoor slechts datgene inwendig voorgesteld wordt, wat, en in dezelfde orde, als het in de ervaring voor-

Digitized by Google

gekomen is, en eene *vrij vormende* (*productive*), waardoor voorstellingen van bijzondere dingen of gebeurtenissen voortgebragt worden, aan welke niets, dat ooit in de ervaring eens menschen plaats gehad heeft, volkomen beantwoordt. Want, na de menigvuldige deelen, waaruit de voorstellingen der eertijds waargenomene dingen bestaan, onderscheiden te hebben, bedient men zich van enkele deelen derzelve ter zamenstelling van een geheel, hetwelk van het wezenlijke in de uitwendige en inwendige wereld min of meer afwijkt. Dit geheel wordt of door het verstand en de rede, of door zinnelijke begeerten en hartstogten van allerlei aard bepaald, en erlangt daardoor zijne bijzondere hoedanigheid. Van daar ook, dat sterke en onbevredigde wenschen der zinnelijkheid aanleiding geven tot verdichtselen van eenen aangenamer' toestand onzes persoons, dan de tegenwoordige is. De vrij vormende verbeeldingskracht wordt ook *verdichtingsvermogen*, en de hoogere graad van werkzaamheid derzelve *fantasie* genoemd.

Het hier opgegeven onderscheid tusschen verbeeldingskracht, verdichtingsvermogen en fantasie komt, wel is waar, niet volkomen overeen met het gewoon spraakgebruik, maar het kan nogtans geregtvaardigd worden. Immers, de levendigheid, onuitputtelijkheid en oorspronkelijkheid der verbeeldingskracht, aan menigen dichter eigen, doch welke somtijds ook iets avontuurlijks en ongeregelds voortbrengt, gelijk bij ARIOSTO in zijnen *Orlando furioso*, verdient met eene bijzondere benaming bestempeld te worden, en het woord *fantasie* is reeds in deze beteekenis gebezigd; want menigen goeden dichter heeft men fantasie betwist. Hij, die zich aan

Digitized by Google

levendige beelden, wanneer zij van een' aangenamen aard zijn, overgeeft, en daardoor ligtelijk er toe gebragt wordt, om aan dezelve waarheid toe te kennen, heet een *fantast*.

§ 63.

Van de door verstand en rede bepaalde voortbrengselen der verbeeldingskracht maken de volgende de voornaamste soorten uit.

I. Alle voorstellingen, welke betrekking hebben op eenen beteren toestand onzes tegenwoordigen levens, dan waarin wij ons bevinden. Deze geven aanleiding, om het verstand te gebruiken tot het opsporen der middelen, waardoor die betere toestand kan voortgebragt worden, en naar mate dezelve belangrijker zijn, naar die mate wordt ook het verstand meer op de nasporing derzelven gevestigd. In geval derhalve den mensch de verbeeldingskracht ontbrake, zoude hij zich nimmer boven den toestand eener gedachtelooze woestheid verheven, noch de gemakken des levens zich verschaft hebben.

II. De begrippen van hetgeen in onderscheidene dingen elkander gelijk is, welke begrippen voor het verstand, hetwelk naar de kennis van het algemeene streeft, onontbeerlijk zijn. Van de laagste dusdanige begrippen, b. v. van de begrippen van den eik, het paard, de tafel, maakt eene zekere door de verbeeldingskracht geteekende gedaante (schema) dezer dingen den grondslag uit, doch welke gedaante met geen dezer voorwerpen volkomen overeenstemt, naardien zij alleenlijk datgene behelst, wat in alle waargenomene bijzondere eiken, paarden en tafels,

Digitized by Google

als gemeenschappelijke hoedanigheid, opgemerkt is. Maar ook in de hoogste begrippen, voortgebragt door eene aanhoudende aftrekking der verscheidenheid in de dingen, moeten er beelden van de hoedanigheid der voorwerpen, waarop die begrippen betrekking hebben, opgenomen zijn, zullen zoodanige begrippen eenen inhoud hebben, en de teekenen derzelven in de spraak geene doellooze klanken zijn. Zelfs de reine wiskunstige figuren van eenen driehoek, cirkel enz. zijn gewrochten van de verbindtenis des verstands met de verbeeldingskracht, of teekeningen dezer kracht, ontworpen overeenkomstig de reine wiskunstige begrippen, en ons vóór den geest zwevende, doch welker naauwkeurigheid eene bijzondere bekwaamheid vereischt.

III. Alle uitvindingen. Deze komen namelijk eerst daardoor tot stand, dat de verbeeldingskracht voorstellingen doet geboren worden, overeenkomstig met datgene, wat het verstand als een nieuw middel ter voortbrenging eener werking gedacht heeft. Alvorens b. v. een nieuw werktuig kan vervaardigd worden, moeten deszelfs deelen en de verbinding derzelven door de verbeeldingskracht voorgeteekend zijn.

IV. De aesthetische en zedekundige idealen. De onbegrensde volkomenheid, in een denkbeeld gedacht, is, wel is waar, geen voortbrengsel der verbeeldingskracht, maar der rede. Maar de verbeeldingskracht bepaalt, onder de leiding der denkbeelden, datgene, wat in de wereld met menigerlei gebreken behebt is, derwijze, dat het met de denkbeelden meer overeenstemt.

Digitized by Google

§ 64.

Van hoe groot eenen invloed de werking der verbeeldingskracht op de hoogere openbaringen des zielelevens in den mensch zij, blijkt reeds uit het aangemerkte. En, dat deze werking in een naauw verband staat met de eigene dadelijkheid onzes geestes, daarvan strekt de bijzonderheid ten bewijze, dat wij, door middel van den wil, om iets door de verbeeldingskracht voor te stellen, hetwelk overeenkome met de begrippen des verstands of met de denkbeelden der rede, op de werking dezer kracht eenen invloed hebben, die haren inhoud en vorm bepaalt, en dat wij, bijaldien het voorgestelde aan die begrippen en denkbeelden niet beantwoordt, iets kunnen voortbrengen, hetwelk met dezelve meer overeenkomstig zij.

§ 65.

In den regelmatigen toestand des menschelijken geestes worden alle voortbrengselen der verbeeldingskracht voor iets louter onderwerpelijks gehouden, hetwelk op iets voorwerpelijks betrekking hebben kan, maar ook niet. Ondertusschen wordt in den mensch algemeen de neiging aangetroffen, om zich niet alleen met de beelden der verbeeldingskracht, vooral wanneer zij van een' aangenamen aard zijn, gaarne onledig te houden, al is het, dat hij dezelve niet betrekkelijk maakt op de dingen en de orde in de wezenlijke wereld, maar zelfs om aan deze beelden, wanneer zij met de bestaande wenschen strooken en de hartstogten

streelen, de voorkeur te geven boven de waarheid en wezenlijkheid. Daardoor worden zij de bronnen van tallooze dwalingen en misleidingen, welke, bij de meeste menschen, te minder kunnen tegengegaan worden, dewijl dezelve in de waarheid weinig belang stellen.

§ 66.

De werking der verbeeldingskracht hangt, wel is waar, voor zoo veel wij tot nog toe weten, niet af van de organische levenswerkzaamheid van een bijzonder deel der hersenen; maar zij staat des niet te min, blijkens onloochenbare daadzaken, met zekere gesteldheden der hersenen in een verband, hoedanig er, met betrekking tot de werkzaamheid van andere krachten onzes geestes, geen opgemerkt wordt. Zekere in de maag opgenomene dingen verwekken, door hunnen invloed op de hersenen, eene reeks van levendige beelden, welke geene verandering door den wil gedoogt, en waarbij zelfs dikwijls de bewustheid ontbreekt, of althans zeer duister aanwezig is, dat zij enkel een spel der verbeeldingskracht uitmaakt. Tot deze dingen behooren de sterke dranken, de opium, de sappen van slaap verwekkende planten, het aftreksel zoo van het zaad, den bloesem en de bladen van den hennep, als van de doppen en korrels des mankops (in het Oosten), de vliegenzwam (bij de Kamschadalen).

De uitwerkingen, welke het gebruik van het aftreksel van hennep en mankop bij de Oosterlingen te weeg brengt, heeft CHARDIN uitvoerig beschreven in *Voyages en Perse. N. E. par* L. LANGLÈS. Paris 1811. T. IV.

p. 73. Volgens PANANTI's berigten, in de reis langs de kust van Barbarijë, (*Magazin der Reisebeschreibungen*, B. XXXVI. *Berlin* 1823.) neemt de rijke moor te Algiers, wanneer hij zich van alle zorgen ontdoen wil, vóór den maaltijd eene goede hoeveelheid opium, welke hem, na het eten, een paar vergenoegde uren, en ook wel eene soort van zielverrukkende droomen verschaft, die hij niet voor een wezenlijk genot zoude willen ruilen. Hij gevoelt zich, gedurende den droom, tot in den derden hemel opgetrokken, terwijl hij in den kring van onsterfelijke schoonen verkeert, en bedwelmd is door betooverende genoegens.

Hoe zeer de werking der verbeeldingskracht van den bijzonderen toestand des zenuwstelsels afhangt, blijkt ook uit de ondervinding, dat zenuwziekten dikwerf met zoodanige verheffingen der verbeeldingskracht gepaard gaan, waartoe de zieke, in zijn gezonden toestand, geenszins in staat was.

§ 67.

Wijders bestaat er, door den invloed van het werktuigelijke leven der geslachtsdeelen op de hersenen, een bijzonder verband tusschen de werking der verbeeldingskracht en het gemelde leven. Blijkens de ondervinding namelijk is, over het algemeen genomen, de werkzaamheid der verbeeldingskracht het levendigst in dat tijdperk des levens, waarin de geslachtsdrift zich begint te openbaren, eene bijzonderheid, welke tot vele verschijnselen met betrekking tot het zieleleven, in dat tijdperk voorkomende, aanleiding geeft. Ook werken de prikkelingen des zaads veel sneller en heviger, dan

andere ligchamelijke behoeften, die zich doen gevoelen, op de verbeeldingskracht, en wekken dezelve op tot het voortbrengen van zulke beelden, welke op de bevrediging der geslachtsdrift betrekking hebben. Hebben bovendien buitensporigheden ten aanzien dezer bevrediging plaats gehad, dan dringen zich die beelden met zulk een geweld op, dat ook de grootste inspanning van den wil, om dezelve, door afleiding der opmerkzaamheid, uit het bewustzijn te verbannen, er niets tegen vermag. Eindelijk is nog in de stompheid van geest en in de vermindering van deszelfs geschiktheid tot elke verrigting, welke eene levendige en verstandige werking der verbeeldingskracht vereischt, als zijnde het gevolg van eene te vroege en te menigvuldige vergieting des zaads, alsmede ook in de bekende zwakheid van geest bij de gelubden, een bewijs gelegen, dat de verbeeldingskracht met het werktuigelijke leven in de geslachtsdeelen allernaauwst verbonden is.

§ 68.

Maar niet minder groot en onmiddellijk, dan de invloed van zekere aandoeningen en gesteldheden des zenuwstelsels op de werking der verbeeldingskracht is, is ook de invloed dezer werking op dat stelsel, en daardoor op onderscheidene deelen des ligchaams. Levendige beelden der verbeeldingskracht brengen namelijk dikwerf in het ligchaam eenen toestand voort, die anders slechts het gevolg is van de aandoeningen der zenuwen door wezenlijke dingen. Want, betreffen deze beelden zoodanige handelingen, welke bij de bevrediging der geslachtsdrift plaats hebben, dan wordt daardoor niet alleen

veroorzaakt, dat het bloed naar de geslachtsdeelen stroomt, en dat dezen deelen, dien ten gevolge, eene hoogere gevoeligheid bijgezet wordt; maar die beelden brengen ook, zoowel bij het waken, als in den droom, (bij het waken evenwel dan eerst, wanneer in de geslachtsdeelen door uitspattingen eene ongeregelde neiging tot het storten van het zaad ontstaan is) eene kitteling te weeg, welke anders slechts door wrijving dezer deelen ontstaat, terwijl zij bij het mannelijk geslacht het zaad doen vloeijen. Tot de meeste dus genoemde zonden des vleesches is de aanleiding te zoeken in de wellustige beelden der verbeeldingskracht. Voorts verwekt niet alleen het zien nuttigen van walgelijke dingen, maar zelfs de bloote levendige voorstelling daarvan, de neiging tot braken, en niet zelden is er, bij menschen van een prikkelbaar zenuwgestel, dit zelfs het gevolg van. En, wanneer een verhaal van spoken een beeld van dezelve vóór onzen geest brengt, dan doet dit niet minder eene rilling door al onze leden loopen, dan wanneer wij ons verbeelden, dezelve vóór ons te zien. Heeft eindelijk de lezer van gedichten en romans eenmaal belangstelling opgevat in eenen persoon, wiens ongeluk geschetst wordt, dan gevoelt hij zich daardoor niet alleen tot weenens toe aangedaan, maar hij stort ook in der daad tranen.

§ 69.

Maar er worden aan de verbeeldingskracht nog veel grootere uitwerkingen op het menschelijke ligchaam toegeschreven, dan tot dus ver aangestipt zijn. Zoo wil men beweren, dat door levendige

Digitized by Google

beelden van zweren en pokken, van de pest en de vallende ziekte, van den St. Vitus-dans en de krankzinnigheid, deze kwalen werkelijk zouden ontstaan zijn. Het geloof, dat een ingenomen geneesmiddel open lijf maakte, heeft, zegt men, dit in der daad te weeg gebragt, ofschoon het geneesmiddel die eigenschap niet had. Ja men wil zelfs, dat de verbeelding, op zekeren dag te moeten sterven, dewijl sterrekijkers of doodsboden zulks aangekondigd hadden, den dood op den bepaalden tijd veroorzaakt heeft.

Zeldzame voorbeelden van den invloed der verbeeldingskracht op het ligchaam heeft TREVIRANUS, in de *Biologie*, B. VI. bl. 29, vlgg. aangehaald.

Nog veel wonderlijker is, wat de arabische en scholastieke natuurkundige wijsgeeren van de magt der verbeeldingskracht verhalen. Volgens deze verhalen namelijk kan zij, zonder tusschenkomst der zenuwen, en dus onmiddellijk, buiten het ligchaam, zoowel in de nabijheid, als op een' aanmerkelijken afstand, werkzaam zijn, andere menschen in ziekten dompelen, van het paard werpen, en in eenen put doen verdrinken. Men voegt er echter bij, dat niet alle stervelingen zulk een in der daad vreesselijk vermogen bezitten, maar alleen reine en voortreffelijke zielen; door welke bijvoeging men er voor gezorgd heeft, dat het geloof aan dat vermogen nog voortduurt, ofschoon de pogingen van velen, om hetzelve uit te oefenen, vruchteloos gebleven zijn. Meer van dien aard is uit gemelde wijsgeeren medegedeeld door FIENUS, *de Viribus imaginationis*, 1635.

Digitized by Google

§ 70.

Wanneer de beelden der verbeeldingskracht voor eene kennis van wezenlijke dingen gehouden worden, dan is daarin, dat zij aandoeningen verwekken, strookende met haren inhoud, en dat deze aandoeningen ook weder, door middel van haren invloed op de zenuwen, op de overige deelen des ligchaams werken, niets gelegen, hetwelk met de bekende wetten onzer natuur strijden zoude. Een verdichtsel kan derhalve zeer wel tranen doen storten, maar alleen onder die voorwaarde, dat men daarbij vergeten hebbe, dat het slechts een verdichtsel is; want alleen in dit geval is het in staat, op het gevoel te werken. Maar wat de ziekten betreft, welke men zegt door de verbeeldingskracht onmiddellijk veroorzaakt te zijn, hierbij komt alles aan op de echtheid der berigten, welke men deswege mededeelt. De meeste dezer berigten nu zijn enkel vertelselen; en is dit het geval niet, dan worden zij toch slechts in het algemeen medegedeeld, en zonder opgave der omstandigheden, welke het ontstaan eener ziekte door de beelden der verbeeldingskracht voorafgingen, of van den ziels- en ligchaamstoestand, waarin de alzoo ziek gewordene personen verkeerden. En, indien dergelijke beelden zekere eigenaardige ziekten te weeg bragten, dan moest immers ook ieder, die zich eene ziekte regt levendig voorstelt, daarvan aangetast worden; maar dan zoude ook elke zieke, door een regt levendig beeld van de hem ontbrekende gezondheid voort te brengen, weder gezond kunnen worden. Des niet te min bewijzen onbetwistbare daadzaken der ervaring, dat de aandoeningen van

vrees, angst en schrik deels ziekten in gezonde menschen te weeg bragten, deels ligte ongesteldheden tot gevaarlijke en doodelijke krankheden deden overslaan; gelijk het niet minder uit daadzaken gebleken is, dat de levendige hoop op herstelling en het vaste geloof aan de genezende kracht van zekere middelen (van amuletten, van sympathetische geneeswijzen enz.) tot het weder verkrijgen der gezondheid veel toegebragt hebben. Gemelde aandoeningen verzwakken namelijk de levenskracht in de ligchamelijke bewerktuiging, en belemmeren hare pogingen, om het ligchaam, zoo het schade geleden heeft, te herstellen; maar het vaste vertrouwen op zekere geneesmiddelen versterkt daarentegen de werking dezer kracht. In geval dus de neiging tot eenige ziekte in het ligchaam reeds voorhanden is, dan neemt, door het levendige beeld dier ziekte, wanneer de vrees, door dezelve aangetast te zullen worden, daarbij komt, de werkzaamheid der voorhanden zijnde ziektestof toe (dewijl de werkzaamheid der levenskracht, welke zich tegen de ziektestof aankant, door de vrees verzwakt wordt), waardoor het uitbarsten der ziekte bevorderd wordt. Is daarentegen de oorzaak der ziekte nog maar in de lucht verspreid, dan kan die vrees te weeg brengen, dat het ligchaam door dezelve aangedaan wordt. En hieruit blijkt dan ook, waarom de vrees voor besmettelijke ziekten een middel is, om dezelve voort te planten. Maar het zoo even gezegde in aanmerking genomen, is in de bekende geschiedenis van de stuiptrekkingen onder de kinderen van het Haarlemmer weeshuis geen bewijs gelegen, dat de verbeeldingskracht de magt zoude hebben, om ziekten voort te brengen, zoodra men namelijk daarbij op den voorgrond stelt,

Digitized by Google

dat in die kinderen zekere neiging tot zoodanige stuiptrekkingen aanwezig geweest is. En tot deze onderstelling geven ons naauwkeurige waarnemingen van soortgelijke stuiptrekkingen, welke onder kinderen, die met elkander omgang hadden, uitgebarsten zijn, alle regt. Wie aan doodsboden en sterrekijkerij gelooft, dien maakt de angst voor den nabij zijnden dood, welke hem aangekondigd is, allengs doodelijk ziek.

De genezingen, alleen door een blind vertrouwen op een geneesmiddel te weeg gebragt, bepaalden zich steeds bij zoodanige ziekelijke gesteldheden en aandoeningen des ligchaams, welke niet van organische gebreken in hetzelve afhingen, terwijl dezelve dikwerf ook geenen waarborg opleverden tegen het terugkeeren dezer kwalen.

Betrekkelijk onze stelling, dat er zekere neiging tot dergelijke ziekten in het ligchaam aanwezig zijn moet, die den grondslag van derzelver voortplanting door den aanblik uitmaakt, behelst het *Journal der praktischen Heilkunde von* HUFELAND *und* HYMLY, St. IV. 1813. aangaande eene stuipachtige ziekte, welke ten jare 1808. onder de schoolkinderen in het ambt Stolzenau uitgebarsten is, leerzame berigten.

Het geloof, dat de verbeeldingskracht der zwangere moeder, wanneer eenig beeld eenen sterken indruk op haar gemaakt en haar verschrikt heeft, in het ligchaam des kinds zekere misvorming te weeg brengt, overeenkomstig met dat beeld, heeft nog altijd vele aanhangers. Men beroept zich daarbij op vele daadzaken der ervaring, zonder te bedenken, dat het ontstaan der moedervlekken en misvormingen in het ligchaam des kinds door het beeld bij de moeder,

Digitized by Google

geen voorwerp der waarneming is, maar dat dit slechts eene onderstelling aangaande den oorsprong dier teekenen en misvormingen uitmaakt, welke mitsdien ook, in opzigt tot hare waarheid, naar de regelen der onderstellingen moet getoetst worden. Maar met deze regelen strookt zij in geenen deele. De vrucht is namelijk, reeds van haar eerste beginsel af, eene bepaalde en afgescheidene bewerktuiging, die zich uit haar zelve ontwikkelt, en tot welke noch zenuwen, noch bloed, maar alleen voedende krachten uit de moeder overgaan (*Tübinger Blätter für Naturwissenschaft und Arzneikunde*, B. III. St. I. bl. 128.). Die verklaring stemt derhalve geenszins overeen met de ons bekende wetten der natuur ten aanzien van de ontwikkeling der ongeboren vrucht. Wijders moesten er, volgens de onderstelling, in gemeld gevoelen vervat, onregelmatige vormingen van allerlei soort in het ligchaam der vrucht ontstaan kunnen, zoodra er de moeder eene levendige en schrik inboezemende voorstelling van had. Doch dit is geenszins het geval, en het menschelijke ligchaam is niet dan voor zekere soorten van aangeborene misvormingen vatbaar, welke onder regelen staan, gelijk de ervaring en de gelijkvormigheid der misvormingen van iedere soort leert. En daar bovendien deze misvormingen ook dan nog dikwerf voorkomen, wanneer de zwangere moeder door geen beeld van dezelve is verschrikt geworden, of er zelfs geene voorstelling van gehad heeft, zoo moet men besluiten, dat de oorzaak der moedervlekken en misvormingen, welke de kinderen mede ter wereld brengen, geheel onderscheiden is van de werking der verbeeldingskracht bij de moeder.

Digitized by Google

§ 71.

In de dus ver gedane beschouwingen over de verbeeldingskracht zijn reeds vele voorwaarden en wetten, aan welke de werking derzelve gebonden is, aangewezen. En naar mate men meer op de omstandigheden let, onder welke die werking, van velerlei bijzondere bepalingen voorzien zijnde, voorkomt, naar die mate wordt het ook klaarblijkelijker, dat deze bepalingen geenszins een spel des toevals zijn, gelijk het bij eene oppervlakkige beschouwing derzelve zou kunnen schijnen, maar dat zij, met opzigt tot haren oorsprong, onder zekere regelen staan.

§ 72.

Wat namelijk de *levendigheid* van de beelden der verbeeldingskracht aangaat, dezelve heeft, wanneer hare oorzaak niet in bijzondere prikkelingen des ligchaams (§ § 66, 67.) of in eene ziekte gelegen is, naar de volgende regelen plaats.

I. De vestiging der opmerkzaamheid op de voorwerpen der uitwendige en inwendige waarneming, alsmede de ernstige bezigheid met nuttige plannen en oogmerken voor de wezenlijke wereld, zijn beletselen van een levendig spel der verbeeldingskracht. Dit spel ontstaat eerst, wanneer de gewaarwordingen flaauw en onbepaald zijn, of voor den geest weinig belangrijks hebben, en voorts in de eenzaamheid, in de donkerheid, en na eene uitputting van het zinnelijk kenvermogen. Wanneer sterke gewaarwordingen levendige geliefkoosde beel-

Digitized by Google

den der verbeeldingskracht opwekken, dan onderstelt dit reeds zekere ziekelijkheid der ziel.

II. Alle uitwendige en inwendige gewaarwordingen leveren, wel is waar, aan de verbeeldingskracht stof tot hare voortbrengselen op; maar zij kan de eerste met veel meer gemak en getrouwheid afbeelden, dan de laatste. Van het uitwendige kan echter alleen datgene, wat door het gezigt en gehoor ter onzer kennis gekomen is, met eene bijzondere levendigheid door haar voorgesteld worden, waarvan de oorzaak in den volgenden regel gelegen is.

III. Hoe klaarder, duidelijker en belangrijker eene aanschouwing geweest is, of hoe dieper zij zich, door dat zij dikwerf aanwezig was, den geest, als ware het, ingeprent heeft, des te getrouwer en levendiger beelden kan ook de verbeeldingskracht van het voorwerp derzelve voortbrengen. Scherpziende en scherphoorende menschen overtreffen, in het voortbrengen van beelden van kleuren en toonen, zulken, die dit niet zijn, en wat iemand vaak waargenomen heeft, dat levert de meeste stof op tot de verdichtselen zijner verbeeldingskracht.

IV. Hoe korter tijd er tusschen de aanschouwing eens voorwerps en de voortbrenging van deszelfs beeldtenis verloopen is, des te gemakkelijker valt het der verbeeldingskracht, aan deze beeldtenis getrouwheid en levendigheid bij te zetten. Blind gewordene menschen zijn, wanneer hunne blindheid eenige jaren geduurd heeft, niet meer in staat, om zich kleuren voor te stellen, en zij droomen ook niet meer van geverwde dingen.

Digitized by Google

§ 73.

Betrekkelijk de wijze, hoe de beelden der verbeeldingskracht zoowel op gewaarwordingen, als ook op beelden van derzelver voorwerpen *volgen*, heeft men reeds lang twee regelen opgemerkt, waardoor die volgorde bepaald, en eene verbindtenis van bijzonderen aard tusschen de gewaarwordingen en zekere beelden der verbeeldingskracht, of alleen tusschen deze laatste, voortgebragt wordt. Deze regelen heeft men *wetten van de aaneenschakeling* (*associatie*) *der denkbeelden* genoemd. De éène is de wet der *gelijktijdigheid* (der *nabuurschap*, den *coëxistentie*, des *subjectiven zamenhangs*), de andere de wet der *gelijkvormigheid* (der *verwantschap*, der *affiniteit*, des *objectiven zamenhangs*).

Naar de wet der gelijktijdigheid volgen op gewaarwordingen en voorstellingen, de beelden van zulke dingen, welke met de voorwerpen dier gewaarwordingen en voorstellingen in de ruimte bij elkander, of in den tijd te gelijk of kort na elkander, waargenomen zijn. Naardien echter de verbeeldingskracht ook hare eigene voortbrengselen vernieuwt, zoo kan tusschen deze voortbrengselen een verband, overeenkomstig met de wet der gelijktijdigheid, ontstaan, al is de volgorde derzelven oorspronkelijk door deze wet niet bepaald geweest. De daardoor te weeg gebragte zamenvoeging der voorstellingen is, vergeleken bij die, welke door de andere wet voortgebragt wordt, de duurzaamste, en er wordt eene groote inspanning vereischt, om dezelve weder te verbreken, vooral wanneer zij dikwijls plaats gehad heeft. Overigens is in deze wet ook de reden gelegen, waarom de volgorde in de verdicht-

Digitized by Google

zelen der verbeeldingskracht, ook zonder den invloed van een bepaald voornemen, zoo zeer overeenstemt met de orde der dingen in de wezenlijke wereld.

Volgens de wet der gelijkvormigheid volgen op gewaarwordingen en voorstellingen, de beelden van zulke dingen, welke met derzelver voorwerpen vele eigenschappen gemeen hebben. Deze eigenschappen kunnen inwendige of uitwendige, wezenlijke of toevallige zijn, en van daar, dat, ingevolge deze wet, ook wel beelden van zoodanige dingen zich aan elkander hechten, die slechts in opzigt tot de wijze, hoe zij de ziel aandeden, namelijk aangenaam of onaangenaam, sterk of zwak, gelijkvormigheid met elkander hebben. Maar dit staat klaarblijkelijk in verband met den invloed des verstands, hetwelk de dingen vergelijkt en alzoo derzelver gelijkvormigheid opmerkt, op de verbeeldingskracht; weshalve ook de beschaving van verstand bij eenen mensch er veel aan toebrengt, dat bij hem de volgorde der beelden in de verbeeldingskracht hoofdzakelijk door de wet der gelijkvormigheid bepaald wordt.

De volgorde der beelden in de verbeeldingskracht naar de zoo genoemde *wet der tegenstelling* is, in de meeste gevallen, eene zamenvoeging, welke door den invloed van het navorschende verstand, of van de overhelling des harten tot zekere gewaarwordingen, op de volgorde naar de wet der gelijktijdigheid bepaald wordt. Zij ontstaat namelijk hoofdzakelijk daardoor, dat men dingen, door middel der vergelijking met hun tegendeel, tracht op te helderen, en dat men zich van onaangename gewaarwordingen zoekt te ontslaan door de voorstelling van vervrolijkende voorwerpen.

Van de aaneenschakelingen der voorstellingen moeten de zamenvoegingen van zoodanige werkzaamheden en bewegingen der zenuwen in de willekeurige bewegingswerktuigen, welke in eene zekere volgorde dikwerf plaats gehad hebben, onderscheiden worden. Deze bevorderen zeer de bekwaamheid in kunsten en werktuigkundige ondernemingen, en schijnen somtijds erfelijk te kunnen worden. TREVIRANUS *Biologie*, B. V. bl. 368.

§ 74.

De wetten van de aaneenschakeling der denkbeelden verspreiden, wel is waar, over de volgorde van de beelden der verbeeldingskracht veel licht. Maar zij verklaren niet elke rigting, welke de aandrift tot het openbaren dezer kracht werkelijk ontvangt. Want beide wetten beperken immers elkander in opzigt tot haren invloed op die volgorde, naardien die dingen, welke volgens de éénе wet in verband staan, volgens de andere dikwijls geenszins op elkander volgen kunnen. Voorts heeft een ding met tallooze andere dingen gelijkvormigheid. Maar de wet der gelijkvormigheid lost de vraag niet op, waarom de verbeeldingskracht, naar dezelve te werk gaande, in plaats van zekere voorstelling niet veeleer eene andere, niet minder gelijkvormig aan de voorafgegane, voortgebragt heeft. Vervolgens leert ook de ondervinding, dat de gelijkvormigste voorstellingen zich niet altijd aan elkander hechten. En is bovendien de verbeeldingskracht onder den invloed des verstands werkzaam geweest, dan ontstaat onder de door haar voortgebragte voorstellingen en beelden eene orde, welke door de wetten

van de aaneenschakeling der denkbeelden niet alleen bepaald wordt. De dichter beheerscht deze wetten door de kracht zijns geestes en maakt dezelve dienstbaar aan zijne oogmerken.

§ 75.

Van den grooten, nu weldadigen, dan weder nadeeligen invloed van de werkzaamheden der verbeeldingskracht op het geheele zieleleven des menschen overtuigt ons al aanstonds de bijzondere hoedanigheid van dat leven, indien wij er slechts eenigzins acht op slaan.

Zonder verbeeldingskracht zoude namelijk onze kennis, gelijk bij de dieren, zich enkel bij de uitwendige en inwendige gewaarwordingen bepalen, en zoude ons begeervermogen ook nimmer de grenzen der tegenwoordigheid te buiten gaan.

Wijders kan het beeld, hetwelk wij ons van eenig voorwerp volgens bloote beschrijvingen, of volgens eene vroegere aanschouwing van hetzelve, gemaakt hebben, tot de duidelijkheid en naauwkeurigheid van de waarneming des voorwerps veel toebrengen, aangezien wij, door hetzelve, op meerdere eigenschappen dezes voorwerps bij voorraad opmerkzaam gemaakt worden. Dat beeld kan echter ook te weeg brengen, dat wij slechts zoo veel waarnemen, als er van het voorwerp in hetzelve voorgesteld is, of dat wij zelfs datgene, wat slechts in het beeld als eigenschap begrepen is, meenen gewaar te worden. Zoo maakt het ook de verbeeldingskracht, het is waar, door de voorstelling van het gelijkvormige en gelijktijdige, aan het verstand gemakkelijk, het bestendige of de wetten in de

natuur op te sporen. Des niettegenstaande doet zij ook wel eens de gelijkvormigheid tusschen sommige dingen grooter voorkomen, dan zij in der daad is, waardoor eene verkeerde overbrenging der bepalingen van een ding op vele andere ontstaat.

Ook oefenen de voortbrengselen der verbeeldingskracht op de neigingen en pogingen eenen zeer grooten invloed uit. Het algemeene, door het verstand gedacht, moet door haar eerst van eene zinnelijke duidelijkheid voorzien zijn, zal het voornemens opwekken en den wil bestieren. Zelfs de indrukken, welke huisselijke, maatschappelijke en, in het algemeen, gebeurtenissen in de uitwendige wereld op het hart des menschen te weeg brengen, zouden zonder allen invloed op deszelfs pogingen en handelingen blijven, bijaldien de verbeeldingskracht er niet tusschen beide kwame. Maar door dat zij het levendige aangename of onaangename gevoel, hetwelk met de eerste gewaarwording eener zaak gepaard ging, zoodra de gewaarwording weder plaats heeft of die zaak voorgesteld wordt, vernieuwt, ontstaat zekere voortdurende vooringenomenheid met of afkeer van het gewaargeworden voorwerp niet alleen, maar ook met of van al, wat naar hetzelve gelijkt. De eerste liefde, de eerste haat eens menschen heeft dikwerf op deszelfs gansche leven eenen bijna onbegrijpelijken invloed gehad, dewijl deze invloed uit duistere voorstellingen van die liefde of dien haat ontsproot. Uit de werkingen der verbeeldingskracht trekken immers ook alle hartstogten het voedsel, waardoor zij groot en sterk worden, en hij, die zich van onze verbeeldingskracht meester maakt, heeft ons in zijne magt.

Eindelijk is het ook de verbeeldingskracht, waaruit verreweg het grootste gedeelte van de genoegens

en de smarten onzes levens zijnen oorsprong neemt. Door ons namelijk, door hare verdichtselen, in eene betere wereld, dan de wezenlijke is, te verplaatsen, door ons in de toekomst de grootste genoegens te beloven, en door ons aan de omstandigheden van andere menschen aandeel te doen nemen, brengt zij ons genietingen aan, welke wij zonder haar geheel zouden missen. En de genietingen, uit andere bronnen voortvloeijende, worden door haar vermenigvuldigd (doordien wij ons dezelve, door haar toedoen, reeds bij voorraad verschaffen, en van achteren vernieuwen), of door de betrekkingen, waarin zij het voorwerp derzelve voorstelt, verhoogd. Maar zij kan óok het leven verbitteren, alle genot der vermakelijkheden, door de voorstellingen van de grootheid der onheilen in hetzelve, beletten, eene bestendige vrees en eene geheel ongegronde bekommering met betrekking tot de toekomst verwekken, kleine onaangenaamheden vergrooten, en aan een geheel onschadelijk, ja zelfs aan een nuttig ding, de gedaante geven van het grootste kwaad.

Door de groote verwachting, betrekkelijk het genot eener zaak te voren verwekt, wordt dat genot zeer verminderd, dewijl het aan de verwachting niet beantwoordt.

Het zien met de oogen des ligchaams is doorgaans veel minder belangrijk of gevaarlijk, dan het zien met de oogen der verbeeldingskracht.

§ 76.

Aan niemand ontbreekt de verbeeldingskracht geheel. Zij werkt ook zeer vroeg, zoowel enkel herhalende, als ook de beelden der gewaargewordene voorwerpen op velerlei wijzen veranderende, waaruit de eerste openbaringen van de werkdadigheid des geestes bestaan. Maar met opzigt tot de dingen, welke zij voorstelt, hebben, naar den inhoud, en ook naar de volkomenheid, groote verscheidenheden onder de menschen plaats. Krachtens hare natuur en wetten schikken zich namelijk hare voortbrengselen, zoo wat de stof, als ook wat den vorm derzelven aangaat, naar de uitwendige en inwendige wereld, welke elk mensch vóór zich heeft. Want ofschoon zij, productief werkende, door niets schijnt gebonden te zijn, zoo hebben nogtans de gedaanten der dingen, welke zij alsdan voorstelt, met de vormen, die ons de natuur voorhoudt, altijd zekere gelijkvormigheid. Maar wat de volkomenheid betreft, voor welke de verbeeldingskracht vatbaar is, daartoe behoort *gemakkelijkheid*, *getrouwheid* en *levendigheid*. Dat nu daartoe bij alle menschen een gelijke aanleg bestaan zoude, kan bezwaarlijk bewezen worden. Buiten twijfel echter hangen die volkomenheden ook daarvan af, dat men de verbeeldingskracht dikwerf en op velerlei wijzen opzettelijk bezig houde. En dit zal altoos wel gelukken, wanneer wij het beproeven op een voorwerp, hetwelk belangrijk voor ons is, en hetwelk bij de aanschouwing naauwkeurig waargenomen was. Hij, die alles met onverschilligheid en oppervlakkig beschouwt, kan zich ook niets levendig voorstellen.

Digitized by Google

De natuur, welke den mensch van zijne kindschheid af omringt, benevens al, wat hij daarin geniet en lijdt, is het, waardoor zijne verbeeldingskracht bevrucht, of, als ware het, op zekeren toon gestemd wordt. De verscheidenheid der verdichtselen over de zinnelijke en bovenzinnelijke wereld, welke bij geheele volken voorkomen, staat in verband met de landstreek, die zij bewonen, en met de werkzaamheden en gevaren, welke met hunne leefwijs gepaard gaan. De aanblik van groote en vruchtbare vlakten, versierd met boomen en bloemen, en welker schoonheid nog verhoogd wordt door eenen helderen hemel, voorziet de verbeeldingskracht van geheel andere stoffen en vormen, dan de aanblik van onvruchtbare heiden, van zandwoestijnen, gebergten, onafgebrokene bosschen, ijsvelden, van wolken en nevelen, die den hemel slechts zeldzaam doen zigtbaar worden.

Zullen de beelden der verbeeldingskracht geene ongerijmdheden bevatten, dan moeten zij eene of andere zamenstelling in de natuur, als voorbeeld, tot grondslag hebben. Voor een wezen, met verstand begaafd, is b. v. wanneer hetzelve zal worden voorgesteld als van een ligchaam voorzien zijnde, geene andere gedaante geschikt, dan die des menschelijken ligchaams.

§ 77.

Dewijl de werking der verbeeldingskracht reeds zeer vroeg aanvangt, en in den beginne alleen door de zinnelijkheid bepaald wordt, verkrijgt zij ligtelijk eene sterkte, die voor de heerschappij, welke verstand en rede in den mensch behooren

uit te oefenen, zeer nadeelig wordt. Het is derhalve van groot belang, hare werkzaamheid te kunnen beperken, en dit vermogen heeft zoo lang plaats, als ziel en ligchaam in een' gezonden toestand verkeeren. Ja, al is reeds het voortbrengen van zekere beelden tot gewoonte geworden, dan kan nog, door het gebruik der volgende middelen, het ontstaan, of althans de gevaarlijke levendigheid derzelven, voorgekomen worden.

Het zijn, bij elken mensch, altijd slechts beelden van eenen bijzonderen inhoud, welke eene sterkte bezitten, nadeelig voor zijne zelfbeheersching, en zij erlangen deze sterkte eerst onder bijzondere omstandigheden en na voorafgegane aanleidingen. Verandert men de omstandigheden, en vermijdt men, wat tot een gevaarlijk beeld aanleiding gegeven heeft, dan kan, door de opmerkzaamheid op andere voor ons belangrijke voorwerpen te vestigen, het gevaarlijke beeld uit het bewustzijn verwijderd worden. In den mensch, die zich ijverig onledig houdt met het ten uitvoer brengen van groote ontwerpen, kan de verbeeldingskracht geene heerschappij verkrijgen, nadeelig voor de rede, en, door den zin voor waarheid en kennis aan te kweeken, wordt aan hare beelden veel van het bekoorlijke ontnomen, hetwelk zij voor den zeer zinnelijken mensch hebben. En al wordt ook daardoor het ontstaan derzelven, dewijl dit mede van ligchamelijke oorzaken afhangt, niet altijd voorgekomen, dan wordt hun nogtans de invloed op de neigingen ontnomen, welke te onwederstaanbaarder wordt, naar mate die beelden langer in hunne levendigheid voortduren.

Zoodra er eene overhelling tot gevaarlijke beelden bestaat, moet elke toestand eener levendige

Digitized by Google

werkzaamheid der verbeeldingskracht ontweken worden; want in zoodanigen toestand gaat zij ligtelijk op die gevaarlijke lievelingsbeelden over, ook dan, wanneer zij aanvankelijk met iets anders bezig was.

Eindelijk kan men zich ook van de wetten betreffende de aaneenschakeling der denkbeelden bedienen, om gevaarlijke beelden onschadelijk te maken, of deze beelden zelfs in zulke te veranderen, welke aan de uitvoering van voornemens, die met de rede overeenstemmen, mede bevorderlijk zijn. Heeft men zich namelijk de voorwerpen dier beelden van hunne nadeelige zijde dikwerf voorgesteld of aanschouwelijk gemaakt, dan zullen die beelden ook met zoodanige voorstellingen gepaard gaan, welke hun den gevaarlijken invloed op de driften ontnemen.

Den grooten en gewigtigen invloed der verbeeldingskracht op het geheele zieleleven des menschen heeft men, in de jongste tijden, hoe langer zoo meer ingezien, en dit heeft tot diepere en volledigere navorschingen van de natuur en de menigvuldigheid harer werkingen geleid. Van de bijzondere schriften daarover verdienen de volgende hier nog vermeld te worden: MEISTER, *über die Einbildungskraft*, 1778. MURATORI, *über die Einbildungskraft, mit Zusätzen von* RICHERZ. II. 1785. MAASZ, *Versuch über die Einbildungskraft*, 1792.

§ 78.

Hebben er van de tegenwoordige uitwendige dingen of inwendige gesteldheden reeds vroeger gewaarwordingen in ons plaats gehad, dan vertoont

Digitized by Google

zich het bewustzijn daarvan of van zelve, of het kan door onzen wil voortgebragt worden. In het eerste geval *herinneren* wij ons eenen voormaligen toestand onzes zielelevens, in het laatste *bezinnen* wij ons daarop. Wij kunnen echter ook al, wat vroeger tot onze kennis gekomen is, al staat hetgeen als tegenwoordig waargenomen wordt, of hetgeen wij juist nu denken, daarmede in geen verband, opzettelijk weder in het bewustzijn teruggroepen. Dit wordt bewerkt door het *geheugen*. Hetzelve bevordert de vernieuwing der kennis van zulke dingen, waarvan wij reeds te voren kennis bezaten, doch van welke kennis wij ons eenen langeren of korteren tijd niet bewust geweest zijn, door een voorstellen, hetwelk, wegens de betrekking op eene kennis, die men reeds gehad heeft, ook een denken genoemd wordt.

Met de verbeeldingskracht is het herinneringsvermogen, deels door voorwaarden, welke tot de werkzaamheid van beide noodig zijn (§ 84.), deels daardoor, dat de volgorde der voorstellingen in dezelve van dezelfde wetten afhangen (§ 75.), naauw verwant. Maar de werkzaamheid der herinneringskracht is van grooteren omvang; want zij betreft ook de verstandsbegrippen, welke door aftrekking ontstaan zijn. Voorts maakt deze werkzaamheid, reeds naar haar wezen, eene soort van denken uit, of zij vereischt vergelijking. Zij staat alzoo met het verstand in betrekking, en wordt ook door het gebruik der spraak zeer ondersteund; terwijl daarentegen bij het werken der verbeeldingskracht de medewerkzaamheid des verstands ontbreken kan.

Digitized by Google

§ 79.

Het geheugen en de herinnering zijn ter beschaving van den menschelijken geest onontbeerlijk; want zij zijn de voorwaarde van alle werkzaamheid der verbeeldingskracht en van vele der gewigtigste uitoefeningen des verstands. Ook behooren zij tot de meest bewonderenswaardige inrigtingen onzes zielelevens. Wat namelijk dikwerf langen tijd in het donkere der bewusteloosheid verborgen gelegen heeft, wordt, door dezelve, weder aan het daglicht des bewustzijns gebragt.

Hoogst merkwaardig is echter ook, dat de herinneringen der verledene gebeurtenissen onzes levens en van zoodanige kundigheden, welke wij ons door waarneming, nadenken en door middel der onderrigtingen van andere menschen, verworven hebben, de grootste zekerheid bezitten. Een naar het ligchaam gezond mensch laat zich deze zekerheid even min betwisten, als de zekerheid des bewustzijns van zich zelven; en daarvan is de grond gelegen in den zamenhang der herinneringen met het zelfbewustzijn. Het zelfbewustzijn bepaalt zich namelijk niet bij den tegenwoordigen toestand van ons *ik*, veel min slechts bij die hoedanigheid van ons *ik*, volgens welke hetzelve het middelpunt van alle erkennen en willen uitmaakt, maar het behelst tevens deszelfs bijzondere bepalingen door de vroegere omstandigheden, waarin hetzelve zich lijdende of werkdadig bevonden heeft (§ 19.). De herinnering des verledenen en der reeds verkregene kundigheden is derhalve aan te merken als eene opheldering der voormalige gesteldheden van ons *ik*, welke opheldering nu door het bewustzijn van het tegen-

Digitized by Google

woordige veroorzaakt, dan weder opzettelijk door ons voortgebragt wordt. Men zoude derhalve ook kunnen zeggen: herinneringen zijn eigenlijk slechts versterkingen van dat bewustzijn van voormalige bestanddeelen onzes zielelevens, welk bewustzijn, wel is waar, in het *ik*, gedurende het waken, altijd mede voorhanden is, maar zwak, verward en grootendeels in zeker duister gehuld. De duidelijke herinnering omvat evenwel het verledene onzes zielelevens nooit geheel, maar zij behelst er slechts enkele deelen van.

§ 80.

Al verder hebben wij aan de herinnering, en wel aan haar alleen, de kennis van den *tijd*, waarin alle voortduring en verandering der voorwerpen in de uitwendige wereld en in ons binnenste plaats heeft, bij gevolg de kennis van zeer belangrijke hoedanigheden van hetgeen aanwezig is, te danken. Voortduring en verandering bestaan namelijk uit een opvolgen op elkander, en dit is slechts in den tijd mogelijk, gelijk het bestaan buiten elkander alleen in de ruimte plaats grijpen kan. Het gelijktijdig bestaan van onderscheidene dingen wordt, wel is waar, ook op den tijd betrekkelijk gemaakt. Maar wanneer men zegt, dat zekere dingen te gelijker tijd bestaan of gebeurd zijn, dan wordt daardoor alleen ontkend, dat zij elkander opgevolgd zijn, of op onderscheidene tijden bestaan of voorgevallen zijn. En, wanneer wij meerdere ligchamen als tegenwoordig zien, of meerdere klanken te gelijk vernemen, dan komt daarin niets van zoodanige betrekkingen der ligchamen en der klanken tot elkander voor,

Digitized by Google

welke de aanneming van den tijd noodzakelijk maken. Alleen het opvolgen op elkander kondigt derhalve een bestaan in den tijd aan. In geval ons dus de herinnering van het verledene ontbrak, dan zoude ons ook alle kennis van den tijd ontbreken. Zullen wij b. v. weten, dat een ligchaam zich van de éénе plaats naar de andere beweegt, hetgeen in den tijd geschiedt, dan moet met de waarneming van hetzelve op de plaats, waar wij het thans zien, de herinnering gepaard gaan, dat het te voren op eene andere plaats voorhanden was. Zoo is het ook gelegen met de gesteldheden binnen ons. Indien, bij het bewustzijn van onzen tegenwoordigen toestand, de herinnering van eenen anderen toestand, die dezen voorafging, ontbrak, dan ware de eerste voor ons niet in den tijd voorhanden. Gelijk nu uit de kennis van het buiten elkander bestaan der dingen de voorstelling van de ruimte gevormd is, zoo is ook uit de kennis van het na elkander bestaan de voorstelling van den tijd geboren.

De opgave, in dezen § vervat, betreffende de wijze, hoe de mensch tot de kennis van den tijd geraakt, is even zeer strijdig met de leer der Kantiaansche school nopens dit onderwerp, als de boven (§ § 53, 54.) vermelde theorie over de kennis door de zinnelijke gewaarwordingen, de Kantiaansche leer van de ruimte wederspreekt. En geen wonder. Immers hetgeen wij over den oorsprong der kennis van ruimte en tijd gezegd hebben, daartoe zijn wij gekomen langs den weg van de regelen eens natuurkundigen onderzoeks. Kant daarentegen gaat, in de leer van ruimte en tijd, van de onderstelling uit, dat er in de menschelijke kennis noodzakelijke

Digitized by Google

sijnthetische oordeelvellingen bestaan; doch waarin hij dwaalt, gelijk ik uit de grondwetten van de verbindtenis der voorstellingen door het verstand, in *Kritik der theoretischen Philosophie*, B. II. bl. 141. vlgg. aangetoond heb, en waartegen ook tot nog toe niets van eenig belang ingebragt is. Den waarheidsgrond intusschen, benoodigd voor die oordeelvellingen, bepaalde KANT als overeenkomstig met den waarheidsgrond der toevallige sijnthetische oordeelvellingen. Want, dewijl de grond dezer oordeelvellingen in de empirische aanschouwing gegeven is, zoo stelde hij vast, dat er ook eene reine of *a priori* aanwezige aanschouwing in de zinnelijkheid zijn moest, welke de verbindtenis des praedicaats met een, naar den inhoud, van hetzelve geheel verschillend subject noodzakelijk maakte. Deze aanschouwing meende hij in de voorstellingen van hetgeen in tijd en ruimte voorhanden is, gevonden te hebben, en daaruit de noodzakelijk geldende kracht der axiomata in de wis- en rekenkunde, welke hij grootendeels noodzakelijke sijnthetische oordeelvellingen noemt, te kunnen afleiden. De betrekking dier voorstellingen tot de dingen buiten ons en tot de veranderingen binnen ons bepaalde hij echter zoo, dat zij de vormen der uitwendige en inwendige waarneming uitmaakten. Daardoor verkregen 's mans leerstellingen aangaande de uitwendige en inwendige zinnelijkheid zekere overeenstemming, terwijl zij, door de gevolgtrekkingen uit dezelve ten aanzien van de waardij der menschelijke kennis van het wezenlijke in de natuur, een grondslag werden van het stelsel des bovenzinnelijken idealismus. Maar op den weg, door KANT ingeslagen, kon hij onmogelijk tot de waarheid komen, en zijne groote begaafdheid in de bespiegelende wijsbegeerte was niet in staat, den misslag weder goed te maken, dien hij, in de methode van de door hem

gedane navorsching over de bronnen der menschelijke kennis, begaan had. Onze kennis door de zinnen is in vele opzigten geheel anders gesteld, dan zij zijn moest, indien de Kantiaansche theorie van de ruimte en den tijd waarheid behelsde. Volgens deze theorie is namelijk de ruimte met hare drie afmetingen de vorm van al, wat door den uitwendigen zin gekend wordt. Maar het woord *vorm*, hetwelk bij de wijsgeeren velerlei beteekenissen heeft, bezigt KANT in den zin der redeneerkundigen. Ware nu de ruimte zoodanig een vorm, dan moest ook al, wat als iets uitwendigs waargenomen wordt, door ons gekend worden als voorzien zijnde van de drie afmetingen. Echter komen deze drie afmetingen niet voor in eenen smaak, reuk of toon, ofschoon dezelve als iets uitwendigs waargenomen zijn. En bij de dingen, die wij zien, worden er slechts twee aangetroffen, namelijk breedte en lengte. Slechts hetgeen wij met de hand omvatten, en ons ligchaam, hetwelk wij door het gevoel kennen, benevens deszelfs deelen, worden altijd gekend als voorzien zijnde van de drie afmetingen. Maar dat de stelling van eenen inwendigen zin uit het misbruik van het woord *zin* ontstaan is, is reeds boven (§ 21.) aangewezen. De tijd kan derhalve ook den vorm van den inwendigen zin niet uitmaken, en de herinnering, door welke wij allereerst van een zijn na elkander en van den tijd, waarin dit plaats heeft, iets weten, is ook geen vorm van zekere kennis.

§ 81.

De herinnering eener voormalige kennis zoude, naar het schijnt, niet mogelijk zijn, indien deze kennis

Digitized by Google

niet op eenigerlei wijze in ons voortgeduurd hadde. Datgene, waardoor men wil, dat zoodanige voortduring bewerkt wordt, heeft men ook het *geheugen* genoemd. Sommigen stelden zich het geheugen voor als eene soort van bergplaats, waarin gereede voorstellingen van hetgeen in het bewustzijn voorgekomen is, tot een toekomstig gebruik bewaard wierden; terwijl zij, te dien einde, bijzondere in de hersenen voortdurende indrukken aannamen, welke zij stoffelijke denkbeelden noemden, en niet alleen de werkzaamheid des herinneringsvermogens, maar ook de wetten, welke daarop betrekking hebben, uit de hoedanigheid en den zamenhang dier indrukken trachtten af te leiden. Dat evenwel deze verklaring van de natuur des geheugens te eenenmale onbruikbaar is, is reeds voldoende bewezen (*). Wat echter de ondervinding aangaat, dat zekere ziekten, zekere beschadigingen der hersenen, vooral door sterke slagen en stooten op het achterhoofd, en ook het nuttigen van sommige dingen, den nadeeligsten invloed op het geheugen uitoefenen (†), dezelve zet aan de stelling, dat de grond des geheugens in de hersenen gelegen zij, nog geene zekerheid bij. Men kan namelijk ook het in elk mensch bijzonder bepaalde bewustzijn, en een vermogen van het *ik*, om de duister gewordene voormalige gesteldheden zijns zielelevens weder tot een duidelijk bewustzijn terug te voeren (§ 79.), tot grondslag van het geheugen maken; maar de openbaring dezes vermogens kan men zich, gelijk elke soort des bewustzijns, voorstellen als voorwaardelijk gegrond in eenen bijzonderen toestand der hersenen met betrekking tot de organische levenswerkzaamheid van zekere deelen derzelven (§ 28.). En deze voorstelling van het geheugen is ten minste

met alle verschijnselen van deszelfs sterkte, zwakte en verlies, overeen te brengen. Want naardien b. v. een goed geheugen niet op alles, wat in het bewustzijn voorhanden geweest is, maar alleen op sommige deelen daarvan, betrekking heeft (§ 83.), zoo mag de kracht, die de grondslag van hetzelve is, gelijk ook die der herinnering, welke de tot het bewustzijn geraakte openbaring der eerstgenoemde uitmaakt, niet voor eene van de overige krachten des geestes verschillende kracht gehouden worden. Integendeel moet zij slechts aangemerkt worden als eene met deze krachten wezenlijk verbondene aandrift, om het voortbrengsel harer werkzaamheid te bewaren en, ingevolge zekere daartoe gegevene aanleidingen, weder tot het bewustzijn te brengen; weshalve de sterkte dezer aandrift zich ook mede schikt naar de sterkte der eerste openbaring der krachten.

(*) REIMARUS, *über die Unmöglichkeit bleibender örtlicher Gedächtnisseindrücke*, *Hamburg*, 1812. Dat de verschijnselen, welke bij het gedeeltelijk vergeten voorkomen, met de theorie over deze indrukken niet overeen te brengen zijn, zal in § 87. nog opzettelijk aangetoond worden.

(†) Voorbeelden van het verlies des geheugens door ziekten zijn te vinden in HALLER'S *Elementa physiologiae*, T. V. bl. 539.

§ 82.

Een volslagen gemis van het geheugen heeft bij geen' volwassen mensch plaats. Hetzelve is echter bij onderscheidene menschen in eene zeer verschillende mate werkzaam. Een goed geheugen wordt

aan hem toegekend, die al, wat hij leeren en zijnen geest, als ware het, inprenten wil, al is dit van grooten omvang, zich gemakkelijk eigen maakt, hetzelve lang onthoudt en terstond, naar verkiezing, zonder zekere bestanddeelen weg te laten en zonder iets te veranderen (als onbeschadigd), tot de herinnering brengen kan. De hoedanigheid van een goed geheugen, in de laatste plaats vermeld, bevordert niet slechts het gebruikmaken van de reeds verkregene kennis tot het vormen van nieuwe inzigten, maar ook het opvolgen der aangenome praktische beginselen en het ten uitvoer brengen onzer voornemens.

Wat wij het geheugen noemen, vertoont zich, benevens het vermogen van het gevoel des ligchaams en van de kennis door de zinnen, in de dieren het meest. Zonder hetzelve zouden vele dieren volstrekt niet kunnen leven, en b. v. hunne nesten en holen niet weder vinden. Maar bij de dieren werkt het geheugen op eene wijze, welke uit het menschelijk geheugen in geenen deele kan verklaard worden, gelijk met de bij het geval is, wanneer zij haren korf weder vindt, van welken zij zich, ter inzameling van den honig, ver verwijderd had. Ook de mensch zoude zonder geheugen niet kunnen leven. Dan, bij hem bepalen zich deszelfs verrigtingen niet bij het zelfbehoud, maar zij maken tevens de voorwaarde uit van de werkzaamheid des verstands.

§ 83.

Evenwel zijn de hoedanigheden, tot een goed geheugen benoodigd, zelden vereenigd voorhanden.

Digitized by Google

Wie iets gemakkelijk in het geheugen brengen kan, is doorgaans ongeschikt, om hetzelve daarin lang te bewaren. Vooral echter verdient opgemerkt te worden, dat de uitstekende deugdelijkheid des geheugens en des herinneringsvermogens zich nooit tot alle soorten van kennis uitstrekt, maar dat dezelve steeds in verband staat met de bijzondere begaafdheden des menschen. Menigeen, die in staat is, eene lange reeks van muzijktoonen te bewaren, en dezelve met de meeste getrouwheid in het geheugen terug te roepen, heeft dikwerf voor andere dingen een zeer slecht geheugen. Bijzonder leert de ondervinding, dat zij, wier geheugen uitmunt ten aanzien van het zinnelijke en van het onthouden van namen en getallen, voor de kennis door het verstand en de rede doorgaans niet dan een slecht geheugen bezitten. Men heeft derhalve ook onderscheid gemaakt tusschen het *woord-* of *teekengeheugen* en het *zaakgeheugen*, en deze onderscheiding moet vooral in het oog gehouden worden bij de beantwoording der vraag, of een goed geheugen het kenmerk van een' goeden kop zij.

De meeste voorbeelden van eene buitengewone sterkte des natuurlijken geheugens, verzameld door QUINTILIANUS, *Instit. orator.*, L. XI. C. 2., GESNER, in *Chrestomathia Pliniana*, Sect. XII—XIV. en RICHERZ, in de bijvoegselen tot MURATORI, *über die Einbildungskraft*, Th. I. bl. 198., betreffen het zoo genoemde woordgeheugen. Met behulp van hetzelve hebben het ook THOMAS FULLER, een negerslaaf in Virginië, en de Engelschman JEDEDJAH BUXTON, tot eene verbazende hoogte in het hoofdrekenen gebragt. De inboorlingen van Amerika

Digitized by Google

kunnen, niettegenstaande hunne overige zwakheid van geest, redevoeringen van zendelingen, welke uren lang geduurd hebben, zonder eenen volzin of een woord te veranderen of weg te laten, weder opzeggen. Dezelfde Amerikanen zijn ook in staat, eenen mensch, na verloop van jaren, onder vele andere bij den eersten aanblik terstond te herkennen, al is hij ook geheel anders gekleed. En eene landstreek, waarin zij eenmaal geweest zijn, beschrijven zij, na langen tijd, met alle daartoe behoorende wegen, heuvels, rivieren en andere bijzonderheden, op het naauwkeurigst.

§ 84.

De wetten, onder welke de werkzaamheid des geheugens en der herinneringskracht staat, zijn de volgende. *Vooreerst.* Beide beginnen dan eerst in eenen bijzonderen graad zich te vertoonen, wanneer de gewaarwordingen door het verstand tot eene naauwkeuriger kennis gevormd zijn, en men zich eene zekere vlugheid in het gebruik der woordenspraak eigen gemaakt heeft. De herinnering strekt zich dan ook nooit verder uit, dan tot het tijdstip, wanneer men deze vlugheid verkreeg. *Ten tweede.* Wat sterk in de zinnen valt (b. v. groote gedaanten, schitterende verschijnselen, een sterk geluid), alsmede het welluidende (b. v. verzen) wordt spoedig in het geheugen opgenomen, lang daarin bewaard, en gemakkelijk in het bewustzijn teruggeroepen. *Ten derde.* Dit is ook toepasselijk op denkbeelden, welke duidelijk gemaakt, en naar de wetten der redeneerkunde gerangschikt zijn. Menschen van eene levendige verbeeldingskracht en een

Digitized by Google

scherp verstand bezitten uit dien hoofde ook altijd een goed geheugen. *Ten vierde.* Al wat belangrijk is (b. v. het nieuwe en zeldzame), en wat op onze geliefkoosde neigingen, op onze plannen in de wereld en op onze eigendommelijkheid (individualiteit) betrekking heeft, wordt gemakkelijk onthouden, en komt als van zelve, tot eene doelmatige herinnering, te voorschijn. *Ten vijfde.* De zamenvoeging der voorstellingen naar de wetten van de aaneenschakeling der denkbeelden (§ 73.) maakt ook de herinnering derzelve gemakkelijker; van daar, dat het van buiten leeren eener reeks van denkbeelden bevorderd wordt door dezelve dikwerf te herhalen, wanneer men zich namelijk daarbij van den inhoud der denkbeelden duidelijk bewust is. *Ten zesde.* De herinnering van hetgeen men zoo even eerst ondervonden of gedacht heeft, is gemakkelijker en getrouwer, dan van hetgeen vóór langen tijd in het bewustzijn aanwezig was. Van dezen regel heeft echter bij den grijsaard eene uitzondering plaats, dewijl, in den hoogen ouderdom, niets meer eenen levendigen indruk op den menschelijken geest maakt.

Dat een mensch zich in de herinnering meer met de onaangename, of met de aangename voorvallen zijns levens bezig houdt, dit hangt van zijne gemoedsgesteldheid af. Over het geheel genomen maken echter nood en rampen eenen dieperen indruk op de ziel, dan vreugde en genietingen, dewijl de eerstgenoemde bekommeringen over het leven verwekken en de krachten oproepen, om aan dezelve weêrstand te bieden. Van daar ook, dat de herinnering derzelven gemakkelijker en levendiger is, dan die der genotene vermaken.

Digitized by Google

§ 85.

Gelijk elke kracht in den mensch, zoo heeft ook die des geheugens en der herinnering behoefte aan oefening, ten einde tot volkomener werkzaamheid te geraken. Deze oefening valt haar intusschen doorgaans reeds met de beschaving der overige takken van het kenvermogen te beurt, en vele menschen bezitten daarom een goed, of zelfs wel een sterk geheugen, bij wier opvoeding ter versterking van hetzelve niets gedaan is. Men kan echter ook, door gepaste oefeningen, deszelfs werking zeer verhoogen. De daarbij op te volgene regelen moeten uit de natuurwetten des geheugens en der herinnering, welke in de voorgaande § opgegeven zijn, afgeleid worden, en zij leveren eene *algemeene geheugenkunst* (*mnemonica*) op, welke een deel der opvoedingskunst uitmaakt, en de natuurlijke ontwikkeling des geheugens zeer ondersteunt. Hoe noodig het heden ten dage zij, van deze kunst gebruik te maken, getuigen de meer en meer toenemende klagten over de zwakheden des geheugens. De *kunst om te memoriseren* maakt een bijzonder deel dier geheugenkunst uit, en heeft ten doel, om het mogelijk te maken, eene naar regelen zamengestelde redevoering van buiten te kunnen opzeggen. Een hoogere graad van de daarbij mogelijke heerschappij des geestes is het, wanneer, gedurende het opzeggen, enkele denkbeelden en woorden verbeterd worden, naar gelang der omstandigheden of ingevingen, welke op datzelfde oogenblik plaats hebben. Het voornaamste middel, om zich deze kunst eigen te maken, is daarin gelegen, dat men de redevoering, bij het van

buiten leeren, altijd naar den inhoud en den zamenhang harer deelen naauwkeurig overdenke, en dat men, gedurende het opzeggen, van zekere belangstelling in het onderwerp en het deel der rede vervuld blijve.

§ 86.

Maar wat de dikwerf zoo hoog geroemde geheugenkunst aangaat, door welke men het mogelijk maken wil, het spoedige en getrouwe onthouden van zeer vele voorstellingen tot eene volkomenheid te brengen, die de gewone maat des geheugens verre te boven gaat; zoo bestaan de middelen, welke te dien einde gebezigd worden, daarin, dat men de dingen, welke het geheugen moeten ingeprent worden, volgens de wetten van de aaneenschakeling der denkbeelden in verband brengt, met bekende en reeds gemakkelijk gewordene voorstellingen. Deze voorstellingen heeten *geheugenbeelden*, en men heeft er zoowel tot het onthouden der stof, als ook tot het onthouden der orde of opvolging voorgeslagen. Tot stofbeelden der namen en woorden dienen wederom namen en woorden, welke, door hunne lettergrepen, gelijkvormigheid met de eerste hebben; en ten aanzien der te onthoudene getallen worden bekende dingen in de natuur gebezigd, welker gedaante met de getalteekenen eenige overeenkomst heeft. Tot beelden der volgorde daarentegen heeft men zich van ruimten bediend (b. v. van de wanden eener kamer en van de deelen eens huizes), of van de bekende volgorde van zekere begrippen (gelijk dezelve b. v. in de topica der ouden gebezigd werden), of eindelijk van de verbindtenis dezer volgorde met

Digitized by Google

gemelde ruimten. De geheugenkunstenaars verzekeren, wel is waar, dat, door het gebruik van zoodanige beelden, ook een zwak geheugen tot eene verwonderlijke sterkte kan gebragt worden. Maar wat zij daardoor bij zich zelven tot stand bragten, heeft nooit datgene overtroffen, wat een zeer goed geheugen ook zonder dergelijke hulpmiddelen vermogt. En het onthouden van een groot aantal geheugenbeelden onderstelt immers reeds een goed geheugen. Ook laat zich ligtelijk bevroeden, dat de geheugenkunst, berustende op het gebruik der geheugenbeelden, aan de ware volkomenheid der herinneringskracht en aan het gebruik des verstands groote afbreuk doen moet. Naardien toch de geheugenbeelden met de voorstellingen, welke zij te binnen brengen moeten, in geenerlei verband voor het verstand staan, zoo gewent het gebruik van zoodanige beelden onvermijdelijk aan een geheel zielloos spel der verbeeldingskracht. Voorts moet, door het menigvuldig gebruik der geheugenbeelden, een mechanisme in de herinnering ontstaan, hetwelk het verlies van alle vrij gebruik dezer kracht, en inzonderheid het verlies der bekwaamheid, om uit den voorraad des geheugens telkens het doelmatige te voorschijn te roepen, ten gevolge heeft. Eindelijk is ook bij de gemelde kunst al, wat de herinneringskracht het meest versterkt en verlevendigt, geheel uit het oog verloren.

De geheugenkunst der ouden, welke CICERO, *de Oratore*, L. II. C. 86—88., de schrijver der boeken *ad Herennium*, L. III. C. 16—24. en QUINTILIANUS I. O. L. XI. C. 2. beschreven hebben, en die denkelijk niet door SIMONIDES CEUS, maar door eenen sophist, ten behoeve van de uitoefening der

welsprekendheid, waarin de sophisten de eerste leermeesters waren, uitgevonden is, had geenszins ten doel, om wonderen des geheugens voort te brengen, maar alleen, om het van buiten leeren en opzeggen eener rede gemakkelijk te maken. Ook beval dezelve slechts zulke middelen aan, die bijna ieder bezigt, om het geheugen te hulp te komen. Maar als het voornaamste dezer middelen werd steeds eene goede en met de wetten des verstands overeenkomstige orde der redevoering geroemd. Eerst in de jongste tijden is men begonnen, van een door het gebruik der geheugenbeelden kunstmatig geoefend geheugen veel ophef te maken, en heeft men dat gebruik als een belangrijk middel der geleerdheid aangeprezen. De nieuwste pogingen, om het geheugen tot de meeste volkomenheid te brengen, zijn vervat in ARETIN's *systematische Anleitung zur Theorie und Praxis der Mnemonik*, 1810. en in de *Mnemonik oder praktische Gedächtnisskunst* (volgens GREG. DE FEINAIGLE), 1811. De zekerheid des berigts van MURETUS aangaande de geheugenwonderen, welke een Corsikaan, met behulp van het kunstmatig verkregen geheugen, zoude gedaan hebben, is reeds door GESNER, in zijne *Chrestomathia Pliniana*, C. XIII. Aanm. 12. getoetst.

§ 87.

De vergeetachtigheid bestaat uit eene zwakheid des vermogens, om iets in het geheugen te bewaren, en tot de herinnering te brengen. Zij heeft in zeer verschillende graden plaats. Daartoe behoort namelijk ook reeds, dat er slechts duistere en onbepaalde herinneringen ontstaan, of dat bij de voor-

stellingen alle bewustheid harer betrekking op reeds beleefde daadzaken ontbreekt, in welk geval zij voor iets nieuws in het bewustzijn gehouden worden. Tegen deze zwakheid der herinneringskracht staat eene andere over, waardoor bloote scheppselen der verbeeldingskracht voor herinneringen uit het verledene leven gehouden worden. Deze komt bij menschen van eene levendige verbeeldingskracht dikwijls voor, en van daar ook, dat dichters doorgaans geene getrouwe geschiedschrijvers zijn. Voornamelijk echter zegt men, dat iets vergeten is, wanneer er eene ongeschiktheid plaats heeft, om hetzelve in het bewustzijn terug te roepen. Evenwel is dezelve geene volstrekte ongeschiktheid, naardien, gelijk bekend is, vele dingen weder tot eene duidelijke herinnering komen, welke langen tijd te eenenmale uit het geheugen schenen verdwenen te zijn.

Veeltijds is de vergeetachtigheid een gevolg van de zwakte aller zielskrachten, weshalve zij bij kinderen, geheel onbeschaafde wilden, bij onnoozelen en kindsch gewordene grijsaards dikwerf gevonden wordt.

De dronkenschap, het onmatig gebruik van sterke dranken, en wellustige uitspattingen verzwakken echter ook het geheugen ongemeen.

De bijzondere bepalingen, welke in de vergeetachtigheid opgemerkt worden, wanneer zij het gevolg van zekere ziekten des ligchaams is, zijn hoogst raadselachtig, en kunnen volstrekt niet overeengebragt worden met hetgeen men over de bijzondere hoedanigheid van de medewerkzaamheid der hersenen bij de verrigtingen des geheugens aangenomen heeft (met de leer van den zenuwgeest en van de stoffelijke denkbeelden). In dit geval

betreft de vergeetachtigheid somtijds slechts zekere deelen van het verledene, of slechts enkele woorden en letteren, of bijzondere bekwaamheden, b. v. van te kunnen schrijven en het geschrevene te lezen, terwijl het vermogen, om het gedrukte te kunnen lezen, nog voortduurt, of slechts een gedeelte eener te voren van buiten geleerde redevoering.

Dat het geheugen en de herinnering van den bijzonderen toestand des werktuigelijken levens in het zenuwstelsel afhangt, blijkt ook uit de daadzaken eener hoogere werkzaamheid derzelven in sommige zenuwziekten, waardoor de zieke in staat was, zich in talen uit te drukken, of eene kennis van zaken te ontwikkelen, welke hij, in vroegere jaren, niet dan zeer gebrekkig geleerd had, en die hij naderhand zelfs te eenenmale uit het geheugen scheen verloren te hebben. Meerdere daadzaken van dien aard zijn door TISSOT, *Traité des nerfs*, Tom. II. P. I. p. 316. *Paris* 1799. en door RUSH, in de *geneeskundige navorschingen en waarnemingen der Zieleziekten* (hoogd. Leipz. 1825.) aangehaald.

Te veel verstrooijing en het gestadige lezen van romans verzwakken het geheugen daarom, omdat men er zich door gewent, alles slechts oppervlakkig te beschouwen en te leeren kennen.

Wanneer het bezinnen op iets niet aanstonds gelukken wil, dan zal het zelden door inspanning, die daarenboven nog het hoofd vermoeit, bevorderd worden. Doelmatiger is het, met andere dingen den geest onledig te houden, en slechts van tijd tot tijd te beproeven zich eene zaak te binnen te brengen, dewijl dit alsdan, volgens de wetten

van de aaneenschakeling der denkbeelden, bevorderd wordt.

De uitvinding der schrijfkunst heeft het gemis van een goed geheugen eenigzins vergoed; weshalve ook, wanneer zij ingevoerd is, het geheugen niet meer zoo veel, als te voren, geoefend wordt. Zal echter het opteekenen tot een middel dienen, om zekere gedachten beter te onthouden, dan moet daarmede een duidelijk bewustzijn van den inhoud der gedachten en van den aanwas, welken onze kennis eener zaak daardoor erlangd heeft, verbonden zijn.

*

Digitized by Google

DERDE ONDERDEEL.

OVER HET VERSTAND EN DE REDE.

§ 88.

Door de woorden *verstand* en *rede* wordt, gelijk door de daarmede overeenkomstige woorden in andere talen (*λόγος*, *νοῦς*, *ratio*, *intellectus*), de geschiktheid aangeduid, in den menschelijken geest gelegen, om in het kennen en handelen eene voortreffelijkheid te bereiken, waardoor de mensch boven het dier uitmunt. Deze geschiktheid heeft men daarom ook het *hooger kenvermogen* genoemd, in onderscheiding van het *lager*, waartoe men het zinnelijk kenvermogen en het geheugen rekent. Maar, waarin bestaat nu de gemelde voortreffelijkheid, en welke verscheidenheden worden in dezelve aangetroffen? Daarover kan alleen eene naauwkeurige waarneming en overweging der menschelijke natuur, voor zoo ver zij in het weten en kunnen tot hoogere beschaving opgeklommen is, het noodige licht verspreiden. Naardien wij nu reeds een hoofdonderscheid in de kennis opgemerkt hebben, als bestaande *of* uit waarnemingen van tegenwoordige dingen, *of* uit bloote voorstellingen van dingen; zoo zullen wij, dit onderscheid in het oog

houdende, vooreerst onderzoeken en bepalen, wat het verstand doet ten aanzien der kennis door het waarnemen, en daarna, wat wij aan hetzelve, met betrekking tot de kennis door het voorstellen, te danken hebben, waardoor tevens deszelfs invloed op de menschelijke pogingen zal opgehelderd worden.

§ 89.

In de waarneming der dingen buiten ons en der afwisseling van den toestand binnen ons is, wel is waar, reeds een bewustzijn der verscheidenheden in die dingen en in dien toestand voorhanden. Voorzeker brengt ook de aangeborene volkomenheid en de oefening der zintuigen veel toe tot de klare en duidelijke kennis van hetgeen buiten ons waargenomen wordt. Des niet te min kan de mensch, door de versterking der opmerkzaamheid op het waargenomene en door het nadenken daarover, deze kennis tot eene meerdere bepaaldheid brengen (men vergel. § 56.). Daardoor ontstaat namelijk eene kennis van het onderscheid der deelen in het waargenomene van elkander, voorts eene kennis van de betrekking der bijzondere deelen tot het geheel, eindelijk eene kennis van de betrekking, waarin dit geheel tot andere dingen staat, in opzigt tot zijne gelijkvormigheden aan, of tot zijne verscheidenheden van dezelve. De kennis van het bewerktuigde en van deszelfs onderscheid van het niet bewerktuigde vereischt een nadenken over het eerstgenoemde, over de betrekking van deszelfs deelen tot elkander, en ook over de hoedanigheid van deszelfs levensopenbaringen; en die kennis zoude zonder dit nadenken nimmer tot stand gekomen zijn. Met

een geoefend verstand kunnen betere en naauwkeuriger waarnemingen in het werk gesteld worden, bijaldien zwakte en stompheid der zinnen zulks niet beletten, dan met een ongeoefend. En, hoe groot dan ook de naauwkeurigheid van de waarnemingen der dieren zij, het is nogtans buiten kijf, dat de mensch dezelve te dien opzigte ver te boven gaat,

Dat wij het veelvoudige, in de waarneming eens uitwendigen voorwerps begrepen, erkennen als tot een geheel verbonden, is niet af te leiden uit eene werkzaamheid des verstands, met die waarneming gepaard gaande, gelijk KANT gedaan heeft, ten einde de catagoriën betrekkelijk te maken op het ontstaan der zinnelijke kennis van voorwerpen. In eenen mensch, een huis, eenen boom enz., die wij gezien hebben, vormen derzelver deelen een geheel van eene bijzondere gedaante en grootte; want anders zouden zij immers niet reeds, door middel van de gewaarwording derzelven, van andere dingen onderscheiden worden. En, dat het veelvoudige in eene waarneming verbonden is, moeten wij zelfs bij die dieren vaststellen, welke in de zinnelijke kennis den mensch nabij komen. Of zou welligt een dier het andere, waarvan het leeft (b. v. eene veldrat, die eerst de vleugels der gevangene vogelen vermorselt, ten einde zij haar, alvorens zij begint dezelve te verteren, niet ontsnappen), of de hond zijnen meester niet als een geheel kennen?

Hoe veel het gebruik des verstands tot de naauwkeurigheid en duidelijkheid der waarnemingen toebrengt, bewijst ook reeds de grootere volmaaktheid der kennis door één der zinnen, wanneer een andere ontbreekt

(§ 57.), en de in dit opzigt zeer leerzame waarneming van den schotschen blind- en doofgeboren knaap, *History of* JAMES MITCHEL, *a boy born blind and deaf, by* J. WARDROP, *Lond.* 1815. en *Some accounts of a boy born blind and deaf, by* D. STEWART, in de *Transactions of the royal society of Edinburgh*, Vol. VII.

§ 90.

Wijders heeft men de kennis van die betrekking der dingen in de natuur tot elkander, volgens welke het éene de oorzaak van het ontstaan des anderen, of van zekere veranderingen in een ander uitmaakt, altijd ook aan het verstand toegeschreven, als aan een vermogen, waardoor de mensch de dieren overtreft. Dewijl namelijk den mensch de natuurlijke aandrift (het instinct) ontbreekt, zoo is hem in de plaats daarvan dat vermogen, als eene vergoeding, verleend, waardoor hij in staat gesteld is, om zich de dingen te vervaardigen, welke tot onderhoud en tot verbetering zijns aanzijns nuttig en noodig zijn. Want de vervaardiging dezer dingen geschiedt altijd naar het denken eens oorzakelijken verbands tusschen hetgeen men dikwerf op elkander volgende waargenomen heeft, doch welk denken in den beginne slechts duister is. Heeft de mensch echter, door het erlangen der veiligheid en der gemakken des levens, tijd gewonnen, om zijn nadenken te vestigen op de hem omringende wereld, dan wordt dit nadenken in het bijzonder toegewijd aan de nasporing van het oorzakelijk verband der dingen, en daardoor ontstaat alsdan dat gedeelte onzer kennis van de dingen in de natuur,

Digitized by Google

hetwelk daarom altijd het hoogst geschat wordt, omdat het ons eene zekere heerschappij over de natuur verleent, zoodat wij haar noodzaken kunnen, om aan onze behoeften en wenschen te beantwoorden.

§ 91.

Het denken eener oorzaak van iets neemt eerst dan in den menschelijken geest eenen aanvang, wanneer men het bestaan van dit iets heeft leeren kennen; alsmede wanneer men ontwaard heeft, dat dit bestaan op zekeren tijd begonnen is. Want zoo lang het aanwezen eener zaak nog onzeker is, spoort ook de mensch hare oorzaak niet na, en van de dingen eener fabelachtige wereld verlangt hij niet te weten, waardoor zij ontstaan zijn. En, in geval hem de wereld als een klomp van onveranderlijke dingen toescheen, dan zoude hij nimmer aan oorzaken dezer dingen gedacht hebben.

§ 92.

Wat wij tot dus ver (§ § 90, 91.) aangemerkt hebben, geeft reeds duidelijk genoeg te kennen, dat het verlangen, om de oorzaken der ontstane dingen op te sporen, uit eene inrigting en neiging der menschelijke ziel, of uit eene in haar aanwezige behoefte, geboren wordt. De waarnemingen der dingen heeft er den mensch even min eerst toe gebragt, om het oorzakelijk verband der dingen te onderzoeken, als zij hem daartoe gebragt heeft, dat hij iets begeert, of dat hij eenen afkeer van iets heeft. Dat onderzoek is afkomstig uit zekere oor-

Digitized by Google

spronkelijke aandrift, welke den grondslag uitmaakt van het zieleleven des menschen.

§ 93.

In het denken eener oorzaak, welke ons den oorsprong van iets verklaren zal, is reeds de wezenlijke hoedanigheid van hetgeen eene oorzaak uitmaakt, begrepen, daarin bestaande, dat zij de uit haar afkomstige uitwerking onvermijdelijk of noodzakelijk voortbrengt, en dat de uitwerking derhalve ook altijd met de oorzaak aanwezig is. Want, indien de uitwerking, welke aan zekere oorzaak toegeschreven wordt, achterwege blijven konde, nadat de oorzaak voorhanden is, of indien zij anders konde gesteld zijn, dan zij in der daad is, dan ware zij immers van de oorzaak niet afhankelijk, en zoude niet kunnen gerekend worden uit haar ontstaan te zijn. Uit dezen inhoud der voorstelling eener oorzaak is het overigens ook af te leiden, dat wij eerst, nadat wij eene bestendigheid in de onderlinge volgorde van zekere dingen bespeurd hebben, verzekerd zijn, in deze volgorde een oorzakelijk verband aan te treffen. Want aan het toeval kan het ontstaan eener bestendigheid in de volgorde van zekere dingen niet toegeschreven worden.

Uit de waarheid van hetgeen §§ 92, 93. aangemerkt is, blijkt de onbetwistbare juistheid van het grondbeginsel, hetwelk aan het hoofd staat van alle nasporingen over het ontstaan van wezenlijke dingen: *Uit niets wordt of ontstaat niets.* Dat beginsel is slechts de uitdrukking voor die inrigting der menschelijke ziel, waardoor gemelde naspo-

ringen ontstaan en bepaald worden, en het is derhalve niet minder zeker, dan deze inrigting zelve.

§ 94.

De uitwerking kan, met betrekking tot haar aanzijn, niet gerekend worden in de oorzaak reeds voorhanden te zijn; want, in dit geval, ware immers de uitwerking niet eerst ontstaan, maar in en met de oorzaak reeds aanwezig geweest. Bij de verklaring van het ontstaan van iets, moet men derhalve met hetzelve iets anders in zijne gedachten verbinden, van het eerste, wat het aanzijn betreft, onderscheiden zijnde. Nu bestaat er een oorzakelijk verband van geheel verschillende dingen in onzen persoon, van hetwelk wij zeer vroeg eene met de vastste overtuiging gepaard gaande kennis verkrijgen, en welke kennis ook op de vorming der begrippen aangaande dat verband eenen grooten invloed gehad heeft. Deze kennis betreft de afhankelijkheid der opzettelijk voortgebragte bewegingen onzes ligchaams van ons *ik*, alsmede de op dezelfde wijze in ons ontstane voorstellingen en gedachten. Geen mensch laat het zich betwisten, dat hij zelf de oorzaak van zoodanige veranderingen in hem zij; want zij ontstaan, zoodra hij maar wil. En, wanneer de veranderingen in uitwendige dingen altijd gepaard gaan met het aanzijn van andere soortgelijke dingen, dan houden wij dit ook voor een zeker teeken van een oorzakelijk verband tusschen die veranderingen en deze dingen. Dat b. v. zekere dingen voedzaam zijn voor het menschelijk ligchaam, dat zware kwetsuren den dood ten gevolge hebben, dat het vuur

Digitized by Google

ons verwarmt, maar ook smarten in het ligchaam veroorzaakt, wanneer het er te digt bij komt, dat eindelijk het hout, in het vuur gelegd zijnde, hetzelve onderhoudt, en door hetzelve verteerd wordt, dat zijn overtuigingen, die bij alle menschen plaats hebben, al is ook hun nadenken over het ontstaan der veranderingen in de natuur nog weinig geoefend. Maar de oorzaken van vele veranderingen zijn niet zoo gemakkelijk uit te vorschen, en zij vereischen eene lange reeks van waarnemingen over het zamenzijn en het onderling opvolgen van zekere dingen in de natuur, ten einde het bestendige in deze reeks te ontdekken. Somtijds was het ook aan een gelukkig toeval toe te schrijven, dat de oorzaken van zekere veranderingen uitgevonden werden. Wij mogen er ons derhalve niet over verwonderen, dat er een vele eeuwen achtereen voortgezette ijver der natuuronderzoekers noodig was, om de oorzaken van menige verandering in de natuur te leeren kennen. Maar, wanneer deze oorzaken des niet te min nog onbekend bleven, en de mensch het evenwel ondernam, dezelve te bepalen, dan zijn deswege dikwerf de ongerijmdste gevoelens ontstaan en, door de magt des blinden geloofs, niet zelden voor de onwrikbaarste waarheden gehouden. De geschiedenis des bijgeloofs levert hiervan de bewijzen op; maar allermeest zijn deze bewijzen gelegen in hetgeen men ten aanzien van de oorzaken der inwendige ziekten des menschelijken ligchaams en van de middelen, waardoor men deze zegt te boven gekomen te zijn, bij alle volken en in alle tijden vastgesteld heeft.

§. 95.

Een hulpbegrip bij het denken van het oorzakelijk verband der wezenlijke dingen, is het begrip der *kracht*. Vergelijken wij namelijk de voorwerpen met de uitwerkingen, welke hun toegeschreven worden, dan zullen wij weldra bespeuren, dat de hoedanigheid van gene met de hoedanigheid van deze bijkans geene gelijkvormigheid hoegenaamd heeft. Ons *ik*, hetwelk het ligchaam opzettelijk in beweging brengt, is niet iets, dat zich beweegt. In de vochtigheid en warmte, welke den wasdom der planten bevorderen, is niet ook een wasdom begrepen. In het gift, hetwelk, in het dierlijke ligchaam gebragt zijnde, den dood veroorzaakt, is de dood niet reeds voorhanden. En zoo is het ook gelegen, wanneer een ligchaam door een ander aangetrokken of teruggestooten wordt. Wij verbinden alzoo in onze gedachten met de oorzaak iets innerlijks, hetwelk geenszins in de waarneming derzelve aangetroffen wordt, als datgene, waardoor de uitwerking haar aanzijn ontvangt; terwijl wij dit innerlijke de kracht van dat ding noemen, hetwelk de uitwerking te weeg brengt. Onze kennis van de krachten der natuur bepaalt zich altijd bij derzelver uitwerkingen, weshalve ook de eerste naar de laatste genoemd worden. Voorts is het, in gevolge de zoo even opgegevene beteekenis van het woord *kracht*, onloochenbaar, dat er alleen krachten kunnen aangenomen worden in betrekking tot eene zaak, waarin zij gelegen zijn. Zij zijn niet iets, dat op zich zelve bestaat, maar zij zijn voorhanden in iets, dat zelfstandig is, of de zelfstandigheden zijn

het eigenlijk, welke, door hare krachten, zich werkzaam betoonen.

§ 96.

Hetgeen zoo even nopens de betrekking van het begrip *kracht* tot de kennis van het oorzakelijk verband der dingen aangemerkt is, levert het bewijs op, dat wij de hoedanigheid des gewrochts niet zoo uit de hoedanigheid der oorzaak kunnen opmaken, als het gevolg uit den grond, die het gevolg reeds in zich bevat, dewijl uit een oordeel niets anders kan afgeleid worden, dan hetgeen er reeds in begrepen is. Er blijft in onze kennis van het oorzakelijk verband der dingen altijd eene gaping, of iets, dat onze weetgierigheid niet bevredigt, over, omdat wij niet kunnen bevroeden, wat het toch eigenlijk in de kracht zij, waardoor deze uitwerking hare bijzondere bepaling erlangt, b. v. in de kracht des vuurs, dat daardoor sommige dingen verteerd, andere hard, en nog andere vloeibaar worden. Intusschen doet de onkunde daarvan aan de zekerheid, dat de dingen van iedere soort bijzondere uitwerkingen hebben, en mitsdien ook aan het gebruik der dingen tot het voortbrengen van zekere veranderingen, geene afbreuk.

De bedenkingen, tegen de wezenlijkheid der begrippen van een oorzakelijk verband der dingen ingebragt, hebben bij geenen mensch dien invloed gehad, dat hij deze begrippen niet gebruikte, dewijl men eerst het verstand zoude moeten onderdrukken, alvorens daartoe te komen. Ook maakt slechts een misverstand den grondslag dezer

beloemingen uit, en zij verliezen alle gewigt, zoodra dat misverstand weggenomen is. De noodzakelijkheid in het zamenzijn en in de opvolging is namelijk het kenmerk des oorzakelijken verbands van wezenlijke dingen. Naardien nu echter eene noodzakelijkheid in de betrekking van het gevolg tot zijnen grond, b. v. in de besluiten, voorkomt, en wel eene noodzakelijkheid, welke zich daardoor onderscheidt, dat de grond al, wat in de juiste gevolgtrekking gelegen is, bepaalt en daardoor volkomen bevattelijk maakt; zoo onderstelde men, dat dezelfde soort van verband ook tusschen de oorzaak en haar gewrocht plaats hebben, en dat de hoedanigheid der eerste de hoedanigheid der laatste ophelderen moest. Doch, daar dit het geval niet is, en de oorzaak wel het ontstaan der uitwerking; maar niet derzelver hoedanigheid verklaart, zoo heeft men het noodzakelijk verband tusschen beide bestreden, terwijl men de voorstellingen daarvan voor inbeeldingen uitgaf. Maar, wanneer eene zekere uitwerking nooit achterwege blijft, zoodra iets anders, hetwelk wij voor de oorzaak daarvan houden, aanwezig is, dan kondigt dit buiten alle kijf een noodzakelijk verband van gene met dit aan, en bewijst, dat het ontstaan der uitwerking uit de oorzaak volgens eene wet der natuur heeft plaats gehad. De scepticker AENESIDEMUS en DAVID HUME, welke de wezenlijkheid der begrippen van een oorzakelijk verband bestreden hebben, hebben daarin gelijk, dat zij zeggen: uit hetgeen voor de oorzaak van iets gehouden wordt, kan de hoedanigheid van dit iets niet opgemaakt noch ingezien worden. Maar daarin hebben zij ongelijk, dat zij in een ding, hetwelk, naar de inrigting van ons verstand, voor de oorzaak van zekere wording gehouden wordt, een noodzakelijk verband met deze

wording ontkennen, en, dien ten gevolge, alle oorzakelijk verband loochenen. AENESIDEMUS zette intusschen aan zijne bestrijding van dit verband eenige waarde bij, door dat hij dezelve deed gepaard gaan met de aanwijzing der veelvuldige en groote fouten, welke in de onderstellingen aangaande de oorzaken der dingen en der gebeurtenissen in de natuur voorkomen (m. z. *Darstellung der aenesidemischen Zweifel an der Realität der Begriffe von einen ursachlichen Verbindung*, in SPRENGEL'S *pragmatische Geschichte der Medicin*, Th. I. bl. 581.); en indien de door hem aangewezene fouten behoorlijk waren overwogen geworden, dan zoude dit aanleiding gegeven hebben, om de regelen voor de vorming der hijpothetische verklaringen der natuur op te sporen. Maar HUME heeft zijn scepticismus (m. z. 's mans *Onderzoek van het menschelijk verstand*, Afd. VII.) reeds daardoor zelf wederlegd, dat hij zijne geschied- en staatkundige schriften door de aanwijzing der oorzaken van de daarin overwogene gebeurtenissen en veranderingen leerzaam maakte, en dat hij, om de bestrijding van de wezenlijkheid der begrippen van oorzaak en gewrocht te voltooijen, den oorsprong dezer begrippen in de aaneenschakelingen van denkbeelden stelde. Is hetgeen lord RUSSEL in de *Geschiedenis der regering en des staatsbestuurs van Engeland* (hoogd. vert. bl. 338.) opgeeft, met de waarheid overeenkomstig, dat namelijk HUME, uit twistziekte en zucht tot paradoxiën, algemeen omhelsde gevoelens van zijnen tijd aangetast heeft; dan gaat ons daardoor een licht op, hoe een anders zoo scherpzinnig wijsgeer er toe kwam, om met betrekking tot de leer van de ongegrondheid des beginsels van het oorzakelijk verband der wezenlijke dingen, en met betrekking tot het gebruik,

hetwelk hij steeds van dit beginsel maakte, zich zelven tegen te spreken. Het is bekend, dat KANT het scepticismus van HUME tot in den grond toe heeft willen wederleggen. Volgens hem dienen echter de begrippen van oorzaak en gewrocht alleen, om de verschijnselen in opzigt tot den tijd, waarin zij elkander opvolgen, vast te stellen (*Kritik der reinen Vernunft*, bl. 232. vlgg.). Doch, dat deze bepaling van het gebruik dezer begrippen geene betrekking hoegenaamd heeft op dat gebruik derzelven, hetwelk algemeen in den menschelijken geest voorkomt, en hetwelk KANT er ook altijd zelf van gemaakt heeft, is door HERBART, in zijne *Psychologie, als Wissenschaft*, Th. II. bl. 328. met de onwrikbaarste bewijzen gestaafd. De onderlinge opvolging van voorwerpelijke dingen kennen wij, door de herinnering, met zekerheid, en tot deze kennis is de toepassing der begrippen van oorzaak en gewrocht niet noodig.

§ 97.

Tot de verdiensten, welke het verstand in opzigt tot de kennis door de waarnemingen heeft, behoort ook nog, dat hetzelve het bedrog, daarin voorkomende, aan het licht brengt. Dan, welke middelen het verstand daartoe bezigt, is reeds (§ 59.) opgegeven.

§ 98.

Is het verstand, op de waarnemingen toegepast, alleen daartoe strekkende, om aan de kennis door

Digitized by Google

ondervinding eene meerdere duidelijkheid en veiligheid voor misleidingen bij te zetten, en stelt ons hetzelve, door middel van de opheldering des oorzakelijken verbands in wezenlijke dingen, in staat, om ons te verschaffen, wat tot het onderhoud en tot eene gemakkelijker inrigting des levens noodig is; het betoont zich, in tegendeel, in de aanwending en beschaving der kennis door voorstellingen, als eenen kunstenaar, die in staat is, uit ruwe stoffen iets te vervaardigen, hetwelk deze in volkomenheid ver te boven gaat. Door het verstand wordt namelijk de kennis der natuur tot eenen omvang en eene zekerheid gebragt, welke in de kennis der wezenlijke dingen, die zich bij waarnemingen bepaalt, ontbreken, terwijl zij daarenboven nog tot een ten aanzien van alle deelen naauwkeurig verbonden geheel gevormd wordt, hetwelk, door zijne gedaante, den menschelijken geest geene mindere belangstelling inboezemt, dan het meest uitstekende, hetwelk de schoone kunst immer voortgebragt heeft.

Bij de kinderen naar den ouderdom en naar den geest, bepaalt de kennis zich doorgaans bij de gewaarwordingen. Bij de meer beschaafden daarentegen bestaat het grootste gedeelte hunner kennis uit eene kennis door voorstellingen of uit denkbeelden.

Welke winst het verstand uit weinige en aanvankelijk onbelangrijk schijnende stoffen trekken kan ter bevordering van veel afdoende inzigten, bewijst de onlangs beproefde bepaling der veranderingen, welke de oppervlakte der aarde, reeds vóór het bestaan der menschen, ondergaan heeft, en der bewerktuigingen, welke op dezelve voorhanden waren.

Digitized by Google

§ 99.

Het voortreffelijkste van de voortbrengselen des verstands uit de middellijke kennis zijn de *wetenschappen*. De grondstoffen tot dezelve bestaan uit *begrippen*, d. i. uit de voorstellingen van hetgeen vele dingen onderling gemeen hebben. Want eene wetenschap handelt niet over bijzondere dingen, noch over de altijd ook bijzonder bepaalde hoedanigheden en krachten derzelven, maar zij heldert de natuur van geheele klassen van wezens en de gemeenschappelijke hoedanigheden dezer wezens op. De begrippen worden uit de voorstellingen van de voorwerpen der uitwendige en inwendige waarneming, door middel van het aftrekken der verscheidenheden in deze voorwerpen, gevormd. Maar de wezenlijkheid der begrippen waarborgt voor de herinnering van het waargenomene, waarop zij betrekking hebben. Uit de laagste dusdanige begrippen worden, door nogmaals alles af te trekken, waarin zij van elkander verschillen, de begrippen van soorten, en uit deze de begrippen van nog hoogere soorten zamengesteld. Langs dien weg ontstaan er reeksen van begrippen, die elkander ondergeschikt zijn. Van dezelve bedient men zich tot het vormen van oordeelen, welke, als eigenlijke voortbrengselen des verstands (met welke de onder woorden gebragte mededeeling onzer waarnemingen en wenschen niet mag gelijkgesteld worden), uit eene onderschikking van lagere begrippen onder hoogere (des subjects onder een praedicaat, hetwelk op het eerste, als deszelfs kenmerk, betrekkelijk gemaakt wordt) bestaan. Daarna worden de oordeelen tot het vormen van besluiten, of ter bevestiging eens oordeels uit

Digitized by Google

het andere gebezigd, uit welke, door eene voortgezette rangschikking der begrippen onder elkander, ketenen van besluiten ontstaan.

§ 100.

Een ander onontbeerlijk vereischte tot de wetenschappen zijn de *grondbeginselen* (*principia*), welke ook iets aanduiden, hetgeen alleen gedacht wordt, en op geheele klassen van dingen toepasselijk is. Dezelve zijn van tweederlei soort. Tot de éénø soort behooren alle stellingen, welker juistheid uit het bewustzijn der in de zamenvoeging van zekere begrippen plaats hebbende noodzakelijkheid ingezien wordt, naardien het tegendeel daarvan niet kan gedacht worden, bij gevolg alle onlangs dus genoemde analytische oordeelen. Zij dienen eigenlijk niet, om den wasdom van de kennis eener zaak te bevorderen, maar zij zijn hoofdzakelijk alleen strekkende, om aan de oordeelen over de kenteekenen eens voorwerps zekerheid bij te zetten, en de ongegrondheid der tegenbedenkingen aan te wijzen; waaruit blijkt, dat zij in de wetenschappen toch ook onontbeerlijk zijn. De tweede soort van grondbeginselen daarentegen bestaat uit zoodanige algemeene oordeelen, welke eerst door het opsporen van het gelijkvormige in de wezenlijke dingen gevonden, en mitsdien door de inductie bewaarheid worden. Echter kan de inductie meer of min volledig zijn, en daarnaar schikt zich de graad van zekerheid der daardoor verkregene grondbeginselen, welke, door eene juiste toepassing, zeer vruchtbaar kunnen gemaakt worden voor de uitbreiding onzer kennis van de dingen in de natuur.

§ 101.

Tot de voor het geheele zieleleven des menschen hoogst belangrijke voortbrengselen des verstands behoort het *godsdienstig geloof*. Het eigendommelijke van dit geloof, waardoor het zich van elke andere aanneming ten opzigte der voorhanden zijnde dingen onderscheidt, bestaat in de onderstelling van zulke wezens, welke den mensch in magt te boven gaan, en op de gebeurtenissen zijns levens eenen door oogmerken bepaalden invloed hebben. De uitwerking van dit geloof is de vereering der ondersteelde wezens. De algemeen in de menschelijke natuur gelegene aanleiding tot hetzelve bestaat daarin, dat wij ons onzer afhankelijkheid, in opzigt tot de aangename en onaangename voorvallen des levens, van de dingen in de natuur en van eene in deze voorvallen opgeslotene magt bewust worden, welke magt op de bepalingen van ons aanzijn eenen invloed uitoefent, dien wij niet ontwijken kunnen. Volgens de orde der natuur brengen de aangename voorvallen een gevoel van dankbaarheid jegens die magt, de onaangename daarentegen een gevoel van vrees in ons gemoed te weeg.

§ 102.

De zoo even opgegevene aanleiding tot het ontstaan van het godsdienstig geloof verklaart ook de algemeene uitbreiding van hetzelve onder het menschelijk geslacht. Want van den invloed der dingen in de natuur op zijn geluk en ongeluk wordt

de mensch even spoedig en even dikwerf overtuigd, als van den invloed, welken de goede of kwade wil van andere menschen daarop uitoefent. Niet dan bij woeste horden, die op den laagsten trap der menschelijke beschaving staan, ontbreken alle sporen eener godsdienstige vereering van iets. Ook is dikwijls uit de veranderingen, welke in het leven eens volks voorvielen, het ongeloof en de verachting der door de vaderen vereerde goden en goddelijke zaken geboren; doch dit is nooit van duur geweest. En, hebben eindelijk sommige natuuronderzoekers gemeend, den oorsprong der natuur en de inrigting der dingen in dezelve uit eeuwige stoffen en uit de regelmatige werkzaamheid der in haar gelegene krachten te kunnen afleiden, dezelve maken hoogst zeldzame uitzonderingen van den regel uit, waardoor de algemeenheid der uitbreiding van het godsdienstig geloof bepaald wordt. Een mensch zonder dit geloof en zonder alle daarop betrekkelijk gevoel is eene caricatuur naar het verstand en hart.

§ 103.

Niets levert echter eene zoo getrouwe en volledige schilderij op van de groote verscheidenheid, welke in de beschaving van het nadenken des menschen over de wereld en over zich zelven plaats heeft, als de verscheidenheid der bepalingen in het godsdienstig geloof aan bovenaardsche magten en in derzelver vereering. Men spreekt te regt van eene godsdienst van het bot verstand, welke in het *Fetischismus* voorkomt. Hetzelve schrijft aan zekere levende en levenlooze dingen in de natuur,

ja zelfs aan hetgeen door menschen vervaardigd is, wanneer in de werking daarvan iets plaats heeft, hetwelk wonderbaar schijnt, de magt toe, van opzettelijk iets aangenaams of onaangenaams te kunnen voortbrengen; want men onderstelt in het één en ander een zielachtig wezen. Nadat echter de kennis der krachten, welke bij het ontstaan en vergaan der dingen in de natuur werkzaam zijn, alsmede de kennis van den invloed dezer krachten op het menschelijke leven toegenomen had, heeft men die krachten, na dezelve vooraf als personen voorgesteld te hebben, vergood. Zoo ontstond het *geloof aan vele goden*, welke naar hunnen rang en naar hunne magt voor zeer verschillend gehouden werden, en wel met de veelvuldigste wijzigingen, waarop de gesteldheid des lands, hetwelk een volk bewoonde, de lotgevallen en de geheele vorming van geest bij hetzelve den grootsten invloed hadden. Het hoogste daarentegen, wat in de godsdienstige beschouwing der wereld voorkomt, behelst de leer des *Theismus*, naar hetwelk een met verstand begaafd oorspronkelijk wezen de wereld en de dingen in dezelve heeft doen ontstaan. Deze leer is nogtans ook van menigerlei bijzondere bepalingen voorzien geworden, terwijl men zich het oorspronkelijk wezen meer of min gelijkvormig aan den mensch voorstelde. Maar wat de vereering of de eeredienst der aangenomene bovenaardsche magten aangaat, deze schikte zich altoos naar de natuur en de gezindheden, welke men aan dezelve toeschreef. Kende men haar eene, wel is waar, hoogere, maar toch op menschelijke wijze werkzame magt toe, dan zocht men dezelve door zoodanige handelingen te winnen, waardoor men zich de toegenegenheid van menschen verschaft. Stelde men zich daarentegen

Digitized by Google

het hoogste wezen voor als eene vereeniging van zedelijke volmaaktheden, dan gaf dit aan deszelfs vereering menige bepalingen, waardoor goede zeden bevorderd werden.

Eene bijzonder gewijzigde toepassing van het begrip des oorzakelijken verbands der dingen op het ontstaan van zekere voorvallen in het menschelijke leven maakt den grondslag van het Fetischismus uit. Het Theismus daarentegen ontleent zijnen oorsprong uit de kennis van de inrigtingen in de uitwendige wereld en van den mensch, welke kennis eerst door een veelvuldig nadenken daarover tot stand gekomen is.

De leer van de *onsterfelijkheid* van het edeler deel der menschelijke natuur is, wel is waar, geen tot het godsdienstig geloof noodzakelijk artikel, maar zij maakte des niet te min meestal een bestanddeel van hetzelve uit. Immers de vurige wensch, dat ons levend aanzijn na den dood voortduren moge, leidt reeds tot de hoop der onsterfelijkheid; want wat de mensch wenscht, dat neemt hij gaarne als waarheid aan. Maar deze hoop heeft, door hare betrekking op eene zedelijke orde in de wereld, die men haar gaf, eene hoogere belangrijkheid voor den menschelijken geest ontvangen, dan de natuurlijke wensch, dat met den dood niet alles gedaan zijn mogt, haar geven kon.

De vraag, wat het oudste in het menschelijke geslacht zij, het theismus of het veelgodendom, kan niet met zekerheid beantwoord worden, wijl in de geschiedenis het daartoe benoodigde ontbreekt. Zoo veel is intusschen zeker, dat de mensch reeds zeer vroeg, en nog vóór de uitvinding der kunsten en wetenschappen, den oorsprong der

wereld betrekkelijk gemaakt heeft op een hoogste wezen. Ja, de voorwaarde van dit geloof is niet eens in de beschaving gelegen (m. z. wat in de aanm. tot § 9. over het godsdienstig geloof der noordamerikaansche Indianen gezegd is). Daarenboven is het onloochenbaar, dat er in den menschelijken geest algemeen zekere vatbaarheid voor de echte en eenvoudige leerstellingen des theismus gevonden wordt; weshalve deze leerstellingen bij alle menschenstammen, welke zich boven den toestand der onbeschaafdste wildheid verheven hadden, ingang vonden, zoodra zij hun verkondigd werden. Ondertusschen kan toch ook niet ontkend worden, dat de beschaving van het godsdienstig geloof met de gezamenlijke overige beschaving van 's menschen verstand en hart in een naauw verband staat, en door deze bevorderd en onderhouden wordt. En, hoe zoude dan de mensch tot het geloof aan Fetische gezonken zijn, indien de oudste godsdienst theismus geweest ware? Dat met dit laatste, door barbaarschheid en zedebederf, zich eene soort van veelgodendom paarde, daarvan hebben wij de bewijzen in de ontaarding des Christendoms; maar dat hetzelve immer, bij eenig volk, door het Fetischismus te eenenmale verdrongen en te niet gedaan zij, daarvan levert de geschiedenis der veranderingen van het godsdienstig geloof geen voorbeeld op.

§ 104.

Hoe krachtdadig de invloed van het godsdienstig geloof op het hart zij, daarvan getuigen ontelbare daadzaken. Dit geloof heeft, van de oudste tijden af, de meest woeste leden van ons

geslacht beteugeld. Ja, alle aardsche goederen benevens de voorwaarde derzelven, namelijk het leven, heeft men voor de godsdienst, van welker waarheid men zich overtuigd hield, gewillig en blijmoedig opgeofferd; en te vuur en te zwaard is nog nimmer een godsdienstige aanhang uitgeroeid. De mensch laat zich liever alle mishandelingen welgevallen, en van al zijne regten berooven, dan zijn godsdienstig geloof te laten varen. Aan het bovenaardsche verreweg de voorkeur te geven boven al het aardsche, dit is hem met onuitwischbare trekken ingeprent.

§ 105.

In eene beschrijving van zoodanige bestanddeelen des zielelevens, welker oorsprong uit de hoogere openbaringen des kenvermogens moet worden afgeleid, moet ook nog melding gemaakt worden van de *ideën*. Men verstaat er door voorstellingen eener volkomenheid, welke alle deelen derzelve, in de dingen der ons bekende wereld voorkomende, ver te boven gaat. Deze voorstellingen maken, als ware het, den overtreffenden trap in het denken van iets wezenlijks uit, en tot de vorming derzelve is noodig, dat men de beperkingen, welke in de wezenlijkheid dier dingen aangetroffen worden, ter zijde stelle. Evenwel oefent de verbeeldingskracht op de bepaling der volheid van haar gehalte eenen grooten invloed uit.

Er zijn zeer vele ideën, en elke wezenlijkheid kan als stof daartoe gebezigd worden; doch hare wording neemt eerst eenen aanvang met de ontwikkeling der hoogere vermogens in den menschelijken

Digitized by Google

geest. Het grootste gedeelte daarvan heeft betrekking op hetgeen de mensch, in een zedekundig opzigt, moet trachten te bereiken. Echter is ook tot de scheppende kracht, die zich in de kunst werkzaam betoont, en die, in het voortbrengen van het schoone, met de natuur wedijvert, het idee van eene geheel volmaakte schoonheid onontbeerlijk. En tot eene voortgezette beschaving der wetenschappen heeft het idee van eene kennis zonder alle gaping en zonder alle onzekerheid met betrekking tot eenig bestanddeel derzelve, daardoor veel toegebragt, dat het voor de schranderste menschen eene aanleiding was, om naar zoodanige volmaaktheid in de kennis van iets te staan. Eigenlijk moet van alle veredelingen van 's menschen bestaan en handelen de aanleiding gezocht worden in de ideën, welke men er zich van gevormd had.

§ 106.

De wijsgeeren in Duitschland hebben, in de jongste tijden, beweerd, dat er in de ideën iets veel voortreffelijkers gelegen zij, dan in de overige voortbrengselen des verstands. Zij willen derhalve ook de ideën uit eene van het verstand verschillende bron, namelijk uit de rede, afgeleid hebben, welke door hen voor de hoogste kracht des menschelijken geestes uitgegeven wordt. Voornamelijk is, volgens sommige dier wijsgeeren, het idee van den stichter der wereld, als het hoogste en volmaaktste wezen, zoowel wat deszelfs inhoud aangaat, als ook wat den oorsprong der overtuiging

van deszelfs wezenlijkheid betreft, van alle kennis door het verstand wezenlijk onderscheiden.

Buiten allen twijfel heeft in de openbaringen van het hooger kenvermogen, in gevolge de dus ver daarvan gegevene beschrijving, eene veel grootere verscheidenheid plaats, dan er in die bestanddeelen onzes zielelevens voorkomen, welke op de verbeeldingskracht, op het geheugen en op het zinnelijk kenvermogen, als derzelver bronnen, betrekkelijk gemaakt worden. Het denken van een oorzakelijk verband tusschen de wezenlijke dingen, is eene geheel andere verrigting des verstands, dan het bespeuren en bepalen van andere betrekkingen in die dingen, of het ontdekken van het zinbedrog. Maar door het stellen van bijzondere vermogens voor elke bijzonderheid in die bestanddeelen, heeft men de kennis van de natuurlijke gesteldheid des menschelijken geestes juist niet zeer bevorderd. En het is ook onloochenbaar, dat zoodanige voortbrengselen des menschelijken geestes, waarvan het ééne slechts eene hoogere vorming van het andere uitmaakt, niet uit verschillende vermogens mogen afgeleid worden.

Wat nu het idee betreft van een oorspronkelijk wezen, hetzelve staat in verband met de behoefte des verstands, om bij al, wat ontstaan is, aan eene toereikende grondoorzaak te denken, en derhalve ook aan het hoofd van al het voorwaardelijke iets onvoorwaardelijks, als eenen zoodanigen grond van de geheele reeks der voorwaardelijke dingen, te plaatsen. Met de uitbreiding der menschelijke kennis van het voortreffelijke, hetwelk in de wereld voorhanden is, is echter dat idee van het oorspronkelijke wezen allengs tot het allerverhevenste gevoerd, hetwelk kan gedacht worden,

Digitized by Google

terwijl het, door deszelfs verbindtenis met de godsdienst, eene belangrijkheid verkreeg, welke die van alle andere ideën ver te boven gaat.

Naardien echter het verstand ook dikwerf enkel in de dienst der zinnelijke begeerten werkzaam is, en ter bevrediging van zondige neigingen gebruikt wordt, waardoor het afschuwelijkste in de menschelijke natuur, hetwelk in haar voorkomen kan, ontstaat; zoo mag men wel alles, wat de mensch overeenkomstig met zijne waardigheid en zedelijke bestemming denkt en doet, ter onderscheiding van de gemelde werkzaamheid en aanwending des verstands, aan de rede toeschrijven, ten einde reeds de taal aanwijze, dat er over de bezorging van 's menschen hoogste aangelegenheden gehandeld wordt. Ook is reeds sedert een' geruimen tijd, door de meer beschaafden, het woord *rede* in dien zin gebezigd, doch waardoor men het verstand niet tevens heeft willen verlagen. Want dit blijft toch altijd de regter over de waarheid en bruikbaarheid der ideën, en het mag, in dit opzigt, bij geen ander vermogen des menschelijken geestes achterstaan, noch aan eenig vermogen, als van hetzelve voorschriften ontvangende, ondergeschikt gemaakt worden.

Van de woorden *verstaan* en *vernemen* bediende men zich oorspronkelijk, om elke duidelijke kennis, ook die door de zinnen, aan te duiden. Later bezigde men de woorden *verstand* en *rede*, om de bron van alle voortreffelijkheid des menschen in het kennen en willen boven de dieren uit te drukken, zonder dat men, met betrekking tot deze hunne beteekenis, nog eenig onderscheid tusschen dezelve aannam. Daar wij nu

aan deze bron ook de ontdekking der dwalingen en des zinbedrogs te danken hebben, zoo heeft men van de zielezieken, uit hoofde van hun onvermogen, om deze ontdekking te doen, gezegd, dat zij het verstand of de rede verloren hadden.

WOLF, die in de bepaling van de verscheidenheid der vermogens in de menschelijke ziel, naar de verscheidenheid van derzelver handelingen, zeer naauwkeurig zijn wilde (m. z. 's mans *Psychol. ration.* § 81.), schreef de begrippen en oordeelen aan het verstand toe, de besluiten daarentegen aan de rede. Volgens hem worden door het verstand slechts enkele waarheden, maar door de rede de zamenhang van vele waarheden, opgehelderd en bepaald, terwijl de rede het mogelijk maakt, uit beginselen af te leiden, wat daaruit kan afgeleid worden. Dit onderscheid tusschen verstand en rede, in de school van WOLF aangenomen, heeft KANT, wat de hoofdzaak betreft, behouden, doch het volgende er bij voegende. Door het eigendommelijke van zijnen bespiegelenden geest vond hij in de vormen der drie soorten van besluiten den oorsprong van ideën, welke, volgens hem, van de reine verstandsbegrippen van dien aard en naar het gebruik geheel verschillend zijn, en die betrekking hebben op bovenzinnelijke dingen, namelijk der ideën van de ziel, de wereld en de godheid. Men kan echter, volgens hem, niet tot zekerheid komen, of deze ideën, en bijzonder dat van een wezen aller wezens, op een voorwerp betrekking hebben. Het land der ideën is, naar het stelsel van het bovenzinnelijk idealismus, een land van verdichtselen en van louter begoochelingen (*Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik*, bl. 126. vlgg.).

JACOBI, wiens pogingen in de wijsbegeerte hoofdzakelijk ten doel hadden, om de tot 's menschen veredeling onmisbare waarheden en overtuigingen van God en goddelijke zaken te verdedigen en te staven; en die het derhalve grootelijks afkeurde, de ideën uit te geven voor aanleidingen tot een bloot goochelwerk, noemde de rede een vermogen, om de waarheid der ideën, welke op het bovenzinnelijke betrekking hebben, onmiddellijk in te zien. Volgens hem gelooft de rede aan een hoogste wezen, begaafd met verstand, persoonlijkheid en vrijheid, waarvan zij het idee in zich zelve vindt, dewijl zij op zich zelve vertrouwt. Het geloof aan God behoeft derhalve ook geen bewijs uit eenige andere kennis, maar het kan ook nimmer door eenig bewijs van zijne ongegrondheid omvergeworpen worden. Immers het steunt op de uitspraken des bewustzijns; hetwelk de rede van zich zelve heeft, en in welke uitspraken reeds begrepen is, dat het idee van God geen bloot idee is (niets louter subjectiefs), maar eene kennis van het hoogste wezen, hetwelk zich aan den mensch door de rede openbaart (JACOBI's *Werke*, B. II. bl. 59. vlgg.). — Om intusschen deze leer van de rede niet verkeerd te verstaan, waartoe de woorden, in welke zij somtijds voorgedragen is, aanleiding gegeven hebben, moet eene overtuiging, welke JACOBI reeds zeer vroeg had, en die later in deszelfs leerstelsel over de rede slechts eenen bijzonderen vorm aangenomen heeft, niet voorbijgezien worden. Volgens deze overtuiging wordt elke waarheid, welke betrekking heeft op verbetering van denk- en handelwijze, eerst door hare toepassing op het leven, en door middel der veredeling van dit leven door dezelve, maar niet enkel door bespiegeling aan den

leiddraad der begrippen, of door berekening der gronden en tegengronden (b. v. naar den calculus probabilium), ingezien, of, het hart heeft aan de overtuiging van zoodanig eene waarheid ook aandeel (m. z. JACOBI's *Werke*, B. IV. Abth. I. bl. 230. vlgg.). Volgens hem is alzoo de grond van zekerheid van de betrekking der wereld op eenen hoogsten zedelijken stichter, tot welke betrekking, gelijk hij steeds leerde, de kennis der wereld onmisbaar is, mede in de vorming van den geest en het hart gelegen, en wanneer deze vorming plaats heeft, kan die zekerheid niet missen, noch afgestaan of door redenering verzwakt worden. En zoo zegt ook BOUTERWEK, in *Religion der Vernunft*, bl. 113. « Hoe sterker het idee van het absolute in ons zieleleven indringt, des te vaster en onwankelbaarder wordt de overtuiging, welke op dat idee berust. Een gevoel, aan hetwelk geene woorden voldoen, wanneer het zich ontlasten wil, vervult dan het hart." Door deze woorden wordt, even als door de boven aangehaalde leer van JACOBI, eene waarheid uitgedrukt, uit de natuurlijke gesteldheid des menschelijken geestes geput. Wanneer de godsdienst veredeling van denkwijze te weeg bragt, dan verkreeg zij daardoor ook eene onwraakbare zekerheid. En KANT spreekt immers ook van eene opwekking der edelste aandoeningen in het menschelijk hart door de physico-theologie en van eene terugwerking dezer aandoeningen op de overtuiging van het bestaan van God, in de schoone plaats, welke de echt godsdienstige gezindheid uitdrukt, *Kritik der reinen Vernunft*, bl. 651, 652.

Wat door de wijsgeeren van de oudste tijden af altijd slechts als eene kracht des menschelijken geestes aangemerkt en onderzocht is, dat heeft de nieuwste wijsbegeerte

Digitized by Google

in Duitschland voor de bronwel van alle wezenlijk aanzijn uitgegeven. FICHTE namelijk wil, dat de rede de absolute werkzaamheid is, waardoor het *ik*, en al wat voor hetzelve is, bestaat (m. z. 's mans *Grundlage des Naturrechts*, bl. 7. in de aanm.). SCHELLING daarentegen leert: de rede is zelve het aanzijn van God, die alles in allen, of de identiteit van het denkbeeldige en wezenlijke is, en men moet niet zeggen, wij hebben eene rede, maar, de rede heeft ons (m. z. 's mans *Aphorismen zur Einleitung in die Naturphilosophie*, bl. 14—18. in *Jahrbücher der Medicin*, B. I. Heft I.). Dan, of deze omkeering eener kracht des menschelijken geestes in eene algemeene, zelfstandige en alles voortbrengende oorspronkelijke kracht niet eene bloote invallende gedachte of een droom zij, waarmede men de bovennatuurkunde zoo dikwerf heeft trachten op te smukken, moet in die wetenschap onderzocht en bepaald worden, maar niet in de zielkundige menschkunde.

Digitized by Google

VIERDE ONDERDEEL.

OVER DE TALENTEN EN HET GENIE.

§ 107.

Wat sommige menschen, door het gebruik van verstand en rede, te weeg gebragt hebben, munt boven hetgeen door anderen gedaan is, zoo zeer uit, dat men hun uit dien hoofde bijzondere natuurlijke begaafdheden, welke in talenten en genie verdeeld worden, toeschrijft.

Van den talentvollen mensch wordt de *universele* en de *goede kop* onderscheiden. De eerste uitdrukking bezigt men van hem, die zich vele soorten van wetenschappelijke kundigheden eigen gemaakt heeft. Den goeden kop daarentegen wordt de geschiktheid toegekend, om, door vlijt, in onderscheidene, hoewel met elkander verwante soorten van het weten en kunnen, tot iets voortreffelijks te geraken. Wegens den uitgestrekteren omvang en de meerdere grondigheid der wetenschappen in de laatste tijden, is de lengte des menschelijken levens niet meer toereikende, om vele daarvan volledig te omvatten, en de polyhistor staat derhalve thans in minder aanzien, dan voorheen.

Digitized by Google

§ 108.

Door het *talent* verstaat men eene door de natuur verleende geschiktheid tot uitnemende openbaringen van de werkdadigheid des geestes. Maar deze geschiktheid behoeft eene vorming en leiding naar juiste regelen, zal er iets uitstekends door te weeg gebragt kunnen worden, en zij bepaalt zich in elk mensch, dien zij verleend is, slechts bij eenige klassen dier werkdadigheid, weshalve hij ook buiten den werkkring, hem door de natuur aangewezen, weinig vermag. De navolgende opgave en ontwikkeling der verscheidenheden in de talenten betreft alleen de voor de wetenschap en het leven meest belangrijke soorten derzelve.

§ 109.

Hetgeen buiten of binnen ons plaats heeft, zoo op te merken, dat het toereikende zij, om er eene juiste kennis van te verkrijgen, wordt gemeene waarneming genoemd. Maar er zijn ook waarnemingen, welker voorwaarde gelegen is in eenen bijzonderen aanleg des geestes en in eene bijzondere oefening en beschaving van dien aanleg, en men kan derhalve van een *talent tot het waarnemen* spreken. Hetzelve openbaart zich op verschillende wijzen. In de voorwerpen der ervaring heeft namelijk doorgaans eene veelheid van hoedanigheden plaats. Maar de gemeene waarneming dezer voorwerpen bepaalt zich slechts bij sommige hoedanigheden, somwijlen slechts bij ééne enkele derzelve, terwijl de andere voorbijgezien worden. In geval nu deze

doorgaans niet waargenomene hoedanigheden zulke zijn, welke de voorwerpen van dingen van eene andere soort voornamelijk onderscheiden, en in zeker opzigt belangrijk zijn, dan moet aan het opmerken derzelve eene bijzondere waarde toegekend worden. Evenwel, dit is geene gansch gewone zaak, maar er wordt eene bijzondere geschiktheid toe vereischt. Deze heeft dikwerf bij dichters in eene hooge mate plaats, en de voortbrengselen derzelve zijn zoodanige beschrijvingen van dingen der natuur, welke, ofschoon in korte woorden vervat, nogtans zoo treffend zijn, dat zij een getrouw beeld van die dingen bij den hoorder of lezer des gedichts te weeg brengen. Maar van eene andere hoedanigheid zijn die waarnemingen, welke ter bevestiging en uitbreiding der wetenschappen dienen moeten. Deze vereischen namelijk een voorafgegaan diep nadenken over de doeleinden en de hulpmiddelen eener wetenschap, en daarenboven nog eene geschiktheid, om den inhoud der daadzaken der ervaring genoegzaam op te helderen, ten einde zoowel alles te kunnen vinden, wat dezelve voor de leerstellingen der wetenschap belangrijk maakt, als ook, door eenen naauwkeurigen toets, derzelver inhoud tot eene zekerheid der ervaring te kunnen verheffen.

Hoe belangrijk juiste en naauwkeurige waarnemingen voor de beschaving der wetenschappen zijn, getuigt deels de toestand, waarin deze altijd geraakten, wanneer de natuur naar dweepachtige verbeeldingen van hare inrigting geraadpleegd, of zelfs naar eene wijsheid van boven, welke door het ontleden en vergelijken van afgetrokkene begrippen alles erkennen wilde, bepaald werd, deels de grieksche beschaving en derzelver zamen-

Digitized by Google

hang met uitgebreide en naauwkeurige waarnemingen der natuur. Door zulke waarnemingen munt reeds HOMERUS, als voorbeeld, uit, hetwelk, in latere tijden, niet alleen de dichters en kunstenaars, maar ook alle voorstanders der wetenschappen bij de Grieken, voor oogen hadden. Het is verbazend, wat de geschiedschrijvers, natuuronderzoekers en wijsgeeren van dat volk, door hunne liefde tot de natuur en door hun talent, om dezelve waar te nemen, van de eigenschappen der uitwendige en inwendige wereld, zonder de hulpmiddelen, welke ons tot derzelver navorsching ten dienste staan, geweten hebben; en dit weten was de grondslag van alle voortreffelijkheid der grieksche beschaving boven de aziatische.

§ 110.

De voorwaarde des *talents, om de toekomst vooruit te zien*, is hoofdzakelijk in eene naauwkeurige kennis der wetten gelegen, onder welke de dingen der uitwendige en inwendige wereld staan.

Wanneer in den mensch, door de ontwikkeling des verstands, de gedachte aan de toekomst ontstaan is, dan wordt in hem ook het verlangen levendig, deze toekomst te leeren kennen, ten einde reeds bij voorraad, naar de gesteldheid derzelve, zijn gedrag te kunnen inrigten, en, zoo mogelijk, de wederwaardigheden in dezelve te kunnen ontgaan. Door groote en ongewone gebeurtenissen in de menschenwereld wordt dat verlangen zeer versterkt, omdat men daarvan gewigtige veranderingen in den tegenwoordigen toestand der dingen verwacht. Men heeft derhalve ook de be-

Digitized by Google

kwaamheid, van toekomstige dingen te voorzeggen, altijd als eene der grootste volmaaktheden des menschelijken geestes aangemerkt en bewonderd, naardien zij, wanneer de wil des menschen op die dingen eenigen invloed had, iets scheen te bevatten, hetwelk de natuurlijke maat onzer krachten te boven ging. Dewijl intusschen de verschijnselen in de menschenwereld ook onder wetten staan, zoo wordt het door de kennis dezer wetten allezins mogelijk, daarvan het een en ander vooruit te zien. Op deze wijze is uit de bekwaamheden en neigingen van menigen knaap voorzegd, wat hij als man voor het vaderland zijn zoude, en heeft men uit den tegenwoordigen toestand eens staats deszelfs toekomend lot voorspeld. Deze kennis der toekomst is derhalve de vrucht eener goede waarneming van den met de orde der natuur overeenkomstigen zamenhang der gebeurtenissen in het leven van den bijzonderen mensch en der staten. Maar daarom neemt zij ook dikwerf het karakter van het wonderbare aan, omdat zij, in eene diepere kennis dezes zamenhangs gegrond zijnde, in omstandigheden, welke doorgaans voorbijgezien of voor min belangrijk gehouden worden, de kiemen ontdekt, waaruit de toekomst zich allengs ontwikkelt.

Staatslieden van vroegere en latere tijden hebben, door middel der kennis van hetgeen eenen staat, naar gelang van zijne bijzondere inrigting, bewaart, of van hetgeen tot eenige verandering of tot den ondergang leidt, de gevolgen van bijzondere veranderingen en de lotgevallen van eenen ganschen staat naauwkeurig voorzegd. Reeds lang beroemd zijn in dit opzigt de naauwkeurig vervulde voorzeggingen van CICERO, betreffende het lot,

Digitized by Google

hetwelk den romeinschen staat destijds boven het hoofd hing (welke voorzeggingen vooral in de brieven aan ATTICUS vervat zijn), en over welker bronnen hij zelf inlichting geeft in *Epistt. ad divers.* L. VI. ep. 6.). En zoo is ook de gang, welken de fransche omwenteling genomen heeft, reeds door BURKE, in zijne beschouwingen daarover van den jare 1789. naauwkeurig voorspeld geweest, op eenen tijd dus, dat zoo velen in haar slechts de afschaffing eener despotieke willekeur en eens verouderden staatsvorms zagen, en mitsdien niet dan gezegende gevolgen daarvan verwachtten, dewijl zij niet in aanmerking namen, dat de fransche wetgevers, bij de nieuwe staatsinrigting, de zedelijke eigendommelijkheden des menschen geheel uit het oog verloren hadden. En dit kon hij, omdat hij juist op dit karakter der nieuwe fransche omwenteling bijzonder acht sloeg, en, ingevolge de onderrigtingen der geschiedenis, tot de uitwerkingen van hetzelve besloot.

§ 111.

Wanneer wij uit de tegenwoordige omstandigheden tot zekere gebeurtenissen in de toekomst besluiten, dan geschiedt zulks niet altijd met duidelijk bewustzijn, en er is slechts een duister gevoel van den inhoud dezer besluiten voorhanden, iets, hetgeen vooral bij hen dikwerf voorkomt, die er niet aan gewoon zijn, om aan hun denken en besluiten duidelijkheid bij te zetten. Zoodanig een gevoel heet *voorgevoel* der toekomst, hetwelk men, dewijl deszelfs inhoud bij velen in levendige beelden der verbeeldingskracht overging, aan een bijzonder vermogen

der menschelijke ziel, om de toekomst onmiddellijk te leeren kennen, heeft willen toeschrijven. Van dit vermogen beweerde de gedachteloosheid des bijgeloofs, dat het eerst in den toestand van het belemmerd verstandsgebruik (in den slaap door voorzeggende droomen, in de dronkenschap, in de zwaarmoedigheid en, om de maat der ongerijmdheden vol te maken, in de krankzinnigheid), of bij het sterven zich werkzaam betoonde, maar dat het zich in de vrouwelijke natuur het gemakkelijkst ontwikkelde, en zelfs, door allerlei physische middelen, uit zijne gewone sluimering kon opgewekt worden.

Dat mannen, wier geest door wetenschappen en door het aandeel, hetwelk zij in het werkdadige leven nemen, gevormd is, geenerlei voorgevoel der toekomst hebben, doet deszelfs oorsprong reeds genoegzaam kennen; ten zij men aannemen wilde, dat de natuur, uit moederlijke zorg, aan bekrompene en onbeschaafde menschen bij uitsluiting een hooger vermogen, om de toekomst te leeren kennen, geschonken hebbe, ten einde hen daardoor voor het gemis van geestkracht en voor de verwaarloosde beschaving dezer kracht schadeloos te stellen.

Dat zwaarmoedige menschen vol zijn van treurige voorgevoelens, komt allezins overeen met de stemming van zoodanige menschen. En wanneer van hunne voorgevoelens sommige geheel, andere ten deele uitkomen, dan bewijst dit nog niet het bezit eener bijzondere geschiktheid, om de toekomst te kunnen weten. Ware men slechts met de stemming des harten en de vorming der menschen, in welke, en met de bijzondere omstandigheden, onder welke dergelijke voorgevoelens ontstaan zijn, naauwkeurig bekend,

Digitized by Google

men zoude alsdan de natuurlijke gronden van derzelver oorsprong en inhoud, als ook van derzelver vervulling (indien deze niet een werk des toevals is) zeer wel kunnen aanwijzen. Dit is ook toepasselijk op de voorzeggende droomen.

De voorgevoelens van vele zieken, welke betrekking hebben op hun beter of erger worden, of op het gebruik van zekere geneesmiddelen, verschillen van de voorgevoelens, welke andere dingen betreffen, in zoo ver, dat zij veel meer vervuld worden, en dat zij somtijds geenszins schijnen te kunnen worden afgeleid uit den voorraad der kundigheden, welke de zieken, door ervaring en nadenken, zich eigen gemaakt hadden. Maar ook deze voorgevoelens laten zich verklaren uit de soorten van kennis, aan alle menschen verleend. Want wat het vooruitzien van den afloop eener ziekte betreft, hetzelve kan gegrond zijn op de plotseling voorgevallene verandering in het organische levensgevoel, welk gevoel in verband staat met de werkzaamheid der genezende, of het zieke ligchaam herstellende levenskracht. Maar, betrekkelijk het verlangen der zieken naar het gebruik van zekere geneesmiddelen, mag niet voorbijgezien worden, dat in de openbaringen der aandrift naar die dingen, welke tot het onderhoud onzer natuur dienstig zijn, even als bij de aandrift tot voortplanting van ons geslacht, iets het allerlangst werkzaam is, hetwelk gelijkvormigheid heeft met het instinct der dieren. Van daar, dat in vele ziekten eene hevige begeerte naar gezonde spijzen, en een onwederstaanbare afkeer van schadelijke dingen ontstaat. Dat de zieke zijn' zin krijge, en zijne hoofdigheid niet opgewekt worde, kan overigens ook wel eens de werkzaamheid der

Digitized by Google

genezende kracht, door verwijdering eens beletsels, bevorderen.

De zucht, om de toekomst te ontcijferen, heeft eene menigte van middelen uitgedacht en in zwang gebragt, om voldaan te worden. Doorgaans bepaalde een toeval deze middelen. Dikwerf heeft men ook van achteren eene nieuwe orde der dingen in de wereld verzonnen, ten einde het gebruik der middelen daaruit te regtvaardigen.

§. 112.

Het hoogduitsche woord *Witz* (*geestigheid*) is, naar zijnen oorsprong, met *Wissen* (*weten*) en *Weise* (*wijs*) verwant, en het wordt nu in den uitgestrekteren, dan in den naauweren zin gebezigd. In den uitgestrekteren zin verstaat men er door al het zin- en geestrijke in de oordeelvellingen; in den naauweren zin daarentegen wordt het alleen op de kennis eener bijzondere soort van gelijkvormigheden in de dingen toegepast. Want niet alle vinden van gelijkvormigheden, al waren dezelve ook zeer groot, en al vielen zij niet terstond in de zinnen, is eene vrucht der geestigheid. Met de ontwikkeling des verstands begint de mensch namelijk de hem omgevende dingen van elkander te scheiden, en vele derzelven als geheel tegenovergestelde te beschouwen, b. v. het geestelijke en ligchamelijke, het levende en doode, den mensch en het dier. De geestigheid is het nu, welke in de dingen, door het verstand elkander tegenovergesteld, nog gelijkvormigheden ontdekt; en zij vertoont zich in eene des te grootere volkomenheid, naar mate de tegen-

stelling van zekere dingen sterker, en de gelijkvormigheid des niet te min grooter is, welke in dezelve door haar nog aangewezen wordt. Hare bedoeling is derhalve, om de dingen, welke het verstand voor ongelijk uitgeeft, elkander weder gelijk te maken, zonder dezelve echter voor één en hetzelfde te willen uitgeven. Zij stelt zich evenwel niet ten doel, om te leeren, maar alleen om te vermaken; van daar, dat zij ook kort zijn moet, en dat zij geene inspanning des verstands verraden, noch die veroorzaken mag, om begrepen te worden. Tot grondslag der geestigheid, als zijnde eene vergelijking van dingen, ligt zekere werkzaamheid des verstands. Maar zij vordert ook eene levendige werking der verbeeldingskracht, ten einde de gelijkvormigheid van ongelijksoortige dingen te vinden. In de wetten van de aaneenschakeling der denkbeelden kan de aanleiding tot geestige invallen ligtelijk ontdekt worden, en hij, dien eene levendige verbeeldingskracht ontbreekt, is ook arm in geestige invallen.

In de voortbrengselen der geestigheid doen zich twee hoofdverscheidenheden op. De gelijkvormigheid, welke zij in ongelijksoortige dingen aanwijst, betreft namelijk of wezenlijke, of toevallige eigenschappen dezer dingen. De eerste soort van geestigheid put uit de diepte, en is dikwerf gegrond op zulke hoedanigheden van zekere dingen, welke voor gewone oogen niet zigtbaar zijn; de laatste daarentegen houdt zich aan de oppervlakte (b. v. de geestigheid, welke op verschillende beteekenissen eens woords berust). In beide soorten der geestigheid heeft echter al wederom dat onderscheid plaats, dat de daarin aangewezene gelijkvormigheden of natuurlijke, of zinnebeeldige zijn. De eerste

bestaan uit hetgeen, door waarneming, in de vergelekene dingen als derzelver gelijkvormigheid kan erkend worden; de laatste daarentegen steunen op metaphoren en allegoriën.

In gevolge de ondervinding kan men beweren, dat er in elken krachtvollen geest ook aanleg tot geestigheid voorhanden is, en dat deze aanleg geene bijzondere en opzettelijke ontwikkeling behoeft, om goede vruchten in een tamelijk aantal voort te brengen; gelijk reeds blijkt uit de naïve en schalkachtige invallen van sommige kinderen en van volwassenen, die slechts een gezond menschenverstand bezitten. Ondertusschen schijnt die aanleg aan sommige menschen in eene uitstekende mate (als talent) verleend te zijn, welke in dit geval *geestige* menschen genoemd worden. Men heeft denzelven veel kwaads te laste gelegd, namelijk ongeschiktheid tot grondige wetenschappelijke navorschingen, voorts ongevoeligheid en eenen onwederstaanbaren aandrang, om den geestigen inval te pas te brengen, al zoude er ook het grootste nadeel door ontstaan, eindelijk minachting van al, wat den mensch heilig is, en eene zekere neiging, om dit, door geestige vergelijking met het gemeene en lage, te schenden. Maar deze beschuldiging is daardoor ontstaan, dat men op het onderscheid in de geestigheid niet lette, en op alle geestige menschen toepasselijk maakte, wat slechts van sommige, misschien zelfs alleen van zulke kan gezegd worden, die zich aan den geest eener bedorvene eeuw overgaven.

Garve, in *Versuche über verschiedene Gegenstände aus der Moral, Literatur und dem geselligen Leben*, Th. II. bl. 346. en

JEAN PAUL, in *Vorschule zur Aesthetik*, Abth. II. Progr. 9. hebben het bestreden, dat de geestigheid, door de aanwijzing der gelijkvormigheden, van de scherpzinnigheid onderscheiden zij. Beide hebben allezins in zoo ver gelijk, dat de geestigheid het gebruik van de tegenstellingen der dingen niet versmaadt, om haar oogmerk te bereiken, en men kan menige geestigheid scherpzinnig noemen. Maar in dit geval dient de scherpzinnigheid aan de geestigheid slechts tot foelie, waarvan de voorbeelden, waarop de laatst genoemde schrijver tot regtvaardiging zijner stelling zich beroept, bewijzen opleveren; en eene geestige scherpzinnigheid bestaat er niet.

§ 113.

De *scherpzinnigheid* dringt in de verborgenheden der dingen in, en ontdekt daardoor in deze dingen hoedanigheden en deelen, welke door hem, die met geene scherpzinnigheid begaafd is, voorbijgezien worden. Vooral wordt aan de scherpzinnigheid de ontdekking van fijne verscheidenheden in zulke voorwerpen, welke veel gelijkvormigheid met elkander hebben, toegeschreven. Zij is zoowel bij het waarnemen, als bij het uitvorschen van het bloot denkbare, werkzaam (men heeft derhalve onderscheid gemaakt tusschen waarnemende en redenerende scherpzinnigheid), en zij schittert, wel is waar, niet zoo als de geestigheid, terwijl zij ook vele oefening vereischt en eerst door inspanning tot haar doel geraakt, maar zij is een voornaam bevorderingsmiddel der naauwkeurigheid in de kennis, en tot het gedijen der wetenschappen is zij onontbeerlijk

Digitized by Google

§ 114.

In de dingen, welke het verstand onderscheiden heeft, weet de *diepzinnigheid* nog weder menige gelijkheid en verwantschap op te sporen, doch welke van eene geheel andere hoedanigheid zijn, dan die, waarmede de geestigheid haar spel drijft. De eerste betreffen namelijk de afhankelijkheid van onderscheidene dingen van dezelfde gronden en wetten, en de diepzinnigheid vertoont zich dan in eene uitnemende mate, wanneer zij in vele en zeer verschillende dingen, door dezelve uit weinige gronden of zelfs uit éénen enkelen grond af te leiden, een naar de wetten des verstands noodzakelijk verband brengt. Zij wordt dus eigenlijk ook bedoeld door hetgeen men in sommige wijsgeerige scholen *vernuft* genoemd heeft, aan het welk men het opbouwen van stelselen toeschreef. In eenige kundigheden heeft zij groote verbeteringen tot stand gebragt. Haar grondslag echter is eene bijzondere sterkte van het natuurlijk streven des menschelijken verstands, om aan de menigvuldigheid in de kennis eenheid te geven. Met deze sterkte moet evenwel het talent der waarneming in verband staan, zal daardoor iets van duurzame waarde voor den menschelijken geest voortgebragt worden.

§ 115.

Bij moeijelijke en ingewikkelde ondernemingen is het dikwerf één enkel punt, of de waarneming van een gunstig oogenblik, hetwelk, voorbijgegaan zijnde, hoogst zelden terugkeert, of het in aanmerking

nemen van zeer veel, wat daarbij nuttig of schadelijk worden kan, waarvan het welgelukken der onderneming afhangt. Dat punt nu met gemak op te sporen, het oogenblik, wanneer het daar is, terstond te erkennen, en het vermelde in aanmerking te nemen, dat is het werk van het *praktisch of technisch talent*.

Dit talent maakt eenen hoogeren graad van de openbaring der schranderheid uit, doch welke van de arglistigheid en sluwheid, die anderen misleidt, om hare oogmerken te bereiken, en waartoe bekrompene en zwakke menschen hunne toevlugt nemen, moet onderscheiden worden. De waardij van dit talent valt dan eerst regt in het oog, wanneer men in aanmerking neemt, hoe veel goeds er in de menschenwereld onuitgevoerd blijft, alleen omdat men de regte middelen niet gebruikt. Overigens is zijne werkzaamheid in eene naauwkeurige kennis van de hoedanigheden en betrekkingen der dingen gegrond, en het is derhalve ook in staat, door weinige middelen dikwerf veel tot stand te brengen, maar het heeft ook onder al de talenten de meeste oefening noodig, namelijk in het bedrijf van velerlei zaken.

Hoe zeer het welgelukken van belangrijke ondernemingen dikwerf daarvan afhangt, dat men eene menigte dingen, welke, op zich zelve beschouwd, onbelangrijk schijnen, behoorlijk in aanmerking neme, bewijzen de ontdekkingsreizen van COOK. M. z. FORSTER's *Abhandlung über* COOK *den Entdecker*, in *Kleine Schriften*, Th. I. bl. 1.

Digitized by Google

§. 116.

De *zelfgeleerden* (*autodidacti*), welke al, wat zij weten en kunnen, langzamerhand en doorgaans met veel inspanning uitgedacht hebben, hoedanigen er velen onder de mechanische kunstenaars in bergachtige landstreken gevonden worden, behooren ook tot de talentvolle menschen. Het is echter te bejammeren, dat de geestontwikkeling van zulke menschen niet door eenig onderwijs te gemoet gekomen wordt. Doorgaans toch slaan zij de waarde hunner uitvindingen, uit hoofde van de inspanning, aan dezelve besteed, te hoog aan, zijn daarom ook voor geene teregtwijzing vatbaar, en weten doorgaans, wat in hunne kunst het voortreffelijkste uitmaakt, niet aan te wijzen noch te waarderen.

De zoo genoemde *wonderkinderen* missen ware talenten, en hun vroegtijdig weten en kunnen was de uitwerking van een goed geheugen, welks ontwikkeling de ijdelheid of zelfs de winzucht der ouders overdreef. Want er waren eigenlijk slechts geleerde en muzikale wonderkinderen (HEINECKE, BARATIER, CROTCH), bij welke nog onlangs een rekenkundig (ZERAH-COLBURN) gekomen is, wier bekwaamheid van het onthouden van vele woorden, getallen en eene lange reeks van toonen afhing, en van welke dus ook niet één, indien men eenige muzikale, onder welke MOZART vooral uitblonk, uitzondert, en wier zeer vroege voortbrengselen misschien mede aan eene bijzondere inrigting van hun gehoor toe te schrijven zijn, aan de verwachtingen beantwoordde, welke men er van opgevat had. En, werd de overdrijving derzelven al niet door eenen vroegtijdigen dood gestraft, een volslagen stilstand in de verdere

Digitized by Google

ontwikkeling des geestes, die zich in de jongelingsjaren opdeed, en die mitsdien allezins tegen de natuur streed, was er nogtans het gevolg van.

§ 117.

De groote misbruiken, welke van het woord *genie* gemaakt zijn, en waardoor het zelfs tot eenen spot- en scheldnaam gedaald is, heeft men alreeds erkend, en deszelfs beteekenis aldus beperkt, dat er het hoogste onder de gaven der natuur met betrekking tot het kenvermogen door aangeduid wordt. Het kondigt zijn aanwezen aan door de *oorspronkelijkheid*, *grootheid*, *eigendommelijkheid* en *voorbeeldigheid* zijner voortbrengselen. Het genie is namelijk vindingrijk of scheppende, en hij, die slechts door gelukkige navolgingen bereikt, wat door anderen tot stand gebragt is, kan op dien naam geene aanspraak maken. Voorts brengt het een groot en ten aanzien zijner deelen tot één doel zamenstemmend geheel, maar geene enkele voortreffelijkheden van geringen omvang, voort, en het is vooral daarin, dat het door den bloot talentvollen mensch, die in oogenblikken van geestvervoering ook wel zulke voortreffelijkheden voortbrengt, niet kan bereikt worden. Een geheel, door het ware genie voortgebragt, zal echter ook in alles, wat er toe behoort, den stempel der eigendommelijkheid van deszelfs stichter dragen. Want een genie werkt en vormt nooit als het andere, en wat hetzelve derhalve onvoltooid achterliet, heeft, door geenen anderen krachtvollen geest, overeenkomstig het denkbeeld, hetwelk tot grondslag lag, kunnen tot stand gebragt worden. Vooral strekken hiervan

Digitized by Google

sommige onvoltooide werken der bouwkunst, waartoe het plan met den dood des kunstenaars te niet ging, ten bewijze. Eindelijk moet ook het voortbrengsel van een genie voorbeeldig zijn, d. i. het moet den onbedorven' en ongekunstelden smaak behagen.

De algemeene verdeeling van het genie in het *wetenschappelijke*, *kunstige* en *praktische* heeft betrekking op de hoofdverscheidenheden der volkomenheden, welke wij, door de beschaving onzer zielsvermogens, bereiken kunnen, namelijk op waarheid, schoonheid en de echte door wijsheid bestierde goedheid. Van het kunstige moet echter ook in de theorie des menschelijken geestes gewaagd worden, dewijl de kunstenaar ons het leven en de wereld van een hooger standpunt doet zien, of dewijl hij dicht en niet verdicht. — Tot de praktische genies behooren zoodanige voortreffelijke geesten, welke, *of* als MOZES, SOLON, LYKURGUS, door eene wijze, met de behoeften en den toestand eens volks overeenkomstige, wetgeving, den voortgang in beschaving bij hetzelve bevorderden, *of* als THEMISTOKLES en PITT, planmatig en verstandig gebruik makende van de bestaande omstandigheden, alsmede ook door eene gepaste opruiming van hinderpalen, die in den weg stonden, hun vaderland onafhankelijkheid, welstand en glans in de gevaarlijkste tijden waarborgden, en in eene nog hoogere mate verschaften, *of* eindelijk, als vele stichters van godsdiensten, waarheden en denkbeelden over de wereld en de bestemming des menschen verspreidden, en tot eene denkwijze aanspoorden, waardoor het mogelijk werd, heerschappij over de zinnelijkheid te voeren, weshalve de stichters van godsdiensten ook te regt als de grootste

Digitized by Google

weldoeners van het menschelijk geslacht geroemd worden.

De wezenlijke kenteekenen van de voortbrengselen des genies moeten, wel is waar, bij al, wat er toe behooren zal, plaats hebben. Maar het is ook gemakkelijk te beseffen, waarom eenige dier kenteekenen in velerlei onderscheidene graden in de verschillende klassen der voortbrengselen voorkomen. De oorspronkelijkheid in de werking des genies kan zich b. v. in de fraaije kunsten veel vrijer openbaren, dan in de wetenschappen. Want in deze is, dewijl zij de waarheid der denkbeelden ten doel hebben, zelfs de hoogste openbaring des denkvermogens aan eene in zeker opzigt onveranderlijke handelwijs gebonden, gelijk plaats heeft bij het betoog, en bij de vereeniging van onderscheidene waarheden tot één geheel. Zoo moet ook de grootheid van het praktische genie niet naar de nieuwheid zijner denkbeelden en oogmerken, maar veeleer hoofdzakelijk naar de kracht en werkzaamheid, welke hetzelve aan zekere denkbeelden wist bij te zetten, en naar de deugdelijkheid en gepastheid der middelen, waardoor het zijne oogmerken ten uitvoer bragt, beoordeeld worden. Want ieder mensch ontvangt reeds, door de vorming zijner rede, eene rigting des geestes op het bovenzinnelijke; maar voor deze rigting eene duurzame levendige zucht bij de menschen op te wekken, daartoe is eene groote zielskracht noodig. In de schoone kunstgewrochten drukt zich voorts de eigendommelijkheid des genies veel sterker uit, dan zulks in de wetenschappen, wegens de algemeen geldige voorwaarden der waarheid en eene met het verstand overeenkomstige orde der denkbeelden, mogelijk is. Wat eindelijk de voorbeeldigheid aanbelangt, dezelve mag, wel is

waar, aan geen werk des genies geheel ontbreken, maar er zijn verschillende trappen van toenadering tot de ideën van waarheid, goedheid en schoonheid. En het kunstgenie, hetwelk in een tijdvak optreedt, wanneer de mensch de ruwheid van zeden en de smakeloosheid in de beoordeeling van het schoone juist eerst te boven gekomen is, zal, in zijne stoute en dikwerf ongeregelde vlugt, den later meer beschaafden smaak niet in allen deele voldoen; maar het zal dezen toch ook, zoolang hij nog niet een bedorven smaak is, door rijkdom en kracht in de dichting eenigermate te vrede stellen.

Men is het reeds lang eens, dat het genie geen vermogen uitmaakt, innerlijk onderscheiden van de zielskrachten, aan de menschelijke natuur algemeen verleend, maar dat het alleen bestaat uit eenen bijzonderen aanleg tot het zieleleven in den hoogeren graad. Deze aanleg is intusschen niet algemeen, noch naar zijne rigting onbepaald, zoo dat, naar gelang der omstandigheden, welke op deszelfs ontwikkeling invloed hebben, al wat voortreffelijk is door denzelven zoude kunnen worden voortgebragt; maar hij is oorspronkelijk reeds naauwkeurig bepaald, weshalve het genie ook zijne grootheid altijd slechts in eene bijzondere klasse van voortbrengselen des geestes in staat is aan den dag te leggen. Maar tot deze voortbrengselen hebben dikwijls alle zielskrachten, of toch de meeste derzelve, in eene uitnemende mate en in vereeniging met elkander werkende, het hare toegebragt. Doch daarmede wordt niet beweerd, dat hieruit ook de heerlijkheid der voortbrengselen van het genie zoude ingezien worden; want men kan dezelve door het opvolgen van regelen alleen niet tot stand brengen. Somwijlen openbaart zich de bekwaamheid daartoe zoo plotseling,

Digitized by Google

dat men dezelve voor eenen nieuwen geest houden zoude, die zich van eenen mensch meester gemaakt had. Ondertusschen kan toch ook gemakkelijk aangetoond worden, dat zoodanig eene openbaring altijd het gevolg is van eene sterke prikkeling op het genie. In de meeste gevallen echter kondigt het zich reeds lang vóór dat het werkt en wel daardoor aan, dat het met liefde en geestdrift alles omhelst, wat in den werkkring behoort, waartoe het bijzondere bekwaamheden bezit, of dat het, ziende op hetgeen door andere groote mannen reeds in dezen kring gedaan is, eene levendige ontevredenheid over zich zelven gevoelt, en dat eindelijk moeijelijkheden op den weg tot het doel, werwaarts het innerlijk gedreven wordt, hetzelve nooit afschrikken, maar in tegendeel te meer opwekken, om alle krachten in te spannen, ten einde dezelve te boven te komen.

Sommigen hebben het genie tot de fraaije kunsten, als deszelfs eigenlijk gebied, willen bepalen, van oordeel zijnde, dat het daarin alleen naar zijne oorspronkelijkheid werkzaam zijn konde, maar dat deze in de wetenschappen, uit hoofde van de daarin op te volgene regelen des verstandsgebruiks, belemmerd wierd zich te openbaren; terwijl zij beweerden, dat in de wetenschappen door talentvolle menschen, wanneer zij dezelve met aanhoudenden ijver en op eene goede manier bewerkten, het meest tot stand gebragt zij. Bijzonder heeft men tegen de oorspronkelijkheid van denken in de wijsbegeerte gewaarschuwd. Men kan het, wel is waar, in menig vak van kennis ook zonder de gave van vinding ver brengen. Ondertusschen blijft toch zonder deze gave in de wetenschappen alles als van ouds. En de ideën, naar welke *of* nieuwe wetenschappen gevormd, *of*

reeds uitgevondene verbeterd, uitgebreid en allengs tot grootere volmaaktheid gebragt worden, behooren mede tot de uitstekendste voortbrengselen des menschelijken geestes, en kunnen oorspronkelijkheid hebben, iets, hetgeen somtijds zelfs ook van de middelen moet gezegd worden, waardoor eene zekere kennis tot eene meerdere volkomenheid gebragt is.

Zij, welke men met den titel van *universeel-genies* vereerd heeft, waren eigenlijk, toch maar genies in één vak, doch die het bezit van onderscheidene talenten in staat stelde, om in vele soorten van de werkzaamheid des geestes uit te munten. Wat daarentegen de bijkans aan onnoozelheid grenzende zwakheid van geest aangaat, welke men bij sommige genies aangetroffen heeft in alles, wat niet tot hunnen werkkring behoorde (welke zwakheid vooral bij muzikale genies opgemerkt is), dezelve was het gevolg eener gebrekkige opvoeding.

§ 118.

Ofschoon het genie en de talenten gaven der natuur zijn, zoo zijn er nogtans bijzondere aanleidingen en prikkelingen noodig, zullen zij zich in eene uitnemende mate werkzaam betoonen. Het bewijs hiervan leveren de bekende daadzaken op, dat, bij menig volk, in een zeker en daarbij doorgaans maar kort tijdsbestek, onderscheidene genies en talentvolle menschen optraden, en dat bij hetzelfde volk, gedurende eene veel langere tijdruimte, niets van dien aard te voorschijn kwam; dat voorts vele volken, welke reeds tot de beginselen der beschaving gekomen waren, zich op niet

één uit hun midden te voorschijn gekomen genie beroemen konden; en dat eindelijk menige soort van voortbrengselen des genies tot nog toe bijna slechts eenmaal in de hoogste volkomenheid tot stand gekomen is, hetgeen b. v. op de werken der plastische kunst bij de Grieken toepasselijk is. Want men zal toch niet willen stellen, dat de natuur de kiemen des genies alleen in sommige tijden en aan weinige plaatsen, en nog daarenboven alleen tot eene bijzondere bestemming, met eene milde hand uitgestrooid hebbe. Maar welke grond, welk weder en welke kweeking worden er toe vereischt, zullen zoodanige kiemen het noodige voedsel ontvangen, ten einde op te wassen tot boomen, welke edele vruchten dragen? Op deze vraag kan alleen de geschiedenis van den oorsprong en den bloei der kunsten en wetenschappen (waarvan de eerste, om ligtelijk te bevroedene redenen, altijd de eerstgeborene des geestes waren, doch onder welke weder de dichtkunst alle overige voorafging), als ook van het verval en den ondergang derzelve, een antwoord opleveren.

In gevolge deze geschiedenis waren het voornamelijk groote en schitterende daden van een naar zijne zeden nog onbedorven volk in gewigtige ondernemingen, bijzonder in oorlogen, voor deszelfs eer en zelfstandigheid, of voor al, wat buitendien den redelijken mensch nog belang inboezemen kan, doch niet uit roof- en veroveringszucht, gevoerd, welke de kracht des genies en der talenten uit den slaap opwekten. Zulke daden ontsproten namelijk uit eene verheffing des menschen boven de zinnelijke eigenliefde en uit de geestdrift voor eene edele zaak, weshalve zij ook aan het genie zekere veêrkracht konden bijzetten. Zoodra

daarentegen bij eenig volk, door zich over te geven aan zinnelijke genietingen, de kracht geweken was, welke in den strijd met wederwaardigden iets groots voortbrengt, zoodra de heerschappij der baatzucht alle geestdrift belette, en hetzelve, door het despotismus in boeijen geslagen, alle vertrouwen op zich zelven en allen moed verloor, ontaardden ook kunsten en wetenschappen, en het talent, daarvoor aanwezig, bragt niets voort, dan wat gemeen, klein en smakeloos was, ook dan, wanneer het zich niet uit baatzuchtige oogmerken aan den bedorven' tijdgeest overgaf. Naardien nu het godsdienstig gevoel den mensch bijzonder boven het aardsche verheft, en met de verhevenste denkbeelden zamenhangt, zoo blijkt uit den aangehaalden grond van de opwekking des genies, waarom de gewrochten der schoone kunsten alleen dan eerst hunne grootste volmaaktheid bereikten, wanneer de geestdrift, welke den grondslag van derzelver voortbrenging uitmaakte, door hare verbindtenis met dat gevoel hoog opgewonden was; gelijk de geschiedenis der dicht- en bouwkunde in alle tijdvakken, die der plastische kunst en des tooneels bij de Grieken, en die der schilder- en toonkunst in de latere tijden getuigt. Men kan derhalve ook wel zeggen, dat de genius der kunst niet van aardschen oorsprong, maar van hemelsche afkomst is.

Wat daarentegen de rigting des genies op bijzondere voorwerpen aangaat, alsmede de bijzonderheid, dat bij een zeker volk, of in een zeker tijdvak doorgaans slechts eenige kunsten en wetenschappen (bij de Romeinen b. v. alleen geschiedenis en welsprekendheid) tot zekere volmaaktheid kwamen, terwijl zij toch alle, naar hare afkomst, met elkander vermaagschapt zijn; de grond hiervan is in de

Digitized by Google

bijzondere hoedanigheid der omstandigheden gelegen, onder welke het genie zich ontwikkelde, bij gevolg in de natuurlijke gesteldheid der landstreek, waarin het leefde, in de leefwijs, de zeden, de gebeurtenissen, het staatsbestuur en de godsdienst des volks, waartoe het behoorde. En al moge ook één of andermaal de opwekking en ontwikkeling der geestkrachten van de gewone orde der natuur schijnen af te wijken, gelijk bij de IJslanders in de elfde tot de dertiende eeuw; dezelve kan nogtans aangetoond worden, met deze orde overeen te komen, zoodra men de dingen kent, welke het ontwaken des geestes vooraf gingen, en deszelfs geestdrift onderhielden. Naardien het echter steeds bijzondere omstandigheden en voorvallen zijn, welke dit ontwaken te weeg brengen, zoo kan daaruit verklaard worden, waarom er onderscheidene genies en talentvolle menschen te gelijker tijd te voorschijn kwamen, iets, hetgeen de naijver voorzeker niet alleen te weeg gebragt heeft.

De verovering van Troje, de overwinning der ontzaggelijke perzische magt bij Marathon en Salamis, gaven aan den geest der Grieken eene veêrkracht, welke hen in staat stelde, om de schoonste gewrochten in kunsten en wetenschappen voort te brengen. — De wederopwekking des genialen geestes volgde in Italië, in de latere tijden, op de oorlogen der Guelfen en Gibellinen, waarin de kracht der Italianen was geoefend, en menige groote daad verrigt geworden. — De bloei van zoo vele talenten ten tijde van LODEWIJK XIV. was niet de vrucht der geschenken, waarmede deze vorst kunstenaars en geleerden beloonde, of van den glans zijns hofs, maar de uitwerking van het verhoogd zelfgevoel,

Digitized by Google

hetwelk der natie, door hare vroegere daden in binnen- en buitenlandsche oorlogen, was te beurt gevallen. — De overwinningen, door FREDERIK DEN GROOTEN behaald, waren het eindelijk, waardoor de dichtgeest der Duitschers uit eene lange sluimering opgewekt en er toe gebragt werd, om zich weder in nationale eigendommelijkheid, krachtig en overeenkomstig met den goeden smaak, uit te drukken.

De groote daden van een volk of volkje hebben alleen bij deszelfs landslieden, nooit bij vreemden, de kiemen des genies en des talents opgewekt, iets, waaruit wij kunnen opmaken, hoe belangrijk de verbindtenis der natiën zij voor de beschaving van 's menschen geest.

Bij de praktische genies was het dikwerf een diep gevoel van de ellende en het zedebederf der medeburgers en tijdgenooten, hetwelk het moedig voornemen, om deze onheilen te keer te gaan, opwekte, en ook de wijze mede bepaalde, hoe hetzelve uitgevoerd werd. Zonder de sophisten zoude er geen SOKRATES geweest zijn. Ja, het hart was het dikwijls voornamelijk, hetwelk groote dingen ingaf en ook tot stand bragt.

Bij de navorschingen over het genie, welke voorkomen in de werken, die de geheele zieleleer bevatten, verdienen nog bijzonder vermeld te worden: *An essay on genius by* A. GERARD; HERDER'S *Preisschrift über die Ursachen des gesunkenen Geschmacks*, en *Vorschule zur Aesthetik von* JEAN PAUL, Abth. I. Progr. 3.

*

VIJFDE ONDERDEEL.

OVER HET VOOR WAAR HOUDEN EN DESZELFS VERSCHEIDENHEDEN.

§ 119.

Het voor waar houden is, wel is waar, slechts eene bijzondere uitoefening van de werkdadigheid des verstands, doch het bezit eigendommelijke hoedanigheden, welke met velerlei bepalingen voorkomen, die op het zieleleven grooten invloed hebben. Hetzelve behoort derhalve nog bijzonder opgehelderd te worden.

§ 120.

De mensch begint dan eerst de wezenlijkheid van den schijn en de waarheid van de dwaling te onderscheiden, wanneer hij de ontdekking gemaakt heeft, door schijn misleid te zijn, en zich vergist te hebben. Is dit echter geschied, dan tracht hij ook, met alle inspanning, misleidingen en dwalingen te vermijden. Aan deze kan niemand, al waren zij ook nog zoo streelende, de voorkeur geven boven de kennis van het wezenlijke en ware.

Digitized by Google

§ 121.

Het vóór waar houden bestaat altijd uit een oordeel, doch hetwelk zich niet zelden in de gedaante van een duister gevoel openbaart. Het verstand is mitsdien, en wel geheel alleen, door de natuur, aan hetzelve verleend, tot deszelfs wachter aangesteld; opdat wij niet door schijn en dwaling misleid worden.

§ 122.

Velt het verstand het oordeel, dat eene uitwendige of inwendige waarneming echt en juist is, dan bevat dit oordeel het denkbeeld, dat die waarneming niet bestaat uit eene misleiding door zinnenschijn, noch uit een levendig beeld der verbeeldingskracht. Om intusschen tot de ontdekking des zinnenschijns te geraken, daartoe wordt geene bijzondere beschaving des verstands vereischt. Zij was tot het onderhoud des levens algemeen noodzakelijk, en de ruwe mensch heeft het daarin doorgaans even ver gebragt, als de meer beschaafde.

§ 123.

Het voor waar houden echter, hetwelk op de kennis door voorstellingen en begrippen betrekking heeft, bestaat uit het oordeel, dat de inhoud dezer kennis met het voorwerp, waarop zij betrekking heeft, overeenstemt, en niet iets te kennen geeft, hetwelk van dit voorwerp verschilt (m. verg. § 61.). Naardien nu juiste voorstellingen en begrippen ten

aanzien van vele dingen in de natuur niet dan met moeite, en na overwinning van vele hindernissen, of door het gebruik van bijzondere middelen, verkregen worden, gelijk de geschiedenis der wetenschappen getuigt; zoo hangt het besef van de waarheid dezer voorstellingen en begrippen van de oefening des verstands en van de gezamenlijke beschaving des geestes af. Dit is ook toepasselijk op de beoordeeling der ideën (§ 105.); want al wie de waardij en de juistheid der ideën van de deugd of de vriendschap zal kunnen beoordeelen, diens hart mag niet ledig zijn van aandoeningen eener deugdzame en vriendschappelijke gezindheid.

Gedurende de uitwendige en inwendige waarneming is, hetgeen wij daardoor leeren kennen, tegenwoordig, en dat dit tegenwoordig zij, behoeft mitsdien niet bewezen te worden. Maar dat eene voorstelling wezenlijk zij en met haar voorwerp overeenstemme, kan uit haar zelve in geenen deele opgemaakt worden, want anders ware zij geene voorstelling. Hierop doelt het *beginsel des toereikenden gronds.* Hetzelve drukt de zoo even vermelde inrigting onzes geestes uit, en niets meer. Doch men heeft dit beginsel dikwerf met het beginsel des oorzakelijken verbands in de wezenlijke dingen verwisseld, of tot één enkel beginsel ineengesmolten. LEIBNITZ, anders zoo zorgvuldig in de onderscheiding der begrippen en beginselen, zegt in de *Principia philosophiae*, Thes. 31—32.: *Ratiocinia nostra duobus magnis principiis superstructa sunt. Unum est principium* CONTRADICTIONIS - - - - *Alterum est principium* RATIONIS SUFFICIENTIS, *vi cujus consideramus, nullum factum reperiri posse verum, aut veram existere aliquam enunciationem, nisi adsit*

ratio sufficiens, cur potius ita sit, quam aliter, quamvis rationes istae saepissime nobis incognitae esse queant. Van het wezenlijke is het intusschen allezins waar, dat wij hetzelve erkennen als voorhanden zijnde, ofschoon de oorzaken daarvan nog geheel onbekend zijn. Maar zekere stelling voor waar te houden, waarvoor men nog geenen grond hoegenaamd, die echter ook een schijngrond zijn kan, gezien heeft, behoort tot het onmogelijke in den menschelijken geest.

§ 124.

Maar wat heeft dan aanleiding gegeven tot het ontstaan der ontzettende menigte van dwalingen, welke dikwerf, als aanstekende ziekten, zich verspreidden, en het verstandsgebruik van deszelfs bestemming, om waan en inbeelding af te weren en te niet te doen, deden afwijken? De volgende aanwijzing hiervan heldert ten minste het hoofdzakelijkste te dien aanzien op.

I. Het kind neemt de onderwijzingen en verzekeringen, welke het van de volwassenen ontvangt, vertrouwende op derzelver kundigheid en waarachtigheid, aan, en het zoude zonder zoodanig vertrouwen in geenen deele kunnen opgevoed worden. Zoo ook heeft hij, die rijk is in kundigheden, grooten invloed op het voor waar houden van hem, die daarin arm is. Maar in deze hoogst weldadige inrigting is ook de aanleiding gelegen, dat vooroordeelen en dwalingen van het eene geslacht tot het andere, doorgaans nog met bijvoegselen vermeerderd, overerven, tot dat er een buitengewone

schok in het gebied der gevoelens en des voorwaarhoudens voorvalt.

II. Tot het opsporen van het oorzakelijk verband der dingen in de natuur is, in vele gevallen, groote inspanning en zorgvuldigheid noodig, en dikwerf gelukt het volstrekt niet (§ 94.). Het physisch bijgeloof ontving derhalve weldra eenen ruimen omvang, en werd, met het godsdienstig bijgeloof ineenvloeijende, bijna onoverwinnelijk.

III. Is eenige leerstelling en meening met de wenschen overeenkomstig, en vinden de hartstogten daarin voedsel en het vooruitzigt op voldoening, dan geldt dit reeds voor eenen aanmerkelijken grond van derzelver waarheid. Men wil er niet in gestoord zijn, en men laat het niet alleen na, maar men heeft er ook een' afkeer van, om dezelve te toetsen.

De oorsprong van vele dwalingen, de magt, welke zij op den menschelijken geest uitoefenden, en de duurzaamheid derzelve, doen ons in der daad dikwijls verbaasd staan, vooral, wanneer wij in aanmerking nemen, hoe gemakkelijk het was, den schijn der gronden te ontdekken, waarop zij steunden. Hiertoe behoort b. v. het geloof aan heksenij, hetwelk brandstapels opgerigt heeft, om de zulken levend te verbranden, welke men daaraan schuldig achtte. En aan dit geloof was niet alleen het onnadenkend gemeen toegedaan; maar ook de leden der kerkbesturen, der regts-kanselarijen en der regtbanken hielden het voor eene onbetwistbare zaak, dat er heksen waren. Maar hoe ligtelijk zoude niet de grove dwaling, welke ten grondslag lag van het geloof aan heksen, hebben kunnen ontdekt worden?

§ 125.

Indien de beschouwing der menigte van dwalingen en dwaze inbeeldingen, aan de welke de menschen zich, van de oudste tijden af, overgegeven hebben, ons ter neder slaat; de overweging daarentegen van al, wat door den ijver voor waarheid in het werk gesteld is, ter verwoesting van dwalingen en ter uitbreiding eener ware kennis, beurt ons weder op, en verlevendigt ongemeen den moed, die dikwerf zoo noodig is, om de waarheid op te sporen. Wat deze ijver, wél bestierd, en door geenen invloed der eigenliefde van zijn doel afgeleid, allengs tot stand gebragt heeft, gelijkt somtijds meer naar een wonder, dan naar eene natuurlijke gebeurtenis. Dezen ijver kan zich intusschen ieder mensch, die zijne geestkracht aan wetenschappelijke navorschingen toegewijd heeft, zelf geven; en is hij eenmaal opgewekt, dan erlangt hij, door elke ontdekking en uitvinding, eene meerdere sterkte.

§ 126.

In het voor waar houden hebben, ten aanzien van deszelfs sterkte, groote verscheidenheden plaats, welke door de woorden *weten*, *gelooven* (of *voor waarschijnlijk houden*) en *vermoeden* uitgedrukt worden. De zin dezer woorden kan echter alleen door het opsporen der verscheidenheden in de verrigtingen des verstands, welke ten grondslag van derzelver beteekenis liggen, gevonden worden.

Digitized by Google

§ 127.

Naar het algemeen spraakgebruik bestaat de zekerheid van elke kennis door uitwendige of inwendige waarneming uit een *weten*. Want wat men ziet en hoort, daarvan gelooft men niet, dat men het ziet of hoort, maar men weet het. Dat wij bestaan, iets denken, of gevoelen, is desgelijks zeker. Dit moet ook gezegd worden van de herinneringen (§ 79.). Eindelijk behoort nog tot hetgeen voor ons zeker is, al wat, bij gevolgtrekking, uit algemeen erkende en onbetwistbare grondbeginselen afgeleid wordt. De gevolgtrekkingen bestaan namelijk uit een bewustworden van hetgeen in de grondbeginselen reeds begrepen is. Worden deze derhalve gerekend waarheid te zijn, dan is het ons onmogelijk, voor onwaar te houden, wat er uit afgeleid is. Deze soort van het weten bekleedt in de wetenschappen te regt eene hooge plaats. Zij leidt namelijk tot eene onveranderlijkheid en volstrekte algemeengeldigheid der kennis van iets, en wordt, in de scholen der wijsgeeren, doorgaans de *apodictische zekerheid* genoemd. Men had evenwel niet uit het oog behooren te verliezen, dat het daarbij mede op de zekerheid der grondbeginselen aankomt, waaruit iets afgeleid wordt, en dat elk bewijs ten laatste op eene kennis berusten moet, welke niet verder kan bewezen worden, dewijl zij anderzins nooit zoude hebben kunnen worden tot stand gebragt.

Digitized by Google

§ 128.

Wordt tot het weten, gelijk wij zoo even aangetoond hebben, altijd eene onmiddellijke kennis der dingen vereischt, van welke men weet; het *geloo-ven en voor waarschijnlijk houden*, met betrekking tot het aanzijn eener zaak, steunt daarentegen op eene kennis, welke iets betreft, dat van deze zaak onderscheiden is. Maar hoe is het mogelijk, dat ons de kennis eener zaak tot de kennis eener andere leidt, die naar het aanzijn daarvan onderscheiden is, en dat zij ons voor de juistheid dezer kennis waarborgt? Alleenlijk door middel der kennis van eene orde en regelmatigheid in de wereld, welke door de gelijkvormigheid der dingen in dezelve verkondigd wordt. De besluiten uit de analogie en de bewijzen door middel der inductie, waarop zich ook de hypothesen in de verklaring der natuurverschijnselen gronden, leiden alzoo tot de kennis van hetgeen eertijds voorhanden geweest is, of reeds bestaat, ofschoon wij hetzelve nog niet waargenomen hebben, alsmede ook tot de kennis van hetgeen eerst in de toekomst aanwezig zijn zal. Het zijn echter niet alleen de dingen, tot de levenlooze en bewerktuigde natuur behoorende, waarvan wij ons op deze wijze eene kennis verschaffen, maar ook die, welke tot de gebeurtenissen in de geestelijke menschenwereld behooren, en van de besluiten, die men neemt, afhangen. Want hierin heeft desgelijks eene orde en regelmatigheid plaats. Wij vertrouwen derhalve op de belofte van een' regtschapen man, wij houden de getuigenis van hem, die zich tot dus ver aan geene logen heeft schuldig gemaakt, voor waar, en wij verwachten van een volk groote

dingen, wanneer bij hetzelve de echte geestdrift (enthusiasmus) ontwaakt is. Naardien echter de kennis van het waarschijnlijke van onze bekendheid met de orde en regelmatigheid in de natuur afhangt, zoo wordt die kennis te zekerder, naar mate deze bekendheid grooter en naauwkeuriger is. Door de opsporing der wetten, onder welke de in de uitwendige natuur werkzame krachten staan, is derhalve ook de kennis van het waarschijnlijke dezer soort tot eenen hoogen graad van zekerheid gebragt. Maar anders is het gelegen met de gebeurtenissen in het zieleleven des menschen. Op de besluiten, welke hij neemt, hebben namelijk zeer vele dingen invloed, en deze invloed wordt, ten aanzien zijner meerdere of mindere sterkte, niet alleen door 's menschen natuurlijke geaardheid en gezamenlijke vorming, maar ook door het onnaspeurbare in hem, hetwelk wij vrijheid noemen, gewijzigd. De daad eens menschen, dien wij naauwkeurig meenden te kennen, doet ons daarom niet zelden verbaasd staan. Menigeen, dien wij voor goed hielden, maakt zich aan eene schanddaad schuldig, waartoe wij hem niet in staat gerekend hadden, en de mensch, die in ons oog slecht is, verheft zich, in een bijzonder geval, boven de baatzucht, welke hem tot dus ver in al, wat hij deed, bestierde en leidde. Er zijn diepten in het menschelijk hart, tot welke het oog onzes geestes niet in staat is door te dringen.

De graaf LAPLACE heeft, wel is waar, in het klassiek werk *over de waarschijnlijkheden*, de berekening derzelve op gebeurtenissen in het zieleleven der menschen toegepast. Maar men kan ligtelijk nagaan, dat de slotsom dezer toepassing geene groote zeker-

heid heeft, en dat in vele andere dusdanige gebeurtenissen de toepassing in geenen deele kan gemaakt worden. Volgens de berigten, welke wij over den invloed van de uitbarsting der pest in eene stad of landstreek op het gemoed der menschen, ontvangen hebben, (m. z. de berigten over de attische pest bij THUCYDIDES, in het II^de boek der *geschiedenis van den peloponnesischen oorlog*, Hoofdst. 48—52. en de berigten aangaande de pest te Marseille en in Provence, gedurende de jaren 1720. en 1721., door LEMONTEY, hoogd. in HUFELAND's *Journal der prakt. Heilkunde*, in het IV^de stuk des jaars 1824. bl. 17.) verbrak die invloed alle banden der natuur, der burgerlijke orde en zedelijkheid, zoo dat zelfs zij, die, vóór de uitbarsting, ingetogen geleefd hadden, den nabijzijnden dood voor oogen hebbende, zich aan het genot der grofste zinnelijke lusten overgaven. Bij velen daarentegen, die zonder allen ijver voor iets, en alleen hunne neigingen dienende, geleefd hadden, werd de aanblik der algemeene ellende eene aanleiding tot het brengen der heldhaftigste offers. In de stad Aix spoedden zelfs de ligtekooijen, als door eene goddelijke ingeving en door een plotseling berouw gedreven, naar de ziekenhuizen, om zich, in de oppassing der zieken, aan eenen zekeren dood te wijden (m. z. LEMONTEY, bl. 69.). Dit gaat voorzeker alle verwachting te boven, en men zoude het strijdig met de ondervinding achten, indien er geene zekere berigten deswege voorhanden waren.

Sinds de middeleeuwen is door menigen godgeleerde der christelijke kerk veel aangaande het geloof beweerd, dat vreemd en met de natuurlijke inrigting des menschelijken voorwaarhoudens strijdig was. De Scholastieken spraken van een geloof, hetwelk

Digitized by Google

het verstand eerst vatbaar maken moest, om iets te leeren kennen en te bevatten. En ANSELMUS van Canterbury zegt, in het tweede hoofdstuk des *Proslogion*, alvorens het ontologisch bewijs voor het bestaan van God te ontwikkelen: *Neque enim quaero intelligere ut credam, sed credo ut intelligam. Nam et hoc credo, quia, nisi credidero, non intelligam.* Maar LAVATER verklaarde het blinde geloof (hetwelk dus zonder alle gronden, en als uit een zeker instinkt bij de dieren, moest ontstaan zijn), voor het echte. De leer van het geloof aan God en aan Hem, dien Hij gezonden heeft, in de oorkonden des Christendoms vervat, is onschuldig aan deze verbijsteringen des menschelijken geestes; want zij zijn alleen af te leiden uit de bijzondere vorming der mannen, bij welke dezelve aangetroffen worden.

§ 129.

Door het *vermoeden* verstaat men den zwaksten graad des voorwaarhoudens. Hetzelve heeft dan plaats, wanneer wij ons slechts van weinige en daarenboven nog onvoldoende gronden voor de waarheid eens oordeels bewust zijn, of wanneer het bewustzijn dezer gronden slechts uit een duister gevoel derzelven bestaat. In het laatste geval noemt men het ook een voorgevoel der waarheid.

§ 130.

Het voor waar houden uit gronden der waarschijnlijkheid of het gelooven staat, wel is waar, bij het weten achter. Doch het eerste kan, door een

toenemend doorzigt zijner gronden, ten aanzien van derzelver aantal en geldende kracht, aan het weten van iets door deszelfs onmiddellijke kennis zoo nabij komen, dat het onderscheid van beide, met betrekking tot de zekerheid, bijna te eenenmale verdwijnt. Menige verklaring van zekere verschijnselen in de natuur had aanvankelijk slechts eene geringe waarschijnlijkheid, doch zij werd, door de toenemende kennis van de krachten en wetten in de natuur, en door de juistheid van tallooze afleidingen uit dezelve, van lieverlede aan eene volledige zekerheid gelijk. Op dezelfde wijze heeft men ook voor de geloofwaardigheid van menig berigt zulk eene menigte van onbetwistbare getuigenissen allengs weten uit te vinden, dat het eene ongerijmdheid wordt, aan het berigt te twijfelen.

§ 131.

Eene volstrekt onontbeerlijke voorwaarde van elk voorwaarhouden is het vertrouwen op de juistheid der uitspraken van het menschelijk bewustzijn over waarheid en dwaling. Dit vertrouwen is algemeen in de menschelijke natuur gelegen, en zonder hetzelve zoude een geestelijk leven en deszelfs voortgaande beschaving geenszins plaats hebben.

Vele wijsgeeren willen intusschen, door eene diepere navorsching van den oorsprong der menschelijke kennis en van de vereischten tot derzelver waarheid, ontdekt hebben, dat *of* een zeker bestanddeel dezer kennis, voornamelijk het zinnelijke, niets dan goochelwerk zij, *of* dat men op de gezamenlijke menschelijke kennis niet vertrouwen kunne, en de waarheid derzelve slechts problematisch zij.

Digitized by Google

Maar de juistheid dezer diepere navorsching te toetsen, behoort in eene kritiek der wijsgeerige stelsels, en niet in de zielkundige menschkunde, welker leerstellingen echter, betreffende de natuurlijke inrigting van het menschelijk kennen en voor waar houden, aan eene zoodanige kritiek allereerst zekerheid bijzetten kan. Alleen vergunne men aan de volgende aanmerking hier nog eene plaats. Geraakte de mensch, op eenen hoogeren trap zijner vorming, tot het besef, dat de kennis door waarneming en door een denken, overeenkomstig met de regelen des verstandsgebruiks, zelfbedrog en niet dan subjectief geldige schijn ware, dan ware hij, in het binnenste zijner natuur, van den aanleg tot eenen tweestrijd voorzien, welke anders bij geen levend wezen voorkomt, en die met de wetten der natuur strijdig is. Maar de wijsgeeren hebben doorgaans, alleen in opzigt tot zekere bespiegelende stelsels, het kennen des menschen, naar een gedeelte of naar het geheel beschouwd, tot een goochelspel verlaagd. Raadplegen wij daarentegen de inrigting onzer geestelijke natuur, dan behoort daartoe de aanleg tot een realismus, hetwelk geen rationalismus dermate beperken kan, dat het zich alleen tot de algemeene kennis der dingen zoude uitstrekken, noch een scepticismus of idealismus in staat is omver te werpen. Aan dit natuurlijke en met de rede overeenkomstige realismus blijven alle menschen toegedaan, dewijl het uit de inrigting huns zielelevens afkomstig is. Maar door de natuurkundige wetenschappen en derzelver voortgaande uitbreiding wordt het op eene wijze bekrachtigd, welke alle tegenwerpingen overwint. Want de poging, om b. v. de leerstellingen der sterrekunde sceptisch te willen bestrijden, of idea-

Digitized by Google

listisch te willen verdraaijen en uitleggen op eene wijze, afwijkende van derzelver natuurlijken zin, is in de oogen van de kenners dier wetenschap, al ware het ook, dat zij door een groot toestel van geleerdheid ondersteund wierd, toch slechts belagchelijk.

Het miskennen van de natuur der onmiddellijke kennis en van de betrekking der voorstellingen tot dezelve, heeft vooral aanleiding gegeven tot de twijfelingen aan de wezenlijkheid der menschelijke kennis. Zelfs LOCKE, die anders op de inrigting onzes geestes zorgvuldig lette, is, dewijl hij ook het waarnemen voor een bloot voorstellen hield, in eene zeer weifelachtige en, wél bezien, de waarheid met de dwaling zonderling vermengende leer van die wezenlijkheid gewikkeld geworden, m. z. deszelfs *Essay conc. hum. understanding*, B. II. Ch. 8. § 8. vlgg.

*

Digitized by Google

ZESDE ONDERDEEL.

OVER DE SPRAAK EN HET SCHRIFT.

§ 132.

De mensch is eerst mensch, en van het stomme dier onderscheiden, door dat hij eene spraak heeft; want zij maakt een onontbeerlijk middel der beschaving van den aanleg zijns verstands en harten uit.

Tot het waarnemen, tot het bewustworden der gelijkvormigheden en verscheidenheden in het waargenomene, tot het denken eens oorzakelijken verbands in de wezenlijke dingen en tot het gebruikmaken van dit denken, om zekere oogmerken te bereiken, is er, wel is waar, geene spraak noodig. Maar de hoogere openbaringen des verstands, het rangschikken der voorstellingen onder elkander, het verbinden derzelve tot oordeelen overeenkomstig de betrekking, daardoor ontstaan, het afleiden van gevolgen uit de oordeelen en alle bewustzijn der verhouding van het algemeene tot het bijzondere, bij gevolg de wetenschap en eene zekere kennis van het verledene en toekomende uit de wetten der natuur, voorts de verheffing tot het bovenzinnelijke of tot godsdienstige en zedekundige ideën, dit alles

is, blijkens de ervaring, zonder spraak volstrekt niet, of toch slechts in eene zeer geringe mate mogelijk.

Al verder is de spraak bevorderlijk aan de maatschappelijke zamenleving, zoo onontbeerlijk voor de onderhouding en beschaving der menschen. Door middel van haar toch worden kundigheden en wenschen onderling medegedeeld, de bewegingen onzes harten, nadat daardoor de uitspraak der woorden bepaald is, in een ander hart overgeplant, of in hetzelve de aandoeningen des mededoogens of der deelneming in onze vreugde verwekt.

De stelling, dat de mensch zonder spraakvermogen en desselfs ontwikkeling zich nooit boven de dieren zoude verheven hebben, is in allen deele met de waarheid overeenkomstig. Het is waar, de doofstommen, indien zij niet tevens onnoozelen waren, hebben het tot veel overleg en regelmatigheid in hun gedrag gebragt; zelfs bij den blinden en dooven J. MITCHEL (§ 89. aanm.) was het nadenken levendig en uitgebreid. Maar op de werkzaamheid van geest bij deze doofstommen hadden andere menschen, welken, door het gebruik der spraak, beschaving te beurt gevallen was, door hun voorbeeld of door de opzettelijke poging, om die werkzaamheid des geestes te verhoogen, veel invloed. En de doofstommen zijn immers ook nog voor eene taal vatbaar, namelijk voor die der gebaren, welke aan ieder dier ontbreekt, en velen derzelven vonden eene zoodanige, dikwerf zonder alle aanwijzing, van zelve uit. Maar het bloote gebruik van de teekenen der gebarentaal belet, van wege de natuur dezer teekenen, alle verheffing des geestes tot het bovenzinnelijke of bloot denkbare. Juist daarom ontbraken ook allen

Digitized by Google

doofstommen, welke bij hunne vorming aan zich zelven overgelaten waren, al legden zij ook veel nadenken over het waargenomene aan den dag, de ideën van God en van de zedelijke hoedanigheid der menschelijke handelingen; had men echter moeite in het werk gesteld, om in hen deze ideën op te wekken, dan bleek toch spoedig, dat zij bij de teekenen voor die ideën niet aan iets gedacht hadden, hetwelk van hetgeen kan waargenomen worden veel verschilt.

§ 133.

Maakt echter de spraak een onontbeerlijk middel der menschelijke beschaving uit, dan wordt het volkomen duidelijk, waarom deze tevens, niet alleen bij elk volk, maar ook bij elk bijzonder mensch, zich in de taal uitdrukt. In sommige talen hebben derhalve verstand en taal denzelfden naam ontvangen, en in een spreekwoord der Grieken heet het: « De taal des menschen is als hun leven." Alle belangrijke veranderingen, in de kundigheden, het gevoel en de zeden eens volks voorgevallen, hadden namelijk invloed op de taal. Door de uitbreiding en naauwkeuriger bepaling der kundigheden ontstond eene vermeerdering en naauwkeuriger bepaling van de beteekenis der woorden, en eene regelmatigheid in de vorming en zamenvoeging derzelven (spraakkunst). Maar ook de hoedanigheid des gevoels en der neigingen, en elke veredeling en verergering derzelve prentte zich in de taal. Al het nationale der volken wordt derhalve door hunne taal en derzelver bijzonderheden verkondigd. Uit het eerste vloeiden de laatste voort, doch deze

onderhielden wederkeerig het eerste. In dit opzigt vormen ook de verscheidenheden der talen zoo vele scheidmuren tusschen de volken, welke zoo lang bestaan, als die verscheidenheden duren. En zoo kondigt zich ook in den stijl eens schrijvers het eigendommelijke zijns geestes aan, de omvang, de helderheid en bepaaldheid zijner kundigheden, de eigendommelijkheid zijner gevoelens aangaande de dingen in de wereld en derzelver waardij, de ijver, welke hem voor eene waarheid bezielt, de rust, die in zijn binnenste heerscht, maar ook het gemis derzelve.

Over de wijze, hoe de latijnsche taal hare zoo genoemde urbaniteit verkreeg, maar dezelve, door het zedebederf te Rome, spoedig weder verloor, hebben SENECA, ep. 114. en MEINERS, in *Geschichte des Verfalls der Sitten, der Wissenschaften und Sprache der Römer, Abschn.* 9. daadzaken en ophelderingen medegedeeld.

Toen, na het verdrag van Verdun, de duitsche taal ophield de moeder- en hoftaal der Franken in Gallië te zijn, en dezelve met de taal des volks, door hen overwonnen, was vermengd geworden, erlangde ook hunne denkwijs, gezindheid en hun smaak eene ontwikkeling en rigting, waardoor zij ophielden een germaansch volk te zijn.

Het is waarheid, dat in de taal van elk volk eene zekere aanwijzing van deszelfs vorming en misvorming gelegen is. Daardoor drukt zich namelijk de gezindheid der achting en welwillendheid jegens anderen, bij hetzelve heerschende, uit, maar zoo ook deszelfs geneigdheid tot vleijerij, kruiperij, en tot al, wat de eergierigheid verkeerdelijk bevredigt. — De valschheid, welke aan anderen, uit beleefdheid, wel hoop geven,

maar toch niets beloven wil, doet eene menigte spreekwijzen geboren worden, welke iets schijnen aan te duiden, maar die nogtans in den grond niets bepaalds zeggen. Is daarentegen een volk waarachtig en regtschapen, dan ontbreken in zijne taal dergelijke spreekwijzen. — Een levendige afkeer van zekere ondeugden heeft steeds sterke en de groote mate des afkeers uitdrukkende benamingen doen ontstaan. Neemt de afkeer af, dan worden ook zachtere namen voor die ondeugden ingevoerd. — Is bij eenig volk de zin voor het natuurlijke verloren gegaan, dan moeten stoute spreekwijzen, avontuurlijke beelden, overdrijvingen en een stroom van gezochte tegenstellingen gebezigd worden, ten einde op de stomp gewordene zielen indruk te maken.

§ 134.

De taal bestaat uit eene aanduiding der kennis van zaken. Naardien nu eene kennis reeds aanwezig zijn moet, alvorens de aanduiding derzelve mogelijk is, zoo wordt ook de vorming eens woords door de kennis, welke door hetzelve aangeduid wordt, voorafgegaan. Het woord is niet de vader, maar alleen de peet eener kennis.

§ 135.

De betrekking der teekenen op de aangeduide zaak grondt zich *of* op eene orde der natuur in opzigt tot het zamenzijn en de onderlinge opvolging van zekere dingen, en de teekenen heeten, in dit geval, natuurlijke, *of* zij grondt zich op de menschelijke willekeur, doch welke, ten aanzien der taal, door de inrigting onzer natuur op menigerlei wijze beperkt wordt.

Digitized by Google

§ 136.

De mensch bedient zich, om zijne kennis en aandoeningen uit te drukken, van klanken en gebaren. De teekenen der aandoeningen zijn meestal natuurlijke, en in deze hoedanigheid tamelijk algemeen verstaanbaar. Wilde men nu de uitdrukking der aandoeningen door klanken eene taal noemen, men zoude aan de dieren desgelijks eene taal moeten toekennen. Maar men bezigt dit woord alleen van de mededeeling zijner kennis door willekeurige teekenen, welke den mensch bij uitsluiting eigen is. Doch de toon- of woordentaal, welke men bij alle menschenstammen, al waren zij nog zoo onbeschaafd, aangetroffen heeft, is het, die de menschelijke beschaving in eene bijzondere mate bevordert; en dit kan van de gebarentaal, ofschoon zij somtijds tot eene groote volkomenheid gebragt werd, niet gezegd worden. Dikwerf echter verbindt de mensch het gebruik der gebaren en gelaatstrekken met het gebruik der woorden, om zich te doen verstaan; gelijk bij het kind plaats heeft, hetwelk de taal nog niet genoeg magtig is, of ook bij den onbeschaafden wilde, wanneer de taal, die hij spreekt, nog niet spraakkunstig gevormd, en het daarom onmogelijk is, de bepalingen en betrekkingen der dingen tot elkander daarin aan te wijzen.

De geluiden, welke dieren geven, ook wanneer zij daardoor elkander aanlokken (ten tijde der hitsigheid), of waarschuwen (gelijk de wilde geiten, die op de wacht staan, bij het naderen eens vijands), zijn, wel is waar, ook teekenen van iets, doch niet voortgebragt met het oogmerk, om elk-

Digitized by Google

ander zekere kennis mede te deelen, maar het zijn uitwerkingen des gevoels en eens bijzonderen instinkts der dieren. En, in geval ook het dier er op afgerigt is, om de woorden des menschen na te bootsen, of aan deszelfs stem te gehoorzamen; zoo is niet te min noch de nabootsing, noch de gewaarwording des menschelijken woords, voor het dier een woord in dien zin, waarin het een zoodanig voor den mensch uitmaakt.

Tot welke volmaaktheid de gebarentaal kan gebragt worden, bewijst de bekwaamheid in dezelve der pantomimische spelers bij de Romeinen, waarover de berigten, tot ons gekomen, verzameld zijn door DU BOS, in *Réflexions critiques sur la poésie et sur la peinture*, Tom. III. Sect. 16. Maar ook in menig gesticht, door de menschlievendheid in latere tijden, ter onderwijzing van doofstommen, daargesteld, is de gebarentaal tot zulk eene volkomenheid gebragt, dat de gesticulatie, als ware het, eene articulatie der gebaren werd, en deze geschikt maakte, om het onderscheid in de deelen der denkbeelden uit te drukken. Intusschen kan de gebarentaal toch nooit de volmaaktheid der woordentaal in het aanduiden eener kennis bereiken, want de eerste blijft zich, volgens hare natuur, bij de aanduiding van het bijzondere en van hetgeen in de zinnen valt, bepalen, en zij verwekt geene begrippen noch het denken van iets.

§ 137.

Niet de nabootsing der toonen, welke dieren en vele levenlooze dingen onder zekere omstandigheden voortbrengen, heeft aanleiding gegeven tot het

Digitized by Google

spreken. Want een toon maakt nog geen woord uit, maar deszelfs betrekking op eene voorstelling, waardoor hij, als ware het, vergeestelijkt wordt. Maar tot zoodanige betrekking leidt geene nabootsing der toonen. Ook bezitten slechts zeer weinige talen, met uitzondering der teekenen voor de onderscheidene gewaarwordingen des gehoors, zulke woorden, die door nabootsing des toons, welken het daardoor aangeduide voorwerp voortbrengt, ontstaan zijn; en in de minst beschaafde talen, welke dergelijke woorden in groote menigte bevatten moesten, bijaldien de genoemde nabootsing het beginsel der taal geweest ware, ontbreken zij bijna geheel. Maar wat de stelling aangaat, dat de mensch nimmer in staat zoude geweest zijn, door eigene kracht eene taal uit te vinden, en dat men gevolgelijk vaststellen moet, dat hij, door eene bijzondere goddelijke verordening en weldaad, de aanwijzing daartoe ontvangen heeft; de daarvoor bijgebragte gronden schijnen alleen zoo lang kracht van bewijs te hebben, als men zich deels bij elke taal, waarvan de mensch zich immer bediende, eene zoo volkomene en alle verscheidenheid van inhoud der denkbeelden zoo naauwkeurig uitdrukkende aanduiding denkt, hoedanige de talen van beschaafde volken uitmaken (want, het is waar, deze talen konden niet uitgevonden worden, zoo lang de mensch, wegens het gemis eener woordentaal, zich nog in den toestand der kindschheid naar den geest bevond), deels geen acht slaat op de inrigting, in onze natuur voorhanden, welke tot het gebruik der toonen leidt, om eene kennis aan te duiden. Tot deze inrigting behoort niet minder de behoefte om te spreken, dan om te denken, en de oorzaak van het ontstane op te sporen (§ 92.).

Ter voldoening dier behoefte geven echter de klanken, door welke levendige aandoeningen zich uitdrukken, als ook de gewaarwordingen van geluidgevende voorwerpen, de aanleiding. Is echter de behoefte om te spreken hooger geklommen (waartoe de kennis der voordeelen, daaraan verbonden, veel toebrengt), dan wordt de voldoening dier behoefte door het zamenstel onzer spraakorganen ondersteund, door middel van hetwelk wij menigerlei toonen kunnen voortbrengen, en deze naar welgevallen veranderen. De mensch vormt zich zelf derhalve eene taal. Maar hij vormt dezelve niet, zoo als een ander werktuig, b. v. eene spies, eenen boog met de pijlen, er toe behoorende, eene stulp of een bekleedsel zijns ligchaams, volgens klaar begrepene oogmerken, maar volgens zekeren drang, in hem gelegen, die betrekking heeft op zijne bestemming, om eene kennis onder denkbeelden te brengen, en dezelve steeds meer te beschaven. En deze stelling van eenen menschelijken oorsprong der taal wordt daardoor nog bekrachtigd, dat der taal alle eigendommelijkheden der werkzaamheid der menschelijke natuur ingedrukt zijn, en dat zij, in dit opzigt, ook voor een gewrocht derzelve moet gehouden worden. Want elk woord is eene verzinnelijking eener geestelijke zaak, zoo dat deze daardoor als iets ligchamelijks voorgesteld wordt. En de geschiktheid onzer vermogens, aan dezelve in zulk eene uitnemende mate eigen, om gevormd te worden, maakt desgelijks eene wezenlijke hoedanigheid van iedere taal uit, naardien zelfs de ruwste en onvolmaaktste, waarvan een menschenstam zich bedient, allengs tot elke beschaving, welke in de volmaaktste talen voorkomt, kan gebragt worden, dewijl zij, uit toonen be-

Digitized by Google

staande, de grondstoffen bezat, die voor beschaving vatbaar zijn.

Dat het spreken voor den mensch behoefte is, zoodra het menschelijke in hem zich begint te ontwikkelen, is uit vele ondervindingen klaarblijkelijk. Kinderen van gelijken ouderdom hebben zich dikwerf, indien derzelver oefening in de moedertaal verwaarloosd was, eene eigene toontaal gevormd, welke voor hen alleen verstaanbaar was. — HEINICKE getuigt, in zijne *Beobachtungen über Stumme und über die menschliche Sprache*, *Hamburg* 1787. dat er onder ruim vijftig doofgeborenen, welke hij deels onderwezen had, deels anderzins had leeren kennen, niet één geweest is, die niet ten minste eenige woorden sprak, door hem zelven uitvonden. Zelfs heeft hij eenen doofgeboren' mensch in zijn onderwijs gehad, negentien jaren oud, welke te voren vele woorden, die geschreven konden worden, en zelfs van drie, vier en zes lettergrepen, uitgevonden had, om dingen, welke hem dikwerf voorkwamen, aan te duiden, terwijl hij dezelve ook weder met elkander verbond, ten einde nog meerdere woorden ter aanduiding der voorwerpen te bekomen.

Een naauwkeurige toets der gronden, welke voor den goddelijken oorsprong der woordentaal bijgebragt zijn, is vervat in HERDER's *Preisschrift über den Ursprung der Sprache.*

Uit de gelijkvormigheid der talen, met betrekking tot hare woorden en hare gansche zamenstelling, kan met zekerheid tot de verwantschap der volken besloten worden, die dezelve spreken. Maar die gelijkvormigheid mag zich niet bepalen bij eenige dozijnen woorden, of bij eenige weinige taalvormen.

Want de overeenstemming in het zamenstel der menschelijke spraakorganen, voorts in de geluiden, waardoor de aandoeningen van iedere soort uitgedrukt worden, eindelijk in de ontwikkeling des verstands, welke op de taal zoo veel invloed heeft, brengt ook vele gelijkvormigheden in de woorden en derzelver zamenvoeging te weeg. In al de talen der oude en nieuwe wereld zijn de namen van vader en moeder elkander gelijkvormig, en hebben deze woorden nimmer hunne beteekenis verwisseld. Doch daaruit mag nog niet tot eene verwantschap der volken, die zich van dezelve bedienen, besloten worden.

De duitsche vlijt heeft een werk tot stand gebragt, hetwelk over de verscheidenheid der talen, als ook over de verwantschap derzelve, bij gevolg ook over de volken, welke dezelve spreken, reeds veel licht verspreidt. Dit werk is: *Mithridates, oder allgemeine Sprachkunde von* ADELUNG, *fortgesetzt von* VATER, IV. Thle. Wat het doel der vergelijkende taalkunde zijn moet, en hoe het kan bereikt worden, heeft W. VON HUMBOLDT, in *Abhandlungen der königlichen Academie der Wissenschaften zu Berlin*, over de jaren 1820—1821. bl. 239. uitvoerig aangetoond.

Het aantal der verschillende talen is, de tongvallen niet mede gerekend, geenszins zoo groot, als men doorgaans aanneemt, ofschoon het nogtans een merkwaardig verschijnsel is. Geschiedkundig kan dit verschijnsel niet verklaard worden. Zoo veel is intusschen onbetwistbaar, dat de verscheidenheid der geluiden, welker voortbrenging door de aandoeningen veroorzaakt wordt, voorts de verscheidenheid in het zamenstel der deelen des gehoorwerktuigs en in de beweegbaarheid der spraakwerktuigen, tot het

ontstaan derzelve mede het hare hebben toegebragt.

§ 138.

Het oogmerk der taal is, om den invloed van het denken en van de aandoeningen der ziel op het leven te bevorderen, en het is hiernaar, dat de volkomenheid derzelve moet beoordeeld worden. De geschiktheid, om wetenschappelijke kundigheden en dichterlijke gevoelens aangaande de menigvuldigheid der natuurlijke dingen en de gebeurtenissen in het menschelijke leven voor te stellen, maakt mitsdien de volmaaktheid van de beschaving eener taal uit. Intusschen kunnen er, met betrekking tot deze volmaaktheid, verschillende trappen plaats hebben.

Het gepaste gebruik eener taal is veeltijds het voortbrengsel van een bijzonder talent, waardoor het mogelijk wordt, om, niettegenstaande de veelvuldige onvolmaaktheden, waarmede zij nog behebt is; eene groote volheid, diepte en kracht der gedachten en aandoeningen uit te drukken. Hierin is echter ook weder een bewijs gelegen, dat geest en taal elkander innig doordringen, en wederkeerig elkander beschaven.

§ 139.

Ten einde het woord, hetwelk spoedig verdwijnt, aan de vergankelijkheid te ontrukken, heeft men twee middelen uitgedacht, namelijk het *letterschrift* en het *figurenschrift* (de *hieroglyphen*). Het eerste heeft grooten invloed op de beschaving

der taal en gevolgelijk daardoor op het denken zelve. Want het bevordert de articulatie der toonen, en belet het onbepaalde uitspreken en de vermenging derzelven, waardoor ook de duidelijkheid van het denken toeneemt. Door hetzelve of door het opteekenen worden wij voorts in staat gesteld, om over een begrip en een denkbeeld langer te kunnen nadenken, en dezelve van vele kanten te kunnen beschouwen. Ja, de orde der begrippen onder elkander en de afhankelijkheid eener gedachte van de andere aan te wijzen, dit is alleen door middel van het letterschrift mogelijk. Het is derhalve een onmisbaar hulpmiddel ter verhooging der werkzaamheid onzer ziel, hetgeen voorzeker ook tot de uitvinding van hetzelve aanleiding gegeven heeft. Het figurenschrift daarentegen, hetwelk begrippen en denkbeelden voorstellen wil, zonder de teekenen eens geluids te gebruiken, kan, wegens deze hoedanigheid, tot beschaving van de taal en van het denken niets toebrengen; weshalve ook een volk, alleen van het figurenschrift gebruik makende, daardoor op eene onbedriegelijke wijze toont, nog op eenen lagen trap der geestbeschaving te staan.

In vele opzigten leerzaam zijn de beschouwingen, welke W. VON HUMBOLDT over het letterschrift en deszelfs verband met het zamenstel der taal, in eene verhandeling gedaan heeft, te Berlijn uitgekomen, 1826. 4.

Het oogmerk, ten grondslag liggende van de uitvinding eener zoo genoemde *algemeene* of *wijsgeerige taal* (die of uit eene woordentaal, of uit louter begripsteekenen, hoedanige er in de wiskunde gebezigd worden, bestaan moest), welke uitvinding door LEIBNITZ slechts voorgeslagen, maar door J. WIL-

Digitized by Google

KINS en G. KOLMAR beproefd is, is onuitvoerlijk. Want iedere taal moet door het zieleleven van een volk gevormd worden. En eene algemeene taal, zij moge dan eene woordentaal zijn, of uit begripsteekenen bestaan, blijft daarenboven ongeschikt, om uit te drukken, wat in elke taal op de bijzondere vorming van geest en hart bij het volk, hetwelk dezelve spreekt, betrekking heeft. Wat zou er wel van een dichtstuk worden, in zulk eene taal overgebragt?

Digitized by Google

Digitized by Google

Bij den Uitgever dezes, JOHANNES NOMAN, *Boekhandelaar te* Zalt-Bommel, *is het volgende Werk ter perse, hetwelk alom spoedig verkrijgbaar zijn zal:*

J. M. SCHRANT, Fenelon's Gesprekken over de Welsprekendheid in het algemeen, en over die van den Kansel in het bijzonder; gevolgd van een Uittreksel uit deszelfs brief aan de Fransche Hooge School, tot hetzelfde onderwerp betrekkelijk. Uit het Fransch, met aanteekeningen. *Tweede aanmerkelijk verbeterde en vermeerderde Druk.* . . . . *f* 4,50.

Digitized by Google

MENSCHKUNDE

MET BETREKKING TOT DE ZIEL,

Phil 751 c

DOOR

GOTTLOB ERNST SCHULZE,

HOFRAAD EN HOOGLEERAAR IN DE LOGICA EN METAPHYSICA TE GÖTTINGEN, LID VAN HET AMERIKAANSCH WIJSGEERIG GENOOTSCHAP TE PHILADELPHIA.

Naar de derde, grootendeels nieuw bewerkte uitgave, uit het hoogduitsch vertaald.

TWEEDE STUK.

Te Zalt-Bommel, bij

JOHANNES NOMAN.

1829.

Digitized by Google

Digitized by Google

VIERDE HOOFDDEEL.

OVER HET GEMOED.

§ 140.

Alle openbaringen des zielelevens in den mensch, welke aandoeningen (*) uitmaken en een begeeren, door deze aandoeningen bepaald, noemt men gezamenlijk het *gemoed* (het *hart*). Hetzelve staat, wel is waar, met den geest in een naauw verband, doch het moet van denzelven onderscheiden worden, en het is ook voor eene bijzondere beschaving vatbaar, die niet altijd met de beschaving der

(*) Aan het hoogduitsche *Gefühl* beantwoordt het nederduitsche *gevoel* in allen deele. Dewijl echter dit woord bij ons niet in het meervoud voorkomt, zoo zijn wij genoodzaakt geweest, het hoogd. *Gefühle*, waar dit min voegzaam door het enkelvoud kon uitgedrukt worden, ook door *aandoeningen* te vertolken. Duidelijkheids halve hadden wij gewenscht, hetzelfde woord steeds te kunnen bezigen, ofschoon overigens het woord *aandoening* somtijds de zaak nog meer bepaald en ondubbelzinnig aanduidt, dan het woord *gevoel*.

DE VERT.

16

Digitized by Google

verstandsvermogens gelijken tred houdt. Menig sterke geest toch heeft een zwak gemoed.

Naar het algemeen geldend spraakgebruik verstaat men, door het *gemoed* of *hart*, het beginsel van het begeeren, benevens de opwekkingen van hetzelve door de aandoeningen; door het woord *geest* daarentegen het beginsel van het voorstellen en denken. KANT evenwel bezigde het woord *gemoed*, om het vermogen aan te duiden, hetwelk de zinnenvoorstellingen zamenstelt, en de eenheid der empirische apperceptie te weeg brengt, ten einde, door het woord *geest* van het denkend subjekt te gebruiken, niet over te gaan in de leerstellingen der bovennatuurkunde van de geestelijke zelfstandigheid. (KANT's *Vermischte Schriften*, *Halle* 1799. B. III. bl. 295.). Maar dit gebruik van het woord *gemoed* is met de taal volstrekt strijdig. En al bestond er ook een vermogen, hetwelk de zinnenvoorstellingen eerst zamenstelde, hetgeen echter ontkend moet worden (m. verg. de aanm. tot § 89.), hetzelve zoude nogtans niet den grondslag kunnen uitmaken van een edel en goed of van een boos en slecht hart.

*

Digitized by Google

EERSTE ONDERDEEL.

OVER DE NATUUR DER AANDOENINGEN EN DERZELVER VERSCHEIDENHEDEN.

§ 141.

Alle gevoel is eeniglijk eene bepaling des bewustzijns van onzen persoon of van ons selven, beschouwd naar onzen tegenwoordigen toestand, en het heeft geene betrekking op iets, dat van ons onderscheiden is. Het is de eerste openbaring des zielelevens; maar houdt het op, dan heeft ook dit deszelfs einde bereikt.

Hoe arm de zielkundige kunsttaal zij, daarvan leveren de verschillende beteekenissen van het woord *gevoel* een doorslaand bewijs op. Oorspronkelijk duidde het de gewaarwordingen aan, welke door de prikkeling van ligchamelijke dingen op de zenuwen onder de opperhuid ontstaan. Daarna bezigde men dit woord van gewaarwordingen van allerlei aard, doch daarbij in aanmerking nemende de aangenaamheden en onaangenaamheden, welke de gewaarwordingen met zich voeren. Van daar ook, dat elk bewustzijn van genoegen en ongenoegen, van vreugde en

smart, ofschoon geenszins van zinnelijken oorsprong zijnde, eene gewaarwording genoemd werd. Alle indrukken, welke de kennis der voor de menschelijke rede meest belangrijke voorwerpen en de verhevenste denkbeelden op de ziel maken, worden derhalve nu tot het gevoel gerekend. Daartoe behoort dus het edelste, dat er in den mensch voorkomen kan, maar ook het laagste, hetwelk uit het dierlijk bestanddeel onzer natuur afkomstig is.

§ 142.

De aandoeningen zijn en blijven het duisterste in het zieleleven des menschen. Zij laten zich niet in deelen ontleden, of in begrippen oplossen; want zij onttrekken zich aan alle naauwkeuriger waarneming van haren inhoud. Zij gelijken, te dien aanzien, naar de ongearticuleerde en gemengde klanken, door welke zij uitgedrukt worden.

§ 143.

De aandoeningen zijn iets zeer wisselvalligs, hangen van bijzondere omstandigheden der menschelijke natuur af, en worden door de beschaving bepaald. De aandoeningen des kinds zijn andere, dan die van den volwassen mensch, die der vrouw andere, dan die des mans, en den meer beschaafden vallen zeer vele aandoeningen te beurt, bij den onbeschaafden te eenenmale onbekend. Uit hoofde van deze hoedanigheid derzelve, en omdat zij volstrekt niets voorwerpelijks uitmaken of verkondigen, kunnen zij ook nooit tot bewijsgronden

Digitized by Google

van eene waarheid strekken, en al wie dezelve als zoodanige aanneemt, bedriegt zich zelven. Welk eene bonte en zich zelve tegensprekende mengeling zoude eene wetenschap worden, indien de aandoeningen, welke zekere leerstellingen dezer wetenschap in dezen of genen harer beoefenaren verwekken, voor bewijzen van de waarheid dier leerstellingen gelden moesten! . . . .

De invloed eener waarheid op het handelen hangt altijd van het gevoel af, hetwelk zij bij iemand verwekt. Maar het gevoel is geen getuige voor de waarheid. Eerst onderzoeke en toetse men deze, en dan geve men zich aan den indruk over, dien zij op ons maakt.

§ 144.

De groote invloed van levendige aandoeningen op de zenuwen, en, door middel van deze, op de bewegingen der spieren in het gelaat en in andere deelen des ligchaams, voorts op den omloop des bloeds, op de werktuigen der ademhaling, en daardoor op het gezamenlijke plantenleven, behoort mede tot de eigendommelijke hoedanigheden der aandoeningen, waardoor zij van het bloote kennen en begeeren onderscheiden zijn.

§ 145.

De hoogste verdeeling der aandoeningen is in *ligchamelijke* en *geestelijke*. De eerste ontstaan onmiddellijk uit zekere gesteldheden des werktuige-

Digitized by Google

lijken levens in het geheele ligchaam of in bijzondere deelen van hetzelve, en de mensch heeft dezelve met het dier gemeen. Het ontstaan der geestelijke aandoeningen daarentegen onderstelt de kennis van de hoedanigheid en de waardij der dingen. Aan den oorsprong van menig gevoel kunnen intusschen aandoeningen des ligchaams en ook werkzaamheden des verstands tevens aandeel hebben, gelijk het ten opzigte van het welbehagen in zekere kleuren en toonen het geval is.

§ 146.

Elk gevoel, het zij van ligchamelijken of geestelijken aard, maakt of iets aangenaams, of iets onaangenaams uit. Het karakter van het aangenaam gevoel is een welbehagen, dat van het onaangename een mishagen in hetzelve. Het eerste hebben wij daarom gaarne, zoeken de omstandigheden op, onder welke het ontstaat, of benaarstigen ons, om hetzelve te behouden, wanneer het reeds voorhanden is. Van het onaangenaam gevoel daarentegen, hetwelk echter niet uit een bloot gemis van het aangename bestaat, maar iets uitmaakt, dat tot het aanzijn van onzen persoon behoort, wenschen en trachten wij ontslagen te worden.

Het strookt niet met de ervaring, dat elk aangenaam gevoel zou moeten voorbereid zijn door iets onaangenaams, dat voorafging. Ligchamelijke genietingen erlangen, wel is waar, door eene gevoelde behoefte hare meeste sterkte. Maar de edeler geestelijke aandoeningen kunnen, zonder eene zoodanige voorbereiding, met groote levendigheid plaats

hebben. In de onaangename aandoeningen is evenwel voor de meeste menschen de magtigste aandrift en, als ware het, een prikkel tot werkzaamheid gelegen.

Onverschillige aandoeningen moesten eigenlijk zulke zijn, welke noch iets aangenaams, noch iets onaangenaams in zich bevatten. Maar in dit geval waren zij geene aandoeningen. Ondertusschen zijn er onverschillige dingen, d. i. zoodanige, in welke wij, wel is waar, geen behagen hebben, maar die ons toch ook niet zoo tegenstaan, dat wij ons van het bewustzijn derzelven zouden trachten te ontdoen.

§ 147.

Door *gemengde aandoeningen* wil men zulke verstaan hebben, waarin men iets aangenaams en onaangenaams tevens zegt gelegen te zijn, hetwelk elkander doordringt. Daarvoor heeft men de hoop, de verbazing en al zoodanige aandoeningen uitgegeven, waarvan men zegt, dat zij uit eene zoete smart, of uit eene bittere vreugde bestaan. Maar het bewustzijn eener aangenaamheid kan daarenboven niet nog eene onaangenaamheid in zich bevatten. Evenwel kunnen beide met zulk eene snelheid op elkander volgen, dat hare verscheidenheid en afwisseling naauwelijks opgemerkt wordt, en dat zij daarom één enkel gevoel schijnen te zijn, iets, hetwelk dan vooral plaats heeft, wanneer geene van beide klaarheid bezit. Des niettegenstaande brengt elke snelle afwisseling van aangename en onaangename aandoeningen (vooral wanneer zij de verschillende betrekkingen van een en hetzelfde

voorwerp tot onze behoeften en wenschen betreffen), wijl zij daardoor elkander afbreuk doen, en geene van beide in het gemoed tot groote levendigheid geraakt, eene uitwerking, bijzonder in de vatbaarheid voor de aandoeningen van zekere soort en in het begeeren, te weeg, verschillende van die, welke elk gevoel zonder eene zoodanige afwisseling zoude gehad hebben.

§ 148.

De *grootheid der aandoeningen* is of *intensief* of *extensief*, d. i. zij bestaat of in *sterkte*, of in *duurzaamheid*.

De sterkte der aandoeningen openbaart zich door haren invloed op de menschelijke werkdadigheid, doch welke invloed van eenen geheel tegenovergestelden aard zijn kan. Er is namelijk eene sterkte der aandoeningen, waardoor aan het begeeren en aan het verstand eene groote werkzaamheid wordt bijgezet, ten einde de begeerte voldaan worde, en deze sterkte wordt alsdan de *levendigheid der aandoeningen* genoemd. Bij gemoedsbewegingen heeft echter dikwijls eene sterkte der aandoeningen plaats, welke de werkdadige magt der ziel, ten aanzien van het gebruik harer krachten, vooral des verstands, verzwakt, en dezelve in eenen lijdenden toestand verplaatst. Zoo lang er derhalve nog eene duidelijke kennis des voorwerps bestaat, waardoor de aandoening opgewekt wordt, bereikt deze nog niet hare grootste sterkte. Ja, de aandoeningen verminderen altijd, wanneer de opmerkzaamheid op derzelver voorwerp gevestigd, en met de ontleding van deszelfs hoeda-

Digitized by Google

nigheden bezig gehouden wordt. Intusschen brengt ook deze ontleding, indien daardoor volkomenheden opgemerkt worden in de dingen, welke de aandoeningen veroorzaken, het hare toe, om de aandoeningen in het vervolg sterker te maken, en een levendiger verlangen naar dezelve te doen ontstaan. De aandoeningen echter, welke betrekking hebben op den toestand des werktuigelijken levens, zijn voor de meeste sterkte vatbaar; van daar ook, dat zij zoo groot eene magt op den mensch uitoefenen, vooral zoo lang in hem de vatbaarheid voor de edeler aandoeningen nog niet ontwikkeld is. Overigens is het de hoedanigheid der bijzondere behoeften, waardoor de sterkte en zwakte der aandoeningen hoofdzakelijk bepaald wordt.

Dat een gevoel eenen langeren tijd duurt, dit hangt niet alleen van den voortdurenden invloed van deszelfs oorzaak op de vatbaarheid daarvoor af, maar ook van de voortduring dezer vatbaarheid en van de sterkte des indruks, dien het op het gemoed maakte. Menig gevoel toch verzwakt de vatbaarheid daarvoor, of doet dezelve voor eenen tijd lang, of zelfs voor altijd, verloren gaan; door menig ander daarentegen wordt zij verhoogd. Tot de eerste soort behooren vooral de aandoeningen, welke uit een ligchamelijk vermaak bestaan. In opzigt tot deze aandoeningen is het derhalve een regel der voorzigtigheid, dezelve niet te vroeg, noch in den hoogst mogelijken graad, te genieten, en zich dezelve somtijds te ontzeggen, opdat de vatbaarheid daarvoor niet te eenenmale verloren ga. De aandoeningen daarentegen, door middel van de inzigten des verstands en van de denkbeelden der rede voortgebragt, kunnen langen tijd duren, zonder aan de vatbaarheid daarvoor afbreuk te doen. Gaat met

Digitized by Google

de duurzaamheid van eenig gevoel ook nog eene uitsluitende vestiging der opmerkzaamheid op hetzelve gepaard, dan wordt het een *diep gevoel* genoemd. Het hangt van de vorming, maar ook mede van de natuurlijke geaardheid eens menschen af, dat hij iets diep gevoelt, of dat hij voor zoodanig eenen overgang van een gevoel tot een ander, hetwelk daarvan verschilt, vatbaar is, waardoor het voorafgaande aan het volgende en aan deszelfs innigheid geene afbreuk doet.

§ 149.

Door *duistere aandoeningen* verstaat men *of* zulke, die zeer zwak, maar nogtans van grooten invloed op het begeeren zijn, en hetzelve tot eene onoverwinnelijke heftigheid voeren kunnen, *of* zulke, welker oorzaken men niet kent, misschien alleen daarom, omdat men dezelve niet opgespoord heeft. De gemoedstoestand, uit de aandoeningen der laatste soort ontstaande, heet *luim*, welke, naar mate de aandoeningen van eenen aangenamen of onaangenamen aard zijn, in de *goede* en *kwade* luim verdeeld wordt. De laatste verbittert het leven, en maakt hem, die er mede behebt is, tot eenen last voor allen, die hem omringen.

—*—

Digitized by Google

TWEEDE ONDERDEEL.

OVER HET GEVOEL DER LIGCHAMELIJKE GENEUGTE EN ONGENEUGTE, DER DEELNEMING IN DE VREUGDE EN SMART VAN ANDERE MENSCHEN, DER SCHOONHEID EN DER ZEDELIJKE GOEDHEID VAN HANDELEN.

§ 150.

Eene volledige verdeeling der aandoeningen in zekere klassen zal, wegens de duisterheid derzelve (§ 142.), en ook daarom nooit gelukken, omdat aandoeningen, naar haren inhoud en oorsprong van elkander verschillende, niet zelden tot ééne aandoening ineensmelten. Ondertusschen komt het er, in een menschkundig onderzoek der aandoeningen, vooral op aan, van derzelver invloed op de vorming en werkzaamheid des menschen eene juiste kennis te verkrijgen, en daartoe is eene volledige verdeeling derzelve in klassen niet noodig. De aandoeningen, in het hoofd dezer afdeeling genoemd, bezitten eenen zoodanigen invloed in eenen hoogen graad; maar andere van gelijke sterkte zullen, in

de beschouwingen over de gemoedsbewegingen en hartstogten, opgehelderd worden.

Er kunnen verschillende dingen, waardoor aandoeningen opgewekt worden, op het gemoed te gelijk invloed hebben, en, bij gevolg, aan de voortbrenging van eenig gevoel aandeel hebben. Dit is b. v. het geval, wanneer men zich eene ligchamelijke smart ook als het gevolg van een gedrag voorstelt, hetwelk de rede voor strijdig met onzen pligt verklaart, en uit dien hoofde verfoeit. Zoo is het ook gelegen met het gevoel, hetwelk ten grondslag ligt van de liefde der ouders tot de kinderen. De oorsprong van dit gevoel is in eenen bijzonderen natuurlijken aanleg, die bij de moeder vroeger en gemakkelijker, dan bij den vader, ontwikkeld wordt, gelegen. Maar met het gevoel, door de natuur aan de ouders voor de kinderen ingeboezemd, paren zich nog andere aandoeningen, waartoe de hulpbehoevende toestand en de ligchamelijke vorming der kinderen, alsmede ook het vooruitzigt aanleiding geeft, dat zij eenmaal tot steun der ouders zullen strekken, of de eer van hun geslacht zullen voortplanten en verhoogen. Of nu eenig gevoel door meerdere oorzaken, en door welke. voortgebragt zij, dit kan uit de hoedanigheid en de rigtingen van het begeeren, daaruit voortspruitende, opgemaakt worden.

§ 151.

De *ligchamelijke aandoeningen* ontstaan uit zoodanig eene werkzaamheid des werktuigelijken levens, welke of met de natuur strijdig is, of daarmede overeenstemt, zijnde dezelve derhalve

of aandoeningen van eene goede, of van eene kwade gesteldheid des ligchaams, waarvan de eerste, in eenen hoogen graad voorhanden zijnde, *wellust*, de laatste daarentegen *smart* genoemd worden. Beide hebben somtijds betrekking op het gansche ligchaam, somtijds slechts op een gedeelte van hetzelve. In het gevoel, hetwelk het gansche ligchaam betreft, kunnen slechts weinige bijzondere soorten van geneugte en ongeneugte onderscheiden worden. Tot de aandoeningen, welke op een of ander deel des ligchaams betrekking hebben, en naar hare bijzondere hoedanigheid gemakkelijker kunnen onderscheiden worden, behooren ook die, welke met de zinnelijke gewaarwordingen innig verbonden zijn. Van deze zijn die des smaaks en der betasting, met betrekking tot het vermaak, hetwelk zij veroorzaken, de sterkste.

Met de scherpte der zinnen gaat niet altijd ook veel vatbaarheid voor de aangename en onaangename aandoeningen gepaard, welke de gewaarwordingen verzellen.

Ligchamelijke dingen, welker gebruik het gestel een tijdlang in eenen toestand verplaatst, die aangename aandoeningen veroorzaakt, kunnen naderhand eene smartelijke wanorde in het ligchaam ten gevolge hebben, zoo als b. v. sommige giften.

Op de aandoeningen der ligchamelijke welvarendheid heeft het gevoel van de waardij onzer werkzaamheid in de wereld, van het welgelukken onzer pogingen in dezelve, of de tevredenheid over ons geestelijk bestaan, eenen invloed, waardoor die aandoeningen zeer verhoogd worden; gelijk ook, omgekeerd, de ontevredenheid over de gebeurtenissen onzes levens het kwalijk

Digitized by Google

gesteld zijn onzes ligchaams zeer vermeerdert, en zelfs kleine stoornissen in de werktuigelijke verrigtingen van hetzelve tot eene bron van pijnelijke aandoeningen maakt, of zoodanige stoornissen b. v. in de spijsvertering, in den omloop des bloeds enz. eerst te weeg brengt. M. z. STIEGLITZ, *Ueber den thierischen Magnetismus*, bl. 518. vlgg.

§ 152.

De aangename en onaangename aandoeningen des ligchaams worden ons opgedrongen, en het staat niet in onze magt, ons, naar welgevallen, van dezelve te ontdoen. Maar wij kunnen de sterkte derzelve verminderen en de duurzaamheid beperken. Houden wij ons namelijk met andere belangrijke voorwerpen bezig, en vestigen wij de opmerkzaamheid op deze, dan wordt het bewustzijn der ligchamelijke geneugte en ongeneugte zeer verzwakt. In ziekten heeft dit middel dikwijls meer uitgewerkt, dan de geneesmiddelen. Door middel van hetzelve hebben ook martelaars der waarheid en des pligts de kwellingen, hun aangedaan, overwonnen, en, door den blik te vestigen op de aanstaande vreugde in eene andere wereld, zijn dweepers onvatbaar geweest voor alle martelingen, waarmede men hen folteren wilde. Maar ook zelfs de nog zwakke aandoeningen der ligchamelijke geneugte of ongeneugte worden onwederstaanbare beheerscheressen onzes persoons, indien wij er onze opmerkzaamheid geheel en aanhoudend op vestigen.

Dat eene veelvuldige en aanhoudende inspanning der krachten tot bereiking van zekere oogmerken, de ontwikkeling der ge-

Digitized by Google

neigdheid tot eenige ziekte en der reeds aanwezige ziekte belet, door dat zij de opmerkzaamheid van den zieken toestand des ligchaams aftrekt, bewijzen vele daadzaken, waarvan er eene, bijzonder merkwaardige, medegedeeld wordt door PLUTARCHUS, in de levensbeschrijving van CAESAR, Hoofdst. 17. Doch waarop het daarbij aankomt, is door KANT, in het vertoog: *Von der Macht des Gemüthes, durch den blossen Vorsatz seiner krankhaften Gefühle Meister zu werden*, (in *Vermischte philosophische Schriften*, Th. III. bl. 389. en door HUFELAND met aanmerkingen afzonderlijk uitgegeven) op eene leerzame wijze ontwikkeld.

§ 153.

Onder de menschen heeft eene bijzondere soort van verbindtenis plaats, door dat in hen zoodanige aangename en onaangename aandoeningen ontstaan, welke andere menschen door vrolijkheid, klagten en weenen te kennen geven. Deze aandoeningen worden daarom *medegevoel* genoemd, en in *medevreugde* en *medelijden* verdeeld. Zij zijn navolgingen der aandoeningen, welke zich in anderen openbaren, doch welke navolgingen deze, met betrekking tot de sterkte en de uitdrukking in het ligchaam, nu meer, dan minder, evenaren. Wij lagchen met den lagchenden, en weenen met den weenenden. Het oogmerk der natuur bij het medegevoel vertoont zich in de pogingen, daaruit ontstaande, om de welvaart der menschen, met welke wij sympathiseren, te bevorderen. Met zoodanige pogingen gepaard gaande wordt het het *humane gevoel* genoemd, het-

Digitized by Google

welk tot vermindering der menschelijke ellende zeer veel toegebragt heeft.

Bij sommige zoogdieren doen zich sporen op, dat hun de aandoeningen des medelijdens niet vreemd zijn. Evenwel is den mensch een veel sterkere aanleg tot het medegevoel verleend, welke echter eene vorming behoeft, zal het medegevoel zich in eene uitnemende mate werkzaam betoonen. In deze mate openbaart het zich slechts jegens andere menschen, doch het strekt zich ook tot toekomstige geslachten uit, en tracht aan deze een aangenaam aanzijn te verschaffen. Door de geluiden, welke natuurlijke teekenen der aandoeningen uitmaken, wordt hetzelve op eene bijna onwederstaanbare wijze voortgebragt, en de sterkere aanleg daartoe bij den mensch wordt buiten kijf door de inrigting zijns gehoors ondersteund.

Naardien het medegevoel uit eene aandoening van het *ik* voortspruit, zoo is het niet iets, dat wij in onze magt hebben, of naar welgevallen kunnen doen ontstaan. Wij zijn echter in staat, hetzelve te versterken, wanneer wij ons, door middel der verbeeldingskracht, in den toestand van hem verplaatsen, met wien wij sympathiseren, en onze opmerkzaamheid op zijne omstandigheden vestigen.

De peripatetische natuurkundige wijsgeeren leidden de verschijnselen der chemische verwantschap der ligchamen uit eene sympathie tusschen de bestanddeelen der ligchamen af. Bij hen was derhalve dit woord de aanduiding eener onbekende hoedanigheid (qualitas occulta) der ligchamen; doch hetzelve is, door de vorderingen in de natuurkunde, uit dezelve gebannen. Zeer onlangs hebben sommigen alle mechanische weder-

Digitized by Google

keerige werking, waarin voorwerpen der natuur onderling staan, zij mogen elkander nabij zijn, of niet, en de daaruit ontstaande verbindtenis der bijzondere voorwerpen met het geheel der natuur, weder onder den titel van *sympathie* gebragt, zoo dat alzoo de aarde, aan den invloed der zon blootgesteld, met dezelve, en het dier met het voedsel, door hetzelve genuttigd, sympathiseert. Bij deze afwijking van het spraakgebruik had men ten doel, aan de onnatuurlijke verklaring van sommige verschijnselen van het dierlijk magnetismus uit een vermogen der ziel, om zonder alle ligchamelijk middel in de verte te werken, door eenen bekenden naam ingang te verschaffen (m. z. STIEGLITZ, *Ueber den thierischen Magnetismus*, bl. 482. vlgg.). — In de natuurkunde van den mensch wordt de zamenhang (consensus) der verschillende, dikwijls ver van elkander verwijderde, deelen des ligchaams, en de overeenstemming der zickteteekenen, zinnebeeldig ook eene *sympathie* genoemd; ja, men bezigt dit woord ook, om den zamenhang van andere veranderingen in deze deelen aan te duiden, b. v. van den ziekelijken toestand der werktuigen der spijsvertering en van de hoofdpijnen, van de ontwikkeling des zaads in de geslachtsdeelen en van de verandering der stem. Voorts bedient men zich van dit woord in den overdragtelijken zin, wanneer de opgeruimde of droevige gemoedsstemming, welke de aanblik eener landstreek naar hare bijzondere hoedanigheid te weeg brengt, eene sympathie met die landstreek genoemd wordt. De aanleiding tot dit gebruik des woords is daarin gelegen, dat men zijnen inwendigen toestand op de uitwendige natuur overbrengt, zich voorstellende, dat deze ook zelve gevoelt, wat wij er bij gevoelen.

Geheel verschillend van het medegevoel,

hetwelk door de kennis der aandoeningen van andere wezens voortgebragt wordt, zijn die bewegingen onzes ligchaams, waartoe de aanblik der bewegingen in andere levende en levenlooze dingen aanleiding geeft. Want deze berusten op een bijzonder vermogen des menschelijken ligchaams, en hebben zonder alle medegevoel plaats. Dit vermogen, hetwelk de mensch vooral met den aap gemeen heeft, vertoont zich het sterkste in het kind en in personen van een zwak zenuwgestel; doch het gaat verloren, naar mate de mensch in de bepaling der bewegingen zijns ligchaams door inwendige kracht vordert. Met hetzelve staat ook het nadoen, namaken en nabootsen van hetgeen anderen voorgedaan en voorgemaakt hebben, in verband, en daarin bezitten dikwijls onbeschaafde wilden eene groote bekwaamheid. (Volgens TURNBULL's berigten in zijne *Reise um die Welt*, in *Berlinisches Magazin der Reisebeschreibungen*, B. XXVII. bl. 52. hebben de inwoners van Nieuwzuidwallis eene bijzondere geschiktheid, om al, wat zij bij de Europeanen in het spreken, in de blikken, in den gang en de houding des ligchaams bijzonders opmerken, zeer naauwkeurig na te bootsen). Daadzaken betreffende de natuurlijke neiging des menschelijken ligchaams, om de in andere dingen opgemerkte bewegingen aan te nemen, zijn verzameld in de *Gemengde wijsgeerige schriften van* HEMSTERHUIS, hoogd. D. I. bl. 229. (doch waarbij niet genoeg gelet is op de verscheidenheid, welke plaats heeft tusschen de openbaringen van gemelde neiging en tusschen die des medegevoels), en in *Abhandlung über die sympathetische Reizbarkeit*, in *Göttingisches historisches Magazin von* MEINERS *und* SPITTLER, B. II. St. I. bl. 40.

Wanneer de aandoeningen, welke iemand

Digitized by Google

aan den dag legt, in eenen anderen het tegendeel verwekken van hetgeen zij bevatten, dan staat deze in *antipathie* met genen. Gemeenlijk is zij onaangenaam, dewijl er eene afwijking van de natuur in gelegen is, en ook om zedelijke redenen, want het gevolg daarvan is hardvochtigheid jegens anderen. Er bestaat echter geene aangeborene antipathie tusschen zekere menschen, maar zij ontstaat *of* uit eene bijzondere voorbijgaande gemoedsstemming, *of* uit een kontrast tusschen ons karakter en dat des anderen, *of* eindelijk uit duistere voorstellingen, welke tegen menigeen', dikwijls zelfs bij den eersten aanblik, eene afkeerigheid te weeg brengen, die de overeenstemming onzer aandoeningen met de zijne onmogelijk maakt.

§ 154.

Het medelijden openbaart zich, blijkens de ondervinding, veel gemakkelijker en algemeener, dan de medevreugde. Ook schijnt het eerste belangeloozer te zijn. Ondertusschen brengen toch ook de aandoeningen des medelijdens een eigenaardig genoegen aan, en zelfs menschen van een fijn gevoel zoeken, uit dien hoofde, tooneelen der menschelijke ellende op. In het medelijden en de medevreugde gevoelt de mensch echter alleen zijnen eigenen inwendigen toestand, niet dien des anderen, met wien hij sympathiseert (deze is slechts de oorzaak van genen). Ook is het geen medegevoel meer, wanneer het onderscheid des eigenen persoons van dien des anderen uit het bewustzijn is verloren gegaan; want dan ontbreekt alle deelneming.

Digitized by Google

§ 155.

De gemakkelijkheid en levendigheid der openbaringen des medegevoels hangt van velerlei voorwaarden af. *Vooreerst*, van eene in het ligchaam aanwezige bijzondere geschiktheid daartoe; want hierin mag wel de reden gezocht worden, dat de vrouw, door het lijden van anderen, veel gemakkelijker aangedaan wordt, dan de man. *Ten tweede*, van de levendigheid der verbeeldingskracht; van daar, dat het jeugdig hart zoo ligt werkdadige deelneming betoont. *Ten derde*, van de mogelijkheid, zich de hoedanigheid en grootheid der aandoeningen van anderen duidelijk voor te stellen; wij sympathiseren het meest en het ligtst met menschen, die in denkwijs en gemoedsstemming met ons overeenstemmen, en voorts met zoodanigen toestand derzelven, dien wij reeds uit eigene ervaring kennen. *Ten vierde*, van het aanschouwen des medelijden verwekkenden toestands, waarin een ander zich bevindt; van daar, dat de aanblik van het levensgevaar, waarin dezelve verkeert, niet zelden te weeg brengt, dat er, bij de hem te betoonen hulp, niet aan het zelfbehoud gedacht wordt. *Ten vijfde*, van de voorstelling, welke wij ons van de zedelijke waarde eens anderen maken; met den booswicht hebben wij geen mededoogen, wanneer eene regtvaardige straf hem treft, terwijl daarentegen het ongeluk van een' regtschapen' en verdienstelijk' man ons innig bedroeft.

Digitized by Google

§ 156.

Tot de beschaving des medegevoels behoort niet alleen de gemakkelijkheid en levendigheid, maar ook deels zoodanig een omvang van hetzelve, dat het zich op alle soorten der aangename en onaangename aandoeningen bij andere menschen uitstrekt, deels eene sterkte, krachtens welke deszelfs invloed op het handelen door geene hartstogtelijke begeerten geheel onderdrukt wordt. Hem, wiens medegevoel deze volmaaktheden bezit, schrijft men, naar gelang der verschillende bestanddeelen derzelve, een gevoelvol, bewegelijk, teedergevoelig hart toe. Intusschen moet het medegevoel reeds in de kindschheid opgewekt worden; want er bestaat geen voorbeeld, dat de ontwikkeling deszelven, tot de jongelingsjaren geheel verwaarloosd zijnde, naderhand nog zou hebben kunnen tot stand gebragt worden. Het voornaamste middel tot deszelfs ontwikkeling is eene vriendelijke en liefderijke behandeling der kinderen. Door de overtuiging van de bestemming van alle gevoelende wezens tot een vrolijk aanzijn, en door den zamenhang dezer overtuiging met het denkbeeld van eenen goedertierenen Schepper en Bestierder der wereld, bereikte intusschen de beschaving des medegevoels overal eerst den hoogsten trap, waartoe zij kan gebragt worden.

§ 157.

Neemt men in aanmerking, hoe zeer er, door de inrigting der menschelijke natuur, voor gezorgd is,

Digitized by Google

dat het medegevoel opgewekt en ontwikkeld worde, dan doen ons de wreedheden verbaasd staan, welke menschen jegens elkander, en dikwijls zelfs na zeer geringe aanleidingen daartoe, uitgeoefend hebben. Ondertusschen leveren de veelvuldige betooningen dezer wreedheid nog geen bewijs op., dat de mensch van natuur onverschillig zij omtrent het geluk en ongeluk van andere menschen. Want volslagene ongevoeligheid omtrent eenen hulpbehoevende, al ware hij ook een vreemd en onbekend mensch, heeft men ten minste bij geenen wilden menschenstam aangetroffen. Voorts heeft de ongevoeligheid in eenen hoogen graad altijd eerst onder omstandigheden plaats, welke op de ontwikkeling des medegevoels eenen nadeeligen invloed hebben. Tot deze omstandigheden behooren een hard leven zonder vreugde en gemakken, eigene ongelukkige lotgevallen en wreede behandeling, menigvuldige waarnemingen der menschelijke ellende, eindelijk het gemis van den invloed der teedere aandoeningen der vrouw op het huisselijke leven, weshalve zich bij alle volken eene groote neiging tot wreedheid vertoont, waar de vrouw in den toestand der slavernij verkeert. Maar, dat de mensch tot wreedheid jegens zijns gelijken aangespoord worde, daartoe zijn altijd sterke prikkelingen noodig, waarvan de volgende, blijkens de ervaring, de onwederstaanbaarste uitmaken. *Vooreerst.* De sterkte van zoodanige behoeften, welke de mensch met het dier gemeen heeft. *Ten tweede.* Hartstogten, waarvan de wraakzucht, heerschzucht en hebzucht de bewegingen des medegevoels allermeest verstikken. *Ten derde.* De door geestdrijverij verwekte woede jegens zulken, welke God niet zoo vereeren, gelijk men meent, dat hij door de priesters bevolen

heeft, of jegens zulken, die zich aan de verandering in de inrigting en het bestuur eens staats, welke men ter afwering van zekere onheilen in denzelven noodig keurt, niet willen onderwerpen, of er zich zelfs tegen aankanten. Deze woede heeft ook, zonder alle beleedigingen door anderen, de afschuwelijkste wreedheden aan dezelve uitgeoefend, zulks daarenboven nog voor iets verdienstelijks houdende. In godsdienstige en burger-oorlogen heeft men altijd de grootste wreedheden zien plegen.

Naauwkeurige waarnemingen van den mensch, zoo als hij, te allen tijde en onder alle luchtstreken, jegens zijns gelijken is gezind geweest, komen daarin overeen, dat hij deelneming betoonde, zoodra hij er slechts aanleiding toe had, indien niet vrees, wraak of eigenbaat hem daarvan terughielden. Ook de onbeschaafde wilde en barbaar neemt den vreemdeling gastvrij op, zoo hij van hem niets kwaads vreest, of door deszelfs bezittingen niet uitgelokt wordt, om hem te dooden, ten einde zich van dezelve meester te maken. Door de menschenoffers, welke bij alle natiën, gedurende den toestand der wildheid, in gebruik waren, of door het nog afschuwelijker menscheneten worden voormelde waarnemingen niet wedersproken. Tot het laatste gaf de uiterste hongersnood de eerste aanleiding. Had het echter eenmaal plaats gegrepen, dan leidde somtijds ook de lekkerheid tot de voortzetting van hetzelve (en tot bloeddorst, in den eigenlijken zin dezes woords), maar ook woedende haat en wraak. Bij eenige geheel onbeschaafde stammen paarde het menscheneten zich met aandoeningen des medelijdens jegens zoodanige grijsaards, welke, wegens verminderde levenskrachten, niet meer in staat waren, zich

Digitized by Google

het noodige onderhoud te verschaffen; en het verteren van het vleesch des gedooden vaders was dikwerf de laatste eer, welke hem de kinderen bewezen.

Eene menigte van voorbeelden eener afschuwelijke wreedheid heeft HOME aangehaald in *Proeve over de geschiedenis des menschen*, (hoogd.) D. I. Vers. 7. bl. 279. vlgg. Dezelve zijn echter alleen uit de oude geschiedenis ontleend, en de verzameling zoude eenen aanmerkelijken aanwas verkrijgen, indien men er de wreedheden bijvoegde, welke door de, zich Christenen noemende, Spanjaarden bij de verovering van Amerika, door de inquisitie op alle plaatsen, waar zij ingevoerd werd, en door de slavenhandelaren gepleegd zijn. Den oorsprong der vervolgingen der ketters in de middeleeuwen, welke de menschheid en het Christendom zoo zeer onteerden, heeft SISMONDI in de *Geschiedenis der italiaansche vrijstaten*, D. II. bl. 566. en in de *Geschiedenis van Frankrijk*, (hoogd. in de *Minerva*, Jan. en Febr. 1826.) zielkundig opgehelderd. Wat de geestdrijverij en het blinde vertrouwen op priesters van den mensch maken kan, leert vooral de bloedige verdelging der Waldensen en Albigensen in de twaalfde eeuw. Zij, die zich daartoe lieten gebruiken, en die niet tot het onbeschaafde gemeen, zonder alle gevoel van menschelijkheid, vriendschap en grootmoedigheid, behoorden, beschouwden zich als te betere Christenen, naar mate zij meer ketters uitgeroeid hadden. En was, bij de slagting dezer ongelukkigen, een gevoel van medelijden in hen ontstaan, dit merkten zij aan als tegenkanting des vleesches, waarover zij zich zelven in den biechtstoel aanklaagden, en zoo lang knaging des gewetens gevoelden, tot dat de priester hun aflaat verleend had.

Digitized by Google

Door de neiging tot goedhartigheid of wreedheid verschillen de natiën, reeds in haren onbeschaafden toestand, grootelijks van elkander, ofschoon daarin veel voorkomt, wat den mensch ligtelijk wreed maakt. De eerste aanleidingen tot het ontstaan van dit verschil zijn onbekend. Om evenwel zeker aangeboren iets tot grondslag van dit verschil te leggen, daartoe zijn wij niet geregtigd, omdat de afhankelijkheid van de ontwikkeling des medegevoels van bijzondere omstandigheden over de verscheidenheid in de openbaringen deszelven reeds een genoegzaam licht verspreidt.

De goedhartigheid van beschaafde volken drukt zich uit door de inrigtingen tot ondersteuning van noodlijdende en zwakke menschen. En al heeft ook de godsdienst de eerste aanleiding gegeven tot het daarstellen van zoodanige inrigtingen, dezelve zouden nogtans weldra in verval geraakt zijn, indien zij niet overeengekomen waren met het karakter des volks, en daarin eene duurzame ondersteuning gevonden hadden. Een zeker teeken van de neiging tot wreedheid bij eenig volk is daarentegen deszelfs overhelling tot vermakelijkheden, welke het menschelijk gevoel beleedigen. De wreede kampspelen en dierengevechten te Rome, welke tot HONORIUS voortgeduurd hebben, getuigen van de grootheid dier neiging in het romeinsche volk, hetwelk ook onder alle beschaafde volken het eenige is, hetwelk, zelfs op den hoogsten trap van deszelfs beschaving, niet ééne openbare inrigting bezat, toegewijd aan de noodlijdende en hulpbehoeftige menschheid. Want de ondersteuning en opvoeding van arme kinderen door den staat nam eerst onder TRAJANUS eenen aanvang.

Het hoogste grondbeginsel der zedekundige wijsgeeren der anglikaansche school, volgens

Digitized by Google

hetwelk dat alleen zedelijke waarde heeft, wat uit welwillendheid jegens anderen geschied is, gaf aanleiding, dat door sommigen derzelven uitvoerige nasporingen over het medegevoel in het werk gesteld zijn, namelijk door HUTCHESON, in de *Zedeleer der rede*, D. I, Afd. 2., door HOME, in de *Grondbeginselen der kritiek*, D. I. Hoofdst. 2., en door SMITH, in de *Theorie der zedelijke gewaarwordingen*, D. I. Afd. 1.

§ 158.

De natuur en de soorten van het schoone zijn reeds door PLATO grondig onderzocht, welke nasporingen in latere tijden, nadat de geestdrift voor het schoone weder begonnen was, al wat voortreffelijk is, voort te brengen, met veel ijver voortgezet zijn. Men wilde daardoor de regelen voor de voortbrenging en beoordeeling van het schoone vaststellen. De oogmerken der zielkundige Menschkunde vereischen echter alleen eene opheldering des gevoels voor het schoone (des aesthetischen gevoels) met betrekking tot deszelfs natuur, oorsprong, uitbreiding onder de menschen en werkzaamheid in het gemoed. Doch hierbij moeten wij ons alleenlijk aan de daadzaken der ervaring desaangaande houden.

§ 159.

In het gevoel van het schoone doen zich zeer opmerkelijke verscheidenheden op. De aanblik van menig schoon voorwerp brengt het gemoed in

Digitized by Google

eene opgeruimde stemming, en dit schoone wordt, wanneer het gevoel van hetzelve slechts in eene geringe mate levendig is, het *behagelijke*, maar wanneer het eenen sterkeren indruk maakt, het *bekoorlijke* genoemd. Hetgeen, door deszelfs grootheid, onze bewondering gaande maakt, is iets *verheven-schoons*. Eindelijk bestaat er nog eene soort van het schoone, welke eene blijde verlustiging te weeg brengt, en het karakter van het *komisch-schoone* uitmaakt. De aandoeningen echter, door deze drie soorten van het schoone voortgebragt, verschillen zeer van de aangename indrukken op het ligchaam en op deszelfs werktuigen der gewaarwordingen. Wie derhalve van eene spijs zegt, dat zij schoon smaakt, en van eene bloem, dat zij schoon riekt, geeft daardoor te kennen, dat in hem het gevoel van het schoone nog in geenen deele tot helderheid gekomen is. Zoo heeft ook het gevoel, hetwelk de door het verstand erkende nuttigheid eener zaak, voorts het doorzigt van het ware, de openbaring eener edele gezindheid, of de vervulling van eenen pligt voortbrengt, een geheel ander gehalte, dan een aesthetisch gevoel. Des niet te min kan met het gevoel van het nuttige, ware en goede ook een gevoel van het schoone gepaard gaan. Eene nuttige zaak kan tevens door haren vorm behagen, eene waarheid, door de verhevenheid van haren inhoud, onze bewondering gaande maken, of, door de schoone voordragt derzelve, nog meer onze belangstelling opwekken, en ook de voorstelling eener edele daad kan zeer veel genoegen opleveren. In dit geval maakt het aesthetische gevoel een bijvoegsel tot de aandoeningen uit, welke door het nuttige, ware en edele opgewekt worden, doch welke ook

Digitized by Google

zonder zoodanig bijvoegsel kunnen plaats grijpen.

§ 160.

Maar, is nu het gevoel voor het schoone van het ligchamelijk gevoel en van de aandoeningen der ziel wezenlijk onderscheiden, en maakt hetzelve noch een uitwerksel, noch eene verhooging van deze uit, wij moeten dan eenen bijzonderen aanleg daartoe in den mensch stellen. Deze aanleg staat evenwel in verband met andere vermogens onzer natuur en met derzelver ontwikkeling, terwijl hij daarenboven ook nog bijzondere aanleidingen vereischt, om in werking te komen. Zonder de verrigtingen des verstands en der rede zouden er voorzeker geene schoonheden voor ons bestaan. En de dichtkunst, die alle overige fraaije kunsten voorafging, vereischt eenen aanmerkelijken graad van verstandelijke en in waarheid menschelijke beschaving, alvorens zij iets levert, hetwelk eene wezenlijke en duurzame waarde heeft. De eeuw, waarin de zangen van HOMERUS opgesteld zijn, kan geene onbeschaafde geweest zijn. Maar er zijn ook volken geweest, welke die beschaving bezaten, en bij welke nogtans nimmer iets schoons voortgebragt is. Het gevoel voor het schoone is, in eenen bijzonderen graad werkzaam zijnde, het laatste uitspruitsel, hetwelk de zielkrachten des menschen doen uitbotten; en bij zeer vele menschenstammen werd ook niet eens de kiem tot dit uitspruitsel gevormd.

Het gevoel voor de onderscheidene soorten van het schoone ontbreekt aan geenen men-

schenstam geheel, indien dezelve niet op den laagsten trap des menschelijken aanzijns staat, en het verhevene in de natuur maakt zelfs op den onbeschaafden wilde eenen diepen indruk. Maar de beschaving van het aesthetisch gevoel tot zulk eenen graad, dat ook iets schoons voortgebragt werd, kwam *of* nimmer tot eenig gedijen, *of* zij bepaalde zich bij weinige soorten van het schoone, ook dan, wanneer godsdienstige voorstellingen en voorschriften het ontstaan der andere soorten niet in den weg stonden. Het is menschkundig merkwaardig, dat alleen bij die volken, welker taal, door hare vermaagschapping met de sanscritische, de afkomst dezer volken van het volk, hetwelk de sanscritische taal sprak, maar hetwelk te niet gegaan is, bewijst, (bij gevolg bij eenige indische volkstammen, bij de Perzen, Hellenen, Latijnen, Germanen en Slaven) alle soorten der schoone kunsten, onder gunstige omstandigheden, zijn beoefend geworden. Bij de volken, welker talen tot den semitischen taalstam behooren, heeft de dichtkunst, wel is waar, veel schoons voortgebragt, gelijk door dezelve ook prachtige tempels en paleizen opgetrokken zijn; maar tot het gevoel voor andere soorten van het schoone hebben zij nimmer veel aanleg betoond.

§ 161.

Al het schoone is of door de natuur, of door de kunst, voortgebragt. Tot het schoone in de natuur behoort het verhevene in dezelve. Dit wordt het eerst en algemeenst gevoeld, en vereischt slechts eenen geringen graad van beschaving, om er diep door geroerd te worden. De zonderlingheden en

Digitized by Google

dwaasheden van sommige menschen in hun gedrag geven echter ook ligtelijk aanleiding tot schalksche en geestige aanmerkingen daarover, terwijl zij hierdoor voorwerpen voor het gevoel van het komisch-schoone worden. In liederen en kluchtspelen worden in het oog loopende dwaasheden ook reeds bij menschenstammen belagchelijk gemaakt, welke nog weinig geestbeschaving hebben. Bevallig en bekoorlijk schoon zijn gezigten in de natuur, gedaanten en kleuren van levende wezens, vooral de gedaante des menschelijken ligchaams en de uitdrukking eener boven het gemeene zich verheffende gezindheid in deszelfs houding, eindelijk ook nog bloemen. Maar het gevoel voor deze soort van het schoone is later en zeldzamer ontwikkeld en gevormd geworden, dan voor de andere soorten.

Is de mensch het schoone in de natuur met een levendig welgevallen gewaar geworden, dan beproeft hij, hetzelve door nabootsing voor te stellen, vooral door middel der spraak, weshalve gedichten, waarin schoonheden der natuur voorgesteld worden, overal de eerstgeborene kinderen der schoone kunst waren. Na het welgelukken van zoodanige nabootsing nam men proeven, om, met behulp der verbeeldingskracht, iets schoons vrijelijk te vormen, en door het welgelukken dezer proeven ontdekte de mensch in zich zelven het vermogen, om, in het voortbrengen van het schoone, de natuur niet alleen te evenaren, maar ook te overtreffen. Hij vormde zich idealen, terwijl hij dezelve, door de geestdrift daarvoor en door daartoe dienstige stoffen, trachtte te bereiken.

Maar wat is het dan, hetwelk de schoonheden der natuur en kunst met elkander gemeen hebben? Eene zekere evenredigheid, eene bijzondere over-

Digitized by Google

eenstemming van de deelen des voorwerps, hetwelk iets schoons der eene of andere soort zijn zal. Maar dat zulk eene evenredigheid des menschen belangstelling gaande maakt, dat hem de beschouwing derzelve, ook zonder alle verband des voorwerps, waarin zij voorkomt, met de voldoening zijner behoeften en wenschen, welke uit de begeerten ontstaan, behaagt, dit moet uit de bijzondere inrigting zijner geestelijke en ligchamelijke natuur afgeleid worden. Want dat de zamenvoeging en volgorde van zekere toonen iets behagelijks uitmaakt, daarvan is de grond in de inrigting des menschelijken gehoors gelegen; en van de schoonheid van zekere kleuren en derzelver onderlinge betrekking is de grond desgelijks in de inrigting van het zintuig des gezigts vervat. Maar de schoonheid des menschelijken ligchaams in beide kunnen, die zoo dikwerf geprezen, en in de voorstelling door kunst nog verhoogd is, berust op zekere betrekkingen van deszelfs deelen tot elkander en tot het geheele ligchaam. En tot elke andere soort van het schoone is ook eene overeenstemming van menigvuldige deelen noodig. Evenwel zijn er, naar de verscheidenheid der soorten van het schoone, nog bijzondere hoedanigheden in die overeenstemming, welke het karakter van het schoone der kunst uitmaakt, namelijk natuurlijkheid, waarheid, oorspronkelijkheid en vruchtbaarheid voor den denkenden geest. Is eenig kunstgewrocht van deze hoedanigheden der overeenstemming zijner deelen voorzien, dan heeft het eene *klassieke waarde*, en hij, die deze waarde weet te beoordeelen, en door dezelve geroerd wordt, heeft *smaak*.

Digitized by Google

§ 162.

Door de beschaving des gevoels voor het schoone ontstaat eene verheffing des menschen boven de behoeften zijner zinnelijke natuur. Die beschaving behoort derhalve tot de voortreffelijkheden, waarvoor hij door zijne rede vatbaar is. Ook heeft bij het volk, onder hetwelk het welbehagen in de voortbrengselen der kunst veld won, de barbaarschheid van zeden voor dezelve moeten plaats maken. Voorts is de kennis van het ware en goede een groot aandeel van haren invloed op het menschelijke hart aan de kunst verschuldigd. Maar men besluite niet van de beschaving des smaaks bij eenig volk en van de gewrochten zijner kunstenaars op deszelfs overige beschaving, vooral niet op de deugdzaamheid van deszelfs zeden. Zeer dikwijls namelijk is de kunst alleen tot verhooging van zinnelijke genietingen misbruikt geworden; en had de aesthetische beschaving eens volks eene zekere hoogte bereikt, dan duurde die beschaving nog voort, nadat hetzelve reeds tot uitspattingen van allerlei aard vervallen was.

Van SCHILLER's vertoogen, *Ueber die Gefahr aesthetischer Sitten* (eerst gedrukt in de *Horen*, 1795.) en *Ueber den moralischen Nutzen aesthetischer Sitten* (in de *Horen*, 1796.), toont het eerste aan, dat eene zedelijkheid van handelen, alleen op het gevoel voor het schoone gegrond, te regt in twijfel mag getrokken worden, en het tweede, dat een levendig en rein gevoel voor schoonheid op het zedelijke leven eenen hetzelve begunstigenden invloed heeft.

Digitized by Google

§ 163.

De voorwerpen van het *zedelijk gevoel* zijn zekere hoedanigheden der menschelijke handelingen. Dit gevoel, het zij dat het iets aangenaams of iets onaangenaams tot het bewustzijn brenge, gaat steeds gepaard met een oordeel des verstands, hetwelk, indien de handeling behaagt, eene goedkeuring van het volbrengen derzelve, maar zoo zij mishaagt, eene afkeuring behelst. Wijders heeft het zedelijk gevoel alleen ten aanzien van zulke handelingen plaats, van welke wij onderstellen, dat zij met zeker oogmerk begonnen en volbragt zijn. De handelingen worden derhalve, zoo zij goed zijn, als verdienste, en, zoo zij slecht zijn, als schuld, toegerekend. Wat een werktuig te weeg brengt, wat een dier verrigt, wat een kind of een krankzinnige gedaan heeft, maakt, van wat aard het ook zij, geenen indruk op eenigen mensch, waardoor het zedelijk gevoel gaande gemaakt wordt.

§ 164.

Wat de uitbreiding betreft, waarin het zedelijk gevoel bij het menschelijk geslacht voorkomt, aan hetzelve moet, in dit opzigt, zijne plaats terstond na het ligchamelijk gevoel van het aangename en onaangename aangewezen worden. Het heeft reeds plaats, wanneer het gevoel voor het schoone of voor de godsdienstige beschouwing der dingen in de wereld zich nog ganschelijk niet, en het gevoel voor het ware slechts in eene geringe mate, geopenbaard heeft. Ieder volk heeft zijne bijzon-

dere gebruiken; maar eene goede daad wordt overal geacht. Zelfs de onbeschaafde wilde gevoelt er zich door geroerd; terwijl vele soorten van onregtvaardigheid en boosheid daarentegen zijn ongenoegen verwekken. Des niet te min zijn aanvankelijk slechts weinige van die dingen, welke in den vrijen werkkring der menschen voorkomen, voorwerpen van zedelijke goedkeuring en afkeuring, en de grootere omvang der openbaringen van het zedelijk gevoel ontstaat eerst door het toenemen der beschaving.

§ 165.

Aan het zedelijk gevoel is van ouds her, en daar, waar geene misvorming van den mensch plaats had, algemeen de hoogste rang onder de aandoeningen der ziel toegekend. Het staat te boek als de beschermgeest van het goede, hetwelk in het menschelijk geslacht voorkomt, en als de tegenstander en bedwinger van het kwade, waartoe in dit geslacht de neiging zeer ligtelijk ontstaat. Verstandige opvoeders hebben uit dien hoofde aan de opwekking en vorming van dit gevoel bij den kweekeling de meeste zorg te koste gelegd. En voor wijze regenten was het desgelijks de gewigtigste aangelegenheid, het zedelijk gevoel in het volk niet alleen te bewaren, maar nog te versterken en meer werkzaam te doen zijn. Want de afkeer van het kwade en van het onregt is steeds de grootste steun eens staats geweest. Maar waardoor verkrijgt dan het zedelijk gevoel den voorrang boven alle andere aandoeningen, en welke betrekking heeft het op het menschelijk bestaan? Ten einde het antwoord op deze vraag te

Digitized by Google

vinden, moeten wij de inrigting der menschelijke natuur in haar geheel meer van nabij beschouwen.

De dieren zijn, door hunne driften en instinkten, zich zelven genoegzaam, om het aanzijn, met hunne natuur strookende, te bereiken; terwijl de weinige soorten derzelven, welke alleen in het zamenleven met andere dieren derzelfde soort zoodanig aanzijn kunnen bereiken, als b. v. de bijen en mieren, door instinkten gedreven worden, om alles te verrigten, wat hun zamenleven bevordert en onderhoudt. De mensch daarentegen geraakt eerst in eene voortdurende verbindtenis met andere menschen, en door eene van zijnen wil afhankelijke wederkeerige werking, waarin hij met dezelve treedt, tot het aanzijn, hetwelk de ontwikkeling der vermogens in zijne natuur bevordert. Er is, wel is waar, ook eene aandrift in hem voorhanden, tot die verbindtenis leidende. Maar deze aandrift bevat niet reeds in zich eene bepaalde aanwijzing van hetgeen hij te doen en te laten hebbe, opdat die verbindtenis bevorderd, onderhouden en van zoodanige inrigtingen voorzien worde, welke het leven in dezelve eenen weldadigen invloed doen uitoefenen op de beschaving der menschelijke vermogens. Daarbij komt nog, dat de mensch alle baatzuchtige neigingen zijner zinnelijkheid in de zamenleving met zijns gelijken mede brengt, dat deze neigingen door de medeleden der maatschappij, op veelvuldige wijzen, opgewekt en versterkt worden, dat daardoor wantrouwen, haat, heerschzucht, hebzucht, wraakzucht in hem ontstaan, en de aanleidingen tot groote onregtvaardigheden jegens anderen worden, waardoor de zamenleving met dezelve en haar doel in gevaar komt. Het is waar, het medegevoel beperkt de baatzuchtige neigingen,

Digitized by Google

maar veel te weinig. Ook zijn deszelfs opwellingen niet in staat, om die orde in het zamenleven met anderen te vinden, welke hetzelve eenen werkdadigen en duurzamen invloed op menschelijke beschaving en welvaart doet uitoefenen. Zoude dus het zamenleven der menschen gedijen en bestaan, er moest dan over het handelen, daarop invloed hebbende, een wachter gesteld worden, in staat zijnde, om de schadelijkheid van baatzuchtige neigingen te beseffen, en de uitbarstingen derzelve te beperken. Deze wachter is het zedelijk gevoel. Hetzelve doet, als bij hoogsten aanleg, uitspraak over het goede en kwade in de menschelijke handelingen, het goede verkondigende als iets, dat eene volstrekte waarde heeft en alleen om zijn zelfs wille moet gedaan worden, en het kwade als iets verfoeijelijks voorstellende.

Dat in hetgeen wij tot dus ver aangemerkt hebben, de ware betrekking des zedelijken gevoels tot de inrigting der menschelijke natuur in haar geheel opgegeven is, daarvan kan men zich door de waarneming van deszelfs openbaringen ligtelijk overtuigen. Wat iemand om zijn eigen best wil doet, is niet van dien aard, dat daardoor het zedelijk gevoel zoude opgewekt worden. Slagen wij in ons streven naar zekere aangenaamheden en voordeelen, zoo verwekt dit vreugde; mislukken onze pogingen, dan ontstaat er een ongenoegen deswege, waarmede ontevredenheid over ons zelven gepaard gaat, indien gebrek aan voorzigtigheid van het mislukken mede oorzaak was. Deze ontevredenheid is echter van geheel anderen aard, dan die, welke uit het bedrijf eener slechte daad voortspruit. Wat daarentegen iemand ten behoeve van anderen ondernam, wanneer hij noodlijdenden ondersteunde, den

hulpbehoeftigen hulp verleende, en zulks wel zonder alle aanmerking van eigen voordeel, wanneer hij zijn genoegen en gemak opofferde, om het welzijn van anderen te bevorderen, of om de onheilen, die hen bedreigden, af te weren, wanneer hij zelfs zijn leven waagde, om hun bij te staan; dan is zijn doen een voorwerp der zedelijke goedkeuring, ook volgens het oordeel van zulken, die er niets bij wonnen, en een bewijs, dat de mensch in staat is, om zich boven de eischen der eigenbaat te verheffen. Onregtvaardigheden en wreedheden daarentegen verwekken afkeer van dezelve, ook dan, wanneer zij ons zelven niet troffen.

Enkele sporen van het vermogen des menschen, om zich boven de zinnelijke eigenliefde te verheffen, vertoonen zich, na bijzondere aanleidingen daartoe, ook reeds bij leden der onbeschaafdste en geheel verwilderde menschenstammen, strekkende dezelve ten bewijze, dat de aanleg tot het zedelijk gevoel, even als de aanleg tot het denken en spreken, mede tot het karakter der menschelijke natuur behoort. Volgens LICHTENSTEIN hebben, gelijk hij in zijne *Reise im südlichen Afrika*, Th. II. bl. 93. verhaalt, ook Boschmannen (die toch in eenen toestand van dierlijke woestheid leven, en alleen door hunne loosheid de dieren overtreffen) aan zulken, die in gevaar waren van omtekomen, den werkdadigsten bijstand verleend, zelfs met gevaar van hun eigen leven. — Om het vermoorden der manschap van een engelsch schip, hetwelk gestrand was, door de bewoners van één der Marquesas-eilanden, welke menscheneters uit lekkerheid zijn, en in de bevrediging der geslachtsdrift met de dieren gelijk staan, niet te beleven, verlangde het opperhoofd dezer barbaren, na

vergeefs beproefd te hebben, door smeekingen en dringende voorstellingen, de schipbreukelingen aan de woede der kannibalen te onttrekken, met zijnen zoon, die tegenwoordig was, te voren gewurgd te worden, ten einde hij en de zoon niet zouden kunnen worden aangeklaagd, deze schandelijke daad, door hunne tegenwoordigheid, te hebben goedgekeurd. Deze grootmoedige gezindheid verwekte de bewondering der kannibalen, en men liet de ongelukkigen leven (m. z. *Reise um die Welt von* CAMILLE DE ROQUEFEUIL, in *Ethnographisches Archiv*, B. XXI. Heft I. bl. 195.). — In de reis naar Turkomanië en Khiva, door MOURAVIER, is een edele wedstrijd beschreven tusschen twee Turkomanen, vader en zoon, welke beide hun leven den naderenden vijand ter prooi wilden geven, ten einde dat des anderen te redden; en de Turkomanen behooren ook tot de onbeschaafdste menschenstammen (m. z. *Ethnogr. Archiv*, B. XXII. Heft II. bl. 269.).

§ 166.

Door de waarneming van het verband der belangelooze pogingen voor het welzijn van anderen met zekere gezindheden, worden deze gezindheden, ofschoon nog geen weldadig ingrijpen in het bestaan van anderen voortbrengende, maar toch medewerkende ter bevordering der maatschappelijke vereeniging der menschen, desgelijks voorwerpen der goedkeuring voor het zedelijk gevoel; het gemis van zoodanige gezindheden daarentegen wordt een voorwerp der afkeuring. Zoo zijn b. v. waarachtigheid en regtschapenheid ter bevordering van

Digitized by Google

wederzijdsche dienstbetooningen onontbeerlijk, en met hem, dien zij ontbreken, wil niemand iets te doen hebben. Maar ook vele andere gezindheden verheffen den mensch boven de eigenbaat, en stellen hem in staat, om het welzijn van anderen te bevorderen. Zij zijn derhalve insgelijks voorwerpen van een zedelijk welbehagen.

§ 167.

Het zedelijk gevoel, hetwelk de regelen voor de maatschappelijke zamenleving der menschen voorschrijft, ontleent uit het leven in de maatschappij ook zelf weder eenen grooteren omvang en eene meerdere magt in opzigt tot deszelfs invloed op het handelen. Reeds het leven in het huisgezin draagt daartoe veel bij; het verlevendigt namelijk de werkdadige toegenegenheid der leden des gezins jegens elkander. Maar uit de uitbreiding der huisgezinnen ontstonden menschenstammen, welker leden door de gelijkheid van zeden en taal, voorts door gemeenschappelijke gevaren, die hun dreigden, naauwer aan elkander verbonden werden. Weldra bespeurde men nu, wat de onderhouding dezer verbindtenis bevorderde, en wat haar afbreuk deed; en deze kennis verschafte aan het zedelijk gevoel nieuwe voorwerpen, waarin het zich openbaarde. Velerlei gedragingen jegens stamgenooten werden, volgens die kennis, goedgekeurd, andere afgekeurd. De ouders lieten er zich dus ook aan gelegen liggen, hunne kinderen te onderwijzen in hetgeen zij te doen hadden, ten einde de goedkenring der stamgenooten weg te dragen, en in hetgeen zij moesten nalaten, ten einde zich de ver-

Digitized by Google

achting en den haat derzelven niet op den hals te halen. Bij het toenemen der leden eens stams, ontstonden staten, waarin zekere overheid en oppermagt ingesteld werd. De wederzijdsche werking van derzelver leden werd nu, uit hoofde van vele plaats grijpende omstandigheden, menigvuldiger, en vereischte regelen, ten einde die werking overeenkomstig het doel van den staat te bepalen; en de ondervinding van het nadeel, hetwelk uit het gedrag eens burgers voor de anderen voortvloeide, was de grondslag tot zoodanige regelen. Nu werden de begrippen van de bijzondere regten van ieder burger, maar ook van deszelfs bijzondere verpligtingen jegens anderen en jegens den geheelen staat, gevormd, en uit de beslechtingen van twisten en voorvallen onder de burgers, in gevolge deze begrippen, ontstond het gewoonteregt. Bij het plaats grijpen intusschen van nieuwe betrekkingen onder de leden des staats, en door de toepassing dezes regts op velerlei gevallen, werd hetzelve met vele bijvoegselen verrijkt en meer ontwikkeld. Na de uitvinding der schrijfkunst bragt men, wat te voren, slechts bij overlevering, van één geslacht tot het andere geldende geweest was, in een wetboek bijeen, hetwelk, bij de ontwikkeling en verandering der burgerlijke betrekkingen, steeds eenen grooteren omvang erlangde. Bij vele volken was het echter de godsdienst, in welke eene bovenaardsche magt voorschriften voor het gedrag jegens het gezin, jegens de medeburgers en het opperhoofd des staats gegeven had.

Uit de onmisbaarheid der verboden en geboden voor de burgers van eenen staat tot deszelfs instandhouding en welvaart, is, bij het verder na-

Digitized by Google

denken over de hoogste gronden der verboden en geboden, het denkbeeld ontstaan van eene voor alle menschen geldige wetgeving en van verpligtingen, aan welke ieder burger, al heeft hij er geene neiging toe, voldoen moet, of van den *pligt*. Bij de toenemende beschaving der zeden door het leven in de burgerlijke maatschappij zijn echter van tijd tot tijd al meerdere bijzonderheden, als met dat denkbeeld strookende, in hetzelve opgenomen, en zoo erlangden de eischen aan den burger en mensch, met betrekking tot de zedelijkheid, eenen grooten omvang. Intusschen is de stof tot dat denkbeeld oorspronkelijk in de openbaringen des zedelijken gevoels vervat.

Uit hoofde van den wederzijdschen invloed, welken de vermogens tot de menigvuldige openbaringen des zielelevens in den mensch op elkander, en daardoor op derzelver ontwikkeling, uitoefenen, kan de werking des medegevoels op de aandoeningen des zedelijken gevoels niet ontkend worden; ook wordt zoodanige werking door de ervaring bekrachtigd. Zonder de aandoeningen des medegevoels zoude het zedelijk gevoel, buiten twijfel, even min tot ontwikkeling gekomen zijn, als het verstand zonder geheugen. Maar het medegevoel is des niet te min, vooral naar de beschaving beschouwd, waarvoor het vatbaar is, van het zedelijk gevoel wezenlijk onderscheiden. Want het eerste bepaalt zich steeds bij den aangenamen en onaangenamen toestand eens wezens, hetwelk gewaarwordt. Het laatste daarentegen heeft betrekking op eene bijzondere soort der waarde en onwaarde van menschelijke handelingen. Hetzelve verklaart zich daarom ook over onzen persoon, met welken

Digitized by Google

wij toch niet kunnen sympathiseren, goedkeurende of afkeurende, en deze verklaring strekt zich zelfs uit op hetgeen wij, door de aandoeningen des medegevoels geleid, gedaan of nagelaten hebben.

Uit de vereeniging der aandoeningen van onderscheiden soort met elkander, en uit de duisterheid, welke ook bij het zedelijk gevoel niet ontbreekt, is het gemakkelijk te verklaren, waarom aan vele menschen, die in der daad wél gezind waren, en aan de geboden des pligts eene naauwgezette gehoorzaamheid bewezen, het hoogste grondbeginsel des eudaemonismus, als een regel voor het leven, geenen aanstoot hoegenaamd gaf. De bevordering hunner eigene welvaart bepaalden zij naar de uitspraken des zedelijken gevoels, hetwelk in hen, wel is waar, niet tot klaarheid gekomen was, maar nogtans veel levendigheid bezat. Hun doen en laten werd derhalve ook niet door eigenbaat bestierd, de bevrediging van welke, gepaard met de daarbij vereischt wordende omzigtigheid, door het eudaemonismus voor den hoogsten zedelijken regel des gedrags uitgegeven wordt.

Het beginsel der zelfvolmaking van WOLF was, wel is waar, door de uitlegging, welke men er van gaf, in het beginsel des eudaemonismus ontaard, en KANT had het groote oogmerk, om een beginsel voor de zedeleer vast te stellen, hetwelk voor geene zoodanige uitlegging vatbaar ware, en door welks opvolging de vervulling der pligten van allen invloed der eigenliefde zuiver gehouden wierd. Maar hoe heeft hij dit oogmerk trachten te bereiken? Door het beginsel van het ondenkbare eener tegenstrijdigheid op de zedelijke levensregelen toe te passen, en dezelve alzoo te bepalen. Want, volgens hem, handelt hij alleen zedelijk goed en zonder alle eigenbelang, die eenen levens-

Digitized by Google

regel alleen wegens zijne algemeene wettigheid, d. i. daarom opvolgt, omdat hij van denzelven willen kan, dat hij eene wet voor alle redelijke wezens worden mogt; terwijl denzelven de geldende kracht eener zoodanige wet dan moest worden toegeschreven, wanneer deszelfs opvolging, ten aanzien van hetgeen men wil, ons in geene tegenstrijdigheden wikkelt (m. z. KANT's *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*). — Het is hier de plaats niet, deze grondlegging der zedeleer aan eenen uitvoerigen toets te onderwerpen, en de volgende aanmerkingen desaangaande zullen reeds toereikende zijn, om het nadenken daarover op te wekken, of er in den kategorischen imperativus eene daadzaak in het binnenste aangewezen zij, welke het gezond menschenverstand, bij het beoordeelen van het goede en kwade in het handelen, steeds voor oogen hebbe, gelijk KANT verzekert. Het baart namelijk reeds dadelijk bevreemding, dat het handelen gezegd wordt eene alles overtreffende waarde te verkrijgen, door dat het volbragt is naar eenen regel, welke, dewijl hij geene tegenstrijdigheid in zich bevat, de hoedanigheid eener algemeene wet aanneemt; en dat daarentegen ons denken over zekere onderwerpen, wanneer het vrij is van tegenstrijdigheid en zelfs noodzakelijkheid in zich bevat, bij gevolg algemeene wettigheid bezit, op eene zedelijke waarde volstrekt geene aanspraak heeft. Waardoor erlangt dan de toepassing des beginsels der tegenstrijdigheid, in het ééne geval, eene zoo hooge waarde, welke haar, in een ander geval, te eenenmale ontbreekt? Wijders is het zeer vreemd, dat dezelfde rede, het beginsel der tegenstrijdigheid op het ontdekken van zedelijke levensregelen toepassende, het hoogste aanzien bezitten en onfeilbaar zijn zoude, terwijl zij, met de ideën van God, de ziel en de

wereld zich onledig houdende, en derzelver wezenlijkheid opsporende, door de toepassing van gemeld beginsel niet dan ijdelen waan voortbrengt. Ook is het strijdig met de geschiedenis van het ontstaan en de beschaving der begrippen van goed en kwaad, te stellen, dat het begrip van eene wettigheid der handelingen en van eenen onvoorwaardelijk geldenden pligt de stof tot die begrippen zij, en aan het gemeene menschenverstand, bij de beoordeeling van het goede en kwade, steeds voor oogen zweve. De begrippen van wetten en het wettelijke in de natuur en voor het menschelijke handelen onderstellen vele voorafgaande kundigheden; zij worden derhalve eerst laat gevormd, en de begrippen van praktische wetten voorzeker niet vroeger, dan dat burgerlijke of godsdienstige maatschappijen ontstaan en in dezelve algemeen geldende geboden en verboden uitgevaardigd zijn.

§ 168.

De bewustheid der verhouding onzer handelingen, welke wij volbrengen willen, of reeds volbragt hebben, tot de begrippen van goed en kwaad, van regt en onregt, heet het *geweten*. Hetzelve oefent eene groote magt over den mensch uit, inzonderheid terstond na het bedrijven eener schandelijke daad, of wanneer het, vele jaren door bedwelming van zinnelijke genietingen in slaap gewiegd zijnde, weder ontwaakt. De toestand van een verschrikken over ons zelven en over onze verworpenheid, die alle kwellingen, welke eenen mensch treffen kunnen, in zich bevatte, was er alsdan dikwerf het uitwerksel van. Intusschen spreekt het van zelve,

Digitized by Google

dat het geweten, in zijne uitspraken over onzen persoon en over bijzondere handelingen, zich altijd schikt naar de beschaving, welke het zedelijk gevoel verkregen heeft. Geestdrijverij en godsdienstig bijgeloof hebben woedende wreedheid, of de waarneming van dingen, welke, met betrekking tot de zedelijkheid, geheel onverschillig zijn, tot de heiligste pligten gemaakt, terwijl zij over het niet vervullen dezer pligten den mensch met angst vervulden. Bij het ontstaan echter der hoogste bedorvenheid van het gemoed verdwijnen alle aandoeningen des gewetens, en geven de openbaringen deszelven aan andere menschen slechts aanleiding, om aan hunne geestigheid en spotzucht bot te vieren.

*

Digitized by Google

DERDE ONDERDEEL.

OVER DE GEMOEDSBEWEGINGEN, DE ROERINGEN DOOR HET WARE, SCHOONE EN GOEDE, DE GEESTDRIFT EN HET ENTHUSIASMUS.

§ 169.

Naardemaal men, in latere tijden, beproefd heeft, het vermogen der aandoeningen van het begeeren te splitsen, zoo gaf dit aanleiding, dat men de gemoedsbewegingen, als eene bijzondere soort van de aandoeningen des gemoeds, van de hartstogten onderscheidde. De wezenlijke kenteekenen der gemoedsbewegingen zijn, in dit geval, de volgende.

I. Gemoedsbewegingen bestaan uit zeer sterke aandoeningen, welke eene ligchamelijke geneugte of ongeneugte uitmaken, maar die ook kunnen ontstaan zijn uit de kennis van hetgeen nuttig en schadelijk is voor de begeerten en wenschen, welke uit de eigenliefde voortspruiten.

II. Gemoedsbewegingen hebben eenen dadelijken invloed op de verrigtingen des werktuigelijken levens, dezelve of bevorderende of storende, en geven zich daarom ook uitwendig in het ligchaam te kennen, b. v. door rood of bleek te worden in het

Digitized by Google

gezigt, of door veranderingen in het ademhalen en op andere wijzen.

III. Gemoedsbewegingen verzwakken de vrije magt, welke de mensch in staat is uit te oefenen opzigtelijk het vestigen der opmerkzaamheid op de voorwerpen der uitwendige of inwendige waarneming, het nadenken over iets en de werkzaamheid des herinneringsvermogens. In den toestand der gemoedsbewegingen zijn de zinnen verduisterd, zoo dat men niets meer, naar zijne ware gedaante, ziet, en ook door het gehoor niets meer juist verneemt. De gemoedsbeweging verlamt voorts het verstand en het herinneringsvermogen, zoo dat men niet meer in staat is, iets behoorlijk te overwegen, of zich te binnen te brengen, wat men toch weet, en wat men zich, in den kalmen toestand des gemoeds, gemakkelijk zoude herinnerd hebben. Men moet daarom ook vaststellen, dat de gemoedsbewegingen niet minder invloed hebben op de werktuigelijke werkzaamheid der hersenen, welke de voorwaarde eener ongestoorde openbaring des zielelevens uitmaakt, dan op de zenuwen, welke aan het plantenleven dienstbaar zijn. Deze invloed is echter bij den éénen sterker, dan bij den anderen, en menig mensch bezit zoo veel kracht van geest, dat hij, door geenerlei gemoedsbeweging, van alle bedachtzaamheid beroofd wordt.

§ 170.

In de gemoedsbewegingen hebben onderscheidene graden plaats, welke graden voornamelijk gegrond zijn, deels in den aard der oorzaak eener gemoedsbeweging (waartoe bijzonder ook moet gebragt wor-

Digitized by Google

den, dat de oorzaak iets onverwachts uitmaakt), deels in de prikkelbaarheid van het gemoed eens menschen, welke of duurzaam zijn, of uit bijzondere omstandigheden (uit ziekten des ligchaams of uit voorbijgaande stemmingen der ziel) voortspruiten kan, deels in de levendigheid der verbeeldingskracht, deels in het terugkeeren derzelfde gemoedsbewegingen. Want door het terugkeeren worden sommige gemoedsbewegingen versterkt, andere daarentegen verzwakt.

§ 171.

Naardien de gemoedsbewegingen uit aandoeningen bestaan, zoo komt ook de algemeene verdeeling van gene met de verdeeling van deze overeen, namelijk in *aangename* en *onaangename*. Van beide echter kan nog zoodanige toestand onderscheiden worden, welke eene zoo spoedige afwisseling van aangename en onaangename gemoedsbewegingen bevat, dat geene derzelve zich, naar al hare werkingen, in het gemoed ontwikkelt, en dat zij zelfs, als deelen eener enkele gemoedsbeweging, tot elkander schijnen te behooren (op welke wijze dikwerf vrees en hoop, bij de verwachting van iets goeds, met elkander afwisselen), weshalve men dezelve *gemengde* genoemd heeft. Van eenen anderen aard is echter het spoedig opvolgen van tegenovergestelde gemoedsbewegingen, waarvan de navolgende de voorafgaande verdringt, b. v. vrolijkheid en droefheid. Een dergelijk opvolgen komt dan ligtelijk voor, wanneer duistere aandoeningen tot grondslag der gemoedsbewegingen liggen.

Digitized by Google

Als eene algemeene verdeeling der gemoedsbewegingen, heeft men ook die in *lijdende* (de krachten onderdrukkende, smeltende) en *werkdadige* (levendige) in het midden gebragt. Maar dat eenige gemoedsbeweging de werkzaamheid der zielkrachten stremt, of opwekt en bevordert, dit hangt dikmaals alleenlijk af van de hoedanigheid harer grootheid, en van de gesteldheid des menschen, in welken zij plaats heeft.

§ 172.

Het aangenaam gevoel, voortgebragt door eene zaak, die vele wenschelijke gevolgen belooft, of de *blijdschap* (wél te onderscheiden van ligchamelijke vermaken, welke ook zonder alle blijdschap, waarvoor de mensch vatbaar is, kunnen plaats hebben), heet, tot gemoedsbeweging verhoogd, *vrolijkheid*. Deze bevordert, gelijk de blijdschap, de verrigtingen des werktuigelijken levens, en drukt zich, naar de persoonlijke hoedanigheden des menschen, die er van vervuld is, door allerlei uitwendige handelingen uit, vooral door zingen, snappen, springen en juichen, terwijl daarentegen de bloote blijdschap stil is, en zich alleen door een opgeruimd gelaat kenteekent. Een hooger graad van vrolijkheid is de *dartelheid*, welke moedwillig maakt, en door kwinkslagen, grappen en plagerijen, die bij den onbeschaafden mensch in het grove en lage vallen, tot de *uitgelatenheid* klimt. Van beide gemoedsbewegingen kan intusschen ook, even gelijk van de blijdschap, iets goeds gezegd worden, te weten, dat zij mededeelzaam maken, de vatbaarheid voor de aandoeningen der deelneming in het lief en leed van

Digitized by Google

anderen vermeerderen, en de bedrijvigheid bevorderen. De hoogste graad der blijdschap, in eene gemoedsbeweging overgegaan, is de *verrukking*, welke stom maakt, alle andere openbaringen des zielelevens stremt (zoo dat zich de mensch alleenlijk in eenen toestand van gevoelen bevindt, en niets meer erkent, noch wil), het werktuigelijke leven in wanorde brengt, en, bij zekere zwakte van het zenuwgestel, door verrassing in volwassenen doodelijk worden kan. De blijdschap, tot gemoedsbeweging geklommen, wordt niet alleen door een tegenwoordig stellig goed, maar ook reeds daardoor te weeg gebragt, dat een groot kwaad plotseling ophoudt.

De blijdschap over het kwade, hetwelk anderen getroffen heeft, en hetwelk zij, naar ons oordeel, verdienden, kan alleen bij onbeschaafde en ongevoelige menschen de sterkte eener gemoedsbeweging bereiken.

Gemeenlijk openbaart zich de vrolijkheid en dartelheid door het *lagchen*. Hetzelve heeft intusschen ook nog andere oorzaken. Daartoe behooren namelijk de kitteling van eenige huidzenuwen, verrassende ongerijmdheden, mistastingen der oordeelskracht, afwijkingen in het gedrag van de, door ouderdom of mode, gewettigde regelen van welvoegelijkheid, teleurstelling van gespannen verwachtingen, geestigheid, misverstand en het onverwachte, indien het onschadelijk is. Van deze soorten van lagchen moet onderscheiden worden het lagchen, voortspruitende uit trotschheid, voorts het gedwongen lagchen, om anderen daardoor te kwellen, en eindelijk het lagchen uit boosheid. Maar dat iets, door zijne tegenstrijdigheid, belagchelijk zij, dit hangt mede van de natuurlijke gesteldheid, de

beschaving en de bijzondere stemming eens menschen af. Den dommen en onbeschaafden mensch schijnen vele dingen belagchelijk toe, welke den meer verstandigen en beschaafden bedroeven.

§ 173.

De *hoop* is het aangenaam gevoel, hetwelk te weeg gebragt wordt door het uitzigt op het toekomend bezit van eenig goed, of door eene blijdschap in de verwachting. Zij onderstelt iets kwaads, waarvan zij ons de bevrijding aankondigt, en is, ten aanzien van haar voorwerp, *of* onbepaald, zoo dat zij slechts op een beter worden in het algemeen betrekking heeft, *of* zij betreft eenig toekomstig goed van eenen bijzonderen aard. Evenwel ontleent zij uit de omstandigheid, dat de verwachting van dit goed sterker of zwakker is (waartoe echter de voorstelling van onze waarde en van onze kracht mede zeer veel toebrengt), en dat het ons vroeger of later zal te beurt vallen, velerlei bijzondere bepalingen; want er is ook eene *bange hoop*, wanneer het deelachtig worden van het gehoopte goed ons zeer onzeker toeschijnt. — Naardien de verbeeldingskracht op de hoop zeer veel invloed heeft, zoo gaat deze ligtelijk het mogelijke te buiten, vooral wanneer zij iets nog onbepaalds betreft. Van daar, dat zij dikwijls door de verkrijging van het gehoopte goed niet bevredigd wordt, of dat zij het gemoed met veel meerdere vreugde vervult, dan het dadelijk bezit van dit goed aanbrengt. En daar zij zich ook naar het onaangename schikt, hetwelk men gevoeld heeft, zoo heeft de geheele vorming van den hopenden invloed op haren inhoud. De hoop

Digitized by Google

van het kind en den onbeschaafden mensch kan niet die des volwassenen en des beschaafden zijn.

Het vreugdevol gevoel, waaruit de hoop bestaat, bereikt, wel is waar, niet dikwerf de sterkte eener gemoedsbeweging; zij kan haar echter bereiken, de bewustheid onzer omstandigheden verminderen, de kennis, hoe wij ons overeenkomstig ons tegenwoordig begeeren te gedragen hebben, moeijelijk maken, en zich uitwendig openbaren, gelijk vrolijkheid en dartelheid. Deze sterkte verkrijgt zij echter niet alleen door de groote waarde van het verwachte goed, maar ook door het verdwijnen der bevreesdheid, het goed niet deelachtig te zullen worden.

§ 174.

De sterke onaangename aandoeningen, veroorzaakt door een tegenwoordig kwaad, noemt men het *lijden*, de hoogere graden van het lijden echter *smarten*. Hebben dezelve betrekking op het verlies van een groot goed, en grijpen zij aanhoudend in het gemoed plaats, dan worden zij, ten aanzien der verscheidenheden in de sterkte, *droefheid*, *weemoedigheid* of *neérslagtigheid* genoemd. Deze alle maken moedeloos, belemmeren meer of min de uitoefening onzer krachten, en geven zich door klagen, weenen en kermen uitwendig te kennen, waardoor men zich tevens het hart tracht te verligten. Bereiken echter smart en droefheid den hoogsten graad, dan gaat dit verligtingsmiddel verloren. Paart zich met het onaangenaam gevoel van een tegenwoordig kwaad de voorstelling van vele zeer nadeelige gevolgen van hetzelve, dan wordt het *kommer* genoemd, welke nog menige poging voortbrengt, om

Digitized by Google

die gevolgen voor te komen, of het kwaad, hetwelk er in gelegen is, te verminderen, en die, bij het wél gelukken dezer pogingen, weggenomen wordt. Stelt men zich echter het kwade als zoodanig voor, welks gevolgen niet kunnen worden voorgekomen, dan ontstaat *verdriet*, hetwelk daarom ook duurzamer en sterker dan de kommer is, zich altijd dieper in het gemoed inprent, en het leven spoedig verteert, indien de tijd niet een geneesmiddel van hetzelve oplevert. Komt bij het verdriet nog de overtuiging, dat het kwade in alle toekomende tijden voortduren zal, dan draagt het den naam van *knijzing*. Ontstaan verdriet en knijzing uit eene geledene verongelijking, dan maken zij het *hartzeer* uit. De hoogste graad der droefheid en des kommers is *zwaarmoedigheid*. Daardoor wordt alle vatbaarheid voor blijde aandoeningen, en alle hoop op vermindering der onheilen, die ons getroffen hebben, weggenomen. Zij is derhalve ook moeijelijk te genezen, en behoort reeds mede tot de ziekelijke gesteldheden der ziel.

§ 175.

Het onaangenaam gevoel, voortgebragt door de voorstelling van iets kwaads, hetwelk ons in de toekomst bedreigt, heet *vrees*. De vrees vertoont zich in zeer verschillende graden, en deze schikken zich deels naar de grootheid en bepaaldheid van het toekomend onheil, deels naar den graad van zekerheid, waarmede hetzelve verwacht wordt (en de vrees voor onbepaalde en nog onzekere onheilen is voor vele menschen het meest pijnigend), deels naar den tijd, wanneer het ons, of weldra, of eerst

Digitized by Google

in de verre toekomst, boven het hoofd hangt. De oorzaken der vrees worden echter door onze kennis van de nuttigheid en schadelijkheid der dingen, voorts door het bewustzijn van de mate onzer krachten, bepaald. Menigeen vreest daarom volstrekt niet, wat voor eenen anderen vreesselijk is. Vaak zijn het slechts ingebeelde dingen, die ons vrees aanjagen.

De hoogere graden der vrees, welke ook alleen gemoedsbewegingen uitmaken, worden door de woorden *ijzing* en *angst* aangeduid. Derzelver uitwerkselen zijn altijd gelegen in vermindering van het gebruik onzer krachten, vooral des verstands (van daar, dat de mensch, in angst verkeerende, ondoelmatig handelt), des geheugens en des invloeds van den wil op de bewegingen des ligchaams, voorts in het bleek worden, in belemmering der ademhaling, in het beven des ligchaams en bijzonder ook des stemwerktuigs. De hoogste graad der vrees, tot eene gemoedsbeweging gevoerd, is *wanhoop*. Zij brengt *of* een geheel lijdelijk en stom overgeven aan het onvermijdelijk ongeluk te weeg, *of* zij wekt, wel is waar, de krachten op, doch niet, om aan het ongeluk weërstand te bieden, maar zij geeft veeleer aan dezelve eene rigting tot eigen verderf, ten einde, door den dood, van het ongeluk verlost te worden. De wanhoop ontstaat niet plotseling, maar allengs, namelijk door twijfeling aan alle hulp, door het verlies van alle hoop op eene betere toekomst, eindelijk door volslagen wantrouwen omtrent zijne eigene krachten. De ligchamelijke uitdrukking derzelve bestaat in een eigenaardig lagchen, hetwelk anderen schrik aanjaagt, en in hoonspraak.

Eene plotselijk plaats hebbende vrees is de *schrik*. Deszelfs uitdrukkingen en openbaringen

Digitized by Google

gelijken naar die der vrees, maar zij zijn alle veel heviger. Ongeneeslijke en doodelijke ziekten, ja zelfs de dood, waren er bij velen het gevolg van. Maar daarentegen heeft ook de schrik menschen van de koorts, van de vallende ziekte, van hevige smarten en van de krankzinnigheid genezen, en schijndooden uit den toestand des werkeloozen levens opgewekt. Aangezien het echter onzeker is, of de schrik, iemand aan te jagen, eenen weldadigen of nadeeligen invloed op deszelfs gezondheidstoestand uitoefenen zal, zoo kan dezelve niet als geneesmiddel aangeprezen worden.

Eene bijzondere soort van vrees, tot gemoedsbeweging geklommen, is die, welke veeltijds in veldslagen voorkomt, en door de ouden *terror panicus* genoemd is.

Een zeldzaam voorbeeld van eenen snellen overgang van moederlijke teederheid tot eene geweldige daad, alleen uit wanhoop, is vervat in KLEIN's *Annalen*, B. XIV. bl. 220.

§ 176.

Wordt onze eer en de daarop gebouwde regten door anderen aangerand, dan heet dit *krenking;* het onaangenaam gevoel echter, hetwelk daarover in ons ontstaat, wordt *leed*, en, in eene sterkere mate, *spijt* genoemd. Alleen datgene, wat ons niet had behooren te worden aangedaan, maakt eene krenking uit, maar niet, wat anderen, door physische kracht genoodzaakt, of door zedelijke beginselen genoopt, ons aangedaan hebben. De spijt is echter nog geene gemoedsbeweging, en men kan dezelve wegnemen, door hare oorzaak doelmatig tegen te werken. Zij gaat echter

Digitized by Google

ligtelijk in eene gemoedsbeweging over, terwijl zij zich alsdan in eene dubbele gedaante vertoont, namelijk of als *wrok*, of als *toorn*, welke beide, met betrekking tot derzelver uitwerkselen, daarin overeenstemmen, dat zij de voortbrenging en vergieting der gal vermeerderen. De wrok doet een verlangen geboren worden, om hem, die denzelven veroorzaakt heeft, grieving aan te doen; doch hij trekt zich meer in het binnenste terug, waardoor hij te schadelijker wordt voor het werktuigelijke leven, en dikwijls kramptrekkingen, koorts, geel- en waterzucht, flaauwten, en, bij langen duur, zelfs den dood ten gevolge heeft. Heeft dezelve echter den hoogsten trap nog niet bereikt, dan kan hij ligtelijk in toorn overgaan, die zich meer naar buiten vertoont, en aan de krachten der ziel en des ligchaams eene groote werkzaamheid bijzet, ten einde aan den beleediger weêrstand te bieden. De zeer verschillende graden des toorns worden door de woorden *wrevelig*, *verstoord*, *boos*, *vergramd*, *verbolgen zijn* uitgedrukt. Het laatste woord beteekent den hoogsten graad des toorns, welke vooral voortgebragt wordt door eene verachtelijke bejegening, die men van anderen ondergaan heeft. Genoemde verscheidenheden van graden worden echter niet alleen door de grootheid der aangedane beleediging, maar ook door het onverwachte daarvan veroorzaakt. Door gedurige opwekking, of omdat hem geen weêrstand geboden is, gaat de toorn, naar al zijne verschillende graden, in gewoonte over, en wordt alsdan *oploopendheid* genoemd, doch waardoor men ook iederen spoedig losbarstenden toorn verstaat.

De toorn verwekt, wel is waar, groote werkzaamheid, die betrekking heeft op de ons aange-

Digitized by Google

dane beleediging, barst dikwijls in een' stroom van woorden uit, welke, bij het gemeen, schimp- en scheldwoorden worden (in de grootste sterkte aanwezig zijnde, maakt hij echter ook stom en afgebroken), of brengt het ligchaam in sterke beweging, ten einde daardoor de ontevredenheid over den beleediger te kennen te geven, en zich tegen hem te verzetten. Maar alle werkzaamheid, door den toorn veroorzaakt, mist de leiding des verstands, weshalve zij zich overijlt, ja dikwerf regtstreeks strijdig met haar oogmerk handelt, en den beleediger, in plaats van hem weêrstand te bieden, nog maar meer gelegenheid tot krenkingen aanbiedt. Zeer groot is voorts de invloed des toorns op het werktuigelijke leven, en zoowel van weldadigen, als ook, bij eene zwakke gesteldheid des ligchaams, van zeer nadeeligen aard. Want menigerlei ongeregeldheden in de verrigtingen van dat leven zijn daardoor plotseling weggenomen, b. v. lamheid in de leden, koorts, vallende ziekte; andere daarentegen, namelijk beroerten, koorts, stuiptrekkingen, vallende ziekte en krankzinnigheid heeft hij veroorzaakt, of ligte ongesteldheden en wonden in hoogst gevaarlijke en doodelijke verkeerd, ja de sappen des ligchaams (b. v. de melk der zogende moeders) oogenblikkelijk veranderd, en hoogst schadelijk gemaakt.

De toorn neemt te meer toe, naar mate hij meer onbelemmerd op het ligchaam werken kan. Wordt deze werking beperkt, dan neemt hij af, en men heeft met een' toornig' mensch reeds veel gewonnen, wanneer men hem bewegen kan, om te gaan zitten.

Dat sterke gemoedsbewegingen, en bijzon-

der de toorn, gelijk verhaald wordt (HERZ, *Ueber den Schwindel*, bl. 14. aanmerk. REIL, in *Beiträge zur Curmethode auf psychischem Wege*, B. I. bl. 274.), den reeds begonnen' overgang van het leven tot den dood nog een tijdlang tegengehouden hebben, strijdt niet met de natuur der gemoedsbewegingen, noch met derzelver magt in het menschelijk ligchaam. En de berigten, dat de beet van dieren en menschen, tot den hevigsten toorn vervoerd, de watervrees zoude ten gevolge gehad hebben, behelzen niets, hetwelk met deze magt niet zoude strooken.

§ 177.

In de betrekkingen, door de natuur beschikt, waarin de menschen onderling staan, is ook de grond gelegen tot de bijzondere aandoeningen, welke uit het gevoelen van anderen aangaande onze ligchamelijke en zedelijke volmaaktheden of onvolmaaktheden ontstaan. De goede dunk, dien zij van ons hebben, is *eer*, welker bezit een aangenaam gevoel veroorzaakt; maar de kwade dunk is *schande*, en het daardoor te weeg gebragte onaangenaam gevoel de *schaamte*. Wie veel vatbaarheid voor dit gevoel bezit, heet *schaamachtig*, hij, dien zulks ontbreekt, is *schaamteloos*. Het eergevoel en de schaamte kunnen de werkzaamheid des zedelijken gevoels bevorderen en onderhouden. Naardien zij echter van de begrippen aangaande de volkomenheden en onvolkomenheden der menschelijke natuur afhangen, en deze begrippen vaak zeer onjuist waren, zoo hebben zij ook aan de ware zedelijke volmaaktheid groote afbreuk gedaan, en

Digitized by Google

allerlei ondeugden bevorderd. Is overigens de schaamte, met betrekking tot zekere onteerende handeling, eenmaal overwonnen, dan gaat ook de vatbaarheid voor dezelve voor altijd verloren. En werd eenige deugd niet door grondbeginselen, maar alleen door het gevoel, bewaakt, dan volgt op het verlies des gevoels ook de ondergang dezer deugd.

Het gevoel van eer, ofschoon eene der levendigste aandoeningen, vooral in menschen, welke van eene bijzondere zielkracht voorzien zijn, gaat des niet te min, door versterking, slechts zelden in eene gemoedsbeweging, maar doorgaans in hartstogt over. De schaamte daarentegen neemt ligtelijk de hoedanigheid eener gemoedsbeweging aan, verzwakt alsdan de bedachtzaamheid, en heeft op de verrigtingen des werktuigelijken levens eenen zeer nadeeligen invloed. Zij veroorzaakt namelijk niet alleen groote veranderingen in den omloop des bloeds (van daar het blozen, indien men nog poogt en de hoop heeft, de oorzaak der schande te zullen verbergen of weg te nemen, en het bleek worden in het tegenovergesteld geval), maar zij heeft ook in personen van een zwak zenuwgestel stuiptrekkingen, beroerten en den dood ten gevolge.

Het is slechts eene soort van *besluiteloosheid*, wanneer iemand, zonder genoegzame redenen, vreest, door zijn handelen, aanleiding tot ongunstige oordeelen over zich te zullen geven, en daarom niet tot het handedelen besluiten kan. Wie daarentegen, uit vrees voor ongunstige oordeelen over zich, het zelfvertrouwen, tot het handelen benoodigd, verliest, al heeft het handelen slechts betrekking tot gewone omstandigheden des levens, en al vereischt het geene oplettendheid op vele en moeijelijk toe te passene

Digitized by Google

regelen, de zulke is *blood.* De grond der blooheid ligt in zwakheid van verstand, dikwerf echter ook in gebrek aan ondervinding, en menigeen, die aanvankelijk in groote en fatsoenlijke gezelschappen zeer verlegen was, leert weldra, zich met zelfvertrouwen in dezelve te gedragen.

Men kan zich ook *voor zich zelven schamen.* Dit is evenwel geene gemoedsbeweging, maar een misnoegen, ontstaande uit het oordeel der rede over de slechtheid van ons gedrag, hetwelk echter, bij eene reeds aanwezige sombere stemming der ziel, ligtelijk in droefgeestigheid overgaat. Ontevredenheid over ons zelven, wegens eene ondoelmatige en voor ons nadeelige handeling, is *berouw.* Het ontstaat uit het bewustzijn, dat wij ons aan eene onbedachtzaamheid hebben schuldig gemaakt.

§ 178.

Tot de aandoeningen, welke de sterkte eener gemoedsbeweging erlangen kunnen, behoort ook nog de *verwondering*, die betrekking heeft tot het ongewone en onverwachte, zoowel in de ligchamelijke, als in de geestelijke wereld. Haar aanvang bestaat uit het gevoel eener stremming van ons denken, en is in zoo ver iets onaangenaams; maar zij gaat, deze stremming voorbij zijnde, in het aangenaam gevoel over, hetwelk voortgebragt wordt door al wat nieuw is, en eene uitbreiding onzer kundigheden belooft. De verwondering, tot eene gemoedsbeweging verhoogd, is de *verbazing.* In dezelve is de stremming des denkvermogens dikwijls zoo groot, dat men niet regt weet, of datgene, wat

Digitized by Google

ons verbaasd heeft, waarneming, dan wel droom en zelfbedrog zij. Ook heeft de verbazing, gelijk alle gemoedsbewegingen, eenen grooten invloed op het ligchaam, en brengt zekere onmagt te weeg, om hetzelve, of naar zijn geheel, of naar bijzondere deelen deszelven, b. v. de stemwerktuigen, volgens ons oogmerk te bewegen. Naar mate echter datgene, wat ons doet verbaasd staan, eene volkomenheid of onvolkomenheid uitmaakt, naar die mate neemt ook de gemoedsbeweging der verbazing bijzondere bepalingen aan, terwijl zij, in het laatste geval, meer van eenen onaangenamen, in het eerste daarentegen, meer van eenen aangenamen aard is, en het gevoel van het verhevene meer nabij komt.

§ 179.

Dat de aandoeningen de sterkte eener gemoedsbeweging erlangen, is in de inrigting onzer natuur gegrond, en vele genoegens des levens zouden wegvallen, ook sterke prikkels tot werkzaamheid zouden, tot groot nadeel voor de ontwikkeling der krachten onzer natuur, bijzonder des verstands, ontbreken, indien zij altoos zwak bleven. Des niettegenstaande zegt men ook te regt, dat de gemoedsbewegingen, wanneer zij zulk eene sterkte erlangen, dat daardoor het willekeurig gebruik onzer geestelijke en ligchamelijke krachten belet en weggenomen wordt, onvolmaaktheden en zwakheden der menschelijke natuur uitmaken. Want dit gebruik is eene onontbeerlijke voorwaarde der gezondheid en beschaving onzer natuur, en ieder moet zich hetzelve derhalve trachten te verschaffen en te behouden. Op het oogenblik nu, dat er

Digitized by Google

eene, de bedachtzaamheid en eigene magt verstorende, gemoedsbeweging plaats grijpt, kan, door overleg en opzet, tegen dezelve niets uitgerigt worden. Want ware dit mogelijk, zij zoude geene gemoedsbeweging uitmaken. Te voren echter, alvorens zij zich nog van het hart meester gemaakt heeft, kan het ontstaan, of althans de opklimming derzelve tot eene, de bedachtzaamheid onderdrukkende, hoogte belet worden. De grondslag namelijk van alle gemoedsbewegingen zijn aandoeningen, welke, bij haar eerste ontstaan, nog geene sterkte hadden, aan gemoedsbewegingen eigen, maar dezelve eerst allengs verkregen, door dat haar geen weêrstand geboden werd. Ook zijn het slechts de hoogere graden der gemoedsbewegingen, welke vooral stoornissen in de menschelijke natuur te weeg brengen, en voor het werktuigelijke leven gevaarlijk worden; het ontstaan dezer graden hangt echter af, deels van eene bijzondere zwakheid des ligchaams, deels van eene groote vatbaarheid des gemoeds voor zekere indrukken, welke vatbaarheid doorgaans uit de herhaling der indrukken voortvloeit, deels van de voorstellingen, welke wij ons van de natuur en de waardij van zekere dingen gevormd hebben. Wil men derhalve het ontstaan van hevige gemoedsbewegingen voorkomen, men drage dan zorg voor de gezondheid en sterkte des ligchaams, men mijde de omstandigheden, onder welke ligtelijk gemoedsbewegingen ontstaan, en men verlevendige eindelijk zoodanige voorstellingen in zich, welke aan de hevige bewegingen des gemoeds weêrstand bieden, en make zich met dezelve, door haar gedurig in het bewustzijn terug te roepen, gemeenzaam. Vooral is het laatste middel, als bijzonder werkend, aan te prijzen, en het is daar-

Digitized by Google

door, dat de heerschappij zich aankondigt, welke de mensch, door verstand, rede en vasten wil, over de indrukken voeren kan, welke de dingen, die hem omringen, op hem maken. Hij, die op een zedelijk wereldbestuur vertrouwt, vindt daarin rust onder de moeijelijkste lotgevallen dezes levens. Hij, die zich van zijne volmaaktheden geene verkeerde en overdrevene voorstelling maakt, zal niet ligtelijk in hevigen toorn geraken. Hij eindelijk, die de overtuiging voedt, dat de ondeugd het grootste kwaad voor den mensch is, kan door eene menigte van dingen, bij welker onverwachten aanblik anderen sidderen, niet verschrikt worden. De *bedaardheid van geest*, of die sterkte des gemoeds, welke het ontstaan van hevige, aangename en onaangename, aandoeningen belet, hangt dus van het ernstig willen af; en ofschoon de natuurlijke geaardheid tot bereiking derzelve veel toebrenge, met betrekking tot hare volkomenheid is zij des niet te min een gewrocht der kunst en des doelmatigen strevens naar dezelve.

Er zijn menschen, die ten aanzien van al, wat op hunnen persoon en op de bevrediging hunner neigingen en wenschen betrekking heeft, aanstonds in eene gemoedsbeweging geraken, en er niet met kalmte van kunnen spreken. Deze fout is een gevolg hunner slechte opvoeding, naardien hun door de ouders en verzorgsters al, wat zij verlangden, toegestaan werd, opdat zij toch niet door schreijen hunne ontevredenheid over het niet voldoen hunner begeerten zouden te kennen geven.

Het dus genoemde *steeds vrolijke hart* is het uitwerksel eener gelukkige natuurlijke geaardheid, en men kan het zich, door het

omhelzen en opvolgen van zekere beginselen, niet geven. Maar, door het gebruik der middelen, in de § genoemd, en geschikt, om ons over de gemoedsbewegingen te doen heerschen, is het allezins mogelijk, zich eene *opgeruimdheid van geest* te verschaffen, welke ons in staat stelt, om deel te nemen in alle blijde gebeurtenissen des levens, en die zelfs door de grootste rampen, welke den mensch treffen kunnen, niet geheel kan worden weggenomen.

Eene uitvoerige ontwikkeling der aandoeningen en gemoedsbewegingen is vervat in *Versuch über die Gefühle, besonders über die Affecten, von* MAASZ, II. Thle, 1811. De voorrede tot het tweede deel behelst de opgave der schriften, welke, sedert het midden der vorige eeuw, over de aandoeningen in het algemeen, en over eenige soorten derzelve, in het licht gekomen zijn.

Daadzaken nopens den grooten en plotselingen invloed der gemoedsbewegingen op het werktuigelijke leven zijn bijeengebragt door GAUBIUS, in *Sermo academicus alter de regimine mentis, quod medicorum est.* Lugd. Bat. 1763., HALLER, in *Elem. physiologiae*, L. XVII. Sect. 2., TISSOT, in *Traité des nerfs*, T. II. P. I. p. 280., ZIMMERMANN, *Ueber die Erfahrung*, Th. II. PLATNER, in *Neue Anthropologie*, bl. 445. vlgg. en PETIT, in *Discours sur l'influence de la révolution française sur la santé publique*, in deszelfs *Essai sur la médecine du coeur*, Lyon, 1806. p. 116.

§. 180.

De levendige aandoeningen, door gewigtige waarheden, door het echt goede en het schoone ver-

Digitized by Google

wekt, verschillen, niet alleen met betrekking tot haren oorsprong, maar ook ten aanzien van haren invloed op het werktuigelijke leven en op de werkzaamheid des geestes, te eenenmale van de gemoedsbewegingen, welke betrekking hebben op persoonlijke genoegens en voordeelen en op derzelver tegendeel. Zoodanige aandoeningen worden *roeringen* genoemd, en in dit woord heeft zich de kennis van zeer belangrijke verscheidenheden in de aandoeningen uitgedrukt, welke verscheidenheden aan de waarneming vaak ontglipt zijn. Ligchamelijke geneugte en ligchamelijke smart, die wij gewaarworden, roeren ons niet. Maar het verhaal van groote onheilen, welke iemand zijn overgekomen, of van de redding uit dezelve, brengt reeds eene sterke roering te weeg. Intusschen worden wij nog veel meer geroerd door eene edele en groote daad, en door godsdienstige waarheden, welke de bestemming des menschen tot burger eener wereld, die onder zedelijke wetten staat, betreffen. Maar hoe sterk en diep indringende deze roeringen ook zijn mogen, zij hebben evenwel nooit, noch op het werktuigelijke leven eenen nadeeligen invloed gehad, noch het bewustzijnsleven, hetwelk zich door gewaarwordingen, herinneringen, verstand en wil openbaart, gestremd of verzwakt. Dit strekt mede ten bewijze, dat het gevoel voor het ware, goede en schoone van hoogere afkomst is, dan dat gevoel, hetwelk den levenstoestand des ligchaams en onze persoonlijke belangen betreft. Want juist van wege zijne afkomst heeft eerstgenoemd gevoel op de hoogere openbaringen des zielelevens geenen verwoestenden invloed.

§ 181.

Wanneer de roeringen door het ware, goede en schoone aan den wil eene groote werkzaamheid bijzetten, dan wordt deze toestand *geestdrift* (*Begeisterung*), of *enthusiasmus* genoemd. Beide zijn slechts ten aanzien van hare duurzaamheid van elkander onderscheiden. De eerste is namelijk spoedig voorbijgaande, het laatste daarentegen van langeren duur. In dezen toestand verheft zich de mensch boven de eischen der zinnelijke eigenliefde, leeft hij, als ware het, alleen in het ten uitvoer brengen van hetgeen, naar het oordeel der rede, voortreffelijk is, en wordt hij daarom tot de grootste opofferingen in staat gesteld. Vooral heeft het enthusiasmus voor godsdienstige waarheden en voor de welvaart en zelfstandigheid des vaderlands te weeg gebragt, dat men voor de uitbreiding van gene, en voor de bevordering en het behoud van deze, alles waagde, wat anders, met betrekking tot de zinnelijkheid des menschen, groote waarde heeft.

Wil men niet elke minachting van persoonlijke belangen voor eene dwaasheid houden, waartoe de mensch alleen bij verminderde bedachtzaamheid in staat is, men kan dan aan de geestdrift en het enthusiasmus geenen nadeeligen invloed toekennen. Want zij verzwakken en storen het werktuigelijke leven niet, maar zetten veeleer aan hetzelve eene meerdere sterkte bij, gelijk de verhooging der ligchaamskrachten, daardoor te weeg gebragt, bewijst. En de verbeeldingskracht, het verstand en de rede worden, door dezelve, desgelijks tot hoogere werkzaamheid gevoerd. Maar uit de verhoogde werk-

Digitized by Google

zaamheid der verbeeldingskracht spruit de taal voort, waarin beide zich openbaren, welke dichterlijk is; en al wat, door zijne voortreffelijkheid, het gemoed diep roerde, leidde immers altijd tot de dichtkunst. Door deze taal vinden zij ligtelijk ingang in het hart van andere menschen, en deelen zij zich aan dezelve mede, terwijl de meeste gemoedsbewegingen daarentegen eene tegenovergestelde uitwerking hebben.

Sommige zedeleeraars zijn van gevoelen, dat de invloed, welken de geestdrift en het enthusiasmus voor het zedelijk goede op het handelen uitoefenen, de waardij van dit handelen ongemeen vermindert, en dat de volmaaktheid der menschelijke natuur gelegen is in eene koele gehoorzaamheid aan de voorschriften des pligts, welke ons zeker niet met geestdrift vervullen. Of nu de ondersteuning eens noodlijdenden, zonder alle deelneming in deszelfs toestand, eene meerdere zedelijke waarde hebbe, dan wanneer dezelve met zoodanige deelneming gepaard gaat, en of de mensch, die waarheid en regtvaardigheid lief heeft, met betrekking tot de zedelijkheid, dieper sta, dan hij, dien eerst het gebod des pligts, hetwelk voor eenen kategorischen imperativus gehouden wordt, moet onder het oog gebragt worden, zal hij in staat zijn, om de logen en de onregtvaardigheid na te laten, willen wij thans niet onderzoeken. Zoo veel is, blijkens de geschiedenis, zeker, dat er zonder enthusiasmus niets groots noch heilaanbrengends door menschen ondernomen of uitgevoerd is, en dat hetzelve, bij elken belangrijken voortgang des menschelijken geslachts van de onbeschaafdheid in kundigheden en zeden tot den staat van beschaving, zich werkzaam betoond heeft. Ja, het kwade zoude, in de

Digitized by Google

menschenwereld, reeds lang gezegevierd hebben over het goede, indien niet de geestdrift, en het, door de gedurige opwekking derzelve, ontstane enthusiasmus voor het goede, eenen onoverkomelijken hinderpaal aan het kwade in den weg gesteld hadden. Ook heeft het enthusiasmus de voorzigtigheid en sluwheid, welke alle sterkte van den menschelijken wil alleen naar de drijfvederen der eigenbaat berekent, te allen tijde beschaamd gemaakt, dingen tot stand gebragt, welke hem, die het niet kent, onmogelijk schenen, en, in den strijd met de hevigste en koudvochtigste hartstogten der tegenstanders van het goede, ten laatste toch nog de overwinning behaald. Indien derhalve de Stoïcijnen onder de, door hen zoo hoog geroemde, *apathie* ook mede wilden begrepen hebben de afwezigheid van alle sterke roeringen des gemoeds door ideeën der rede, dan hebben zij daardoor geene diepe kennis der menschelijke natuur, welke kennis hun overigens niet kan betwist worden, aan den dag gelegd.

Er bestaat intusschen ook een valsch en gekunsteld enthusiasmus, welks werking zich bepaalt tot woorden en fraaije spreekwijzen; terwijl het ware daarentegen zich door daden openbaart, en door bezwaren, die het ontmoet, tot nog grooteren ijver wordt aangevuurd. Ook mag, noch hetgeen de geestdrijverij ten gevolge van duistere aandoeningen, noch hetgeen het blinde geloof aan priesters ondernomen en uitgevoerd heeft, voor een werk des enthusiasmus gehouden worden. Dit schuwt het licht des verstands niet, maar gedijt eerst regt onder den invloed deszelven; want het wordt te volhardender en krachtiger, naar mate de betrekking van het goede, waardoor het opgewekt werd,

Digitized by Google

op de rede, die den mensch boven het dier verheft, duidelijker ingezien is, en de bereiking zijns oogmerks, door het aanwenden van gepaste middelen, beter gelukt. Des niettegenstaande kan niet ontkend worden, dat in vele groote ondernemingen, welke in den ijver des enthusiasmus ontworpen en aangevangen waren, in het vervolg ook de eigenbaat aandeel nam, en deselve voltooide. Van deze voltooijing namelijk hangt de eer des ondernemers af; van daar, dat de eerzucht dikwerf het begonnen werk nog voortzet, wanneer de ijver voor hetzelve reeds lang bekoeld is. In dit geval echter toont de aard der middelen, welke tot bereiking van het voorgestelde doel gebezigd worden, aldra, dat hartstogt de plaats des enthusiasmus vervangen heeft.

Geestdrift en enthusiasmus intusschen, zullen zij van den echten stempel zijn, vereischen niet slechts eene gezindheid, bepaald en bevestigd door ideën der rede, maar ook eene sterkte des ligchaams, welke den toeleg, om deze ideën in beoefening te brengen, ondersteunt. De onbeschaafde wilde, wiens werkzaamheid van geest zich alleenlijk tot de verkrijging der noodige levensbehoeften bepaalt, is derhalve voor geene geestdrift vatbaar. Een zedelijk bedorven mensch echter kan, wel is waar, wanneer de kiem van het goede in hem nog niet geheel vernietigd is, door sterke prikkelingen nog wel tot geestdrift voor iets gebragt worden. Naardien zij evenwel niet uit deszelfs gezindheid voortspruit, gaat zij spoedig voorbij, en hetgeen hem, gedurende dezelve, gelukte, strekt van achteren slechts, om er hem op te doen pogchen, of zelfs om hem te doen wanen, dat hem geoorloofd zij, al te doen, wat zijne neigingen streelt. En ten tijde der ver-

Digitized by Google

slapping van geest en ligchaam door kunstige behoeften en weelde, krachtens welke verslapping de mensch zich ongelukkig gevoelt, zoodra hem een genot, waaraan hij gewoon is, ontbreekt, ontstaat desgelijks, door bijzondere aanleidingen, nog wel zekere opwelling tot geestdrift; doch weldra maakt zich het onwederstaanbare, en daarom allen ijver voor het goede verstikkende, verlangen naar het gewoon genot weder meester van het gemoed, hetwelk daardoor in beweging gebragt was.

Digitized by Google

VIERDE ONDERDEEL.

OVER DE NATUUR VAN HET BEGEEREN EN WILLEN, EN OVER DE INWENDIGE VERSCHEIDENHEDEN VAN DEZZELVER WERKZAAMHEID.

§ 182.

Wat in de levenlooze dingen het streven uitmaakt, in dezelve gelegen, om zich overeenkomstig de soort, waartoe zij behooren, te vormen en te onderhouden, dat is in de levende wezens het *begeeren*. Het bestaat uit een streven, voortgebragt door inwendige oorzaken (welke echter gevolgen der werking van uitwendige dingen op het levende wezen zijn kunnen), naar eenen toestand des wezens, die overeenstemt met het eigenaardige zijner natuur, en waardoor aan zijne krachten eene werkzaamheid wordt bijgezet, welke dien toestand te weeg brengt. Is die toestand reeds aanwezig, en bestaat het gevoel daarvan uit eene aangenaamheid, dan strekt de werkzaamheid der krachten, uit het begeeren voortspruitende, alleenlijk tot de onderhouding deszelven; maakt echter dat gevoel eene onaangenaamheid uit, dan heeft deze werkzaamheid ten doel, om ons daarvan te bevrijden. Betreft daar-

Digitized by Google

entegen het begeeren iets toekomstigs, dan worden, naar gelang hetzelve aangenaam of onaangenaam is, de krachten door het begeeren bepaald, *of* om hetzelve voort te brengen, *of* om deszelfs ontstaan te beletten. Maar de krachten, welke door het begeeren in werking gebragt worden, zijn zoowel de geestelijke, als de ligchamelijke, waardoor wij op de uitwendige wereld invloed hebben, en dezelve met onze wenschen kunnen overeenbrengen. Er is namelijk reeds boven aangetoond, dat gedachten, ideën der rede, beelden der verbeeldingskracht en herinneringen van eenen bepaalden inhoud, door den invloed van den wil op de geestkracht, door deze voortgebragt worden, en derzelver tegenwoordigheid in het bewustzijn eenen langeren of korteren tijd onderhouden wordt. Dan, hierbij zijn wij ons niet altijd van den daarop gevestigden wil duidelijk bewust, weshalve het den schijn heeft, als of zij zonder denzelven ontstaan waren.

Het is eene, in vele opzigten merkwaardige daadzaak der inwendige ervaring, dat het begeeren en deszelfs hoogere werkzaamheid, namelijk het door overleg bepaalde willen, zich geheel onafhankelijk van het ligchaam en van een bijzonder deel deszelven openbaren. Want op beide volgt nimmer, al zijn zij ook van duur en in de grootste sterkte voorhanden geweest, eene vermoeijenis, of eenigerlei onaangenaam gevoel des ligchaams. En, bij de voortdurende vestiging der oplettendheid op eenig waar te nemen of slechts denkbaar voorwerp, welke vestiging dikwerf eerst het gevolg is van veel inspanning, is het niet het willen, hetwelk zich te gelijk met de oplettendheid openbaart, maar het

daardoor in werking gebragte kenvermogen, hetwelk, of welks ligchamelijk werktuig veeleer, uitgeput en vermoeid wordt.

Op den laagsten trap des levens heeft begeeren zonder alle bewustheid, en ook zonder alle kennis van tegenwoordigheid en toekomst plaats. De beschrijving des begeerens, in de § vervat, betreft hetzelve, zoo als het zich in de, reeds tot eenige beschaving gekomene, menschelijke natuur openbaart.

§ 183.

Wat wij door het begeeren trachten te bereiken, is altijd een (inwendige of uitwendige) toestand onzes persoons, niet eene zaak, welke daarvan onderscheiden is. En al is het ook op zoodanige zaak gerigt, deze wordt evenwel nooit om haar zelve wille begeerd (b. v. in de onbaatzuchtige pogingen voor het welzijn van anderen), maar het begeeren heeft ten doel, om ons in eene bijzondere betrekking tot dezelve te brengen, en deze betrekking is eene bepaling van onzen toestand.

§ 184.

Van het begeeren onderscheidt men nog het *afkeerig zijn van iets* (of het ontkennende begeeren). Het eerste beoogt onmiddellijk *of* het aanwezig zijn van eenen toestand onzes persoons, *of* dingen, welke dien toestand, door hunnen invloed op ons, veroorzaken; het laatste bedoelt, wel is waar, onmiddellijk het niet bestaan van eenen toestand.

Digitized by Google

onzes persoons, maar daardoor tevens, middellijk, het geraken in eenen anderen toestand. De afkeerigheid van iets maakt derhalve slechts eene bijzondere bepaling van het begeeren uit.

Van elk voorwerp, hetwelk wij in zekere betrekking met ons bestaan wenschen te brengen, kan men zeggen, dat het *bemind* wordt; alles daarentegen, van welks betrekking op ons bestaan wij eenen afkeer hebben, wordt *gehaat*.

§ 185.

In den invloed der aandoeningen op het begeeren is de hoogste wet voor al deszelfs openbaringen gelegen. Naar deze wet kan slechts zoodanige toestand onzes persoons begeerd worden, welke behaagt, of welks bewustzijn een aangenaam gevoel bevat, en kunnen wij alleen van den zulken afkeerig zijn, die mishaagt. Dezelfde wet bepaalt tevens het begeeren van alle dingen, welke als middelen dienen, om dien toestand voort te brengen. Het voorwerp der begeerte is iets *goeds*, dat der afkeerigheid iets *kwaads*. Dat eenig goed te meer begeerd wordt, en wij van eenig kwaad te meer afkeerig zijn, naar mate beide ons grooter toeschijnen, is desgelijks een gevolg dezer wet, en zoo ook, dat wij aan het grooter goed de voorkeur geven boven het kleiner, het kleiner kwaad daarentegen verkiezen boven het grooter, welke verkiezing aan de *willekeur* wordt toegeschreven.

Wanneer kundigheden en voorstellingen een begeeren onmiddellijk, of zonder tus-

Digitized by Google

schenkomst der aandoeningen, schijnen opgewekt te hebben, dan is de oorzaak hiervan daarin gelegen, dat wij, van wege de snelheid, waarmede het begeeren op de kundigheden en voorstellingen volgt, de aandoeningen, met dezelve gepaard gaande, niet opmerken. Ook zijn ons de betrekkingen van vele dingen op onzen toestand uit vroegere ervaringen reeds genoegzaam bekend, en eene duistere herinnering dezer betrekkingen is alsdan reeds toereikende, om ons gedrag te bepalen.

In ons oordeel, of eene zaak iets goeds, dan wel iets kwaads zij, kunnen wij dwalen. Zoo lang echter de dwaling voorduurt, zoo lang bestaat ook de begeerte of afkeerigheid, daarop gegrond.

Dat de mensch somwijlen de begeerte zoude hebben, alleen om zich zelven te kwellen, is enkel schijn; want wat aan de ééne zijde iets kwaads is, kan, van eenen anderen kant beschouwd, iets goeds zijn. Duistere aandoeningen kunnen ons echter tot handelingen wegslepen, welker gevolgen, naar het duidelijk bewustzijn daarvan, iets kwaads uitmaken.

§ 186.

In hetgeen voor den mensch iets goeds of iets kwaads uitmaakt, hebben niet alleen uitwendige (quantitative), maar ook inwendige verscheidenheden plaats. Deze laatste hebben betrekking op de verscheidenheid der soorten van aandoeningen, welke in het tweede onderdeel van dit hoofddeel opgegeven is. Menig goed en kwaad namelijk staat in verband met de zinnelijke eigenliefde,

Digitized by Google

menig ander daarentegen met de krachten, waardoor de mensch boven het dier verheven is. Geen goed of kwaad der éene soort kan echter, door vergelijking, naar een goed of kwaad der andere soort afgemeten, of naar zijne waarde bepaald worden; maar elk is van bijzonderen aard, en heeft eene eigendommelijke waarde. Men had daarom ook niet het zedelijk goede, vergeleken met het zinnelijke, het *hoogste goed* behooren te noemen; maar het eerste is voor den mensch, met betrekking tot zijne rede, het eenige goed. Op de verscheidenheid der goederen naar derzelver betrekking tot de rede of tot de zinnelijkheid, is overigens ook de verdeeling des begeerens in het lagere of zinnelijke, en in het hoogere of redelijke, gegrond. Beide moet men zich voorstellen, niet als twee verschillende takken, maar alleen als verschillende rigtingen of bepalingen van een en hetzelfde vermogen, voortspruitende uit den invloed, welken verschillende krachten, waardoor dat vermogen bepaald wordt, op hetzelve uitoefenen. Voor zoo ver nu de rede, door de ideën van het zedelijk goede, het begeeren bepaalt, wordt zij *praktische rede* genoemd.

Ook van de goederen, welke de zinnelijke eigenliefde betreffen, heeft elke klasse weder hare bijzondere waarde, welke, door de goederen eener andere klasse, niet kan vergoed worden. Den eerzuchtigen wordt het verlies der eer niet vergoed door genietingen van het gehemelte. Ook wordt het zinnelijk goede, even als het zedelijk goede, alleen om zijn zelfs wille, of volstrekt, begeerd.

§ 187.

Op het begeeren volgt somtijds terstond zoodanige werkzaamheid, welke vereischt wordt, om den begeerden toestand, of de middelen daartoe, deelachtig te worden. Somtijds echter wordt eerst, na voorafgegane *overweging* (d. i. door zoodanige van onze inzigten in aanmerking te nemen, welke het handelen leiden kunnen), door ons bepaald, of de begeerte al dan niet zal voldaan worden, en op welke wijze en door welke middelen, ten einde de daad niet door berouw achtervolgd worde. Deze overweging, welke dikwerf bestaat in eene slingering van het *ik* tusschen hetgeen men doen of niet doen zal, kan van langeren of korteren duur zijn, en zeer onaangenaam worden. Het ten einde brengen derzelve wordt het *voornemen*, *besluit* of het *willen* genoemd. Het overleggen evenwel onderstelt zekere ontwikkeling der menschelijke natuur; kleine kinderen overleggen derhalve volstrekt niet, en onbeschaafde menschen slechts zelden.

§ 188.

Vaak doet de overweging het begeeren tot eenen *blooten wensch* dalen, waarop geene inspanning der krachten volgt, om het begeerde deelachtig te worden. Dit heeft evenwel dan eerst plaats, wanneer wij onze krachten te zwak rekenen, om het goed te verkrijgen, (van daar, dat krachtelooze menschen vol zijn van bloote wenschen, en zich alleen in de verbeeldingskracht met derzelver vervulling bezig houden), of wanneer wij van de inspanning der

Digitized by Google

krachten, tot voortbrenging van hetzelve benoodigd, meer kwaads vreezen, dan het bezit daarvan aangenaams schijnt te kunnen opleveren. Heeft het begeeren betrekking op iets zedelijk goeds, en blijft het een bloote wensch, dan wordt deze een *vrome* genoemd.

Wenschen kunnen nog voortduren, nadat men reeds beseft, dat derzelver voorwerp onbereikbaar is. Maar dat men zich aan dezelve overgeeft, en de vervulling derzelven door de verbeeldingskracht afmaalt, onderstelt reeds eene verkeerde stemming en zwakheid des gemoeds.

Met den blooten wensch komt het *fantastische begeeren*, hetwelk zich naar een, volgens de wetten der natuur, voor ons onbereikbaar goed uitstrekt, in zoo ver overëen, dat door hetzelve even min, als door den wensch, de begeerde toestand bereikt wordt. Bij het fantastische begeeren kan intusschen de waan plaats hebben, dat deszelfs doel bereikt zij, gelijk bij den dweeper en geestdrijver dikwerf het geval is. Wijders moet van den blooten wensch nog het *onbepaalde begeeren* onderscheiden worden. Het bestaat daarin, dat men, wel is waar, van den tegenwoordigen toestand tracht ontslagen te zijn, maar dat men den beteren, in welken men wil verplaatst zijn, nog niet kent, en maakt doorgaans een gevolg der kwade luim uit. Hetzelve wordt echter ook door de eerste bewegingen eener drift, b. v. der geslachtsdrift, te weeg gebragt, wanneer men de handeling nog niet kent, waardoor de drift bevredigd wordt.

§ 189.

Het begeeren, waartoe een voortdurende grond in het begeerende wezen voorhanden is, heet eene *drift*. Is deze grond iets aangeborens, dan noemt men haar eene *natuurdrift*. Alle driften, waarmede altijd eene poging der krachten, om dezelve te voldoen, gepaard gaat, ontstaat uit eene gevoelde behoefte. Is met de natuurdrift eene voorstelling of een voorgevoel van hetgeen de gevoelde behoefte bevredigt, reeds op eene aangeborene wijze verbonden, dan wordt zij *instinkt* genoemd. Maar eene *kunstdrift* heet zij, wanneer zij gepaard gaat met eene aangeborene, en mitsdien uit geene voorafgegane oefening voortspruitende, bekwaamheid, om tot stand te brengen, wat ter voldoening der drift noodig is. Instinkten en kunstdriften komen bij dieren in eene bewonderenswaardige volkomenheid voor, vooral bij insekten van weinige en ongevormde hersenen, en, zijn, als ware het, eene schranderheid, hun door de natuur tot uitzet gegeven, zonder welke zij in geenen deele zouden kunnen bestaan. Bij den mensch vertoonen zich in de eerste levensjaren onderscheidene instinkten, welke zoo lang over hem de voogdij uitoefenen, tot dat het verstand, door ondervinding wijs geworden, in staat is aan te wijzen, wat de bestaande behoeften bevredigt. Van kunstdriften daarentegen komt in den mensch niets anders voor, dan de, reeds zonder alle oefening voorhanden zijnde, vaardigheid, waarmede het pas geboren kind, aan de moederlijke borst gelegd zijnde, uit dezelve zijn voedsel trekt.

Digitized by Google

§ 190.

De grootheid der kracht van het willen maakt zich kenbaar, deels door de *volharding* van den op zeker doelwit gerigten wil, deels door de *sterkte* van het willen, d. i. daardoor, dat een genomen besluit ten uitvoer gebragt wordt, al moeten daarbij ook moeijelijkheden te boven gekomen worden, welke groote en veelvuldige onheilen dreigen. Een hoogere, maar zelden voorkomende graad dezer sterkte is de *standvastigheid*, welke dan betoond wordt, wanneer ook oogenschijnlijk groote gevaren, die geheel onverwacht ontstonden, de uitvoering des voornemens beletten noch belemmeren.

§ 191.

De volharding van wil, waardoor, ook zonder sterkte van denzelven, in de wereld veel uitgerigt is, en die ons zelfs op magtige tegenstanders onzer oogmerken de overwinning doet behalen, hangt af van de vastheid der *gezindheid* eens menschen, d. i. zijner oordeelvellingen over de waardij der dingen, waardoor hij tot het handelen bepaald wordt (zijner maximen). Zij ontbreekt derhalve, wanneer deze oordeelvellingen dikwerf veranderd worden, en zoo lang het verstand, hetwelk de waardij der dingen naar de hoedanigheid en duurzaamheid van derzelver uitwerkselen bepaalt, op die oordeelvellingen nog weinig invloed gehad, of nog geene praktische grondbeginselen gevormd heeft. De hevigheid en duurzaamheid van zinnelijke behoeften kunnen intusschen ook aan het begeeren,

hetwelk derzelver bevrediging bedoelt, volharding bijzetten. De sterkte en standvastigheid des wils daarentegen vereischen, als onontbeerlijke voorwaarde, zoodanige gemoedsgesteldheid, welke den moed uitmaakt.

Dat de heerschappij, welke de mode over de menschen uitoefent, aan het ontstaan eener volharding van wil groote afbreuk doet, en op het opvolgen van aangenomene beginselen eenen nadeeligen invloed heeft, daarvan kan men zich ligtelijk uit daadzaken der ervaring overtuigen. Want waar ten aanzien der kleeding, der vermaken, die men geniet, en der tot de gerijfelijkheden des levens dienstige dingen, alles door de bestendig afwisselende mode bepaald wordt, daar ontstaat een wederzin tegen het verjaarde en ouderwetsche, en nemen ook de zeden en het voorwaarhouden, al betreft het ook de gewigtigste aangelegenheden voor den redelijken mensch, ligtelijk veranderingen aan. De mode-journalen hebben het ontstaan en snel verbreiden van nieuwe, dikwerf zeer schadelijke, gevoelens en grondbeginselen ongemeen begunstigd. De Grieken en Romeinen kenden het smakeloos mengelmoes niet, waarin zich de liefhebbers der mode behagen, — want had de mode eenen goeden smaak tot grondslag, zij zoude immers niet aan gedurige veranderingen onderhevig zijn, — wijl hunne beoordeeling van schoone vormen en omtrekken op echte grondbeginselen berustte. Maar bij hen heeft zich dan ook nooit zulk eene spoedige afwisseling van gevoelens over den staat, de godsdienst en goede zeden vertoond, als er in Frankrijk plaats gehad heeft, sinds de modemaakster en de kleêrmaker aldaar, door de uitgevondene nieuwe moden, over de fatsoenlijke wereld te Parijs, en, door deze,

21

ook over die in het overige Frankrijk eene soort van heerschappij uitoefenen.

Geheel verschillend van de, op aangenomene beginselen berustende, volharding, sterkte en standvastigheid van wil is de *hevigheid der hartstogtelijke begeerten*; voorts de *eigenzinnigheid*, d. i. het volharden bij een genomen besluit tegen alle gronden der voorzigtigheid en zedelijkheid aan, waardoor anderen eene verandering deszelven willen te weeg brengen (doorgaans vloeit zij voort uit beperktheid van verstand, kwade luim en ruwheid van gezindheid); de *eigenwilligheid*, door welke men bij zijn besluit volhardt, omdat men verlangt, dat zijn eigen wil uitgevoerd worde (zij ontstaat uit eene blinde zucht naar onafhankelijkheid van andere menschen); de *stijfhoofdigheid*, welke eenen hoogen graad van eigenzinnigheid uitmaakt, en, door de klaarblijkelijkste gronden tegen de uitvoering eens besluits, daarvan niet kan worden teruggehouden; zijn de oorzaken daarvan gelegen in diep ingewortelde vooroordeelen of dweeperij, dan wordt zij *koppigheid* genoemd; de *halsstarrigheid*, welke noch door juiste bedenkingen van anderen, noch door veranderde omstandigheden, in de uitvoering eens besluits kan worden tegengegaan. Eene edele standvastigheid is niet zelden in halsstarrigheid ontaard, b. v. bij CATO den jongen, die, gelijk JOH. *von* MÜLLER van hem zegt (*Algemeine Geschichte*, B. I. B. IV. Kap. 26.), liever iets goeds nalaten wilde, dan op eene niet geheel streng wettige wijze te werk te gaan.

§ 192.

De onbevreesdheid bij gevaren, welke uit de

bewustheid van eigene, door daden betoonde, sterkte der krachten geboren wordt, heet de *moed*. Hij onderstelt mitsdien niet alleen kennis van het gevaar, waarin men verkeert, of hetwelk men te gemoet gaat (weshalve aan het kind, den beschonkene en aan het dier, die niet weten, aan welk gevaar zij zich, bij eenig ondernemen, blootstellen, geen moed kan worden toegeschreven), maar ook de hoop, dat men in staat zijn zal, het gevaar te boven te komen. Wie in gevaren duurzamen moed betoont, en door de vernieuwing des gevaars niet kan worden teruggehouden, om hetzelve weerstand te bieden, is *dapper*. Moed bij zeer groote gevaren is *stoutmoedigheid*. Maar wie zich in gevaren waagt, van welke het geenszins waarschijnlijk is, dat hij dezelve zal te boven komen, heet *vermetel*. Hij, die ook door een plotseling opkomend gevaar niet bevreesd gemaakt wordt, bezit *onverschrokkenheid*. Is zoodanig gevaar voor het verstand geen beletsel, om dienstige middelen uit te denken, dan noemt men deze sterkte der ziel *tegenwoordigheid van geest*. Zij onderstelt een helder verstand, hetwelk de dingen snel en toch naauwkeurig overziet, alsmede de bewustheid van vele hulpmiddelen in hetzelve, om onheilen te kunnen afweren. Wie eindelijk, bij een gevaarlijk ondernemen, het verlies van zoodanige zinnelijke goederen, welke voor hem groote waarde hebben, vrijwillig in de waagschaal stelt, bezit eenen *heldhaftigen moed*.

De aanleg tot moed is algemeen in de menschelijke natuur voorhanden, en was tot haar zelfbehoud noodig. Van daar ook, dat vreesachtigheid, moedeloosheid en lafhartigheid als onnatuurlijke zwakheden des menschen veracht worden. Den éénen schijnt intusschen die aanleg in eene hoogere mate

verleend te zijn, dan den anderen. Want dat dit althans ten aanzien der beide kunnen het geval is, kan voorzeker niet geloochend worden. En groote vatbaarheid voor onaangename aandoeningen, welke zich schikt naar de vatbaarheid voor de aangename, voor zoo ver dezelve uit ligchamelijke gesteldheden voortvloeit, is altijd eene natuurlijke oorzaak van gebrek aan moed. Ondertusschen vereischt toch ook de moed veel oefening onzer krachten, zal hij eene uitstekende hoogte bereiken, en zoo lang zekere sporten van gevaren nog niet bestreden zijn, zoo lang ontbreekt daartoe ook de moed; hij rijst daarentegen, wanneer men dezelve dikwijls overwonnen heeft. Menig matroos, voor geene stormen bevreesd, beeft welligt van top tot teen, wanneer hij op een wild paard rijdt. Oefening in gevaren geeft dus moed, d. i. ontwikkelt den aanleg daartoe. Zelfs de moed, welken de geestdrift en het enthusiasmus inboezemen, onderstelt altijd ook eene onverzwakte, en door daden reeds geoefende, kracht des geestes en des ligchaams.

Bij het bepalen van de grootheid des moeds mag niet de verachting der gevaren voor het leven tot maatstaf genomen worden, maar de grootheid hangt van de waarde af, welke iemand aan zoodanige goederen toeschrijft, met welker verlies hij door een gevaar bedreigd wordt. De eerlievende man, die, door miskenning zijner goede bedoelingen, en door algemeene bespotting en verguizing van zijn gedrag, hetwelk hij voor pligtmatig houdt, niet kan worden afgeschrikt, om daarin voort te gaan, als ook hij, die, uit ijver voor het vaderland of voor de onderdrukte onschuld, aan de magtigen der aarde eene waarheid voorhoudt, strijdig met derzelver neigingen en oogmerken, betoont daardoor

Digitized by Google

eenen moed, die in der daad zedelijke waarde heeft, en veel grooter is, dan die, welke helden op het slagveld vormt, en dikwerf slechts ligchamelijk is.

Geduld, hetwelk men voor eene vrouwelijke deugd heeft uitgegeven, wordt omtrent een tegenwoordig zinnelijk kwaad uitgeoefend, en wel daardoor, dat men zijne kracht niet inspant, om aan hetzelve een einde te maken, of dat men het kwaad, dewijl het onmogelijk is hetzelve weg te nemen, met kalmte en onderwerping verduurt. Naardien aandoeningen door gedurige herhaling meestal verzwakt worden, wordt een kwaad, door hetzelve geduldig te dragen, zeer verminderd, of verliest het zijnen prikkel geheel. Is nu het kwaad onvermijdelijk, dan wordt de uitoefening van geduld door wijsheid en pligt geboden; anderzins echter is zij eene berispelijke werkeloosheid en zwakheid. Wie eindelijk zeer groote onvermijdelijke onheilen, al zijn zij hem door de meest grievende onregtvaardigheden van anderen berokkend, het zij dat hij zich dezelve herinnere, of dat hij dezelve als tegenwoordig onderga, of dat hij dezelve voorzie als hem in de toekomst bedreigende, met kloeken moed verdraagt, en daardoor tot geene overhaaste of berispelijke gedraging verleid wordt, de zulke oefent *gelatenheid* in opzigt tot dezelve uit. *

De moed is geene gemoedsbeweging, waarvoor hij door sommige zielkundigen uitgegeven wordt, maar eene afwezigheid der gemoedsbeweging van vrees, terwijl hij ook de kenteekenen niet bezit, aan de gemoedsbewegingen eigen (§ 169.). Hij komt, wel is waar, in het gevolg van vele gemoedsbewegingen voor. Voorts kan het gevaar, aan eene daad verbonden, allezins eene aanspo-

Digitized by Google

ring tot dezelve zijn, dewijl zij gelegenheid verschaft, om den moed te toonen. Maar in dit geval is het de eerzucht, die denzelven opwekt.

Vele menschen, in sommige dingen uitermate zwak en gereed, om hun leven voor elken prijs te behouden, betoonden in andere grooten moed. Deze tegenstrijdigheid werd uit hunne voorstellingen van hetgeen voor hen onteerend zij, geboren.

In welke mate de moed ook mede door het aannemen en standvastig opvolgen van zekere grondbeginselen verhoogd wordt, daarvan levert de geschiedenis van Rome een leerzaam bewijs op. Tot deszelfs veelvuldige overwinningen heeft het zeer vroeg aangenomen beginsel des senaats, van nimmer, na eene nederlaag, met den zegepralenden vijand vrede te maken, veel toegebragt.

§ 193.

Men heeft er zich, in vroegere en latere tijden, veel aan laten gelegen liggen, om de natuurdriften des menschen (§ 189.), ook oorspronkelijke of gronddriften genoemd, en onderscheiden van die, welke eerst door bijzondere aanleidingen en prikkelingen ontstaan, volledig voor te stellen. Dat er nu, door de natuur, aan het begeeren der menschen een streven ingeprent zij, om menschen te zijn en te blijven, is onloochenbaar. Maar de rigtingen van dit streven op eenen bijzonderen toestand in onzen persoon worden door de voorhanden zijnde aandoeningen bepaald, welke hetzelve opwekken, en die eerst onder bijzondere voorwaarden ontwik-

Digitized by Google

keld worden. Zal men derhalve meerdere grond-driften aannemen, zij moeten dan naar de wezenlijke verscheidenheden in de aandoeningen bepaald worden, doch welke verscheidenheden zich schikken naar de betrekking, waarin de oorzaken der aandoeningen tot de vatbaarheid voor dezelve in de menschen staan.

De Stoicijnen hebben zich veel moeite gegeven, om de gronddriften, welke zij *prima naturae* of *principia naturalia* noemden, volledig op te noemen, en volgens hen voert ook CICERO dezelve aan, *de Offic.* L. I. Cap. 4. Welke moeijelijkheid het echter in hebbe, het aangeborene in de verschillende menschelijke driften naauwkeurig aan te wijzen, heeft COCHIUS, in zijne prijsverhandeling, *Untersuchung über die Neigungen*, Berl. 1769. aangetoond.

Opmerkelijke zonderlingheden in de neigingen, welke bij menig mensch voorkomen en duurzaam zijn, bij gevolg reeds tot de hartstogten behooren, worden deszelfs *stokpaard* of *zwak* (in het fransch *marotte*, in het engelsch *whim*) genoemd. Zij zijn met de natuurlijke wetten des begeerens niet strijdig, en zijn de gevolgen van bijzondere omstandigheden, onder welke het vermogen der aandoeningen zich in eenen mensch ontwikkeld heeft.

§ 194.

Ofschoon de openbaringen van het begeeren en willen in den mensch in verband staan met driften, welke tot de inrigting zijner natuur behooren,

Digitized by Google

en aan welke derhalve een voortdurende invloed op zijn begeeren en willen niet kan worden betwist; zoo heeft men nogtans aangenomen, dat er een vermogen in hem gelegen zij, om, door eigene magt, besluiten te nemen, en dezelve, bijaldien er geene onoverkomelijke hinderpalen in den weg staan, ten uitvoer te brengen, bij gevolg meester te zijn over zijne daden, en zich daardoor, met betrekking tot zijn doen, boven alles in de levenlooze natuur en in de dierlijke wereld te verheffen. Deze stelling is niet eerst door eene bespiegeling over den menschelijken wil ontstaan, maar zij is algemeen verspreid, en wordt reeds bij de onbeschaafdste menschen aangetroffen (al bezitten zij ook in hunne taal nog geene woorden, om het onderscheid tusschen het vrij en gedwongen handelen eens menschen aan te duiden), gelijk blijkt uit de opvatting van het doen van anderen, zoodra dit op hunnen persoon invloed heeft. Des niet te min is de regtvaardiging der stelling, dat de mensch met vrijheid begaafd, en in hem zelven een volstrekte grond zijner besluiten gelegen zij, om iets te doen of na te laten, aan de grootste moeijelijkheden onderhevig; weshalve ook het pleit over het al of niet gegronde dezer stelling, ofschoon het de scherpzinnigste wijsgeeren onledig hield, niet beslist is. Eene beoordeeling dezes pleits en bijzonder der bovennatuurkundige stelselen, volgens welke de vrijheid des wils alleen in waan bestaan zoude, behoort niet tot de zielkundige Menschkunde; maar wel behoort tot hare taak aan te wijzen, waardoor de overtuiging, dat de menschelijke wil vrij zij, ontstaan is, en zulk een gewigt verkregen heeft, dat zij bij geenen mensch van gezond verstand kan worden uitgeroeid, en welken invloed deze over-

Digitized by Google

neiging op de openbaringen en ontwikkeling des zielelevens in den mensch hebbe.

§ 195.

De inrigting onzes verstands, welke tot het opsporen des oorzakelijken verbands der dingen leidt (§ 92.), en volgens welke wij in het leven altijd te werk gaan, zoodra het verstand over het ontstaan der veranderingen in de wezenlijke dingen nadenkt, schijnt, wel is waar, het aannemen van vrije besluiten geenszins te gedoogen, en den mensch, dewijl hij anderzins het ontstane altijd op eene oorzaak daarvan betrekkelijk maakt, in tegenstrijdigheid met zich zelven te wikkelen. Maar dat zulks het geval niet is, bevroedt men duidelijk; zoodra men het denken van de vrijheid des menschelijken wils, naar deszelfs inhoud, naauwkeurig overweegt.

De met zeker oogmerk begonnene en ten uitvoer gebragte handeling eens menschen is voorzeker niets toevalligs, of iets, hetwelk, nadat het oogmerk voorhanden, en de daardoor bepaalde kracht werkzaam was, zou hebben kunnen achterwege blijven, of anders gesteld zijn, dan zij is. Het ontstaan derzelve maakt iets noodzakelijks uit, of iets, dat niet achterwege blijven kan, even als het ontstaan eener werking door physische krachten.

Maar het oogmerk, om iets te doen of na te laten, moet ook, als iets, dat in het bewustzijn eerst ontstaan is, op eene oorzaak daarvan betrekkelijk gemaakt worden. Deze oorzaak is echter ons

ik zelf, en het oogmerk of het voornemen, om iets te doen, wordt gerekend deszelfs werk te zijn, waartoe het niet door iets anders bepaald werd, maar waartoe het zich zelve bepaalde. Het is in het volle zelfbewustzijn mede gelegen, dat het *ik* de toereikende en onvoorwaardelijke grond onzer besluiten is, en dat aan hetzelve mitsdien ook elk besluit en elk uitwerksel daarvan, moet worden toegeschreven. Wij doen geen onderzoek naar eene van het *ik* nog verschillende oorzaak, waaruit een besluit ontstaan is.

Met deze overtuiging intusschen strijdt de stelling geenszins, dat op de besluiten, die iemand neemt, de omstandigheden, onder welke hij dezelve neemt, de vroegere gebeurtenissen zijns levens, de geheele vorming zijner krachten en de bewustheid der door daden reeds beproefde magt der krachten, invloed hebben. Maar dezen invloed stellen wij ons niet als den zoodanigen voor, hoedanigen wij aannemen opzigtelijk de betrekking eener natuuroorzaak tot de uitwerking, welke haar toegeschreven wordt. In onze taal drukken wij hetgeen op het nemen van een besluit invloed gehad heeft, b. v. onze eigene vorming, de voorafgegane aandoeningen, de raad van anderen, door het woord *aanleiding* uit, en verstaan daardoor slechts opwekkingen tot het nemen van een besluit, doch welke de vrijheid van besluiten niet wegnemen.

In het leerstuk van de vrije zelfbepaling des menschelijken wils is ook niet opgesloten, dat de geschiktheid tot zoodanige bepaling allen menschen in gelijke mate zou moeten worden toegeschreven, en dat zij, door beschaving van verstand en hart, niet zou kunnen worden verhoogd, waardoor zij eenen uitgebreideren omvang harer uitoefening er-

langt, in de besluiten en pogingen eens menschen meerdere orde brengt, en hem van de magt der zinnelijkheid onafhankelijker maakt. Maar al is die geschiktheid ook nog niet tot deze uitgebreidheid van werking gekomen, zij heeft des niet te min plaats in iederen mensch van eenen gezonden geest, en heeft ook, na voorafgegane aanleidingen daartoe, aan de openbaringen zijns zielelevens bijzondere bepalingen gegeven (*).

Wijders is in de natuurlijke overtuiging des menschen van de vrijheid zijns wils niet begrepen, dat zij zich op het ontstaan van elke verandering in zijn binnenste zoude uitstrekken, of in iederen toestand des bewustzijns van zich zelven zou kunnen worden uitgeoefend. Gewaarwordingen, aandoeningen van het aangename en onaangename van allerlei aard, en het verlangen, voortspruitende uit gevoelde behoeften, behooren niet tot de dingen, welker ontstaan of niet ontstaan van 's menschen vrijheid afhangt. En het voor waar houden volgt desgelijks niet op een besluit daartoe. Maar de vestiging der opmerkzaamheid op hetgeen uitwendig of inwendig waargenomen is, de opheldering der denkbeelden door het opsporen van derzelver inhoud, en de poging, om de kennis van iets te verbeteren en uit te breiden, hebben wij in onze magt, en wij kunnen er vrijelijk over beschikken. Zoo is het ook gelegen met de voortbrenging en beschaving der ideeën van eenige volkomenheid, en met de toepassing dezer ideeën op eenige stof. Alle uitbreiding en beschaving van wetenschappelijke kundigheden, en alle voortbrengselen der schoone kunst met behulp der talenten en des genies worden derhalve, niet tegenstaande de onontbeerlijkheid dezer hulp, op eene vrije werkzaamheid van derzelver beoefe-

naren betrekkelijk gemaakt, en worden hun tot verdienste gerekend. Meest eenstemmig echter heeft men de vrijheid des menschelijken wils in zoodanige besluiten erkend, door welker uitvoering men op andere menschen ten goede of ten kwade werkt. Van daar het oordeel, dat er goede en kwade menschen zijn, en dat het goed zijn eene verdienste, het kwaad zijn eene schuld uitmaakt, welk oordeel bij alle menschenstammen in alle tijden voorkomt. En de tot geestdrift verhoogde liefde tot het goede heeft men ook nimmer aangemerkt als een beletsel der vrije zelfwerkzaamheid, maar gehouden voor iets, hetwelk de mensch zich zelf geven en opzettelijk onderhouden moet, zal het ontstaan, en zich werkzaam betoonen. De mensch, vervuld met enthusiasmus voor iets groots en edels, is geen slaaf der in hem plaats hebbende bewegingen. Maar hij wordt een slaaf der begeerten, wanneer deze eene hartstogtelijke sterkte verkregen hebben. Alsdan is hij niet meer in staat, zich de voldoening derzelve te ontzeggen, alhoewel hij het schadelijke daarvan beseft; maar hij weet ook zelf, dat hij daarbij zonder vrije zelfbepaling te werk gaat.

(*) Dat de vorming eens menschen, ontstaan uit zijne vroegere levensgebeurtenissen, op zijne besluiten grooten invloed heeft, is buiten allen twijfel. Maar deze invloed is niet van dien aard, dat hij alleen de besluiten bepalen, en noodzakelijk voortbrengen zoude. Men denke slechts aan de voorbeelden van edele besluiten in zeer bedorvene en woeste menschen, aangehaald in de aanmerkingen van § 125. en 165. Wat is er in het leven dezer menschen voorafgegaan, en wat heeft hunne besluiten voorbereid? Ware hunne vroegere leefwijze de grond hunner gedragin-

Digitized by Google

gen geweest, dezelve zonden van eenen geheel anderen aard hebben moeten zijn.

§ 196.

De dus ver, naar haren oorsprong en inhoud, beschrevene overtuiging des menschen van de vrijheid zijner besluiten behoort mede tot de grondinrigtingen zijns zielelevens, niet minder, dan het zelfbewustzijn, het verstand en het ligchamelijk en geestelijk gevoel. De gedaante en vorming dezes levens zoude eene geheel andere zijn, indien die overtuiging ontbrake. In dit geval zoude de mensch namelijk van geen onderscheid van goed en kwaad, van regt en onregt in het menschelijke doen, iets weten, hij zoude nooit beproefd hebben, in de zamenleving met anderen, door wetten, eene vaste orde te brengen — want voor de dieren, welke, in hun begeeren, alleen naar driften te werk gaan, kan geene burgerlijke of lijfstraffelijke wetgeving bestaan — en eindelijk zoude hij ook alle bedoelen van hetgeen algemeen nuttig, goed en edel is, voor dwaasheid moeten houden. Werwaarts namelijk godsdienstige leerstellingen leiden, waardoor de overtuiging verzwakt en verduisterd wordt, dat de mensch, door het uitvoeren zijner besluiten, iets goeds en heilzaams kan te weeg brengen, daarover zijn genoegzame daadzaken voorhanden. Men sla slechts eenen blik op den tegenwoordigen toestand der muhamedaansche staten in Azië en Afrika. Zij zijn alle in het diepst verval, en verwijderen zich dagelijks meer van de doeleinden eens staats. De ijver in de waarneming der voorschriften des korans is namelijk bij de Muhamedanen zeer ver-

Digitized by Google

flaauwd; maar het geloof, dat al, wat op de aarde voorvalt, en den mensch treft, in den hemel vooraf bepaald zij, is gebleven. Nu gaan zij, wel is waar, niet in alle dingen naar dit geloof te werk, waarin zij naar hetzelve behoorden te werk te gaan; want in ziekten nemen zij de toevlugt tot geneesheeren, al zijn het ook maar kwakzalvers, ten einde alzoo den dood af te weren, aangezien hun verstand, door het geloof aan de voorbepaling van alle gebeurtenissen in het leven eens menschen, nog niet geheel onderdrukt is. Maar tegen al het verkeerde, waaronder het volk zucht, en hetwelk de vruchtbaarste en volkrijkste landstreken in woestijnen veranderd heeft, kant zich niemand aan, omdat het betere, indien het in den hemel vooraf bepaald is, wel van zelve en zonder alle menschelijke bemoeijing komen zal, en, zoo het niet vooraf bepaald is, ook door geene menschelijke inspanning kan worden tot stand gebragt. En de pantheïstische leer, dat de wereld, met al hare allengs ontstaande veranderingen, eene door de natuur van het absolute bepaalde ontwikkeling deszelven uitmaakt, zoude dezelfde, alle inspanning der krachten tot het ten uitvoer brengen van heilzame ondernemingen stremmende, uitwerking hebben, indien zij immer volksgeloof wierd.

KANT stelt de vrijheid in het ding op zich zelve, ofschoon het iets geheel onbekends uitmaakt, en gevolgelijk ook als de aanvang van louter noodzakelijkheden in de verschijnselen des zielelevens kan gedacht worden. En wanneer de wijze, hoe de mensch ten aanzien zijner besluiten vrij is, naauwkeurig overwogen wordt, dan valt het terstond in het oog, dat deze wijze alleen

kan plaats hebben in een wezen, voorzien van menschelijke vermogens en levende in menschelijke betrekkingen, maar geenszins in een ding, hetwelk daarvan verschilt.

Betrekkelijk het goede, hetwelk iemand tot stand gebragt heeft, laat hij het zich niet betwisten, dat hij er zelf, door een vrij besluit, de oorzaak van is. Maar de bedrevene misdaden heeft men vaak aan de ingevingen en onwederstaanbare aanporringen van eenen boozen geest toegeschreven. De verklaring hiervan is gemakkelijk te vinden.

§ 197.

De door een vrij besluit bepaalde werkzaamheid van 's menschen krachten wordt eene *handeling* genoemd; maar hetgeen door de handeling voortgebragt is, heet, indien het in de zinnen valt, *eene daad.* Zoo is de dood des vermoorden de daad des moordenaars, en de bepaling zijner krachten, waardoor de moord ten uitvoer gebragt is, deszelfs handeling. Elke daad onderstelt eene handeling, doch deze heeft niet altijd eene daad ten gevolge; want het handelen kan eene inwendige verandering blijven, waardoor althans niet terstond iets uitwendigs ontstaat, b. v. wanneer men slechts een voornemen voor de toekomst opgevat heeft. Naardien de handelingen en daden uit vrije besluiten voortspruiten, kunnen dezelve aan geen dier toegeschreven worden; want het werken des diers is een uitvloeisel uit driften, welke het zich zelf niet gegeven heeft.

Digitized by Google

§ 198.

Het handelen ontstaat altijd naar gronden, welke aandoeningen uitmaken. Van deze gronden is de handelende zich *of* niet duidelijk bewust (en alsdan oefenen zij doorgaans eene des te grootere magt uit op de bepaling van de werkzaamheid der krachten tot het handelen benoodigd), *of* hij bezit een duidelijk bewustzijn van dezelve. De aandoeningen, welke den wil bepalen, worden, met betrekking tot eene belangrijke verscheidenheid in derzelver hoedanigheid, in *aandriften* en *beweegredenen* verdeeld. Aandriften zijn alle bepalingsgronden tot het bezigen onzer krachten, ontstaande uit de natuurlijke driften des menschen, gevolgelijk uit de drift des zelfbehouds en des geslachts, maar ook uit de zucht naar eer, aanzien en magt over andere menschen. Ook de levendige aandoeningen des medegevoels kunnen desgelijks aandriften worden. Van daar, dat de aandriften weder in *aanprikkelingen* en *drijfvederen* kunnen verdeeld worden. De eerste bestaan uit zoodanige zinnelijke aangenaamheden en onaangenaamheden, waardoor iemand tot het handelen bewogen wordt. Door drijfvederen echter verstaat men de opwellingen des verlangens naar eer, aanzien en magt, wanneer zij op de uitoefening der krachten invloed hebben. Tot de beweegredenen daarentegen behooren de ideën van eene volkomenheid naar oordeelvellingen des verstands en der rede, wanneer zij het willen bepalen, en ook de afkeer van het kwade en slechte, hetwelk het tegendeel dier volkomenheid uitmaakt. Dat het idee van het goede en de afkeer van het kwade de krachten in werking brengen,

Digitized by Google

om het eerste te doen ontstaan en het laatste voor te komen, is het werk der menschelijke vrijheid, en daarvan is de onvoorwaardelijke grond in ons *ik* gelegen. Het uitwerksel daarvan zijn de besluiten (*).

(*) Tot de edele daden van woeste menschen, in de aanmerkingen tot § 125. en 165. vermeld, waren in deze menschen geene aandriften voorhanden, maar alleen beweegredenen, door welker invloed op hunne krachten die daden ontstonden, en de aandriften tot een tegenovergesteld gedrag overwonnen werden.

Digitized by Google

VIJFDE ONDERDEEL.

OVER DE HARTSTOGTEN EN HET KARAKTER.

§ 199.

De eerste openbaring van het menschelijk begeeren is een streven naar eenen toestand van onzen eigen' persoon, zonder duidelijke kennis van dien toestand, of van de noodige middelen, om er toe te geraken. Is echter het begeeren bevredigd, dan ontstaat er kennis van dien toestand, en van de middelen, om denzelven deelachtig te worden. Het begeeren van zinnelijke goederen, hetwelk door deze kennis opgewekt wordt, heet eene *begeerte*. Is de begeerte op iets gevestigd, hetwelk eerst in de toekomst kan verkregen worden, en heeft daarbij eene hooge mate van ongeneugte plaats, dat men het begeerde voorwerp nog missen moet, dan wordt zij een *verlangen*, en wanneer dit sterk is, een *reikhalzen* genoemd. Het begeeren, door de veelvuldige bevrediging eener begeerte tot gewoonte geworden, maakt eene *neiging* uit, waarvan de *lust* een sterkere graad is.

Digitized by Google

§ 200.

De groote sterkte der begeerten, voortspruitende uit derzelver gedurige bevrediging of uit gewoonte, wordt *hartstogt* genoemd, welke wezenlijke kenmerken de navolgende zijn.

I. Hartstogten ontstaan eerst allengs, en worden door elke bevrediging nog versterkt.

II. Naardien voorstellingen van den persoonlijken toestand, waarnaar een hartstogt, als een bepaald begeeren, streeft, deszelfs grondslag uitmaken, maar deze voorstellingen daarom zeer dikwijls in het bewustzijn voorgekomen zijn, omdat de begeerte, eerst door veelvuldige bevrediging, hartstogt geworden is; zoo verkrijgen zij daardoor eene groote gemakkelijkheid, en, door middel van derzelver verband met allerlei sterke aandoeningen, welke in elken hartstogt mede plaats hebben, eene eigenaardige levendigheid; ten aanzien waarvan zij met de zoo genoemde *fixe ideën* der krankzinnigen overeenkomst hebben. Van daar, dat hartstogten de opmerkzaamheid steeds op eene zekere soort van dingen vestigen, en door al, wat met de voorstellingen van deze dingen, volgens de wetten van de aaneenschakeling der denkbeelden, in verband staat, opgewekt en genoopt worden, om zich te openbaren.

III. In den hartstogt streeft de mensch naar het, door eene hevige begeerte, voorgeschreven doel. Dit streven vereischt nadenken over de middelen, welke ter bereiking van dit doel geschikt zijn, en zoodanig nadenken kan, bij de hartstogten, in eene uitnemende mate voorkomen. Des niet te min zegt men te regt, dat ieder hartstogt den mensch blind maakt. De natuurlijke toeleg des menschen, is na-

Digitized by Google

melijk niet, om door de bevrediging eener enkele soort van begeerten, maar door de bevrediging van alle soorten, welke in hem plaats grijpen, zijn welzijn te bevorderen. Hij wil b. v. niet alleen aangenaam eten en drinken, maar ook bij anderen bemind en geëerd zijn. Maar de hartstogt sleept hem voort tot het genot eener enkele soort van vermaak, en doet hem daardoor van de overige genoegens des levens verstoken zijn, of hij port hem aan, om aan een enkel deel zijns welzijns al de overige deelen op te offeren. Zijne willekeur gaat langs dien weg te loor (§ 183.), of hij kan aan het betere niet meer de voorkeur geven boven het minder goede; ja, hij kent vaak het nadeel, hetwelk hem de bevrediging der hartstogtelijke begeerte berokkent, en is nogtans niet in staat, zich de bevrediging te ontzeggen.

IV. Uit hoofde van het verlies der willekeur door de hartstogten is het ook onmogelijk, gedurende dezelve, een vrij besluit te nemen, of aan het bewustzijn van den pligt eenen invloed op het handelen te verschaffen, die over de hartstogtelijke begeerte de overhand hebbe. Van daar, dat zij allengs tot de grootste schanddaden leiden.

V. Elke hartstogt heeft, van wege het verband met levendige aandoeningen, eene bepaalde uitdrukking in het ligchaam door gebaren en gelaatstrekken, en ook eenen bijzonderen toon in de spraak. Vooral is het de blik van het oog, die hem verraadt (§ 43.).

Hartstogten moeten van hevige begeerten, welke bij ruwe menschen ras ontstaan, en met onwederstaanbare heftigheid uitbarsten, onderscheiden worden. Maar met betrekking

tot de uitwerkingen zijn deze begeerten aan de hartstogten gelijk.

Dat aan de hartstogtelijke begeerten, door verstand en rede, geen weerstand kan geboden worden, onderstelt een bijzonder iets in den mensch, hetwelk hem drijft en noodzaakt, tot al wat hij in den hartstogt ten uitvoer brengt. Op dit drijfwerk hebben deszelfs eigendommelijke geaardheid, de graad der hem te beurt gevallene beschaving, ook het karakter des volks, waartoe hij behoort, en de geest des tijds, waarin hij leeft, invloed, en geven aan hetzelve eene bijzondere hoedanigheid.

§ 201.

Iedere hartstogtelijke begeerte is weder vatbaar voor onderscheidene graden van hevigheid en duurzaamheid. De hevigste, meestal ras voorbijgaande, openbaring wordt door het woord *woede* aangeduid; ziet men echter op de aanhoudende duurzaamheid eens hartstogts, dan bezigt men, uit hoofde van deszelfs uitwerkingen, het woord *zucht*.

§ 202.

De inwendige verscheidenheden, in de hartstogten voorkomende, maken den grondslag van derzelver verdeelingen uit.

De verdeeling in *begeerende* en *afkeerige* hartstogten heeft betrekking op het algemeen onderscheid in de openbaringen van het begeeren (§ 182.). In elken begeerenden hartstogt is echter tevens de grond gelegen tot eenen zoodanigen, welke

Digitized by Google

afkeerig is van het niet bevredigen derzelven. Deze openbaart zich daarom ook terstond in zijne geheele sterkte, zoodra men bespeurt, dat men het hartstogtelijk begeerde goed mist. De afkeerige hartstogten daarentegen bevatten niet ook tevens den grond eens begeerenden.

Eenen belangrijkeren grondslag van verdeeling der hartstogten biedt dat onderscheid in dezelve aan, volgens hetwelk sommige zoodanige behoeften der zinnelijke eigenliefde betreffen, welke in geen verband staan met de betrekkingen, waarin de natuur menschen tot elkander geplaatst heeft, andere daarentegen deze betrekkingen, ten aanzien van onzen persoon, in overeenstemming trachten te brengen met de zinnelijke eigenliefde. Voor de eerste en derzelver bevrediging is de mensch derhalve, ook afgescheiden van zijns gelijken, vatbaar. De laatste daarentegen ontstaan eerst in de maatschappelijke zamenleving, ontvangen, door de beschaving derzelve, voedsel en menigerlei bepalingen, en geven bovenal aanleiding tot onregtvaardigheden jegens anderen. Ook geraken zij veel gemakkelijker, dan de eerstgenoemde, tot den hoogsten graad van sterkte, waarvan de oorzaak daarin gelegen is, dat zoowel het verstand, hetwelk toekomstige voordeelen en nadeelen vooruit berekent, als ook de verbeeldingskracht, welke zoowel het goede, als het kwade, uit de betrekkingen met andere menschen voortspruitende, in het oneindige vergroot, veel meer invloed uitoefenen kan op de hartstogtelijke begeerte naar voordeelige betrekkingen met anderen, dan op de hartstogten dier eigenliefde, welke met de onderlinge betrekkingen van menschen in geen verband staat. Door de bevrediging der laatstgenoemde hartstogten wordt bovendien, wanneer zij

van begeerenden aard zijn, de vatbaarheid voor de daarbij gevoelde geneugte voor eenigen tijd, of zelfs voor altijd, verzwakt.

Eindelijk kan ook nog een grond van verdeeling der hartstogten daarvan ontleend worden, dat de dingen, waarop zij betrekking hebben, *of* alleen door de wijze, hoe zij de zinnelijkheid aandoen, *of* naar het oordeel des verstands, iets goeds of iets kwaads uitmaken.

Elke begeerte, welke ons zinnelijk welzijn bedoelt, kan, door eene veelvuldige bevrediging, ook wanneer deze in den beginne onberispelijk en onschadelijk was, eene hartstogtelijke sterkte verkrijgen. In de thans volgende aanwijzing der hartstogten zijn slechts de zoodanige, naar derzelver belangrijkste hoedanigheden, vermeld, welke het meest voorkomen, en op de menschenwereld den meesten invloed uitgeoefend hebben.

§ 203.

Tot de hartstogtelijke openbaringen dier zinnelijke eigenliefde, welke niet in verband staat met de onderlinge betrekkingen der menschen, behooren de *zucht tot genot*, *de zucht tot vermaak* en de *hebzucht*, welke laatste de middelen beoogt ter bevrediging der beide eerst genoemde.

§ 204.

De *zucht tot genot* streeft naar zoodanige aangename gewaarwordingen, welke door de werkzaam-

Digitized by Google

heid der uitwendige zintuigen, of door eene verhoogde werkzaamheid der verbeeldingskracht, aangebragt worden. Bijzondere soorten derzelve zijn de *eetzucht*, de *drinkzucht* en de *wellustigheid*. De eetzucht bedoelt die aangename gewaarwordingen, welke met het gebruik van voedsel gepaard gaan, en dezelve openbaart zich op verschillende wijze. Want somtijds zoekt zij slechts in de menigte van eten en drinken voldoening, somtijds daarentegen in de sterke prikkeling van het verhemelte, welke door het gebruik van zekere dingen veroorzaakt wordt. Maar tot grondslag der drinkzucht ligt de begeerte naar zoodanige aangename gewaarwordingen, welke door de verhooging van het spel der verbeeldingskracht, door middel van bedwelmende dranken en van andere dingen van eene dergelijke uitwerking, voortgebragt worden (§ 65.); weshalve ook het gevoel van de moeijelijkheden des levens zoo veel aanleiding tot het ontstaan dezes hartstogts bevat. De wellustigheid eindelijk streeft naar dat genot, hetwelk door de bevrediging der geslachtsdrift aangebragt wordt.

De zoo even vermelde hartstogten, aan welke de mensch zich, zoowel in den toestand der onbeschaafdheid, als in den toestand eener verfijning der genietende zinnelijkheid, overgeeft, hebben gezamenlijk den nadeeligsten invloed op ziel en ligchaam, en zijn voor beide vernielend. Immers zij verzwakken het ligchaam, verwoesten de gezondheid, hebben afschuwelijke ziekten ten gevolge, of verwekken ten minste den aanleg tot zoodanige ziekten, verstompen den geest, maken de zintuigen, de verbeeldingskracht, het geheugen en het verstand naar die mate ongeschikter tot derzelver bijzondere verrigtingen, als zij, door veelvuldige

Digitized by Google

bevrediging, het ligchaam verzwakken, en verlagen den mensch tot eenen slaaf van zinnelijke lusten, welker prikkelingen hij niet weerstaan kan, al ziet hij ook met zekerheid vooruit, dat zijne gezondheid, zijne eer en zijne welvaart, door de bevrediging derzelven, verloren gaan. Zij verstikken eindelijk alle gevoel voor de bestemming des menschen, om meer te zijn, dan een genietend dier, en hebben niet zelden onnoozelheid en krankzinnigheid ten gevolge gehad.

Welke verwoestingen de zucht tot genot in de menschelijke natuur te weeg brengt, en hoe daardoor alle krachten, aan deze natuur verleend, verdwijnen, bewijst de ondergang dier staten, in welke zij heerschende werd. Van deze staten levert de Romeinsche een, bij uitstek waarschuwend, voorbeeld in de geschiedenis op. Eigenlijk heeft niet de sterke hand der barbaren, welke dezen staat aanvielen, denzelven vernietigd (want toen deze aanval geschiedde, hadden de Romeinen in de krijgskunde nog verreweg de overhand), maar weelde en wellust hebben denzelven ten verderve gebragt. Door beide werden allereerst de geslachten in de hoofdstad, maar allengs ook de bewoners der wingewesten, verwijfd, en de slooping van den staat zoude plaats gegrepen hebben, al ware hij door de barbaren niet aangetast geworden.

Groote eetlust en vratigheid zijn mede ontstaan uit gebrek aan goed voedsel, welk gebrek in sommige streken niet zelden heerscht; weshalve zij bij de bewoners van landstreken, waar vooral het plantenrijk smakelijk voedsel in genoegzame menigte voor de inwoners oplevert, niet gevonden worden.

De neiging tot eene buitensporige en onna-

tuurlijke bevrediging der geslachtsdrift wordt ook reeds bij onbeschaafde menschenstammen, of bij de dus genoemde, en van wege de voorgegevene eenvoudigheid hunner zeden dikwerf zoo hoog geroemde, zonen der natuur zeer algemeen aangetroffen. Want de afschuwelijke Errioy-gezelschappen op de Zuidzee-eilanden, en het schandelijk bedrijf met jongens bij de ruwe bewoners van het eiland Unalaska zijn niet de eenigste bewijzen van het bestaan dier neiging.

Menig mensch, door welken ondernemingen, waartoe eene groote en duurzame inspanning van ziel en ligchaam vereischt werd, ten uitvoer gebragt zijn, gaf zich, wanneer de omstandigheden zulks gedoogden, aan eene buitensporige zucht tot genot over. Dan, hieruit mag men niet besluiten, dat deze zucht geene nadeelige gevolgen heeft, maar alleen, dat de mate van kracht, welke menig een bezat, groot genoeg was, om de gevolgen dier uitspatting te boven te kunnen komen.

§ 206.

De *zucht tot vermaak* openbaart zich reeds in de vroegste kindschheid, en zonder dezelve zouden vele menschelijke krachten nimmer ontwikkeld worden. Zij strekt zich op de meest uiteenloopende voorwerpen uit, en de rigting, welke zij neemt, wordt zoowel door de ruwheid en beschaafdheid des menschen, als door de omstandigheden, onder welke hij leeft, bepaald. Ondertusschen maken toch de vermakelijkheden, welke met spel en dans, met zekere beelden der verbeeldingskracht, eindelijk met de kennis van het nieuwe gepaard gaan, dat gedeelte uit, waarnaar de mensch allermeest haakt.

Digitized by Google

Aan het uitvinden van gezelschaps- en geluksspelen is veel nadenkens besteed, en men heeft er verscheidene honderden uitgedacht. Maar ook de nieuwsgierigheid is zeer hevig, en de mensch heeft zich dikwijls aan groote gevaren blootgesteld, om dezelve te bevredigen.

Hoe onschadelijk nu ook het genot van vele vermaken zij, en ofschoon een groot gedeelte derzelven tevens nuttige oefeningen van de krachten der ziel en des ligchaams bevat, de hartstogtelijke begeerte naar dezelve is des niet te min allernadeeligst, dewijl zij de magt des verstands en der rede beperkt. Vooral is dit toepasselijk op de hartstogtelijke begeerte naar de vermaken des spels, waarvan die, welke met de *geluksspelen* gepaard gaan, voor onbeschaafde en beschaafde, voor zwakke en krachtige menschen, de meeste bekoorlijkheid hadden. Deze bekoorlijkheid is niet altijd daaraan toe te schrijven, dat dergelijke spelen een middel uitmaken, om aan de winzucht te voldoen, zijne omstandigheden te verbeteren, en tot gewenschte geniotingen te geraken, of om, zonder de minste inspanning, verveling voor te komen; maar zij wordt ook door de, daarmede gepaard gaande, gedurige afwisseling van groote vrees en hoop, of daardoor, dat er veel bij moet gewaagd worden, veroorzaakt. Niet zelden is de zucht tot het spel in eene razernij ontaard, welke niet alleen al, wat anders voor den mensch groote waarde heeft, aan het vermaak des spels opofferde, maar ook alle gevoel voor gade en kroost verstikte, en tot elke laagheid in staat stelde, zoodra deze ter bevrediging der razernij scheen te zullen strekken. Nog nooit heeft iemand zich van dezelve weder kunnen losrukken.

Vele vermaken worden in het gezelschap van andere menschen gesmaakt, en het genot daarvan wordt daardoor nog verhoogd; bij sommige is zelfs dikwerf het oogmerk niet te miskennen, om bij anderen eene voor ons gunstige gedachte en gezindheid op te wekken, b. v. bij het dansen. Evenwel is de hoofdgrond der begeerte naar vermakelijkheden niet gelegen in de bijzondere betrekking, waarin menschen, als zoodanigen, onderling staan, noch in het verlangen, om deze betrekking voordeelig voor ons te maken. Men kan zich ook, afgescheiden van zijns gelijken, op verschillende wijze vermaken.

§. 206.

Tot het onderhoud van ons aanzijn, als ook tot het genot van zekere vermaken, wordt vereischt het bezit en uitsluitend gebruik van vele uitwendige, d. i. van ons ligchaam afgescheidene, dingen. De kennis hiervan, door ondervinding verkregen, leidde tot de begeerte naar eigendom. Deze begeerte wordt daarom ook bij alle menschenstammen gevonden, doch zij is eerst in de maatschappelijke samenleving versterkt geworden, en heeft zich op menigerlei voorwerpen uitgestrekt, deels uit hoofde van de schaarschheid der middelen, tot het zelfbehoud benoodigd, en de meerdere moeite, welke er moest besteed worden, om die middelen te verkrijgen en tot het gebruik geschikt te maken, deels door de toenemende begeerte naar velerlei, dikwijls zeer kostbare, genietingen. De hartstogtelijke begeerte naar zoodanige uitwendige dingen, welke middelen van weelde zijn, is de *hebzucht*. Zij openbaart zich op tweederlei wijze, namelijk vooreerst daar-

door, dat men zich het bezit dier dingen eerst tracht te verschaffen, of dat men hetzelve, bijaldien het reeds plaats grijpt, zoekt te behouden. In het eerste geval wordt zij *schraapzucht*, in het laatste *karigheid* genoemd. Beide zijn niet altijd vereenigd voorhanden, en menig hebzuchtige verspilt in weelde en ter bevrediging zijner begeerten zeer ras, wat hij bijeengebragt heeft, of is tevens een verkwister.

Nadat het geld de plaats vervangen had van de waarde van uitwendige dingen, heeft de hebzucht zich daarnaar vooral uitgestrekt, en is zij in *geldgierigheid* overgegaan, welke, zich van eenen mensch meester gemaakt hebbende, hem ook dan nog niet verlaat, wanneer er, uit hoofde van de plaats hebbende omstandigheden, geene mogelijkheid hoegenaamd bestaat, om het geld ter voorziening in zijne behoeften te besteden. De zorg voor een genoegzaam bestaan in de toekomst, welke toeneemt, naar mate men, bij het klimmen der jaren, bespeurt, dat de krachten verminderen, bevat de reden in zich, waarom de gierigheid zoo dikwerf op dien leeftijd aangroeit, waarin de geschiktheid om te genieten afneemt. Ook zet men, uit louter gewoonte, nog voort, wat men langen tijd met zeker oogmerk plagt te doen. Overigens is deze hartstogt, welke zich uitwendig, door eenen bijzonderen blik, zeer duidelijk aankondigt, iets tegenstrijdigs. Want wat alleen in zoo ver waarde heeft, als het tot middel der genieting strekt, daaraan schrijft de gierigaard eene onbepaalde waarde toe, en hij maakt zich alzoo tot slaaf van levenlooze dingen, welker heer en meester hij toch zijn wil. Ook is er geen geval bekend, dat iemand van dezen hartstogt genezen zij.

Digitized by Google

Dikwerf doet de hebzucht pogingen geboren worden, om anderen, op alle mogelijke wijze, te benadeelen en te bedriegen, terwijl zij alsdan tot het *stelen* leidt. Dit wordt intusschen ook nog door zucht tot genietingen, door luiheid en prangenden nood, veroorzaakt. Menigeen echter oefende het ook uit, om de vreugde te smaken, welke met het welgelukken eener list gepaard gaat. Naardien nu het stelen met dat oogmerk door sommigen dikwerf zeer vroeg uitgeoefend werd, en de neiging daartoe met onwederstaanbare kracht werkte (doch welke hem eerst door eene veelvuldige bevrediging eigen werd), zoo heeft men hetzelve uit eene hun aangeborene begeerte daarnaar willen afleiden.

§ 207.

De hartstogten, welke met de gezindheden van andere menschen jegens ons in betrekking staan, zijn de *zucht tot vrijheid*, de *trotschheid* en de *hoogmoed*, de *eerzucht*, de *heerschzucht*, de *hartstogtelijke liefde* en de *hartstogtelijke haat*.

§ 208.

Onafhankelijkheid, opzigtelijk het gebruik onzer krachten van de noodzakende willekeur van andere menschen, is *uitwendige vrijheid*. Het behoort tot de eigendommelijke inrigting des menschen, dat hij met de drift, welke hem noopt, om met anderen in eene maatschappelijke verbindtenis te treden, en zich zekere afhankelijkheid van hen te laten welgevallen, nog eene andere paart, welke geen

beperkt, en menschelijke zelfstandigheid tracht daar te stellen. Het kind legt deze drift reeds zeer vroeg aan den dag, en wordt kwaad, wanneer volwassenen hetzelve, in de voldoening van deszelfs begeerten, belemmeren. Deze drift duurt ook, bij beschaafde en onbeschaafde menschen, het geheele leven door, en de bevrediging derzelve wordt door hen als een onmisbaar bestanddeel van hun welzijn aangemerkt. De onnatuurlijke bereidvaardigheid, om zich aan den wil eens anderen onbepaald te onderwerpen, waarbij de mensch eigenlijk de betere helft van zijn *ik* afstaat, heeft niet dan door bijzondere middelen, welke eeuwen achtereen moesten gebezigd worden, kunnen worden voortgebragt. Overigens echter beoogt de drift naar vrijheid geene volstrekte onafhankelijkheid van anderen, en deze zoude ook slechts kunnen verkregen worden door alle verbindtenis met andere menschen te verbreken, dewijl men, ten einde in dezelve te kunnen blijven, zich toch altijd in sommige dingen naar anderen schikken moet; maar het zijn doorgaans slechts sommige soorten van handelingen, ten aanzien van welke men zijn eigen onafhankelijk meester zijn wil, en deze handelingen worden deels door de sterkte der begeerten, waarop zij betrekking hebben, deels door de persoonlijke bijzonderheid eens menschen bepaald.

De vrijheidszucht is een tegen de heerschzucht gelegde dam, zonder welken deze van de menschen gehoorzame dieren zoude gemaakt hebben. Vooral is de vrijheid, ten opzigte van het burgerlijk leven en van de openbaring des gewetens, den mensch te allen tijde dierbaar geweest, dermate, dat hare waardij, in zijne schatting, dikwerf gelijk stond met die van zijn leven. Van daar ook, dat hij het laatste niet zelden in de weegschaal stelde, om tot

die vrijheid te geraken, of, zoo zij hem ontweldigd was, te heroveren. Maar de zucht tot vrijheid heeft ook dikwijls het karakter des hartstogts aangenomen, en eenen blinden afkeer van alle beperking des wils door wetten, welke de rede voorschrijft, of welker opvolging de voorzigtigheid aanraadt, doen geboren worden. In deze gedaante vertoont zij zich b. v. bij den wilde, welke aan het onveilige leven in uitwendige wetteloosheid, waaraan hij gewoon is, de voorkeur geeft boven het veel veiliger leven onder de bescherming der burgerlijke wetten, en de voordeelen, aan dit leven verbonden, wel is waar, bevroedt, maar zich des niet te min slechts in het eerste gelukkig gevoelt. Met de zoo even beschrevene zucht tot vrijheid komt ook die overeen, welke menigeen', die in de maatschappij leeft, noopt, om in de werkzaamheden voor de doeleinden des staats, al strooken dezelve ook met zijne neigingen en bekwaamheden, geen aandeel te nemen. Hierbij wordt namelijk gehoorzaamheid vereischt aan het voorschrift van zekere overheid, en deze gehoorzaamheid houdt hij voor verlies van alle zelfstandigheid. Om derhalve dit kwaad, hetwelk misschien slechts bij de eerste intrede in den kring van openbare bezigheden en als voorbereiding daartoe plaats grijpt, te ontwijken, weigert hij, den weg in te slaan, langs welken men tot eene nuttige en eervolle werkzaamheid in den staat geraakt. Maar verschrikkelijk werkte de vrijheidszucht, wanneer verwarde en dweepzieke denkbeelden van vrijheid en gelijkheid der burgers in den staat haren grondslag uitmaakten, en wanneer de toepassing en uitvoering dezer denkbeelden door de baatzucht geleid werd. Alsdan trad zij de heiligste regten des menschen met voeten; bouwde zij schavotten voor de burgerlijke en

huisselijke deugd, ontbreidelde zij de hartstogten, ten einde de burgers in het genot der vrijheid te doen deelen, en gaf zij alzoo den staat aan buitenlandsche vijanden ter prooi, of begunstigde zij de plannen van eenen sluwen booswicht, die naar de heerschappij streefde, om zich van dezelve meester te kunnen maken.

§ 209.

Hooghartigheid, trotschheid en hoogmoed zijn toestanden van het begeeren, waarvan de grond gelegen is in de voorstelling eens menschen van de grootheid en zeldzaamheid zijner persoonlijke voortreffelijkheden boven anderen. Is deze voorstelling met de waarheid overeenkomstig, en ontstaat er geene hooggaande ontevredenheid, wanneer zij door anderen te regt gewezen, of, door derzelver gedrag, tegengesproken wordt, ontstaat eindelijk daaruit de poging, om de verkregene voortreffelijkheden te behouden, te vermeerderen en door geene lage daad te verliezen, dan is dit *hooghartigheid*, welke ook *edele* en *gepaste trotschheid* genoemd wordt. Indien, wel is waar, wezenlijke volmaaktheden mede tot grondslag dier voorstellingen van persoonlijke voortreffelijkheden liggen, doch deze voor grooter gehouden worden, dan zij in der daad zijn, of indien daarop eene overdrevene aanspraak op de achting van anderen gebouwd wordt, en men dit te hoog gevoelen van zijnen persoon door uitwendige handelingen (waartoe vooral de opschik behoort) te kennen geeft, ten einde anderen daardoor mogten bewogen worden, om zich zelven, in vergelijking met ons, gering te schatten; dan is dit

trotschheid. Zijn het eindelijk slechts zulke hoedanigheden, welke eigenlijk geene volmaaktheden der menschelijke natuur hoegenaamd uitmaken, waarop men zich iets laat voorstaan, of schrijft men zich volmaaktheden toe, welke te eenenmale ontbreken, en worden niet alleen deze inbeeldingen van zich zelven door een gedrag aan den dag gelegd, hetwelk minachting jegens anderen aanduidt, maar verlangt men ook, dat dezen ons achting zullen bewijzen door zich zelven te verlagen, en wordt men eindelijk gramstorig, dat zij ons zoodanige achting weigeren, of zelfs, wegens de inbeelding van hunne volmaaktheden, met minachting op ons nederzien, dan is dit *hoogmoed.*

Trotschheid en hoogmoed bederven den mensch met betrekking tot de zedelijkheid, en zijn bovendien nog dwaasheden. Men moet, wel is waar, van de trotschheid toestaan, dat zij van slechte handelingen en van een laag gedrag, hetwelk eene kleingeestige denkwijs te kennen geeft, terughoudt, ook dikwerf een prikkel geweest is tot het ten uitvoer brengen van belangrijke en moeijelijke ondernemingen. Maar zij is een beletsel, deels om geoorloofde en gepaste middelen tot het bereiken van pligtmatige oogmerken in het werk te stellen, dewijl zij den trotschaard toeschijnen eene vernedering van zich zelven in zich te bevatten, deels om de reeds verkregene volmaaktheden nog te vermeerderen. Daarenboven werkt zij haar doel regtstreeks tegen, naardien men door te eischen, dat anderen zich, in vergelijking met ons, zullen gering achten, deze noopt, om zich tegen onze aanmatigingen des te meer aan te kanten. Doch nog veel verderfelijker is de hoogmoed, welke op louter ingebeelde voortreffelijkheden (b. v. op opschik of nieuwe kleederen) berust, en hierdoor den mensch

tot de slechtste handelingen in staat stelt, zoodra hij gelooft, dat dezelve hem, in het oog van anderen, een voorkomen van grootheid geven kunnen. Juist daarom verlangt ook de hoogmoedige, dat anderen zich door hem tot allerlei laagheden zullen laten gebruiken. Intusschen zoude hij deze eischen niet doen, indien hij zelf niet tot een laag gedrag in staat ware, waartoe hij ook altijd, ter verbetering van zijnen toestand, zijne toevlugt neemt, zoodra het geluk hem den nek toegekeerd heeft. Dewijl voorts de persoonlijke grootheid, welke zich de hoogmoedige toekent, op louter inbeeldingen berust, en hij doorgaans ook anderen door zulke middelen van zijne grootheid wil overtuigen, welke het gemis derzelve verraden, wordt hij daardoor bij anderen belagchelijk, terwijl daarentegen de trotschheid slechts gehaat maakt. Eindelijk is de hoogmoed tevens in zoo ver eene dwaasheid, als hij er eigenlijk op uit is, om over anderen te heerschen, maar nogtans derzelver werktuig wordt tot al hunne oogmerken, zoodra zij slechts de kunst verstaan, hem, door eene schijnbare vernedering, voldoening te verschaffen.

Nederigheid is het, wanneer men zich zelven, wegens de bewustheid zijner onvolmaaktheden, in vergelijking van anderen, gering schat, en zulks door handelingen te kennen geeft. Er is intusschen ook eene overdrevene en zich zelve wegwerpende nederigheid, welke *kruipen* genoemd wordt. Dikwijls heeft de hoogmoed, door kruipen en huichelachtige uiterlijke nederigheid, voldoening gezocht. Menigeen heeft zich, in zijne leefwijze, tot het dier verlaagd, om den naam van een' heilige te verwerven. Dit zoude evenwel nimmer geschied zijn, indien er geene onverstandigen waren, welke zoodanige vernedering bewonderden.

§ 210.

De *eer* eens menschen is gelegen in de uitdrukking der overtuiging, welke anderen van deszelfs volmaaktheden hebben, en vormt, als ware het, den glans eens heiligen, die hem omgeeft, doch welks stralen niet van hem zelven, maar van anderen uitgaan, en zich slechts rondom hem vereenigen. Het middel dier uitdrukking zijn woorden (lof), of bijzondere handelingen (eerbewijzen). Ver uitgestrekte eer heet *roem*. De roem, welke na den dood eens menschen nog voortduurt, is *naroem*. De uitdrukking van het ongunstig gevoelen, hetwelk men van iemand koestert, is berisping, of eene behandeling van denzelven, welke verachting aanduidt. Hij, die van wege slechte hoedanigheden in zijn leven en nog na zijnen dood wijd en zijd bekend is, heet *berucht*.

Het behoort tot de oorspronkelijke inrigtingen der menschelijke natuur, dat lof en eerbewijzen, welke ons te beurt vallen, een aangenaam, berisping en verachting daarentegen een onaangenaam gevoel verwekken. Ondertusschen komen bij dezen grond, waarom eer behaagt, nog andere redenen, welke de zucht naar dezelve versterken. Door middel van het gunstig gevoelen, hetwelk anderen van ons koesteren, kunnen wij namelijk bij hen veel uitregten, en hen voor onze oogmerken winnen. Voorts wordt daardoor de eigene voorstelling van onze persoonlijke voortreffelijkheden bewaarheid en versterkt, en er behoort eene zeldzame kracht van ziel toe, door de algemeene berisping van anderen, in het eigen gunstig oordeel over onzen persoon niet aan het wankelen gebragt te worden. Dat intus-

zehen deze gronden van het streven naar eer niet de eenige zijn, bewijst de waardij, welke de naroem in het oog van zoo vele menschen heeft; en men kan naar waarheid zeggen, dat in de opwellingen des eergevoels de aanvang eener verheffing des menschen boven de grove zinnelijke eigenbaat gelegen is.

De voorstellingen van de volmaaktheden en onvolmaaktheden eens menschen hebben zich steeds geschikt naar de behoeften, de zeden en de verlichting der volken. Elke verandering hierin bragt derhalve ook eene verandering in die voorstellingen te weeg. Om dezelfde reden verviel echter ook de eergierigheid tot het gebruik van zeer verschillende, en, ten aanzien van derzelver innerlijke hoedanigheden, dikwijls tegenovergestelde middelen, om bevredigd te worden. Somtijds werd de keus dezer middelen op eene, ten aanzien van hare gronden, belagchelijke of zelfs afschuwelijke wijze bepaald. En in de betoomingen van achting jegens eenen vereerden persoon heerscht desgelijks bij vele volken een groot verschil. In dit opzigt was het gemakkelijk, de eer voor eene beuzeling of voor een bloot niets uit te geven. Dan niettegenstaande werd de begeerte daarnaar niet verminderd, en bleef zij eene der magtigste drijfvederen in de menschelijke natuur, welke, indien zij op iets in der daad eerwaardigs gerigt werd, goede en groote dingen in de menschenwereld uitwerkte. Ook is haar, boven vele andere drijfvederen, dit eigen, dat zij veel duurzamer, dan deze, werkzaam blijft, en het geheele leven des menschen omvat. Te allen tijde had zij een groot aandeel in de besluiten tot algemeen nuttige en belangrijke werken in kunsten en wetenschappen en in de uitvoering dezer besluiten; zij bevorderde de betamelijkheid in

de onderlinge verkeering der menschen, verleende aan goede zeden invloed op het handelen, en stelde aan het geweld der magthebbenden iets onoverwinnelijks tegen. Ook beperkte zij de vrees, welke alle krachten zoo zeer verlamt, door de voorstelling, dat men zich, door haar aan den dag te leggen, de verachting van anderen mogt op den hals halen, en belette zij, om dezelfde reden, de uitberstingen van hevige neigingen tot grove uitspattingen en misdaden. Geen mensch mag derhalve als voor alle verbetering onvatbaar beschouwd worden, zoo lang nog eergevoel in hem aanwezig is, en het laatste vonkje daarvan niet door te prenk staan, door brandmerken en andere dergelijke straffen, welke den mensch altijd nog dieper doen zinken, uitgebluscht is. Het volk echter, hetwelk zijne nationale eer, met geduldige berusting in zijne schande, ziet aanranden, snelt deszelfs ondergang met eene onwederstaanbare vaart te gemoet.

De poging, om zich eer te verschaffen, of de reeds verkregene eer te behouden, heet, indien zij plaats heeft met die matiging, welke door omzigtheid en pligt voorgeschreven wordt, *eerlievendheid*. Is deze er op uit, om zich, door nieuwe en grootere verdiensten, nog meerdere eer te verwerven, dan wordt zij *begeerte naar eer* genoemd. Een hevig streven naar de uiterlijke teekenen der eer, als naar dat goed, aan hetwelk alle andere goederen des menschen in geval van nood moeten opgeofferd worden, is *eergierigheid*. Is deze zoo sterk, dat men op de slechtheid der middelen niet meer let, indien daardoor slechts de begeerte naar het bezit van de teekenen der eer bevredigd wordt, dan wordt zij *eerzucht* genoemd. Bijzondere soorten van de openbaring der eerzucht zijn de *zucht naar*

opschik (welke ook reeds bij den onbeschaafden wilde voorkomt, en door hem, door het beschilderen des ligchaams, door het tatouëren, en ook door verminkingen zijns ligchaams ten aanzien der natuurlijke gedaante van zekere deelen deszelven, wordt te kennen gegeven), de *praalzucht*, *behaagzucht*, *zucht tot navolging*, waartoe ook de *modezucht* behoort, de *twistzucht* en de *bedilzucht*. Vaak meent de eerzuchtige, door de eerbewijzen, welke anderen ten deel vallen, verduisterd te worden, en tracht hij daarom te bewerken, dat dezelve hun niet meer te beurt vallen. Hij eischt evenwel nooit, dat anderen zich, in vergelijking met hem, zullen verachten, en blijft daardoor van den trotschaard en den hoogmoedige wezenlijk onderscheiden. Verlangt de eerzucht uit hoofde van zulke hoedanigheden, welke in de oogen van verstandige menschen volstrekt geene waarde hebben, geëerd te worden, dan wordt zij *ijdelheid* genoemd, welke of openlijk, of heimelijk, zoo dat er zelfs onverschilligheid omtrent eer gehuicheld wordt, werkzaam is. In het eerste geval is zij nog wel tot welwillendheid jegens anderen in staat, in het laatste echter niet, dewijl zij altijd geplaagd wordt door de vrees van ontdekt te zullen worden, en alsdan list en bedrog bezigt, om hare oogmerken te bereiken.

Door eergierigheid, eerzucht en ijdelheid geraakt de mensch in groote afhankelijkheid van anderen, en wordt hij onwederstaanbaar aangepord, om aan het genot van eene enkele soort van aangename gewaarwordingen alle andere soorten, en aan den schijn de wezenlijkheid, op te offeren. Ja, zij sleepen hem dikwijls tot de schandelijkste handelingen weg, en dooven de stem der natuur uit, zoo-

dra hij in den waan is, dat het tot de verkrijging, het behoud en de vermeerdering der eer noodig zij, zoodanige handelingen te volbrengen, en op de stem der natuur geen acht te slaan. Ook wordt het verstand, door dezen waan, tot sophisterij verleid, om het zedelijk gevoel en het geweten te doen zwijgen, in geval zij zich nog tegen die handelingen mogten verzetten. Men neemt geld op, om zwier te maken, al weet men, dat het onmogelijk is, hetzelve immer weder terug te geven. Men betaalt speelschulden, tegen welker betaling zich zelfs de burgerlijke wet verklaard heeft, terwijl regtmatige en noodlijdende schuldeischers onvoldaan blijven. Men doet eene verkeerde en dwaze gelofte gestand, om een man van zijn woord en van eer te blijven. De vrouwelijke schaamachtigheid is dikwerf door het uitzigt op de eer, van eene vorstelijke bijzit te zullen worden, onderdrukt, en dat de vrouwen der voorname Indianen zich met het lijk van haren man doen verbranden en begraven, geschiedt mede ter eere van haar geslacht. — Bij een ijdel volk kan ieder volksleider en dwingeland zijne oogmerken bereiken, zoodra hij maar deszelfs ijdelheid weet te prikkelen.

Het eenige zekere behoedmiddel tegen het hartstogtelijke in het streven naar eer is de *bescheidenheid*, waardoor het oordeel over eigene volmaaktheden, zoo ten opzigte van de natuurlijke vermogens en derzelver beschaving, als ten aanzien van hetgeen, door middel van derzelver gebruik, reeds tot stand gebragt is, gematigd wordt. Zij stemt met de zedelijke zelfkennis, zoowel ten aanzien van de daartoe behoorende vereischten, als ook met betrekking tot den weldadigen invloed op hetgeen ieder mensch bereiken en worden

kan, overeen, en is voor de jeugd, welke naar iets voortreffelijks streeft, eene onontbeerlijke voorwaarde, om dit voortreffelijke allengs deelachtig te worden. — Er bestaat echter ook eene onechte bescheidenheid, doch door welke niet ligtelijk iemand misleid wordt. Zij is daarin gelegen, dat men van zich zelven en van hetgeen men bewerkstelligd heeft, met minachting spreekt, om *of* den lof der nederigheid in te oogsten, *of* om de inwendige aanmatigingen op hooge verdiensten en groote waardij daar achter te verbergen.

Bij de volken van duitschen oorsprong ontstond het vooroordeel, dat men zich, wanneer men in zijne eer aangetast was, door uitdaging tot een tweegevecht, daarvoor voldoening verschaffen moest. Dit is niet alleen daaruit af te leiden, dat bij deze volken de lafhartigheid hoogst ontcerend was (want daarvoor stond zij immers ook bij vele andere natiën te boek); maar de meeste aanleiding daartoe is veeleer te zoeken in het gebruik der godsoordeelen of ordaliën (waartoe, in de oudste tijden, het tweegevecht, de ketelvangst en de vuurproef behoorden), als een, door den goddelijken invloed, geheel onbedriegelijk middel, om de waarheid of valschheid der beschuldiging van eene leugen of een' meineed — welke beschuldiging door de oude Duitschers voor de grofste aanranding van de eer eens menschen gehouden werd — aan het licht te brengen. Daarom stond de overheid het gebruik van dit middel toe, of schreef zij het zelfs voor, wanneer de valschheid van zoodanige beschuldiging niet met doorslaande bewijzen kon worden aangetoond. Dat echter de wetten, tot dus ver tegen het tweegevecht gegeven, weinig uitgewerkt hebben, is daaraan toe te schrijven, dat de straffen, daarop bepaald, niet de eer der duellisten betref-

Digitized by Google

sen, en het tweegevecht mitsdien, naar de heerschende denkwijs, een middel blijft, om zijne eerwaardigheid te toonen. Hetzelve levert toch het bewijs op, dat men voor het behoud der eer gereed is, zelfs het leven, en, dewijl dit de voorwaarde van alle genietingen is, alle andere zinnelijke goederen op te offeren.

§ 211.

Al wie in staat is, om anderen, ten aanzien van hun doen en laten, overeenkomstig zijnen wil te bepalen, bezit eene heerschappij over dezelve. De begeerte naar deze heerschappij is, in de maatschappelijke verbindtenis der menschen, overal te voorschijn gekomen, terwijl zij in dezelfde mate toenam, in welke die verbindtenis naauwer werd. Eerst werd zij opgewekt door den tegenzin tegen de afhankelijkheid van anderen; maar de ondervindingen van de menigvuldige nuttigheid, welke de heerschappij aanbrengt, hebben de begeerte naar dezelve niet weinig versterkt. Eindelijk is nog in de bewustheid, dat onze krachten de overhand over die van anderen hebben, eene aanleiding daartoe gelegen; weshalve zij doorgaans met trotschheid gepaard voorkomt. Somtijds strekt zich dezelve alleen uit op de beheersching der uitwendige handelingen van anderen; somtijds echter ook op de beheersching der inwendige, des voorwaarhoudens en des geloofs, dewijl daardoor het uitwendige handelen bepaald wordt. Maar tot de middelen, waardoor zij haar doel tracht te bereiken, behoort al wat menschen doet overhellen, om zich in den wil van anderen te schikken, bij gevolg het bidden, het

liefkozen, het openen van vooruitzigten op voordeelen, elke betooning van meerdere inzigten, list, bedreiging en geweld.

De hartstogtelijke begeerte naar heerschappij is *heerschzucht*. Volgens het karakter der hartstogten heeft deze dan eerst plaats, wanneer men er naar staat, om anderen, tegen hunnen zin, door het bezigen van geweld te beheerschen. Zij is namelijk omtrent de middelen onverschillig, indien zij maar tot het doel leiden. Maar van alle hartstogten gaat zij in onregtvaardigheid jegens de menschen het verst. Ook behoort zij mede tot de onverzadelijke begeerten. Want zij vindt alleen voldoening in de onbepaalde heerschappij over enkel slaven, en zij stelt zich daarom altijd de volledige onderdrukking van alle menschen voor, welke haar tegenstand zouden kunnen bieden. Maar uit de bewustheid, dat zij onderdrukt, en jegens anderen onregtvaardig te werk gaat, ontstaat de vrees, dat de reeds onderdrukte mensch pogingen mogt aanwenden, om het hem opgelegde juk weder af te schudden. Om derhalve elke proeve hierin voor te komen, streeft zij altijd naar nog grooter' en onwederstaanbaarder' invloed op anderen. Eene bijzondere wijziging der heerschzucht is de *veroveringszucht*, welke niet slechts bij de hoofden van woeste nomadische volken in woede tegen het menschelijk geslacht, en tegen alle instellingen voor deszelfs beschaving, overging, maar ook menschen, die de waardij der wetenschappen en kunsten kennen, benevens de voorwaarden, onder welke deze alleen bestaan en bloeijen kunnen, in dwingelanden herschapen heeft.

Digitized by Google

§ 212.

De liefde eens menschen tot eenen anderen, welker sterkte, in den regel, door de liefde tot dieren en levenlooze dingen nooit kan bereikt worden, is altijd gegrond op (ware of valsche) voorstellingen van de volmaaktheden des beminden persoons, terwijl zij zich openbaart door de poging, om zoowel eene verbindtenis en wederkeerige werking met dezen persoon daar te stellen, als ook om het welzijn van denzelven te bevorderen en te verhoogen.

Eene bijzondere soort van de liefde des menschen tot menschen is de zoodanige, welke betrekking heeft op het verschil van kunne. Deze heeft desgelijks weder zeer verschillende vormen aangenomen, welke bepaald worden door de aandoeningen, waarmede zij gepaard gaat. De grond daartoe is gelegen in eene van de bewerktuiging des ligchaams afhankelijke behoefte, welker bevrediging oorspronkelijk alleen uit eigen belang gezocht wordt. In den toestand van gebrek aan alle beschaving des menschen heeft de voorstelling eener, van de geslachtseigenschap nog verschillende, volkomenheid des persoons, met welken de bevrediging gezocht wordt, op de begeerte daarnaar geenen, of althans slechts zeer geringen, invloed; weshalve ook zoodanig eene begeerte niet eens *liefde* mag genoemd worden, dewijl zij slechts eene dierlijke drift uitmaakt. Maar zoodra het gevoel voor het schoone zich in den mensch begonnen heeft te ontwikkelen, verkrijgt hetzelve ook op de bevrediging der geslachtsdrift zekeren invloed, gevende aan deze drift eene rigting op zoodanige personen van het ander geslacht, welke zich door ligchamelijke schoonheden

Digitized by Google

en bekoorlijkheden onderscheiden. Eerst in deze verheffing boven de ruwe zinnelijkheid, doet de geslachtsdrift de vaak zeer ijverige en kunstige pogingen geboren worden, om zich aan het beminde voorwerp behagelijk te maken, en deszelfs wederliefde te winnen. Intusschen blijft dezelve nogtans, indien zij slechts door het gevoel voor ligchamelijke schoonheid boven dierlijke drift is verheven geworden, met de zinnelijkheid naauw verbonden, en de door zulk eene verheffing veredelde liefde heeft, bij al hare pogingen, enkel zingenot ten doel; weshalve zij ook doorgaans, hetzelve deelachtig geworden zijnde, afneemt en allengs uitgebluscht wordt. Maar de geslachtsliefde, door het gevoel van schoonheid bepaald, is voor een toevoegsel vatbaar, hetwelk dezelve nog veel meer veredelt, zoodra de bijzondere aanleg van iedere kunne zich tot zoodanige volmaaktheden ontwikkeld heeft, door welker bezit beide geslachten eene bijzondere zedelijke waarde voor elkander hebben, en voorwerpen der achting uitmaken, de man namelijk door dapperheid, grootmoedigheid en vastheid van wil, en de vrouw door zedigheid, zachtmoedigheid en bescheidenheid. In deze gedaante wordt dezelve, wel is waar, van de geslachtsdrift niet geheel afgescheiden, maar de opwellingen dezer drift trekken zich in het duister terug, en maken plaats voor hooge ingenomenheid met de schoonheid der ziel van den beminden persoon, waarvan deszelfs ligchamelijke schoonheid slechts voor een zinnebeeld gehouden wordt. Het pogen, om aan dezen persoon te behagen, neemt alsdan tevens de rigting aan op eigene zedelijke volmaaktheid, en wordt daardoor een middel ter overwinning van baatzuchtige neigingen, terwijl het somwijlen

nog langen tijd voortduurde, wanneer reeds alle hoop op de vurigst gewenschte verbindtenis met den beminden persoon verdwenen was. Maar zulk eene veredeling der geslachtsdrift, als zoo even beschreven is, kwam, blijkens de geschiedenis, alleen bij de volken van duitschen oorsprong in eene uitnemende mate voor. Onze voorvaderen onderscheidden zich reeds, toen zij nog in de bosschen woonden, en met de beschaving onbekend waren; door eene bijzondere vereering der andere kunne en door diepen afkeer van alle onwettige bevrediging der geslachtsdrift; terwijl zij, in dat opzigt, een voorwerp der bewondering waren voor de Romeinen, welke, ook vóór hunne ontaarding door weelde, geheel anders gezind waren. Door de invoering des Christendoms bij de Duitschers, hetwelk onder alle stellige godsdiensten de waardij der vrouwen allermeest erkent, verkreeg de achting voor de andere kunne eene godsdienstige bekrachtiging, welke in het vervolg aanleiding gaf tot het ontstaan des ridderschaps (chevalerie), hetwelk op de zeden der europesche wereld eenen weldadigen invloed uitoefende.

In de *Germania* van TACITUS, Cap. 8, 18 en 20. vinden wij de gezindheid der Duitschers jegens de andere kunne, en de afkeerigheid derzelven van alle onwettige en zeer vroege (volgens CAESAR, *de bello gallico* L. VI. Cap. 21., vóór het twintigste jaar plaats hebbende) bevrediging der geslachtsdrift, in dier voege geschetst, zoo als wij haar, bij dat volk, nog altijd allerwege aantreffen, waar de omhelzing van vreemde zeden en de weelde nog geene verandering daarin heeft te weeg gebragt, bij gevolg overeenkomstig de waarheid.

De gedichten op de liefde, op de smarten, genietingen en zaligheden derzelve, ademen altijd den geest, die haar bij een volk bezielde, en wijzen aan, of het een bloot aardsche, dan wel een hemelsche geest geweest zij. De minnedichten der Oosterlingen, der Grieken en Romeinen zijn louter van den eersten geest ingegeven, en al, wat van de heerlijkheid des beminden persoons daarin gezegd wordt, heeft altijd eene openbare of heimelijke betrekking op het zinnelijk genot van denzelven. Maar door de Minnezangers wordt reeds eene liefde beschreven, welke niet enkel door de hoop op zinnelijke genietingen opgewekt en gevoed werd. Doch iets volkomens in het schetsen van den geest dezer liefde is buiten kijf eerst door KLOPSTOCK en SCHILLER geleverd.

§. 213.

De liefde tot eenen anderen persoon kan, door middel van den aanblik van deszelfs volmaaktheden, zeer spoedig in eene hooge mate opgewekt zijn, en daardoor het karakter eener gemoedsbeweging verkregen hebben. Ontstaat het gevoel eener zoodanige liefde dikwijls, dan gaat, wel is waar, het sterk bewegende daarvan verloren, vooral de stremming der bedachtzaamheid, maar zij neemt daarvoor het karakter eens hartstogts aan. Zelfs de van allen invloed der geslachtsdrift vrije liefde, b. v. de liefde tot bloedverwanten en vrienden, wordt somtijds een hartstogt, en maakt alsdan blind voor de gebreken des beminden persoons, of onregtvaardig jegens anderen. De sterkste graden van hartstogtelijke gemoedsbewegingen komen intusschen bij de, door het gevoel voor ligchamelijke schoon-

heid veredelde, geslachtsliefde voor, en zulks wel, om natuurlijke redenen, veel meer vóór, dan na het bereiken van haar oogmerk. Deze liefde geeft namelijk aan de verbeeldingskracht eene blijvende rigting op haar voorwerp, en op de wenschen, welke, betrekkelijk hetzelve, door haar gevoed worden. Voorts maakt zij het verstand voor hare oogmerken zeer werkzaam, en spoort hetzelve aan, om vele middelen uit te denken, waardoor deze oogmerken bevorderd worden, en waardoor vooral de wederliefde opgewekt en versterkt wordt, welker gezamenlijken inhoud men de *kunst om te beminnen* genoemd heeft. Maar zij onderdrukt tevens zoodanige werkzaamheden des verstands, welke voor hare wenschen niet gunstig zijn, en wordt daardoor blind, niet alleen voor de gebreken des beminden persoons, maar ook voor de beletselen, welke aan de bereiking harer oogmerken in den weg staan, en voor het verderf, waarin de bevrediging stort. Eindelijk doet zij de willekeur te niet, zoo dat de minnende, al ziet hij ook dat verderf vooruit, evenwel niet in staat is, hetzelve, door het onderdrukken zijner begeerte, nog te ontkomen.

Wat daarentegen de liefde betreft, welke door het gevoel voor de zedelijke volmaaktheden eens persoons der andere kunne veredeld is, derzelver streven naar haar doel gaat niet met eene hartstogtelijke heftigheid in dien graad gepaard, als die liefde, welke alleen door ligchamelijke bekoorlijkheid van den anderen persoon opgewekt is en onderhouden wordt. De eerste neemt daarom ook nooit, in geval zij niet beantwoord wordt, hare toevlugt tot den zelfmoord, ten einde aan het lijden, hetwelk zij veroorzaakt, een einde te maken, waartoe

de hartstogtelijke geslachtsliefde een zwak gemoed ligtelijk brengt, zoodra alle hoop op de bevrediging harer begeerte verdwenen is.

De mogelijkheid, dat de pogingen der geslachtsdrift, welker wezenlijke bevrediging alleen door handelingen kan plaats grijpen, waarbij de mensch allermeest naar het dier gelijkt, kunnen gepaard gaan met de edelste aandoeningen, waarvoor onze natuur vatbaar is, namelijk met die der schoonheid en zedelijke volmaaktheid, en de mogelijkheid, dat dit verband nog voortduurt ook zelfs na de bevrediging der drift, welke, als eene heftige kramp, ras voorbijgaat, en voor de edeler aandoeningen jegens den beminden persoon terstond weder plaats maakt, — deze mogelijkheid behoort tot de wonderlijkste verschijnselen in de menschelijke natuur, en stemt des niet te min volkomen overeen met het eigendommelijk karakter dezer natuur, of met hare bestemming, om de werkingen der zinnelijkheid door de rede te veredelen.

§ 214.

Het tegendeel der liefde, of de haat tegen andere menschen, ontstaat uit de onvolmaaktheden, welke wij in hen hebben opgemerkt, en daarvan wekt hunne vijandige gezindheid jegens ons denzelven allermeest op. Hij brengt niet alleen te weeg, dat wij ons van den gehaten persoon trachten af te scheiden, maar ook zelfs, dat wij een welbehagen in zijn ongeluk hebben, en wanneer de haat in eenen sterken graad aanwezig is, dan heeft hij ook zelfs eene inspanning van krachten ten gevolge, om dat

ongeluk te bewerken en te vermeerderen. In dezen graad aanwezig zijnde, wordt hij *tegenzin* en *afgrijzen* genoemd, welke echter ook op zaken betrekking kunnen hebben. *Wangunst*, *nijd*, *partijzucht*, *wraakzucht* en *boosaardigheid* zijn de hoogste en tot hartstogt geklommene graden des menschenhaats.

Wangunst of *afgunst* is misnoegen daarover, dat een ander een zinnelijk goed bezit, ofschoon men het zelf niet wenscht te bezitten. Paart zich echter met de wangunst het verlangen naar het bezit van dat goed, dan ontstaat *nijd*, welke *jaloerschheid* genoemd wordt, wanneer hij zekere voorkeur betreft, welke aan anderen, door eenen beminden of vereerden persoon, tot ons nadeel toegekend wordt. Wangunst en nijd ontstaan zoo oogenschijnlijk uit eene lage gezindheid, dat niemand het verwijt, aan dezelve te zijn overgegeven, op zich wil laten rusten. Beide hebben, wanneer zij zich niet kunnen openbaren, in vele opzigten eenen nadeeligen invloed op het ligchaam; want zij nemen den eetlust weg, maken slapeloos, en drukken de ligchamelijke krachten neder. Daarenboven zijn zij *of* eene dwaasheid, dewijl men daardoor zich zelven slechts kwelt, zonder dat men den ander' het genot van zijn goed kan verminderen, veelmin geheel onttrekken, *of* zij leiden, indien zij zulks werkdadig bedoelen, tot vele slechte en lage handelingen, vooral tot laster en treken.

Partijdigheid bestaat daarin, dat deelneming en welwillendheid bij uitsluiting, of in eene uitnemende mate, zich alleen tot zoodanigen bepaalt, welke door bloedverwantschap, door gelijken stand in de maatschappij, of door dezelfde denkwijs over zekere dingen, als over de godsdienst, over het

welzijn des vaderlands en over de middelen, daartoe strekkende, met ons in betrekking staan. De partijdigheid wordt *partijzucht*, wanneer zij tot de hartstogtelijke begeerte klimt, om aan de leden der tegenovergestelde partij kwaad te doen, en geeft alsdan aanleiding tot vele onregtvaardigheden jegens dezelve.

De begeerte naar dat genoegen, hetwelk ontstaat uit de wedervergelding van beleedigingen, ons door anderen, het zij in der daad, het zij slechts naar onze meening, aangedaan, heet *wraak*. Zij staat met het mededoogen, hetwelk zoo grooten invloed op het gemoed heeft, in tweestrijd, en maakt des niet te min eene der meest algemeene begeerten uit, welke, niet terstond bevredigd wordende, vele jaren onverminderd voortduren kan, iets, hetwelk bij geenen anderen hartstogt voorkomt. Voor den wilde is de aanblik van vreesselijke en langdurige kwellingen, welke hij den gevangenen vijand aandoet, het grootste feest, welks nagedachtenis hij naderhand nog in dansen viert. In den toestand eener halve beschaving is zelfs de uitoefening eener bijzondere soort van wraak tot eenen heiligen pligt en tot eene taak van eer verheven geworden, namelijk de *bloedwraak*, welke door den, in menig opzigt, edel gezinden Arabier, zelfs bij schandelijken sluipmoord, uitgeoefend, en als een bewijs van grootmoedige gezindheid in liederen geprezen wordt. En hoewel de stichters der godsdiensten en de wetgevers der staten, door de krachtigste middelen, de neiging tot wraak tegenwerkten, zoo openbaart zij zich des niet te min alle oogenblikken, en sleept zij eene menigte misdaden na zich. Ja, wanneer men de straffen beschouwt, welke in de meeste lijfstraffelijke wetboeken op de misdaden bepaald zijn, dan valt

de invloed, welken de begeerte naar wraak op die bepaling gehad heeft, terstond in het oog. Want slechts deze begeerte kon verminkingen van den nog levenden misdadiger, of van zijn dood ligchaam, alsmede al die meer strenge doodstraffen voorschrijven, en de stem der menschelijkheid smoren, welke ook nog voor eenen, voor den staat hoogst gevaarlijken, mensch pleit. Het is derhalve als een bewijs van edele gezindheid aan te merken, en als de hoogste overwinning te prijzen, welke de rede op de zinnelijkheid behalen kan, wanneer de, door beleedigingen getergde, mensch de opwellingen van wraak onderdrukt, en den beleediger, zoodra dezelve onschadelijk gemaakt is, met verschooning en zelfs met grootmoedigheid behandelt. Maar de reden, waarom de wraak zoo algemeen verspreid is, blijkt uit derzelver bronnen. Daartoe behooren namelijk niet alleen toorn en haat, welke door de aangedane beleedigingen opgewekt worden, maar ook de begeerte, om de aanvallen op onze eer en regten daardoor af te weren, dat wij hem, die dezelve doet, door middel der wedervergelding, toonen, dat men geen verachtelijk voorwerp zij. De bevrediging der wraak verkrijgt daardoor zoo ligtelijk het aanzien van een regtvaardig, en tot zelfverdediging noodig, bedrijf. Maar voor zoo ver dezelve betrekking heeft op de bevrediging der eergierigheid, brengt zij dat vermaak voort, hetwelk met deze bevrediging altijd gepaard gaat. Heeft bovendien in den beleedigden nog een bewustzijn van eigene zwakheid plaats, dan verkrijgt de wreedste, en den ondergang des beleedigers bedoelende, wraak den schijn eener noodzakelijke voorzigtigheid, om tegen herhaalde beleedigingen beveiligd te zijn. De zwakste menschen zijn daarom ook altijd de wreedste. Eindelijk wordt de

Digitized by Google

algemeene verbreiding der wraak ook daardoor bevorderd, dat zij met de meeste overige hartstogten kan zamen gaan, naardien zij door elken tegenstand, waarmede andere menschen zich tegen de bevrediging van hartstogtelijke begeerten aankanten, opgewekt wordt, en aan meerdere derzelve, b. v. aan de eerzucht en heerschzucht tot middel van bevrediging strekt. Welke verblinding van verstand overigens de wraakzucht, uit veelvuldige bevrediging der wraak ontstaan, ten gevolge hebbe, bewijzen de uitwerkingen derzelve. Want zij spoort niet alleen tot misdaden aan, welker nadrukkelijke bestraffing de wraakgierige met zekerheid vooruitziet, maar zij brengt zelfs te weeg, dat men de wraak, bijaldien de beleediger niet kan achterhaald worden, aan onschuldige personen en zaken uitoefent. Dikwijls hebben ook wraakgierigen hunne woede tegen zich zelven gerigt, en zich om het leven gebragt, ten einde in den beleediger, door de bewustheid, eenen zelfmoord veroorzaakt te hebben, gewetenswroegingen op te wekken, en hem langs dien weg kwaad te doen, indien hij niet op eene andere wijze te genaken was.

Het is den mensch, wel is waar, door de inrigting zijner natuur onmogelijk, in de smarten van anderen, zonder alle uitzigt op eigene nuttigheid daarvan, vermaak te hebben, of eenen anderen alleen met dat oogmerk te kwellen, dat deze zich ongelukkig zoude gevoelen; en elke wreedheid heeft, indien niet haat en wraak daartoe leiden, ten minste het oogmerk tot grondslag, om anderen de meerderheid onzer krachten te doen zien, en het genoegen te smaken, hetwelk uit dit betoon geboren wordt. Ondertusschen waren er toch ook monsters in menschelijke gedaante, voor welke de kwellingen, die zij anderen aandeden, al waren zij

van dezelve niet beleedigd, een genoegen opleverden, hetwelk den niet geheel gevoelloozen mensch onbegrijpelijk is. De hartstogtelijke begeerte naar dit genoegen heet *boosaardigheid*. Met haar zijn de *smaadzucht* en *spotzucht*, van welke gene er vermaak in vindt, om de schande van anderen te verbreiden, deze daarentegen, om hen door spot verachtelijk te maken, althans wat de gezindheid betreft, waaruit zij voortspruiten, vermaagschapt.

De aanleidingen tot de wreede wraak, welke de amerikaansche wilden aan de gevangene vijanden uitoefenen, heeft FEDER, in zijn werk: *Ueber den menschlichen Willen*, Th. I. bl. 366. opgegeven. Maar de mindere vatbaarheid dezer wilden voor aangename en onaangename aandoeningen, welke hun, volgens de geloofwaardigste getuigenissen van oudere en nieuwere waarnemers derzelven eigen is, en een gebrek van medegevoel veroorzaken moet, heeft aan die wreede wraak mede aandeel. Veel opmerkelijker zijn de voorbeelden eener, de gevoeligste martelingen voor ziel en ligchaam uitdenkende, wreedheid bij beschaafde volken, welke niet alleen de oude geschiedenis, waaruit SENECA, *de ira*, L. II. C. 14—20. er verscheidene verzameld heeft, maar ook de geschiedenis der middeleeuwen in groote menigte bevat. Bij NERO en CALIGULA was de zucht tot zoodanige wreedheden eene krankzinnigheid geworden, ten aanzien waarvan men niet weet, of men zich meer over deze monsters, dan over de Romeinen, welke dezelve zoo lang verdroegen, verwonderen zal.

Menschenhaat of voortdurende tegenzin en afkeerigheid van de menschelijke natuur is, in den gezonden toestand der ziel, niet als blijvende, maar slechts als voorbijgaande

stemming des gemoeds, mogelijk, waartoe ervaringen van de groote boosaardigheid en bedorvenheid der menschelijke natuur aanleiding gegeven hebben.

§ 215.

Het streven, hetwelk in elk mensch, gelijk in elk levend wezen, voorhanden is, om eenen toestand des levens, overeenkomstig met zijne natuur, deelachtig te worden, en denzelven, zoo hij dien bezit, te behouden, is de *zelfliefde.* Zij kan door duistere voorstellingen, of door heldere inzigten in hetgeen niet alleen met de menschelijke natuur in het algemeen, maar ook met de bijzonderheden derzelve in elk mensch overeenstemt, geleid, en door de grondbeginselen der rede aangaande de betrekking, waarin menschen tot elkander staan, in hare openbaringen bepaald zijn. In dit geval veroorzaakt zij geene van die wanorden en beroeringen, welke de hartstogten te weeg brengen, maar leidt zij tot eene, met het doel des menschen overeenstemmende, werkzaamheid der krachten, waartoe ook de bevordering der welvaart van anderen behoort. Wordt dezelve echter, bij hare openbaringen, alleen door de begeerte naar eigen welzijn bepaald, dan ontvangt zij den naam van *eigenliefde.* Doorgaans berust deze tevens op eene valsche voorstelling van de volmaaktheden des eigen' persoons. Is zij tot eene hartstogtelijke heftigheid geklommen, welke alle beperking door de rede onmogelijk maakt, dan wordt zij *baatzucht* (*egoïsmus*) genoemd, welker grondbeginsel is, alle andere menschen als bloote middelen tot onze oogmerken te behandelen, of hun slechts in zoo

verre zekere waarde toe te kennen, als zij ter bevrediging onzer wenschen en neigingen dienstbaar zijn. Zij tracht nu eens op eene openbare en grove, dan op eene geheime en fijne wijze, hare oogmerken te bereiken. De opvolging van gemeld grondbeginsel heeft altijd eenen verwoestenden invloed op de maatschappelijke verbindtenissen onder de menschen, en de baatzucht moet daarom nog van het *eigenbelang* onderscheiden worden, hetwelk met handelingen der gezelligheid bestaanbaar is, dewijl het alleen door den regel geleid wordt, niets te doen, wat eenige inspanning of opoffering vereischt, wanneer men er geen voordeel van heeft, en van datgene, wat eene gemeenschappelijke onderneming opbrengt, met onbillijkheid jegens anderen, zich het grootste deel toe te eigenen. Uit de vergelijking der baatzucht met de overige hartstogten blijkt overigens duidelijk, dat zij uit de gezindheid bestaat, welke den grondslag van deze alle uitmaakt, of dat elke hartstogt eigenlijk de, door het geweld eener begeerte bijzonder gewijzigde, en op eene zekere soort van zinnelijke goederen gerigte, baatzucht is.

Men kan van eene edele, door het gevoel van de waardigheid der menschelijke natuur bepaalde, zelfliefde spreken. Het geeft intusschen ligtelijk aanleiding tot misverstand, wanneer deze zelfliefde voor de bron van het zedelijk goede uitgegeven wordt, dewijl de groote hoop der menschen dezelve niet naauwkeurig onderscheidt van die zelfliefde, welke door zinnelijke begeerten bepaald wordt.

§ 216.

Neemt men in aanmerking de verkleefdheid aan het leven, welke voortvloeit uit de natuurlijke zelfliefde, of uit de drift tot zelfbehoud, en die dikwerf zoo sterk was, dat de mensch de afschuwelijkste en schrikkelijkste middelen aangreep, om een ellendig aanzijn, soms nog maar korten tijd, te rekken, dan vertoont zich de *zelfmoord*, die aan het leven een opzettelijk en plotseling einde maakt, als een der vreemdste verschijnselen in de menschelijke natuur. Al komt dezelve dan ook in zekere tijden dikwijls voor, zoo baart hij des niet te min, als eene tegenstrijdigheid in de natuur des menschen, altijd opzien, en verwekt hij nadenken. Zeer vreemd is daarbij nog, dat de hartstogten, welke, volgens hunne natuur, zeker levensgenot, door bevrediging der begeerten, waarop zij berusten, beoogen, daartoe ligtelijk aanleiding geven. Let men intusschen op den aard der zielsgesteldheid, waarin de zelfmoord meestal gepleegd wordt, dan verdwijnt het raadselachtige in denzelven, of deszelfs strijdigheid met de natuurlijke zelfliefde, ook zelfs in die gevallen, waarin de zelfmoordenaar geene hoop hoegenaamd op een ander leven na den dood voedt, en bij gevolg zijne eigene vernietiging bedoelt. Krachtens die zielsgesteldheid toch is de zelfmoord geen gevolg van gebrek aan natuurlijke zelfliefde, of van onverschilligheid omtrent het leven, maar *of* het eindpunt van eenen toestand der ziel, waarin de mensch niet meer weet, wat hij wil en doet, *of* de uitwerking eener heftige en alle bedachtzaamheid stremmende gemoedsbeweging, *of* eene daad, waartoe het geweld van hartstogtelijke begeerten leidt, wanneer zij niet

kunnen bevredigd worden, en met eene verslapping der zielskrachten in verband staan. In het laatste geval wordt hij doorgaans, na voorafgegaan overleg en met veel kalmte van ziel, gepleegd.

Tot de gesteldheden der ziel, welke tot den zelfmoord leiden, behooren niet alleen onderscheidene soorten van dweeperij, vooral de godsdienstige, maar ook die verwarringen des geestes, welke een gevolg zijn van het gevoel van duurzame en hevige, uit ligchamelijke oorzaken voortspruitende, ongemakken. En, terwijl dit gevoel bij sommigen ziekte der ziel voortbrengt, leidt het anderen tot zelfmoord. Van daar ook, dat het weder, door deszelfs nadeeligen invloed op het ligchaamsgestel, het aantal van zelfmoordenaars vermeerdert.

Onder de gemoedsbewegingen wordt de zelfmoord vooral veroorzaakt door den schrik over een geheel onverwacht ongeluk, alsmede door de grootheid onzer slechtheid van wege zekere ondeugden en het bedrijven eener hemeltergende misdaad, wanneer daarbij komt wanhoop aan alle verbetering en eene, door de ondeugd veroorzaakte, zwakheid van ligchaam en ziel, voorts door de vrees voor eene rampzalige toekomst, of voor openbare en onuitwischbare schande, welke ons, wegens de ontdekking van bedrevene misdaden en gespeeld bedrog, bedreigt.

Onder de hartstogten eindelijk leiden de eergierigheid en de hartstogtelijke geslachtsliefde, wanneer zij onoverkomelijke hinderpalen ter bevrediging der begeerten, waarop zij berusten, ontmoeten, allermeest tot den zelfmoord. Want is deze bevrediging het eenige goed eens menschen geworden, hetwelk, ten aanzien van de begeerte naar eer, uit den aard der eergierigheid zelve voortvloeit (§ 210.), maar ten opzigte van de begeerte naar vereeniging met het

voorwerp der hartstogtelijke liefde tot eenen persoon van het ander geslacht, door de vruchtbaarheid en levendigheid der verbeeldingskracht in zoodanige beelden, welke op de genietingen en vermaken der vereeniging betrekking hebben, ligtelijk bewerkt wordt; dan wordt, door de onmogelijkheid dier bevrediging, het leven een ondragelijke last, en de stem der natuur schijnt alsdan zelfs te gebieden, zich van dezen last te ontdoen.

Er komen evenwel ook gevallen van zelfmoord voor, waarin de beweegredenen daartoe met geene bekende drijfveer van het menschelijk handelen schijnen overeen te stemmen, en die eene onnatuurlijke zeldzaamheid der gemoedsstemming bij sommige menschen te kennen geven (*). Maar de beantwoording der vraag, of er niet ook omstandigheden kunnen plaats grijpen, onder welke de zelfmoord eene pligtmatige opoffering zij, om iets zedelijk goeds in de wereld daar te stellen, en een bewijs van ware sterkte van ziel oplevere, behoort tot de zedeleer.

(*) Een berigt van eenen dusdanigen zelfmoord heeft MATTHISSON, in *Andeutungen über Florenz und Rom*, te vinden in het *Morgenblatt*, 1813. N°. 309. medegedeeld. De aanwijzing van andere oorzaken des zelfmoords is in OSIANDER's werk: *Over den zelfmoord*, vervat.

§ 217.

Naardien de hartstogten dikwerf eene groote inspanning der krachten veroorzaken, en daardoor te weeg brengen, dat er magtige hindernissen, welke der bevrediging der begeerten in den weg staan,

overwonnen worden, zoo hebben zich verkeerde begrippen desaangaande verspreid, en de groote hoop der menschen, welke elke overwinning van zoodanige hindernissen bewondert, merkt de openbaringen der hartstogten vaak als bewijzen aan van eene zeldzame volheid en sterkte van menschelijke krachten. Des niettegenstaande is elke hartstogt een toestand van zwakheid en slavernij, waarin de mensch niet zich zelf bepaalt, maar, aan een drijfwerk gelijk, door de heftigheid eener tegenwoordige begeerte genoodzaakt wordt tot datgene, wat hij doet. Tot de ware en natuurlijke sterkte des menschen behoort namelijk, dat men zich zelf in zijne magt hebbe, door verstand en rede over het gebruik zijner krachten beschikke, en alzoo van hartstogten vrij zij. Eene zoodanige vrijheid kan men zich echter niet in dat oogenblik, waarin een hartstogt het gemoed reeds beheerscht, en tot de bevrediging der voorhanden zijnde begeerte drijft, ook niet door een enkel heldhaftig besluit, om de begeerte te onderdrukken, maar alleen daardoor verschaffen, dat men *of* het aangroeijen eener begeerte tot hartstogt belette, *of*, indien zij deze sterkte reeds verkregen heeft, haar dezelve allengs weder onttrekke.

Ten einde het ontstaan eens hartstogts te beletten, moet men de bevrediging der begeerten, welke den grondslag van denzelven uitmaken, niet tot gewoonte laten worden, maar, al schijnt de bevrediging ook nog onschadelijk te zijn, zich dezelve nogtans somtijds met dat oogmerk ontzeggen, om door de begeerte niet beheerscht, noch tegen zijnen wil tot iets bepaald te worden. Voorts moet het gevaarlijk spel, hetwelk de verbeeldingskracht met het voorwerp eener begeerte drijft, door deszelfs bezit voor te stellen als veel vreugde en genot aanbrengende,

voorgekomen worden. Eindelijk moet men zich ook daarin oefenen, dat men voornemens, welke de omzigtigheid voorschrijft of de pligt gebiedt, in weerwil der hindernissen, welke in den weg staan, ten uitvoer brengen kan.

Maar wat het verzwakken en allengs uitroeijen van reeds bestaande hartstogten betreft, daartoe moeten de volgende middelen gebezigd worden. *Vooreerst.* Men trekke de opmerkzaamheid van al die voorwerpen af, welke met den hartstogt in verband staan, en men houde zich met iets anders bezig, doch hetwelk, ten einde de rigting der opmerkzaamheid daarop te kunnen onderhouden, eene bijzondere belangrijkheid hebben moet. *Ten tweede.* De omstandigheden, onder welke eene hartstogtelijke begeerte ligtelijk opgewekt wordt, moeten vermeden, of, bijaldien men er reeds in geraakt is, oogenblikkelijk verlaten worden. *Ten derde.* In de oogenblikken, welke van de opwellingen eens hartstogts vrij zijn, brenge men zich de nadeelige gevolgen des hartstogts regt naauwkeurig en levendig voor den geest, en kweeke men daardoor afkeerigheid van denzelven aan, of verbetere men de voorstellingen van de waardij der dingen, waarop hij gerigt is. Want de hartstogtelijke sterkte van zeer vele begeerten heeft mede daarin haren grond, dat hare voorwerpen door eenen nevel omringd worden, welke derzelver onvolkomenheden en schandelijke hoedanigheden voor onze oogen verbergt. *Ten vierde.* Aangezien meerdere hartstogten elkander afbreuk doen, zoo kan ook de kracht des éénen daardoor verzwakt worden, dat men eene begeerte van eene tegenovergestelde rigting versterke, en alzoo, even als in sommige ziekten des ligchaams, één gif door het andere verdrijve. *Ten vijfde.* Zoo lang er

wegens de volledige uitoefening eens hartstogts nog geene zekerheid voorhanden is, zoo lang moeten ook alle aanleidingen, om denzelven weder op te wekken, vermeden worden. Maar nog beter is het, dat men zelf aan de bevrediging des hartstogts onoverkomelijke hinderpalen in den weg stelle, en de bevrediging daardoor onmogelijk make. Want er is helaas! in de menschelijke ziel zoo menige geheime schuilhoek, waarin de hartstogten, wanneer men dezelve tracht te overwinnen, zich slechts terugtrekken, en waaruit zij, bij de minste aanleiding, met dubbele kracht weder te voorschijn komen, zoo lang eene bevrediging derzelven nog mogelijk is. *Ten zesde.* Het voornemen, om een groot en belangrijk deel in de wereld ten uitvoer te brengen, en de aanhoudende rigting der opmerkzaamheid op dit doel en op de, tot bereiking van hetzelve geschikte, middelen, verzwakt eindelijk ook alle hartstogten, welke dezer bereiking in den weg staan, of spoort ons aan, om die middelen te gebruiken, welke tot verzwakking derzelven strekken kunnen.

Er bestaan daadzaken, dat zelfs onbeschaafde menschen zich van begeerten, welke reeds eene hartstogtelijke sterkte verkregen hadden, door een vast besluit voor altijd ontsloegen.

Het is niet de uitwerking eens hartstogts, wanneer iemand de hem verleende kracht van geest gebruikt, om de verbreiding van zoodanige gevoelens en beginselen, welke de rede verduisteren, het verstand beperken, het blinde geloof aanprijzen, of het bijgeloof in bescherming nemen, uit overtuiging van den nadeeligen invloed van zoodanige gevoelens en beginselen op het denken en handelen, door doelmatige middelen tegen te

werken. Want hartstogten bedoelen nooit de tegenwerking van het slechte en booze. Veeleer is het de baatzucht, welke die verbreiding tracht te bevorderen, ten einde daardoor vereerders en aanhangers te gewinnen. De bestrijding der Sophisten door SOKRATES en PLATO was niet het uitwerksel eens hartstogts.

MAASZ's *Versuch über die Leidenschaften* bevat het uitvoerigste onderzoek der hartstogten. In de voorreden tot de beide deelen van dit werk zijn ook de voornaamste schriften aangehaald, welke over de hartstogten in het algemeen, of over bijzondere soorten derzelven, handelen.

§ 218.

Eene sterkte en standvastigheid van wil van geheel anderen aard, dan bij de hartstogten plaats heeft, is die van het *karakter*. Hartstogten worden namelijk daaruit geboren, dat begeerten dikwerf bevredigd worden, waartoe de omstandigheden, onder welke de mensch leeft en opgevoed wordt, vooral veel toebrengen, en de daarmede behebte mensch is mitsdien, in opzigt tot dezelve, een gewrocht van vreemde dingen. Maar een karakter moet ieder mensch zich zelf geven. En wanneer men zegt, dat iemand karakter bezit, dan wil men daarmede te kennen geven, dat hij het door zijn besluit, zekere grondbeginselen voor het handelen te zullen opvolgen, zoo ver gebragt heeft, dat zijn gedrag met deze grondbeginselen steeds overeenstemt. Met betrekking tot zoodanigen mensch weet men derhalve ook, wat men zich van hem te beloven hebbe, en wat hij, in elke omstandigheid

des levens, doen of laten zal. In den mensch daarentegen, die geen karakter heeft, is geene eenheid noch gelijkvormigheid van gedrag, maar dit schikt zich naar de indrukken, welke zekere dingen juist nu op hem maken, en die dikwijls door toevalligheden bepaald worden, vooral door het voorbeeld van anderen.

Het onderscheid der praktische grondbeginselen, welke de mensch tot regelen van zijn gedrag maakt, bepaalt het verschil in het karakter. Betreffen deze grondbeginselen de bevordering der persoonlijke voordeelen, b. v. geene beleediging ongewroken te laten voorbijgaan, geen middel te versmaden, hoe slecht en vreesselijk het ook zij, indien het maar tot bereiking onzer oogmerken dienstig is; dan wordt hem, die dezelve aangenomen heeft, een *slecht karakter* toegeschreven. Zijn daarentegen de grondbeginselen uit de geboden des pligts afgeleid, b. v. om geens voordeels wille te liegen of te huichelen, zijne geoorloofde belofte nimmer te verbreken, ieder' noodlijdenden te helpen, zoo veel men kan, een slecht voornemen onder geenerlei voorwaarde te ondersteunen; dan ontstaat, door het aannemen en bestendig opvolgen derzelven, het *goed* of *regtschapen karakter*. Hebben de grondbeginselen eindelijk betrekking op ideeën der rede aangaande de bevordering der menschelijke welvaart, door de uitbreiding van waarheid, godsdienst en eene openbare wettige vrijheid, of door de vermindering van dwaling, ondeugd en dwingelandij, van hoedanigen aard ook; dan brengt het aannemen derzelven tot rigtsnoer onzer werkzaamheid in de wereld, het *groot karakter* voort. Dit is het heerlijkste, waartoe de menschelijke natuur, in de ontwikkeling harer vermogens, geraken

kan. Het is, met betrekking tot het gemoed, wat het genie in opzigt tot den geest uitmaakt, maar het heeft veel hoogere waarde, naardien het genie altijd uit gaven der natuur bestaat, terwijl daarentegen het groot karakter ieder zich zelf verwerven moet, en het bezit daarvan, bij gevolg, eene verdienste uitmaakt.

Aangezien de vastheid van wil, waarin het wezen des karakters bestaat, een zeldzaam verschijnsel in de menschelijke natuur is, zoo wordt deze vastheid ook in het slecht karakter door velen bewonderd. Ondertusschen is het toch een geluk voor het menschelijk geslacht, dat zoodanig karakter in deszelfs volkomenheid niet dan hoogst zelden voorkomt; want er zoude nog veel meer ellende over dit geslacht zijn uitgestort, dan geschied is, indien niet elke booswicht uit grondbeginselen, terstond ook in eenen mensch van een groot karakter eenen tegenstander gevonden hadde, die deszelfs pogingen beperkte. Hoewel overigens de vorming des karakters door eene eigene inwendige daad moet bewerkt worden, zoo mag men toch ook met grond vaststellen, dat deze vorming eenen gunstigen aanleg en gunstige omstandigheden vordert; want in de eeuwen van groote woestheid of verslapping zijn menschen, welke karakter hebben, even zeldzaam, als geniën. Maar al zijn ook aanleg en omstandigheden gunstig, dan wordt nogtans de sterkte en vastheid van wil, tot het karakter benoodigd, niet terstond door het bloot besluit, zich dezelve te geven, voortgebragt, maar zij vereischt veel oefening in het opvolgen van aangenomene beginselen, en in het te boven komen van al, wat een prikkel zijn kan, om denzelven ontrouw te worden. Men heeft daarom te regt beweerd, dat het bereiken van de

sterkte des karakters eene voortreffelijkheid uitmaakt, aan den mannelijken leeftijd eigen. Zal, dezelve echter op dien leeftijd bereikt worden, dan moet er, gedurende de jaren der jeugd, reeds veel voorbereiding daartoe hebben plaats gehad.

Over het karakter eens menschen verspreiden niet alleen zoodanige daden van hem licht, welke schitteren en groote uitwerkingen hebben (want deze kunnen het werk van eene ras voorbijgaande geestdrift, van gunstige omstandigheden, of van eene hevige zucht tot eer en roem zijn), maar ook de overeenstemming van zijn gedrag in het openbaar en huisselijk leven, en deszelfs verklaringen over de waardij der dingen, onder omstandigheden geuit, in welke de mensch zich aan geene banden legt, en van zijne denkwijs geen geheim maakt.

Het groot karakter is geheel iets anders, dan het streven naar grootheid, hetwelk sommige menschen in al, wat zij ondernemen, het zij goed of kwaad, te kennen geven. Dit streven spruit uit eene eergierigheid voort, welke niet gedoogen kan, door anderen overtroffen te worden, en die daarom het gewone veracht. Ook moet het groot karakter van de grootheid, welke de geest in de wetenschappen, kunsten en in de uitvoering van moeijelijke ondernemingen aan den dag legt, onderscheiden worden. Een groot dichter, schilder, geleerde, veldheer en staatsman is daarom nog geen groot man. Over het algemeen is men, in de laatste tijden, met het woord *groot* zeer verkwistend te werk gegaan, terwijl men het van menschen bezigde, welke van geenerlei soort van menschelijke grootheid iets bezaten. De ouden hadden voor deze grootheid een zoo fijn gevoel, dat zij den bijnaam *de Groote* nooit

eenen man toekenden, die zich, alleen door het behalen van vele overwinningen, beroemd gemaakt had, vermits een aantal gelukkige omstandigheden, welke geen mensch in zijne magt heeft, aan deze overwinningen deel hebben.

Essai sur les grands caractères, in *Mélanges de littérature et de philosophie*, *par* F. ANCILLON.

VIJFDE HOOFDDEEL.

Over de dingen, welke op de vorming van geest en gemoed invloed hebben. — Beschouwing van het verschil tusschen oostersche en westersche beschaving.

§ 219.

In het onderzoek, tot dus ver door ons in het werk gesteld, nopens de openbaringen des geestes en des gemoeds is, wel is waar, ook reeds dikwijls gewag gemaakt van hetgeen invloed heeft op het ontstaan van menigerlei verscheidenheden in die openbaringen. Dan, hierdoor zijn slechts sommige verschijnselen in het zieleleven des menschen opgehelderd. Wij ontmoeten echter bij vele menschen en geheele volken, zoowel met betrekking tot de werkzaamheden des geestes in het voor waar houden, als ook ten aanzien der gezindheden en handelingen, groote overeenstemming, en maken deze op wetten betrekkelijk, onder welke de vorming des geestes en des gemoeds in den mensch staat.

Digitized by Google

De zielkundigen hebben reeds lang getracht over al, wat op deze vorming invloed heeft en dezelve bevordert, licht te verspreiden; waardoor zij de kennis der menschelijke natuur niet weinig bevorderd hebben. Men mag er zich echter niet over verwonderen, dat zeer vele overeenstemmingen der menschen, ten aanzien van geest en gemoed, nog weinig of volstrekt niet toegelicht zijn. Reeds de omstandigheid, dat het zeer verschillende dingen zijn, welke op de werkzaamheden van het erkennen en willen invloed hebben, maakt het onmogelijk, van elk dezer dingen aan te wijzen, hoe veel aan hetzelve benevens aan alle andere, welke ook nog invloed hadden, zij toe te schrijven. En daar de krachtdadige invloed van hetgeen de geestelijke werkzaamheid des menschen opwekt en derzelver openbaring bepaalt, altijd ook mede afhangt van de aangeborene, of door beschaving reeds voortgebragte bijzondere hoedanigheid dezer werkzaamheid, zoo bevroedt men ligtelijk, dat die invloed niet berekend noch afgemeten kan worden, gelijk de invloed van physische dingen op physische krachten. En de menschelijke pogingen nemen ook dan reeds eene bijzondere rigting aan, wanneer de dingen, welke haar deze rigting geven, bijkans nog in geenen deele merkbaar zijn. Bij het onderzoek van het tegenwoordig onderwerp zullen wij ons derhalve mede vooral daarop toeleggen, om in hetgeen betrekkelijk de gronden der verscheidenheden in de denkwijs en gezindheid der menschen door ons beweerd is, het zekere van het min zekere af te scheiden.

De natuurlijke neiging des verstands, om uit één of weinige dingen veel af te leiden, heeft op de bepaling van den oorsprong der

bijzonderheden in de vorming van geest en gemoed veel invloed gehad, en haar dikwerf van de wezenlijkheid en waarheid doen afwijken.

§ 220.

Dat er, met de jaren, in de openbaringen van het zieleleven des menschen op dezelfde wijs, als in den toestand des werktuigelijken levens, groote veranderingen voorvallen, en dat er, ten opzigte van deze veranderingen, veel overeenstemming bij sommige menschen voorkomt, en dezelve mitsdien volgens eenen, door de natuur vastgestelden, regel plaats hebben, dit alles getuigt de waarneming. Ondertusschen hebben er ook, hoe meer men deze waarnemingen uitstrekt, vele uitzonderingen van den regel plaats. Want behalve hetgeen de natuur voor de langzame ontwikkeling der zielskrachten, in de verschillende tijdperken des levens, verordend heeft, wordt deze ontwikkeling nog door de persoonlijke bijzonderheid, de opvoeding, de luchtstreek, de leefwijze, de bezigheden, aan welke zich iemand bij uitnemendheid toewijdt, door den staat, waarin hij leeft, en door het nationaal karakter van het volk, waartoe hij behoort, bepaald, zoo dat zij nu vroeger, dan later, nu vollediger, dan min volledig, plaats heeft.

Dat er voor de bepaling der verschillende tijdperken des zielelevens geen algemeen geldige maatstaf bestaat, is reeds dikwijls aangemerkt (ITH's *Anthropologie*, 2de uitg. bl. 431. vlgg.). Dezelve hangen toch van inwendige en uitwendige omstandigheden af, weshalve er ook in de opgaven der jaren,

Digitized by Google

waarbij ieder tijdperk zich bepalen zou, zeer vele afwijkingen ontstaan zijn. Voor de algemeene geldigheid der bepaling, dat de kindschheid, met betrekking tot den geest, tot het zevende jaar duurt, pleit de waarneming, dat de menschelijke hersenen eerst in dit jaar, ten aanzien der daartoe behoorende deelen, hare volledige ontwikkeling erlangen.

§ 221.

De drie tijdperken, welke, betrekkelijk het aanzijn van elk bewerktuigd wezen, moeten onderscheiden worden, kan men ook in het zieleleven des menschen aannemen. Het *eerste tijdperk* omvat den wasdom en de toenemende sterkte der zielskrachten. De drift, in dit tijdperk vooral werkzaam, bestaat daarin, dat men zich eene stof tracht te verschaffen, waaraan de ziel hare krachten uiten en oefenen kan; en de oplettendheid op de ontvangene indrukken is in hetzelve veel werkzamer, dan elke andere vrije bepaling der geestelijke krachten. De kindschheid, de ouderdom van knaap, en de jongelingsjaren zijn bijzondere afdeelingen van dit tijdperk, hetwelk bij den mensch, in vergelijking met de dieren, in gevolge 's menschen eigendommelijke bestemming, het langst duurt. Het *tweede tijdperk* betreft de voltooide vorming. In hetzelve tracht de mensch hoofdzakelijk te werken op de hem omringende wereld, voor zoo ver zij aan zijne magt onderworpen is, en zulks wel naar zoodanige duistere of duidelijke voorstellingen, welke hij van zijne bestemming in het leven bezit. Deze voorstellingen zijn de vruchten zijner in vroegere jaren gemaakte ondervindingen en zijner zelfwoelen, weshalve zij ook aan de pogingen eene meerdere bestendigheid bijzetten, dan deze in

het voorafgegaan tijdperk bezaten. Daarop volgt het *derde tijdperk*, namelijk dat der vermindering des zielelevens, hetwelk men den hoogen ouderdom genoemd heeft.

De stelling, dat de voortduring van de kracht en sterkte des zielelevens, ook wanneer het ligchaam reeds veroudert, enkel schijn is, waarvan de oorzaak gelegen zij in de, uitoefening der zielskrachten ontstane, hebbelijkheden, strookt niet met de daadzaken der ervaring. Hebbelijkheden geven *toch* geene geschiktheid tot uitvindingen, en evenwel zijn er zeer vele voorbeelden voorhanden, dat kunstenaars en wetenschappelijk gevormde mannen, als grijsaards en bij zigtbare vermindering der ligchaamskrachten, nog even voortreffelijke voortbrengselen volgens nieuwe ideën, als in hunne vroegere jaren, voortgebragt hebben. Ook vertoonen zich de zwakheden des ligchaams en des geestes, welke men zoo vaak aan de grijsheid, als een onvermijdelijk kwaad, toegeschreven heeft, indien zij niet de gevolgen waren van eene aangeborene zwakte des gestels, alleen dan eerst, wanneer, in de jeugd en in den mannelijken ouderdom, de krachten door afmattende werkzaamheden, of door onmatigheid in de zinnelijke genietingen, verbruikt waren. De mensch is er, door de natuur, niet toe ingerigt, om, in den ouderdom en bij het afnemen der ligchamelijke krachten, weder kind te worden, waarvan trouwens ook niets soortgelijks bij de dieren voorkomt. Maar wat het volledig kindsch worden des geestes in den ouderdom betreft, hetwelk zich, vooral door het verlies van het geheugen en de herinnering, dikwijls tamelijk snel opdoet, en zulks wel bij eene voortdurende goede, somtijds, zelfs, bij anders gerekend, verbeterde gesteldheid des ligchaams; hetzelve

komt slechts weinig bij werkmannen en vrouwen, maar meest bij geleerden voor, welke veel geschreven hebben, en is, gelijk men uit vele omstandigheden opmaken kan, het gevolg eener, door roemgierigheid, of ook wel door levenszorgen veroorzaakte, groote inspanning des geestes in de jongelingsjaren en op den mannelijken leeftijd.

Op geenen leeftijd worden er vermogens der ziel werkzaam, welke in eenen vroegeren geheel werkeloos gebleven waren, maar alle verschil van ouderdom is eigenlijk niet anders, dan eene verscheidenheid der betrekking, waarin de werkzaamheid der, onzer ziel steeds bijblijvende, vermogens staat, of waarin dezelve zich, het zij in eene meerdere, het zij in eene mindere mate, openbaren. Maar de natuur heeft de volgorde van de ontwikkeling dezer vermogens dus vastgesteld, dat de volgende openbaring en ontwikkeling door de voorafgaande voorbereid wordt.

§ 222.

Door het zoo even aangemerkte is het verschil der tijdperken in het zieleleven, alleen zoo als hetzelve in het algemeen plaats heeft, opgegeven. Dat verschil neemt echter, door middel van den invloed van zoodanige dingen, welke de natuurlijke en langzame ontwikkeling der geestelijke vermogens bevorderen of belemmeren, en aan het ééne vermogen eenen meerderen of minderen invloed op het andere verschaffen, bijzondere bepalingen aan. Behalve de algemeene ouderdomskunde bestaat er derhalve ook, nog eene bijzondere, welke de langzame ontwikkeling der zielsvermogens onder zekere voorwaarden,

en omstandigheden doet kennen. Deze is, uit hoofde van de verschillende omstandigheden, waarin zich de wezenlijke mensch bevindt, gelijk van zelve spreekt, van grooten omvang, al wordt daarbij ook slechts op de meeste omstandigheden acht geslagen. Maar tot het zamenstellen dezer wetenschap ontbreekt de kennis van vele daadzaken, daartoe benoodigd. Want de waarnemers der menschelijke natuur in den woesten en van alle beschaving ontblooten toestand, hebben hunne opmerkzaamheid niet gevestigd op de openbaring der zielsvermogens in den leeftijd van kind, knaap en jongeling gedurende dezen toestand. Intusschen is voor de voornaamste doeleinden der zielkundige menschkunde alleen de denkwijs en geaardheid van iederen leeftijd van belang, zoo als zij gevonden worden bij de beschaafde volken, en bijzonder bij de leden van zoodanige standen, welke aan de beschaving vooral aandeel hebben, en eener langzame, aan de bestemming des menschen beantwoordende, ontwikkeling hunner krachten deelachtig zijn.

Bij deze beschouwing kan men den leeftijd van kind en knaap met elkander vereenigen, dewijl wij ons van de geestelijke werkzaamheid van het kind in het eerste tijdvak zijns bestaans, waarin zij met die, welke in den leeftijd van knaap plaats heeft, allermeest verschilt, geene voldoende voorstelling kunnen maken. In dezen leeftijd dan wordt het begeeren hoofdzakelijk slechts bepaald door de telkens voorhanden zijnde zinnelijke behoeften. Evenwel is ook reeds daarin het streven naar alle eigendommelijkheden en voortreffelijkheden des zielelevens in den mensch zigtbaar. De drift tot kennis is op de uitwendige wereld; op de hoedanigheden der daarin voorkomende voorwer-

pen, en op de betrekkingen derzelven tot het kind en den knaap gerigt, ten einde, door het besef daarvan, vatbaar te worden voor een aanzijn, overeenkomstig met de menschelijke natuur. De drift tot zelfstandigheid of uitwendige vrijheid (§ 268.) wordt op verschillende wijze werkzaam, waartoe ook de zich al sterker en sterker openbarende neiging behoort, om tegen gegevene verboden, als tegen onregtvaardige beperkingen dier vrijheid, te handelen. Zelfs het streven naar hoogere volmaaktheden, dan men reeds bezit, welk streven betrekking heeft op de vatbaarheid onzer natuur voor beschaving, vertoont zich alreeds. Maar het voorbeeld, aan hetwelk de knaap en het meisje trachten gelijkvormig te worden, zijn de hun bekende volwassenen, voornamelijk de ouders. Dewijl het verstand, hetwelk de waardij der dingen volgens derzelver nuttigheid bepaalt, bij het kind en den knaap nog zwak is, zoo hangen hunne oordeelvellingen over deze waardij alleen van de aandoeningen af, welke de dingen verwekken. Deze oordeelvellingen zijn alzoo veranderlijk, en bij gevolg zijn ook de openbaringen des begeerens, indien zij niet reeds, door gewoonte, eene blijvende rigting op zekere voorwerpen verkregen hebben, onbestendig. Overigens is de gelijkheid der geestelijke werkzaamheid, welke men aan de menschen in dit tijdperk des levens toegeschreven heeft, meer schijnbaar, dan wezenlijk, en de teekenen van hetgeen er eenmaal van het kind en den knaap worden zal, zijn ten minste voor den kenner van den gang, welken de ontwikkeling der menschelijke zielsvermogens houdt, reeds aanwezig. Want alle aandoeningen, welke onzer natuur eigen zijn, namelijk voor lof en berisping, voor schoonheid, regt, welwillendheid en zelfs voor de

godsdienst, worden reeds bij den knaap wakker, en kondigen, door hare sterkte, aan, welken invloed zij eenmaal op den man zullen uitoefenen.

In de jeugd, welke, bij zeer gepaste beeldspraak, de bloeitijd van man en vrouw genoemd wordt, tracht de geest zich, met behulp der verbeeldingskracht, boven de gewone wezenlijkheid en tot idealen te verheffen, waardoor alle pogingen des gemoeds, zelfs ook die, welke nog uit het voorgaande tijdperk des levens afkomstig zijn, bijzondere bepalingen aannemen. Want het geschiedt niet alleen *tot zijn vermaak*, dat de jongeling zich volmaaktheden van het menschelijk aanzijn en werken verdicht, welke de ervaring te boven gaan; maar deze verdichtselen zijn dikwijls ook tevens plannen, welke hij voor zijne toekomstige werkzaamheid in de wereld ontwerpt, en voor welke hij ligtelijk in geestdrift ontbrandt. Nog onbekend met de menigvuldige beletselen der uitvoering dezer plannen, welke in de wezenlijke wereld voorhanden zijn, en vol moed en zelfvertrouwen, is hij er op bedacht, om die plannen uit te voeren, en maakt hij zelfs reeds toebereidselen daartoe. Maar naast de zoo even aangewezene vatbaarheid, om eene groote en edele gezindheid aan te nemen, komen op dezen leeftijd ook vele aanleidingen tot verderfelijke gemoedsbewegingen en tot onderscheidene hartstogten voor, welke blindheid en slavernij des geestes veroorzaken. Zelfs vaste voornemens worden ligtelijk aan het wankelen gebragt, of worden althans zelden geheel uitgevoerd, omdat zij niet uit beginselen, maar uit levendige aandoeningen voortspruiten, welke, bij verandering der omstandigheden, ook dikwijls groote en spoedige veranderingen ondergaan. Overigens is meestal in de jeugd reeds beslist, in

Digitized by Google

hoedanigen vorm zich het gemoed, gedurende het overige leven, openbaren zal.

De rijpheid van verstand, zijnde de vrucht van vele ondervindingen, geeft aan den mannelijken ouderdom eenen voorrang boven den voorafgaanden leeftijd, en maakt, dat de pogingen in denzelven vooral op het nuttige en op dingen van duurzame waarde gerigt zijn. Om deze dingen deelachtig te worden, worden derhalve ras voorbijgaande genoegens ligtelijk opgeofferd; ook is het streven naar genietingen in dit tijdperk des levens, in den regel, matiger, dewijl zij den prikkel der nieuwheid verloren hebben. Maar door de huwelijksverbindtenis, welke op dien leeftijd gesloten wordt, wordt eene soort van gevoel, namelijk dat jegens gade en kroost, opgewekt, hetwelk de zorg voor derzelver welzijn veraangenaamt, en de baatzuchtige neigingen op menigvuldige wijzen beperkt. Maar dit tijdvak des levens is tevens datgene, waarin alle hartstogten de grootste sterkte verkrijgen, en eene onwederstaanbare heerschappij over verstand en hart uitoefenen. In geval echter het ontstaan der hartstogten verhinderd werd, dan klimt daarin de ontwikkeling des zielelevens tot den hoogsten graad, zoodat het handelen ondergeschikt gemaakt wordt aan beginselen der rede, welke in den aankomenden ouderdom (senectus viridis), die met den mannelijken leeftijd naauw zamenhangt, maar ten aanzien van zijnen aanvang allerminst naar het aantal jaren kan bepaald worden, door het afnemen der zinnelijke aandoeningen begunstigd, tot de grootste volmaaktheid geraakt. Het was derhalve een gevolg van de kennis der orde, welke de natuur voor de ontwikkeling van den mensch vastgesteld heeft, wanneer, in de republikeinsche staten, de

Digitized by Google

zorg voor de bewaring derzelven bij den aangenomen' vorm en voor de algemeene welvaart, aan dezen leeftijd toevertrouwd werd, dewijl dezelve de meeste geschiktheid aanbrengt, om, door kalm overleg, overhaastingen voor te komen, en zich, door de beginselen der rede, boven de inblazingen der eigenbaat te verheffen.

Wat eindelijk de gebreken betreft, welke men aan de grijsheid zoo vaak toegeschreven heeft (*), namelijk langzaamheid in het besluiten en in het uitvoeren der genomene besluiten en gemaakte plannen, overhelling tot berisping der jongere wereld, ijverig streven naar de middelen van zinnelijk genot, zonder zich dit genot zelve te gunnen; deze gebreken zijn in de grijsheid niet noodzakelijk, noch spruiten zij voort uit de inrigting der natuur, maar zij zijn gevolgen eener zielezwakheid, welke reeds in vroegere jaren plaats had, maar die zich slechts op eene andere wijze openbaarde. Er zijn te allen tijde zeer bejaarde grijsaards geweest, welke van de genoemde gebreken vrij waren, en die, zoo in het maken, als in het uitvoeren van groote plannen, voor de jeugd niet onderdeden.

(*) ARISTOTELES, *Rhetor.* L. II. Cap. 13. HORATIUS, *de arte poëtica*, v. 169—174.

§ 223.

Ten einde de zielsvermogens, aan de vrouw verleend, te leeren kennen, moeten wij haar in de, met de natuur overeenkomstige, ontwikkeling beschouwen. Maar deze ontwikkeling treffen wij noch in den toestand eener slaafsche onderwerping van haar aan den

man aan, noch komt zij ook daar voor, waar de vrouw tot het bezit geraakt is van eene onnatuurlijke heerschappij over den man; maar zij ontstaat dan eerst, wanneer de verdiensten, waarvoor de vrouw, als getrouwe gade en teedere moeder, vatbaar is, erkend, en ten gevolge daarvan hare regten in het huisgezin en in den staat bepaald zijn. Want in den eersten toestand, waarin zij zich niet alleen bij den onbeschaafden wilde, maar ook nog, hoewel somtijds in eene mindere mate, bij zoodanige beschaafde volken bevindt, welker wetten den man veroorloven, meerdere vrouwen tot zijn genot te hebben, welke hij, om van hare getrouwheid verzekerd te zijn, in harem's opsluit, kunnen de eigendommelijke neigingen der vrouw niet tot ontwikkeling komen. Maar ook dan, wanneer zij eene heerschappij voert over het mannelijk geslacht, welke haar niet betaamt, en eenen invloed op de maatschappij, op zeden en beschaving uitoefent, welke met hare natuurlijke hegaafdheden niet strookt, wijkt zij van hare natuurlijke bestemming af, en wordt zij van neigingen en aanmatigingen voorzien, welke haar oorspronkelijk vreemd zijn (*). Doch ook dan nog, wanneer zij noch onderdrukt wordt, noch verheven wordt boven haren, door de natuur bepaalden, werkkring, moet wederom al, wat bij haar op den duur in den geest en het gemoed plaats heeft, onderscheiden worden van hetgeen daarin slechts onder bijzondere omstandigheden te voorschijn komt. De zeden der vrouwen in zekere standen en op sommige plaatsen mogen niet op alle overgebragt worden.

De bewustheid des verschils tusschen de mannelijkheid en vrouwelijkheid is, wel is waar, aan de leden der beide kunnen zoo diep ingeprent, dat zij zelfs in de zielsziekte niet verloren gaat. Maar het

verschil betreft niet het wezenlijke in de menschelijke natuur. Want hoewel er in het vrouwelijke ligchaam, ten aanzien van het zamenstel der beenderen en van de verhouding der meeste deelen tot elkander, al hebben zij ook op de bestemming der vrouw tot moeder geenen onmiddelijken invloed, afwijkingen van het mannelijk ligchaam voorkomen; zoo stemmen nogtans beide ligchamen in de openbaring des werktuigelijken levens overeen, behalve wanneer de bijzondere verrigtingen der beide kunnen bij de voortplanting, eene verscheidenheid daarin noodzakelijk maakten. Maar wat de geestvermogens aangaat, deze zijn bij beiden dezelfde, en in den man kan niet één enkel vermogen van dien aard worden aangewezen, hetwelk aan de vrouw te eenenmale zoude ontbreken. Het zijn slechts mogelijkheden eener grootere of mindere ontwikkeling der vermogens in den mensch, wat beide kunnen van elkander onderscheidt (†). Van daar ook, dat de man in de ontwikkeling van ligchaam en ziel zoo vaak gelijkvormig wordt aan de vrouw, en de vrouw in dezelfde ontwikkeling aan den man (§). De natuur heeft er echter voor gezorgd, dat de ééne geslachtsvorm niet dan hoogst zelden in den anderen overgaat, of denzelven te zeer gelijkvormig wordt. Want van de voortduring der bewerktuigde verscheidenheid der beide kunnen hangt de voortplanting van ons geslacht af; maar de voortduring der geestelijke verscheidenheden maakt de voorwaarde uit van eene duurzame verbindtenis der kunnen in den echt, en van de ontwikkeling van beschaafde zeden en grondbeginselen in de menschelijke zamenleving. Naardien nu het verschil tusschen het vrouwelijk geslacht en het mannelijke voor de onderhouding en beschaving des huisselijken levens

Digitized by Google

bestemd is, zoo begint hetzelve ook eerst in de jaren der huwbaarheid zich in eene bijzondere mate te vertoonen, en verdwijnt, gelijk de ervaring desgelijks leert, grootendeels weder, zoodra deze jaren over zijn, indien niet opvoeding en zeden hierin eene verandering te weeg brengen. Want het verschil van beide kunnen, ten aanzien van de sterkte des ligchaams en van de openbaring der zielskrachten, is bij ons, in de lage standen, vóór en na die jaren, slechts gering.

Letten wij nu niet op de uitzonderingen van den regel, waardoor het verschil tusschen de vrouw en den man, met betrekking tot den geest, bepaald is, maar op hetgeen met dezen regel overeenkomt, dan behoort tot dat verschil het navolgende. *Vooreerst.* Extensief en intensief grootere openbaring des medegevoels bij de vrouw. Deze heeft namelijk niet alleen met het kind, hetwelk zij onder haar hart draagt of gedragen heeft, maar ook met de overige leden des gezins, en over het algemeen met elk noodlijdenden, mededoogen, al is hij ook een vreemd en onbekend mensch (**). Ook is de teedere deelneming der vrouw veel duurzamer, dan die des mans, en deze deelneming ging dikwijls, wanneer den gade, buiten zijne schuld, onheilen troffen, en hij de achting der vrouw waardig was, in eene heldhaftige opoffering voor denzelven over. Over het algemeen valt aan de edele en beschaafde vrouw geene regt innige vreugde te beurt, welke niet de terugkaatsing zij van het geluk van anderen. De man daarentegen zorgt meer voor zich zelven, en wordt ligtelijk, van wege de vele inspanningen en verstrooijingen, waarin hij leeft, onverschillig omtrent den nood van anderen; ja, hij moet zelfs dikwijls met hardheid jegens anderen te

werk gaan, om onheilen in de maatschappelijke zamenleving voor te komen of te verminderen. *Ten tweede.* Van alle edele aandoeningen, waarvoor de menschelijke natuur vatbaar is, geraken die, welke op de instandhouding en veraangenaming des huisselijken levens betrekking hebben, bij de vrouw gemakkelijk en spoedig tot eenen zekeren graad van juistheid en levendigheid. Zij bezit in zich zelve eenen, wel is waar, slechts gevoelden, maar meestal toch waren maatstaf voor het betamelijke, schoone en voor al, wat het huisselijke leven veraangenaamt. *En* al hebben vrouwen geene belangrijke uitvindingen in wetenschappen en kunsten gedaan, zij zijn daarentegen dikwijls beter, dan de mannen, geslaagd in dichterlijke voorstellingen van sommige aandoeningen, welke deelneming en welwillendheid in zich bevatten, en in beoordeelingen van maatschappelijke betrekkingen, als ook van de daarmede in verband staande zeden. *Ten derde.* De opwellingen der, naar grove genietingen hakende, zinnelijkheid zijn, bij de vrouw, veel geringer, dan bij den man, en moesten zulks wezen, zoude de bereiking harer bestemming tot moeder en tot kweekster en onderhoudster der genoegens van het huisselijke leven niet onmogelijk gemaakt worden. Sporen van vrouwelijke schaamachtigheid doen zich zelfs in den staat der woestheid der menschelijke natuur op, en deze schaamachtigheid gaat, gedurende de zieleziekte, eindelijk te loor. De voorbeelden van schaamtelooze leden der andere kunne moeten derhalve voor uitzonderingen van den regel gehouden worden (††).

Men heeft aan de vrouwelijke kunne vele gebreken en zwakheden, als haar bijzonder eigen, toegeschreven. De wezenlijkheid en groote verspreiding derzelve kan, wel is waar, niet ontkend worden.

Evenwel kan men niet aantoonen, dat eene aangeborene neiging daartoe in deze kunne aanwezig zij, maar zij ontstaan *of* slechts uit misvorming des verstands en afdwalingen des harten, *of* zij zijn ontaardingen der vrouwelijke natuur, waartoe de ruwheid en onregtvaardigheid, waarmede zij dikwijls van de zijde des mans behandeld werd, aanleiding gaf. Want wat b. v. de kunst van veinzen betreft, welke men aan de vrouwen verweten heeft, deze gebruiken zij als een middel tegen de mannelijke opperheerschappij en den harden druk derzelve. De zwakke moet zijne plannen, zoo lang zij tot de uitvoering nog niet rijp zijn, verbergen, opdat men dezelve niet tegenwerke. Maar van de zucht der vrouwen, om te behagen en zich op te schikken, draagt de man desgelijks de schuld, omdat hij dikwijls, alleen door hare bekoorlijkheid voor zijne zinnelijkheid, tot die achting bewogen wordt, welke haar, in opzigt tot hare zachtmoedigheid, zedigheid en bescheidenheid toekomt. En strevende naar de opmerkzaamheid en den lof der mannen, welke haar lot in handen hebben, worden zij ligtelijk ijdel, trachten zij dien lof te verwerven door hoedanigheden, welke geene waarde hebben en geene verdienste zijn, en plegen zij ook wel bedrog, ten einde zich in het oog der mannen belangrijk te maken (§§). Eindelijk mag de spraakzaamheid en praatzucht der andere kunne ook wel ten deele daarin haren grond hebben, dat zij, meer dan de man, bedeeld is met de gaaf der natuurlijke welsprekendheid, welke voor het gezellige leven van groot belang is. Maar tot de ontaarding dier gaaf in de genoemde gebreken bevat de verwijdering der vrouwen van zoodanige werkzaamheden, welke belangrijk zijn voor den geest, en het gemis van vele middelen, om zich den tijd te korten,

Digitized by Google

welke de man onder zijn bereik heeft, de voornaamste aanleiding. Het komt ook met de ondervinding van alle tijden overeen, dat het aantal vrouwen, welke van al de tot dus ver opgenoemde gebreken vrij waren, niet gering was, zoodra zij in omstandigheden leefden, welke de ontwikkeling van den aanleg tot de haar eigendommelijke voortreffelijkheden begunstigden.

(*) Het tooneel eener onnatuurlijke onderdanigheid der mannen aan den smaak, de ijdelheid en heerschzucht der vrouwen, *voortgesproten uit de* ontaarding des ridderschaps en het daarop gegronde streven in de nieuwe europesche wereld, om aan het vrouwelijk geslacht, door vereering deszelven, te behagen, heeft vooral Frankrijk opgeleverd, hetwelk uit dien hoofde ook het paradijs der vrouwen genoemd is. Zij hadden aldaar aandeel aan alle belangrijke voorvallen in den staat, en waren dikwerf de eenigste oorzaken van dezelve. De minnaressen van LODEWIJK XIV. en XV. verkozen de staatsdienaars en veldheeren, leidden zelfs de krijgsondernemingen, onttrokken daardoor aan de regering alle gezag, en sloegen den staat diepere wonden, dan de vijanden van buiten denzelven zouden hebben kunnen toebrengen. NINON DE LENCLOS, DEFFAND, GEOFFRIN en L'ESPINASSE waren regteressen in aangelegenheden des smaaks, der wijsbegeerte en der geleerdheid voor geheel Frankrijk. De uitspraken dezer vrouwen in de genootschappen, door haar onderhouden en bestuurd, in welke opgenomen te worden, het toppunt der wenschen was van alle geleerden en schoone geesten te Parijs, beslisten over de goed- of afkeuring van elk nieuw denkbeeld, van elk geleerd werk en gedicht, in de eerste plaats, wel is waar, alleen in de hoofdstad, maar, door deze, in geheel Frankrijk.

(†) Dat de vrouwelijke geest geene groote, de wetenschap en kunst uitbreidende, uitvindingen tot stand gebragt heeft, daarvan is de reden gelegen in mindere geschiktheid der verbeeldingskracht derzelve tot stoute, en de wezenlijke wereld te boven gaande, verdichtselen. Maar zonder deze inrigting zoude de vrouw minder beantwoord hebben aan hare bestemming als echtgenoot, moeder en huisvrouw.

(§) De Amazonen, welke men zegt, in alle werelddeelen bestaan te hebben, schijnen een bewijs op te leveren, dat het vrouwelijk geslacht ook wel tot het aannemen eener mannelijke leefwijze kan gebragt worden. Maar de berigten nopens dezelve zijn slechts vermaakshalve bijzonder opgesmukte vertelselen, doch waartoe voorbeelden van enkele, door haren moed in den krijg uitstekende, maagden en vrouwen, hoedanige er immers ook in de nieuwere tijden voorgekomen zijn, aanleiding gegeven hebben.

(**) Toen LODEWIJK XIV., aan den leiband loopende van minnaressen en papen, de Hugenooten met geweld roomsch-katholijk wilde maken, waren het roomsch-katholijke vrouwen, welke zich de vervolgde Hugenooten en derzelver kinderen met christelijke liefde aantrokken (m. z. *Journal de* JEAN MIGAULT, *ou malheurs d'une famille protestante de Poitu, à l'époque de la révocation de l'édit de Nantes*, Paris 1825.). En het genootschap der barmhartige zusters in Frankrijk toont, welk eene grootheid in het ondersteunen van noodlijdenden het vrouwelijk geslacht bereiken kan.

(††) Ook bij de vrouwen en meisjes van onbeschaafde menschenstammen wordt eene mindere begeerte naar bevrediging der geslachtsdrift, dan bij de mannen, gevonden, gelijk de geloofwaardigste waarnemers van de

zeden dezer stammen getuigen. Maar schaamachtigheid en zedigheid worden, bij vele volken, volgens bijzondere regelen beoordeeld, en de vreemdeling, met deze regelen onbekend, wordt derhalve ligtelijk verleid, om, betrekkelijk de zedigheid van het vrouwelijk geslacht in eenig land, verkeerde gevolgtrekkingen te maken. Wat in dit opzigt door BOURGOING (*Neue Reisen durch Spanien, in Berlinische Sammlung von Reisebeschreibungen*, B. XXXI. bl. 504. vlgg.) nopens de spaansche vrouwen aangemerkt is, is ook op het vrouwelijk geslacht in andere landen toepasselijk.

(SS) Men heeft er dikwerf over geklaagd, dat meisjes en vrouwen elke gelegenheid aangrijpen, om opzien te baren en zich te doen gelden, ja, dat zij daartoe zelfs kramptrekkingen, stuipen en den St. Vitus-dans bij zich hebben opgewekt, en, bij de proeven van het dierlijk magnetismus, van de ligtgeloovigheid der magnetiseurs zeer veel misbruik gemaakt hebben. Een beroemd geneesheer zegt: *Mulieri et ne mortuae quidem credendum.* Het is waar, deze bedriegerijen zijn, ten gemelden einde, in het werk gesteld, doch niet dan door personen zonder ware vrouwelijke beschaving. En deze hebben daardoor niets ergers gedaan, dan zij, welke ligchamelijke gebreken voorwenden, ten einde daardoor van de mededoogenden rijkere giften te ontvangen. De meeste afdwalingen des vrouwelijken geslachts moeten op rekening der mannen gesteld worden.

De schriften en verhandelingen over het vrouwelijk geslacht, welke wij bezitten, zijn met zeer verschillende oogmerken zamengesteld. Bij vele derzelve heeft de zucht, om aan dit geslacht te behagen, de pen bestuurd; andere zijn bestemd, om de regten te verdedigen, welke aan de vrouwen toekomen, en

door de mannen zoo dikwijls verkeerd zijn; sommige trachten de afwijkingen der vrouwen van hare bestemming, welke in de hoogere standen voorkomen, en de onheilen aan te wijzen, welke uit deze afwijkingen ontstaan zijn. Ook heeft men eene geschiedenis van het vrouwelijk geslacht beproefd, of eene beschrijving van den toestand, waarin dit geslacht zich, van de oudste tijden af, bij alle bekende natiën bevonden heeft. Eindelijk is nog menig verschijnsel in de vrouwelijke wereld, b. v. dat der *heteeren* bij de Grieken, met betrekking tot deszelfs oorzaken, opgehelderd. Het spreekt van zelve, dat deze schriften voor de kennis der vrouwelijke geaardheid niet van gelijke waarde zijn; en bij hetgeen daarin over deze geaardheid, zelfs overeenkomstig met de ondervinding, gezegd wordt, moet nogtans al, wat tot de natuurlijke inrigting der vrouw behoort, nog zorgvuldig onderscheiden worden van die bijzonderheden, welke een gevolg zijn van bijzondere omstandigheden, en vooral van de wijze, hoe zij door den man behandeld wordt.

§. 224.

Over geen der dingen, welke op den geest en het gemoed invloed hebben, en met de bijzonderheden des zielelevens in den mensch geacht worden in een oorzakelijk verband te staan, is meer geschreven, dan over het *temperament*, hetwelk van de hoedanigheid des ligchaams afhangt. En indien de leer desaangaande dien graad van zekerheid bezat, welken men aan dezelve dikwijls toegekend heeft, zij zoude alle verdere nasporingen aangaande de oorzaken der verscheidenheid in de denkwijze en gezindheid van enkele menschen en geheele natiën overbodig ma-

ken; dewijl in de hoedanigheid des temperaments althans de voornaamste dezer oorzaken moet gerekend worden gelegen te zijn.

De oorspronkelijke grondslag van de leer aangaande de temperamenten is de oude leer van de vier grondstoffen (elementa), waaruit het stelsel van de grondeigenschappen (qualitates primariae) der ligchamelijke dingen, te weten van de warmte, koude, vochtigheid en droogheid, ontstaan is. Uit deze grondeigenschappen werden, door de natuurkundigen, de physische verscheidenheden der *dingen*, maar door de geneeskundigen sedert HIPPOKRATES, de vier hoofdsappen des menschelijken ligchaams afgeleid, welke men wil, dat uit het bloed, uit de gal en zwarte gal (χόλος en μέλας χόλος), en uit het slijm (φλέγμα) bestaan, en welker verschillende verhouding tot elkander, zoo men meent, de bronnen der gezondheid en der ziekten des ligchaams uitmaken. Door GALENUS echter verkreeg de leer van de temperamenten eerst die volmaaktheid en dien vorm, waarin zij naderhand, met zeer geringe veranderingen, de geneeskunde tot in de achttiende eeuw beheerscht heeft. Volgens hem berust namelijk het verschil der temperamenten, waarvan hij er vier stelde, daarop, dat er bij elk temperament een bijzonder mengsel (κρᾶσις, temperatura) der vier hoofdsappen in het ligchaam plaats heeft, en dat één dezer sappen het overwigt heeft over de andere. Ook leerde hij het eerst, dat elk temperament des ligchaams met bijzondere volmaaktheden en onvolmaaktheden der ziel in verband staat, en tot schranderheid of domheid, dapperheid of lafhartigheid, menschlievendheid of wreedheid, openhartigheid of achterhoudendheid, trouw of ontrouw, milddadigheid of hebzucht, bijdraagt. STAHL begon den

grond der temperamenten meer aan de vaste deelen des ligchaams, dan aan de vochtdeelen (de vier hoofdsappen), toe te schrijven. Deze aanwijzing van den grond der temperamenten werd verbeterd door HALLER, welke het verschil derzelven afleidde uit de sterkte en prikkelbaarheid der spiervezelen, uit de gevoeligheid der zenuwen, en uit de verhouding dier sterkte tot deze gevoeligheid. Maar in de jongste tijden is de leer van de temperamenten door de physiologen en pathologen nog meer verbeterd, en nader bij de waarheid gebragt. Volgens deze berusten de temperamenten op bijzondere aangeborene hoedanigheden der bewerktuiging, ten aanzien der vaste en vloeibare deelen des ligchaams en der krachten, door deze deelen bepaald; terwijl zij beweren, dat, krachtens het verband van ziel en ligchaam, uit die hoedanigheden eene bijzondere vatbaarheid voor prikkeling en eene bijzondere terugwerking op die prikkeling in de ziel voortgebragt, maar daardoor ook de werking der zielskrachten bijzonder bepaald wordt. Genoemde hoedanigheden der bewerktuiging, benevens de daarvan afhankelijke werking der zielskrachten, maken nu, volgens dit stelsel, datgene uit, wat men ook het *gestel* (de *constitutie*) of het *naturel* eens menschen genoemd heeft. Van dit gestel kunnen gevolgelijk de temperamenten (tot overzigt van welke de vierledige verdeeling derzelven door de meesten voor de bruikbaarste verklaard wordt), slechts bijzondere wijzigingen zijn, hoedanige wijzigingen er echter ook in de verscheidenheden der beide geslachten en der leeftijden voorkomen. Deze leer van het gestel en van deszelfs verscheidenheid, zoo als zij zich in de temperamenten openbaart, moet echter niet zoo opgevat worden, als of daardoor de invloed van de opvoeding, van de

godsdienst, van het omhelzen van zekere praktische beginselen en van andere dingen op het zieleleven, geloochend wierde. Men stemt veeleer toe, dat vele van deze oorzaken, ten aanzien van derzelver invloed op het zieleleven, het gestel of het temperament, onder bijzondere omstandigheden, overtreffen kunnen, en eene geheel andere stemming der ziel te weeg brengen, hoewel het temperament voortduurt. Eindelijk meent men, dat ook het temperament niet tot de onveranderlijke dingen in den mensch behoort, maar dat reeds met de jaren en door middel der veranderingen, welke daardoor in het ligchaam veroorzaakt werden, voorts door belangrijke veranderingen in de leefwijze, het ééne temperament de plaats van het andere vervangen kan (*). Van deze teregtwijzende bijvoegselen voorzien, behelst de leer van de temperamenten allezins eene bijdrage tot de kennis van de oorzaken der verscheidenheden in de denkwijze en gemoedsgeaardheid der menschen.

(*) Een merkwaardig en leerzaam voorbeeld van eene algeheele verandering der gemoedsgeaardheid door een streng dieet, levert de Venetiaan LUDOVICO CORNARO op; m. z. MACKENZIE, *Histoire de la santé*, P. I. Chap. 14.

§ 225.

Tot de ligchamelijke hoedanigheid van het zoo genaamd *bloedrijk* (*sanguinisch*) *temperament* behoort ligte en groote prikkelbaarheid van de vaste deelen des ligchaams, volheid en groote beweegelijkheid der sappen, bij korteren duur der indrukken en bij mindere veerkracht. Maar de zielshoedanigheid

van dit temperament bestaat in groote levendigheid, in neiging tot levensgenot en vreugde, doorgaans gepaard met goedaardigheid, gezelligheid, toegevendheid jegens anderen, waardoor iemand in eene uitnemende mate geschikt wordt tot den omgang. Er ontbreekt intusschen, bij dit temperament, duurzaamheid en bestendigheid in alle werkzaamheden, vooral in het uitvoeren van goede voornemens; ook behandelt het de belangrijkste dingen met ligtzinnigheid en ter loops, terwijl het met zorgeloosheid het leven geniet, en zich ligtelijk aan uitspattende genietingen overgeeft, indien de gelegenheid daartoe voorhanden is.

Het *slijmachtig* (*phlegmatisch*) *temperament* onderscheidt zich, met betrekking tot het ligchaam, van het voorgaande door mindere vatbaarheid voor prikkeling en door geringere veerkracht, door slapheid der vaste deelen, en door eenen overvloed van slijmige en zich langzaam bewegende sappen in de vaten. Het zielskarakter van dit temperament is gebrek aan gevoel, aan kracht, aan werkzaamheid, in het denken en handelen, en aan volharding in het ten uitvoer brengen van het beslotene. Het maakt onverschillig omtrent alle ligchamelijke en geestelijke prikkeling, en de bezitter van hetzelve brengt in lediggang zijnen tijd het aangenaamste door.

De ligchamelijke grondslag van het *galachtig* (*cholerisch*) *temperament* bestaat in groote opwekbaarheid, vooral van de lever en het galgestel, gepaard met sterke en duurzame terugwerking tegen de indrukken. In opzigt tot de ziel onderscheidt het zich door levendige en aanhoudende werkzaamheid, en stelt alzoo tot het uitvoeren van groote en stoute ondernemingen in staat; doch het bevat

ook aanleiding tot het ontstaan van heftige hartstogten, en leidt ligtelijk tot groote misstappen.

De ligchamelijke hoedanigheid van het *zwartgallig* (*melancholisch*) *temperament* is mindere vatbaarheid voor prikkeling, gepaard met groote sterkte en langeren duur der indrukken, wanneer zij plaats gehad hebben, hetgeen aan de groote strakheid der vaste, en aan de verdikking der vochtige, deelen wordt toegeschreven. Uitwendig geeft het zich, tot volledige vorming gekomen, door kleine, diep liggende en matte oogen te kennen. Wat de zielshoedanigheid van dit temperament aangaat, dezelve bestaat in geringere vatbaarheid voor vreugde en gezelligen omgang, en uit den aanleg tot diepe aandoeningen, tot een sterker inwendig leven, tot aanhoudende bezigheid met zekere voorstellingen en tot vrees voor groote, dikwijls onbepaalde, onheilen. Door hetzelve wordt de neiging tot eenzaamheid en tot stille zelfbeschouwing veroorzaakt; weshalve het ook ligtelijk in hypochondrie en zwaarmoedigheid overgaat.

De vermenging en vereeniging van meerdere temperamenten in éénen persoon kan slechts ten aanzien van zoodanige temperamenten aangenomen worden, welke, in opzigt tot hunnen ligchamelijken grondslag, gelijksoortig zijn.

§ 226.

Zal de leer van de temperamenten binnen de grenzen der waarheid blijven, en met de ondervinding overeenstemmen; dan mag men niet voorbij-

zien, dat er twee toestanden der menschelijke natuur zijn, waarin weinig of geheel niet te voorschijn komt, hetgeen ieder temperament, in de openbaringen des zielelevens, gerekend wordt ten gevolge te hebben.

Den eersten dier toestanden treffen wij bij zoodanige menschen aan, welke op den laagsten trap des menschelijken aanzijns staan. Een Boschhottentot, een Nieuwhollander, een Botocude heeft noch een zwartgallig, noch een galachtig of bloedrijk temperament; maar het slijmachtige zoude men aan alle onbeschaafde menschen kunnen toeschrijven, indien men het alleen uit de neiging tot traagheid wilde doen bestaan, dewijl zoodanige menschen zich aan deze neiging overgeven, indien de nood hen niet dwingt, om hunne krachten te gebruiken. Maar de reden, waarom de onbeschaafdste wilden geen temperament hebben, is gemakkelijk op te sporen. De eerste behoefte onzer zinnelijke natuur, namelijk die van het eten, houdt bij hen, dewijl dezelve in hunne omstandigheden vaak zeer moeijelijk te voldoen is, en zij dikwijls hongersnood lijden, de zielskrachten reeds in zoodanigen graad onledig, dat andere aandoeningen en neigingen der menschelijke natuur zich niet dan zeer flaauw openbaren, en er alzoo geene ontwikkeling dezer krachten kan plaats grijpen. Ook komen bij de onbeschaafde wilden die menigvuldige vormen van ziekten niet voor, welke aan het verschil van temperament toegeschreven worden.

De tweede toestand der menschelijke natuur, waarin de leer van de temperamenten ophoudt toepasselijk te zijn, is de toestand van ware veredeling en beschaving, waarin de mensch, in het gevoelen en handelen, niet meer van zijn ligchaamsgestel

afhangt, maar door verlevendiging des denkbeelds van hetgeen goed en groot is, en door aangenomene beginselen, zijn doen en laten bepaalt. Het zoude daarom ook geene houding hebben, indien men de levensbeschrijving van eenen man, wiens werkzaamheid uitstekend was, met de aanwijzing van zijn temperament begon, ten zij zulks met het oogmerk geschiedde, om van achteren te toonen, dat hij, door de kracht der ziel, de zwakheden en gebreken des temperaments overwonnen hebbe (*). Want is, hetgeen hij ten uitvoer bragt, de uitwerking van zijn temperament, dan was hij eigenlijk slechts de volbrenger van hetgeen dit hem voorschreef. En dat de geestdrift voor vaderland, godsdienst en vrijheid bij duizenden van menschen, in weerwil van het verschil huns temperaments, eene rigting van den wil op hetzelfde doel, en eene gelijke sterkte van dezen wil voortgebragt heeft, kan toch wel niet geloochend worden. De mensch bezit den aanleg tot eene magt, om den invloed des temperaments op de gezindheid en het handelen te verzwakken en weg te nemen; maar deze magt moet hij zich door zijnen wil geven. Slechts de groote hoop van menschen, dien zelfstandigheid van ziel ontbreekt, geeft zich, zoo met betrekking tot de opwekkingen en aandoeningen, als ten aanzien der terugwerking, alleenlijk aan zijn temperament over.

(*) *Stilponem, Megareum philosophum*, zegt CICERO (de Fato, Cap. 5) *acutum sane hominem et probatum temporibus illis accepimus. Hunc scribunt ipsius familiares et ebriosum, et mulierosum fuisse; neque hoc scribunt vituperantes, sed potius ad laudem. Vitiosam enim naturam ab eo sic*

edomitam et compressam esse doctrina, ut nemo unquam vinolentum illum, nemo in eo libidinis vestigia viderit. En, na het oordeel van den gelaatkundigen ZOPYRUS aangaande SOKRATES te hebben aangehaald, dat deze van natuur dom, zwakhoofdig en tot wellust geneigd geweest zij, voegt hij er nog bij: *Sed haec ex naturalibus causis vitia nasci possunt; exstirpari autem et funditus tolli, ut is ipse, qui ad ea propensus fuerit, a tantis vitiis avocetur, non est id positum in naturalibus causis, sed in voluntate, studio, disciplina.*

§ 227.

De invloed der luchtstreek op geest en gemoed is, door sommigen, voor zeer groot uitgegeven (*), door anderen daarentegen geheel geloochend geworden (†). Dat nu de bestanddeelen en de warmtegraad der lucht onmiddellijk zekere neigingen opwekken, of het ontstaan derzelve beletten, kan niet bewezen worden. Maar door de meerdere of mindere vruchtbaarheid van den grond, en door de daaruit ontstaande behoeften, verkrijgt de mensch meerdere of mindere aanleiding tot het bezigen zijner ligchamelijke en geestelijke kracht. Naardien nu die vruchtbaarheid van de luchtstreek afhangt, zoo moet aan dezelve een middellijke invloed op het zieleleven des menschen toegeschreven worden.

In de vruchtbare oorden van het Zuiden levert de grond, zonder moeijelijke bearbeiding van denzelven, overvloedig onderhoud op, en de mensch vindt aldaar, ook bijna in elk jaargetijde, iets, hetwelk tot voedsel dienen kan. Hij heeft slechts een huis of eene hut noodig, om er in te slapen, en

Digitized by Google

tegen den regen beveiligd te zijn, tot welk einde echter geene groote vastheid noch duurzaamheid derzelve vereischt wordt. Er is derhalve niet veel nadenkens noodig, hoe hij zijn leven zal onderhouden; hij leeft zonder zorgen, hij bemint de rust, welke te aangenamer is, naar mate, wegens de hitte der luchtstreek, de krachten des ligchaams door elke inspanning spoediger uitgeput worden, en hij tracht zich, door de verbeeldingskracht tot levendige werkzaamheid op te wekken, aangename aandoeningen te verschaffen.

In de noordelijker gelegene landstreken hangt daarentegen de voorziening in de eerste behoeften des levens van den landbouw en de veeteelt af, welke zorgvuldigheid en regelmatige inspanning vereischen, ten einde alzoo het noodige levensonderhoud te winnen. Deze hemelstreken maken ook vaste en tegen koude en slecht weder beschermende huizen, als ook vuur en verwarmende kleederen noodzakelijk, welker verschaffing desgelijks het overleg en het nadenken opwekt. Den Noordlander wordt daarom allengs arbeid tot behoefte; en is zijn nadenken, door de bezigheid met den landbouw en met de huishouding, geoefend, en aan regelmatigheid in het gebruik deszelven gewoon geworden, dan vestigt hij hetzelve ook op andere dingen. Vooral is het de toekomst, waaraan hij veel denken moet, ten einde niet in nood te geraken. Hij wordt daarom in alle dingen zorgvuldiger, maar hij geeft zich ook ligtelijk aan de bekommeringen wegens de toekomst zoo zeer over, dat hij onverschillig wordt omtrent zijn rampzalig leven.

In die streken eindelijk, waar het land, de rivieren en de zee, het grootste gedeelte van het jaar, met sneeuw en ijs bedekt zijn, en jagt en vischvangst

Digitized by Google

alsdan geen voedsel meer opleveren, wordt de geest des menschen alleenlijk met de zorg voor het onderhoud des ligchamelijken levens bezig gehouden. In dezen toestand der menschelijke natuur komen, wel is waar, geene uitbarstingen van heftige hartstogten voor, maar alle ware levensvreugde ontbreekt ook in denzelven.

(*) MONTESQUIEU, *Esprit des loix*, L. XVI. en XVII. en FALCONER, in *Remarks of the influence of climate.*

(†) HELVETIUS, *de l'Esprit*, en HUME, in *Essays and Treatises on several subjects*, D. I. bl. 119.

Dat aanhoudende groote hitte altijd ook zwakte van ligchaam ten gevolge hebbe, strookt niet met de ondervinding. Grooter hitte, dan er in de zandwoestijnen heerscht, waarin de Arabier omzwerft, wordt zeker nergens gevonden, en nogtans munt deze Arabier, door kracht en vlugheid van ligchaam, uit.

De bergbewoners hebben, van ouds her, groote liefde tot hunnen geboortegrond, als ook moed en verachting van gevaren aan den dag gelegd. Want zij zagen zich door gevaren omringd, en leerden dezelve trotseren. Dapperheid is daarom ook aan allen eigen, en de gebergten waren de schuilplaatsen van den haat tegen onregtvaardige verdrukking. Een bijzonder merkwaardig voorbeeld van den invloed des levens in het gebergte en van de daaruit ontstaande denkwijze en gezindheid leveren de Caledoniërs op, m. z. *Sketches of the character, manners and present state of the Highlanders of Scotland, by* D. STEWART, III. edit. 1825.

De rangschikking der menschenstammen, ten aanzien hunner mindere of meerdere be-

Digitized by Google

schaving, volgens de wijze, hoe zij zich voeden, of zij namelijk van de vischvangst of van de jagt, van de veeteelt of van den landbouw, leven, is door de volkenkunde lang wederlegd. Visschersvolken zijn niet altijd dom, en jagersvolken niet altijd listig en wreed. Ook heeft men niet gevonden, dat er in den geest en het gemoed van menschenstammen, welke zich in elk jaargetijde op eene andere wijze voeden, eene mengeling der uitwerkingen van iedere bijzondere leefwijze aanwezig zij.

§ 228.

Van grooten invloed op geest en gemoed is de *opvoeding*, waaraan de mensch, volgens de geheele inrigting zijner natuur, onder de levende wezens alleen behoefte heeft. Maar daartoe behooren niet alleen zoodanige oefeningen der geestelijke en ligchamelijke krachten, welke de opvoeder, in den meer bepaalden zin des woords (dus ouders, of anderen, welke de vorming des kweekelings hebben op zich genomen), met dat oogmerk in het werk stelt, om de, op een bepaald doel gerigte, ontwikkeling der krachten van den kweekeling te bewerken, maar ook de eigene ervaringen, welke de jonge mensch, door waar te nemen hetgeen in zijnen omtrek gebeurt, bij gevolg door levendige voorbeelden en door zijn handelen, ontvangt. Deze werken vaak meer uit, dan gemelde oefeningen, en stremmen den geheelen invloed derzelve op de overtuiging en het nemen van besluiten, bijaldien zij daarmede in tweestrijd staan. Des niet te min bepaalt de opvoeding, in de meeste gevallen, den geest en het gemoed des menschen voor het gansche

leven. Zij bewerkt namelijk, dat hij onnadenkend en onbeschaafd blijft, of dat hij beschaving aanneemt; dat hij zich aan eene ongebondene leefwijze overgeeft, of dat hij zich aan een geregeld leven en aan onderwerping van zijnen wil onder wetten gewent; dat hij in doelmatige werkzaamheid behagen vindt, of dat hij afkeerig is van alle inspanning des ligchaams en des geestes; dat zich het gevoel van liefde jegens ouders, broeders en zusters en bloedverwanten, hetwelk zich naderhand tot liefde jegens anderen uitstrekt, ontwikkelt, of dat zijn hart van dit gevoel ledig blijft; dat hij of een slaaf zijner begeerten naar genietingen wordt, of in staat is, zich dezelve te ontzeggen; dat gedurige vernieuwingen in het leven behoefte voor hem worden, of dat hij de, sinds eeuwen geldige, zeden zijns volks behoudt; dat hij aan de eer en aan de inspanningen voor het vaderland zekere waarde toekent, of dat hij daaromtrent onverschillig blijft; dat hij eindelijk leert vertrouwen op zijne krachten, of dat hij moedeloos en lafhartig wordt. Ja, de opvoeding heeft te weeg gebragt, dat zelfs dingen, welke der menschelijke natuur oorspronkelijk tegenstonden, door gewoonte eerst verdragelijk, allengs echter aangenaam, en ten laatste zelfs behoefte werden. Zij kan, wel is waar, geene talenten noch aanleg tot levendige handoeningen van eenen edelen aard voortbrengen, of de omstandigheden vergoeden, welke tot opwekking en vorming derzelve noodig zijn, en de geestdrift heeft altijd grootere dingen tot stand gebragt, dan het onderwijs en de oefeningen in eene school. Maar er bestaat toch ook geen voorbeeld, dat er in eenen mensch zonder alle opvoeding of ontwikkeling der krachten, geestdrift voor iets ontstaan zij. En al konden er ook nog veel meer daadzaken, ten betooge,

Digitized by Google

dat door opvoeding bij vele menschen niet veel uitgeregt zij, opgesomd worden, dan de ervaring schijnt te bevatten; dan zouden nogtans Sparta, als ook vele monnikenorden, van welke, in dat opzigt, vooral de orde der Jezuiten moet genoemd worden, de onfeilbare werkzaamheid der, voor zeker oogmerk doelmatig ingerigte, opvoeding bewijzen. Want in Sparta delgde zij uit, al wat menschelijk en nationaal was, voor zoo ver zulks belette, om bekwaam burger en held te worden. En bij de Jezuiten wist zij zich van de jongelingen, tot deze orde *bestemd*, in zoodanigen graad meester te maken, dat deze ophielden, ouders, broeders en zusters, vrienden, een vaderland en een geweten te hebben, en blinde, maar daarom te bruikbaarder, werktuigen werden, zelfs tot de afschuwelijkste oogmerken van de hoofden der orde (*).

(*) Hoe spoedig het onderwijs der Jezuiten in staat was alle banden te verbreken, welke den mensch aan zijne bloedverwanten verbinden, blijkt uit de *Nachrichten über* K. L. REINHOLD's *Leben und literarisches Wirken*, 1825. Deze was slechts één jaar in het proefhuis van het Jezuiten-collegie te Weenen geweest, en hij verklaarde in den brief, dien hij, na de afschaffing der orde, aan zijnen vader, die hem weder tot zich zoude nemen, schreef: « De gehechtheid aan vleesch en « bloed is, gelijk alle kerkvaders beweren, « ééne der sterkste ketens, waarmede ons de « Satan aan de aarde vastklinken wil. Maar « ik zal de regelen der orde met alle ge- « strengheid in het vaderlijke huis voortzet- « ten, en ik verzoek daarom, dat moeder « noch mijne zusters mij op mijne kamer « komen bezoeken.”

§ 229.

De *inrigting* en het *bestuur des staats* kan men, uit hoofde van derzelver invloed op de denkwijze en gezindheid des volks, een vervolg van de opvoeding der menschen noemen, welke van het ééne geslacht tot het andere overgaat. Door deze laatste is allereerst beschaving ontstaan, welke goede zeden bevorderde. Na het huisgezin is echter voor den mensch de burgerlijke maatschappij, waartoe hij behoort, benevens derzelver denkwijze en geaardheid, beschaving, roem en inrigting, het naaste. Uit haar spruiten bijzondere begrippen voort nopens het leven en de waardij van zekere dingen voor hetzelve, en hieruit wederom bijzondere wenschen en neigingen. Ook leert de geschiedenis van alle eeuwen, dat de regering eens staats, door haren voortdurenden invloed op huisgezinnen en geheele menschenstammen, in deze allengs eene groote overeenstemming heeft te weeg gebragt, al verschilden zij ook, in hunne denkwijze en zeden, zeer veel van elkander. En het wetboek eens volks (inzonderheid het lijfstraffelijke) is, wegens de daarin bepaalde vrijheid en beperking der handelingen, voor het grootste gedeelte deszelven tevens het zedeboek, waarnaar het gedrag in de belangrijkste omstandigheden des levens wordt ingerigt. Zelfs zoodanige leden eener burgerlijke maatschappij, welke, door eene bijzondere sterkte van ziel geleid, in hunne werkzaamheden hunne zelfstandigheid allermeest bewaren, worden evenwel mede door den bijzonderen geest dezer maatschappij beheerscht, en zoowel in hunne besluiten, als ook ten aanzien van de wijze, hoe dezelve uit te voeren, bepaald. Maar

de inrigting en het bestuur eens staats spruiten oorspronkelijk altijd voort uit de denkwijze, de zeden en behoeften van het volk, hetwelk dezelve vormt, en kunnen dan alleen krachtig werkzaam zijn, wanneer zij daarmede overeenstemmen. Vreemde staatsvormen en wetten kunnen, wel is waar, door magt en bevelen ingevoerd worden; maar zij verkrijgen daardoor nog geene, in het inwendige leven der burgers ingrijpende, kracht.

De invloed, welken de inrigting en het bestuur eens staats op de gemoederen bezitten, is, *bijaldien* men denzelven bepalen wil ten aanzien van datgene, waardoor hij zich voornamelijk openbaart, deels gelegen in de hoedanigheid der middelen, door welke de burger, volgens de bijzondere inrigting des staats, tot aanzien, magt en welvaart geraken kan, deels in het gevoel, hetwelk hem, door den regeringsvorm van denzelven, van zijne burgerlijke waardigheid te beurt valt. Naar *mate* namelijk gemelde middelen uit goede en eerwaardige eigenschappen, of uit onedele kunsten en ondeugden bestaan, naar die mate verkrijgt ook het volk eene neiging, om dier eigenschappen deelachtig te worden, of eene zucht tot deze kunsten en ondeugden. En zijn de posten in den staat, waaraan eer en inkomen verbonden is, slechts overervende proven geworden voor eenige, door geboorte begunstigde, familiën, dan valt zoowel voor de leden dezer familiën alle spoorslag weg, om zich, door groote en voor den staat nuttige eigenschappen, te onderscheiden, als ook voor de leden der overige familiën, vermits deze zich, door dergelijke eigenschappen, toch nooit uit hunnen verlaagden toestand kunnen verheffen. Maar wat het gevoel der burgerlijke waardigheid en zelfstandigheid bij de leden

eens staats aangaat, daarvan hangt de ontwikkeling van een groot gedeelte der edeler vermogens in den mensch af. Het aandeel, hetwelk de burger in de uitoefening der hoogste staatsmagt heeft, de invloed, welken hij daardoor op het lot des vaderlands verkrijgt, voorts de overtuiging, dat hij alleen aan zoodanige verordeningen gehoorzaamt, welke, door hare overeenstemming met de rede, of door eene bovenaardsche magt, kracht van wet bezitten, of welke hij zich zelf (in de volksvergaderingen en door zijne vertegenwoordigers in dezelve) voorgeschreven heeft, verheffen zijnen geest, en stellen hem tot groote inspanningen en tot geestdrift in staat voor het welzijn des vaderlands; de bewustheid daarentegen, dat men slechts een werktuig in de handen eens onbepaalden gezagvoerders is, drukt den geest neder, en gewent tot blinde onderwerping aan deszelfs luimen en magtspreuken. En bleef er, bij deze laatste gemoedsstemming, nog eenige vaderlandsliefde over, zij was dan geen ijver, werkzaam voor het welzijn van de leden des staats in het algemeen; maar veeleer eene, uit trotschheid op de magt en grootheid des overheerschers, dien men diende, ontsprotene zucht, om deze magt en grootheid in stand te doen blijven.

Bij de tot slaven verlaagde menschen zijn steeds dezelfde bedorvenheden en ondeugden te voorschijn gekomen, te weten valschheid, bedrog, wantrouwen jegens andere menschen, volledig gebrek aan vriendschappelijke gezindheden, gierigheid, lafhartigheid, wreedheid, en eene zich zelve wegwerpende vernedering onder den onbepaalden gebieder.

Uitvoerige beschouwingen over den invloed des ouderdoms, der geslachtshoedanigheid,

des ligchaams, der luchtstreek en der staats-inrigting op het gemoed, zijn vervat in het tweede deel van FEDER's *Betrachtungen über den menschlichen Willen.*

§ 230.

De invloed der *godsdienst* op de denkwijze en gezindheid der menschen heeft zich altijd geschikt naar den inhoud der voorstellingen van *God* en goddelijke zaken, welke den grondslag derzelve uitmaakten, en heeft daarom, naar gelang van de hoedanigheid diens inhouds, *of* weldadig gewerkt en den mensch veredeld, *of* wreedheid, woestheid en ondeugden bevorderd.

De goddelijke vereering van bijzondere dingen in de natuur of van de krachten, in dezelve werkzaam (§ 163.), heeft nooit grooten invloed gehad, noch bijzondere bepalingen van geest of gemoed voortgebragt. Want in dit geval zijn het slechts wezens, in magt boven den mensch verheven, welke hij vereert, en welker gunst hij zich, door die vereering, verschaffen wil. Deze vereering kan echter nooit met zedelijke eischen aan den mensch in verband staan, en zij werd steeds ingerigt overeenkomstig de gemoedsstemming dergenen, welke die vereering aan de goden toebragten. Zij bestond derhalve, in gevolge deze stemming, of uit vrolijke feesten, waartoe de dankbaarheid jegens de goedertierene goden leidde, of uit pijnigingen en menschenoffers, waardoor het hardvochtige hart van de bestuurders der menschelijke lotgevallen moest vertoederd worden. Verbetering van zeden is nooit de uitwerking geweest van het veelgodendom; maar

Digitized by Google

indien deze verbetering bij volken, welke het veelgodendom omhelsd hadden, voorkomt, dan was zij de vrucht van de burgerlijke wetgeving, van de beschaving des huisselijken levens en van andere dingen, welke invloed hebben op de gezindheid des menschen. Wegens de vrees voor de magtige goden werden echter, door de hoofden dier volken, zekere dingen en handelingen verklaard onder de bescherming der goden te staan, en werden den meineedigen, den schender van de regten der gastvrijheid en den verrader des vaderlands, uit hoofde van dien toorn, de grootste onheilen in deze en de toekomende wereld aangekondigd.

Maar van grooten invloed op geest en gemoed was het godsdienstig geloof, wanneer het op het theïsmus gegrond was, en de wereld, ten aanzien van hare inrigtingen en veranderingen, aan een hoogst verstand toeschreef. De natuur en werkzaamheid van dit verstand in de wereld is intusschen zeer verschillend bepaald geworden, hetgeen natuurlijk niet zonder aanmerkelijke gevolgen zijn kon met betrekking tot den invloed der godsdienst op het zieleleven der menschen. Maar wij kennen de hoofdleerstellingen van vele ver verspreide godsdiensten en den invloed, welken zij op de vorming van den geest en het hart van derzelver belijders gehad hebben, niet naauwkeurig. Dit is echter niet het geval ten aanzien van het Christendom, en de muhamedaansche godsdienst, welke immers, ook met betrekking tot derzelver werkzaamheid in de menschenwereld, voor ons het meeste belang hebben.

§ 231.

MUHAMED herschiep de grootendeels zeer onbe-

schaafde omzwervende Arabieren in veroveraars en beheerschers van groote rijken. Maar van hoedanige verhevenheid en gezindheid was dan de God, wiens wil hij aan zijne stamgenooten verkondigde? Volgens den Koran is God het hoogste Wezen; een almagtige en alwijze Geest, die al, wat in de wereld geschiedt, vooraf bepaald heeft, en die, hetgeen vooraf bepaald is, door onmiddellijke werkzaamheid of door tusschenoorzaken doet tot stand komen. Maar in het bestel van hetgeen geschieden zal, gaat God niet volgens oogmerken, of volgens gronden te werk, welke voor een zedelijk wezen geldig zijn, maar alleen naar willekeur. Hij zoude wel hebben kunnen bewerken, dat alle menschen dezelfde godsdienst hadden. Dan, slechts sommigen heeft hij tot de ware godsdienst en de eeuwige zaligheid verkozen, terwijl hij anderen daarentegen misleidt en in het eeuwig verderf stort, dewijl hij, gelijk in den Koran bij herhaling verzekerd wordt, barmhartig is naar willekeur. God verlangt verder, volgens den Koran, dat al, wat hij door den profeet heeft doen verkondigen, blindelings en zonder onderzoek, of het met de rede overeenkome of daartegen strijdig zij, zal worden aangenomen. Er bestaat, volgens den Koran, geen voortgang der rede door beschaving van kennis of door veredeling van gezindheid, en al wie zoodanigen voortgang stelt, dien ontbreekt, volgens den Koran, het ware geloof, die is een verachter van den profeet, en bestemd tot de eeuwige verdoemenis. Wie daarentegen de leer van den profeet met een blind geloof omhelst en opvolgt, en wie vooral, in den heiligen krijg tegen de ongeloovigen, zich voor de zaak van God opoffert (en dit maakt den hoogsten pligt des regtzinnigen uit, bij welken

alle andere pligten moeten achterstaan), de zoodanige zal, in het paradijs, door de hoogste zaligheid daarvoor beloond worden. Deze zaligheid bestaat in grove zinnelijke genietingen, doch in zulk eene volmaaktheid, dat zij alle genietingen in het tegenwoordige leven te boven gaan; en er zijn slechts eenige geleerde uitleggers van den Koran, welke de beschrijvingen van de genietingen in het paradijs voor zinnebeelden van edeler vreugde uitgeven. Opdat echter de bekeering en onderdrukking der ongeloovigen, volgens den wil van God te weeg gebragt, mogt blijven stand houden, zijn MUHAMED en deszelfs opvolgers tot regenten der, in éénen staat vereenigde, Arabieren ingesteld, en alzoo de godsdienst en de staat tot één geheel ineengesmolten.

Welke gezindheden en pogingen deze leer van God voortgebragt hebbe, bewijst de geschiedenis van alle muhamedaansche staten, van hunnen oorsprong af tot op den huidigen dag, waar de geestdrijverij voor de uitbreiding dezer leer verflaauwd is, dewijl de staten, door de slechte regering, die een gevolg was van de gezindheden, welke de muhamedaansche godsdienst inboezemt, zeer verzwakt zijn (men vergel. § 196.), en de regtzinnige, ook reeds in deze wereld, de vruchten zijner inspanning voor de uitbreiding van het ware geloof plukken wil. Op eigene verdienste mag de belijder van het Islamismus geene aanspraak maken. Dat hij een regtzinnige is, dat het hem in de wereld goed of kwalijk gaat, dat hij langeren of korteren tijd leeft, dat hij eenmaal der genietingen van het paradijs deelachtig wordt, dit alles is naauwkeurig en onveranderlijk vooraf bepaald. Trotsch, dat hij het ware en alleen zaligmakende

geloof heeft, hoovaardig, dat aan de belijders van dit geloof, in korten tijd, de veroveringen der magtigste rijken gelukt zijn, zijne wraakzucht bevredigende, zoodra hij de opwellingen daartoe gevoelt, omdat die bevrediging niet gelukken zoude, indien zij in den hemel niet reeds goedgekeurd ware, ontbreekt hem alle deelneming in de ellende van zoodanige menschen, welke niet tot zijn geloof behooren, veracht hij alle beschaving, als ook al, wat, door deze, bij andere volken, voortreffelijks is tot stand gebragt. Om deze redenen, en ook, *omdat* in den Koran geen woord van den *pligt der gehoorzaamheid* jegens de regtmatige overheid voorkomt, zijn alle muhamedaansche staten in beroering gebragt, en is de geschiedenis dezer staten, ja zelfs die van het Kalifaat niet uitgezonderd, van welks regenten nogtans sommigen de wetenschappen en kunsten hebben trachten te bevorderen, een bloedig tooneel geworden. En voedt een Muhamedaan nog menschelijke gezindheden jegens de ongeloovigen, of hecht hij, behalve aan het bezit van het regte geloof, ook nog aan andere dingen eenige waarde, dan geschiedt zulks, omdat hij niet genoeg Muhamedaan is.

De Koran is, wat den inhoud betreft, een slecht boek. Hij prent, van het begin tot aan het einde, een blind geloof aan den profeet en eene blinde gehoorzaamheid in het uitwendig doen en laten aan deszelfs voorschriften in. En al beveelt hij ook somtijds eene vroomheid aan, zich werkzaam betoonende in de uitoefening van milddadigheid jegens bloedverwanten en noodlijdenden, die het Islamismus belijden, en, als ware het, in het hart haren zetel hebbende, b. v. Sura II. v. 130., de inprenting van dat geloof en die

gehoorzaamheid blijft des niet te min de hoofdzaak. Ook is hij vol dwalingen ten aanzien van de geschiedenis, en vol ongerijmdheden van allerlei aard, vooral in hetgeen hij uit de hoogere geestenwereld mededeelt. Zoo is, om slechts één voorbeeld aan te halen, Satanas, die, volgens den Koran, eene zeer gewigtige rol in de wereld speelt, daarom met den vloek tot den jongsten dag beladen geworden, omdat hij den nieuw geschapen' mensch niet aanbad, gelijk de overige Engelen deden. Maar men zou toch denken, dat Satanas daartoe eenigen grond gehad had, dewijl hij weten kon, wat er van de menschen, de weinige regtgeloovige Arabieren uitgezonderd, in deze en gene wereld worden zou. Dat overigens de, naar zijnen inhoud slechte, Koran eene dichterlijke waarde hebbe, waarop Muhamed zich steeds beriep, om te bewijzen, dat hij geïnspireerd ware, hoewel hij geene wonderen deed, dit wederspreken de zoodanigen, welke de arabische taal en letterkunde naauwkeurig kennen, en een juist oordeel daarover vellen kunnen.

§ 252.

Het Christendom wendt zich, in zijne eischen aan den mensch, in de eerste plaats tot deszelfs geweten, terwijl het de bewustheid van de misdrijven opwekt, waaraan hij zich schuldig gemaakt, en waardoor hij zich van God verwijderd heeft, en eene, door verbetering van gezindheid en wandel bewerkte, wederkeering tot God verlangt. Hetzelve is echter niet maar tegen ééne soort van menschelijke misdrijven gerigt, maar tegen de bron van alle overtredingen, namelijk tegen de zinnelijke eigenliefde.

Digitized by Google

Op het allernadrukkelijkst verklaart het zich tegen dronkenschap, wellustigheid en de bevrediging der wraakzucht, welke ook altijd het grootste bederf in de menschenwereld voortgebragt hebben; het verlangt een rein hart en eene, door weldadigheid zich openbarende, liefde tot alle menschen. Maar ten einde den mensch geschikt te maken, om aan de eischen, welke aan hem gedaan worden, te voldoen, en zich van het kwade tot het goede te bekeeren, stelt het hem de verhevene eigenschappen van God en deszelfs onmetelijke goedheid voor. Volgens het Euangelium is God de almagtige Stichter en wijze Bestuurder der wereld, de Vader van alle menschen, die echter noch zekeren menschenstam tot zijnen gunsteling verkoren, noch ook zijne weldaden alleen voor de zoodanigen bestemd heeft, welke een zeker geloof zijn toegedaan, maar die, als de Algoede, zich ook over den verloren zoon ontfermt, indien deze van het kwade afstand doet, en, door verbetering van wandel, opregt berouw betoont. En juist daartoe heeft God, naar de leer des Euangeliums, zijnen Zoon in de wereld gezonden, opdat hij de bedorvenheid der menschen zoude tegenwerken, en hen, door te streven naar deugd en heiligheid, tot de gemeenschap met God zoude terugvoeren. Eindelijk behoort tot deze leer nog de verzekering, dat, in een leven na den dood, het goede, overeenkomstig de volmaaktste regtvaardigheid, zal worden beloond, maar het kwade bestraft, ook dat al, wat er in de wereld voorgevallen is, en wij vaak niet begrijpen, eene uitkomst hebben zal, der hoogste wijsheid waardig.

Om echter de overtuiging te doen geboren worden, dat zijn eisch aan den mensch en zijne leer van God geene menschelijke uitvinding, maar van

Digitized by Google

hoogeren oorsprong zij, en waarheid behelze, wendt zich de stichter van het Christendom tot het edelste bestanddeel onzer natuur, namelijk tot de rede en het daaruit voortspruitend geweten, terwijl hij er zich op beroept, dat een iegelijk, die zijne leer aanneemt en opvolgt, door de veredeling van leven en de verlossing van ondeugden en misstappen, daardoor te weeg gebragt, bevinden zal, dat zij van God komt, en tot God leidt. Ook heeft de stichter van het Christendom de verdere uitbreiding der, door hem medegedeelde, godsdienstige begrippen aangaande de wereld niet alleen niet verboden, maar ons zelfs daartoe uitgenoodigd, en heil en zegen daarvan beloofd. Eindelijk heeft hij zijne leer niet in verband gebragt met de staatsregering, noch haar eene rigting naar invloed op deze regering gegeven, ten einde, door middel van denzelven, vaster gegrondvest te worden, en werkzamer te zijn in de wereld. Hij schrijft gehoorzaamheid aan elke regtmatige overheid voor, en tracht den mensch, in de bezorging der hoogste aangelegenheden des levens, onafhankelijk te maken van burgerlijke betrekkingen, maar daardoor ook in staat te stellen, om, in elke staatsinrigting, te kunnen streven naar het hoogste in onze natuur, en tevens toch ook een goed burger te zijn.

Neemt men nu den aanleg in de menschelijke natuur tot al, wat edel en groot is, gelijk wij denzelven, in ons onderzoek tot dus ver nopens den geest en het gemoed, hebben leeren kennen, in aanmerking, dan bevroedt men ook, dat er geen adeldom noch grootheid in de menschelijke natuur bestaat, waartoe ons het Christendom niet onmiddellijk of middellijk uitnoodigt, en welks ontstaan het niet bevordert. Hierin is juist deszelfs

groote voortreffelijkheid boven alle andere wereldgodsdiensten gelegen, en aan deze voortreffelijkheid moet ook toegeschreven worden, dat, hoewel deszelfs leerstellingen door de woestheid en slechtheid der menschen werden misvormd en bedorven, hetzelve nogtans, onder gunstige omstandigheden, welke de kennis der oirkonden, waarop het gegrond is, en het nadenken over de menschen bevorderden, weder tot de kracht geraakte, om de menschen beter te maken; terwijl daarentegen alle andere godsdiensten, nadat zij, door ontaarding, haren invloed op geest en gemoed verloren hadden, dezen nooit weder erlangden. En dat het Christendom, door de volheid zijner kracht, om de gezindheid te veredelen, bij vele bijzondere menschen zeer werkzaam geweest zij, kan ook niet geloochend worden. Men verwondere er zich echter niet over, dat het, uithoofde van de grootheid zijner eischen aan den mensch, door de onbeschaafdheid en verkeerdheid, zeer misvormd is geworden, en daardoor verlaagd tot de bevrediging der booze begeerten, tegen welke hetzelve nogtans is aangekant.

Het *doel* des Christendoms is, in gevolge deszelfs oirkonden, gelijk ieder bevinden zal, die den inhoud derzelve, wat het geheel betreft, onbevooroordeeld overweegt, de bevordering van eenen, door regtschapenheid en beoefening van algemeene menschlievendheid uitstekenden, wandel, het *middel* echter, hetwelk door hetzelve, tot bereiking van dit doel in het werk gesteld wordt, de *leer* van Gods grootheid en deszelfs vader*liefde* tot de menschen. Door het geloof aan deze leer en aan de, daarin vervatte, beloften moet de beoefening der christelijke deugd bevorderd worden. Maar reeds zeer vroeg be-

schouwde men, in de christelijke kerk, het middel als doel, en maakte men het geloof aan de leerstellingen van God en zijnen Zoon, nadat dezelve vele spitsvondige uitleggingen en bijvoegselen ondergaan hadden, tot de hoofdzaak, terwijl men den christelijken wandel daarentegen slechts voor een middel tot het doel uitgaf, of voor een aanhangsel tot gemeld geloof, hetwelk men zeide, ook zonder dit aanhangsel te kunnen bestaan. Het was een groot ongeluk voor het Christendom, dat het zich allereerst in eenen staat uitbreidde, die reeds begon tot bederf over te gaan, en tot zijnen ondergang spoedde, en dat het, in denzelven, de heerschende godsdienst werd. Want daardoor gebeurde het, dat het bederf van den romeinschen staat op het Christendom zeer nadeelig werkte. Het is waar, men heeft, in de laatste tijden, van de kracht des christelijken zins in de middeleeuwen, en van de geestdrift, welke het Christendom toen zoude voortgebragt hebben, veel ophef gemaakt. Doch, volgens de onbetwistbare getuigenissen der geschiedenis, verdween bij hen, welke het Christendom beleden, naar mate onkunde en verwildering, welke steeds hand aan hand gaan, toenamen, de uitoefening der christelijke pligten hoe langer zoo meer. Priesters en papen bedienden zich van hetzelve tot bevrediging hunner heerschzucht en hebzucht. Het werd eene godsdienst, bij welke uitsporige wellustelingen, roovers en moordenaars wél voeren; want voor geld en ligte kerkboeten kon men de vergiffenis van alle zonden verkrijgen, ook van zulke, welke nog eerst zouden gepleegd worden. Zelfs werd het inééngesmolten met het heidensch veelgodendom, en men bad eigenlijk niet meer God aan, maar de maagd Maria, de heiligen en de overblijfselen derzelven. In desen bedorvenen toestand

bestaat het, blijkens de overeenstemmende getuigenissen der reizigers, thans nog in den Kerkelijken Staat, in Napels, Sicilië en Spanje. De bewonderaars der middeleeuwen roemen vooral de geestdrift, welke de kruistogten deed geboren worden, en prachtige kerken in alle deelen van Europa stichtte. Maar de gruwelen, door de pelgrims reeds op de reis naar het heilige land, maar nog meer in dat land zelve gepleegd, bewijzen, dat hun alle geestdrift ontbrak; want voor schanddaden en wreedheden bestaat er geene geestdrift. En wat is alle pracht der christelijke kerken, vergeleken bij de pracht der tempelen in Indië en te Thebe in Egypte? En handelt men dan in den geest van JEZUS CHRISTUS, wanneer men, ten einde de straffen te ontgaan, welke men na den dood vreest, of om in den hemel eenen trap hooger te klimmen, tot het stichten van kerken een deel der, misschien onregtvaardig, verkregene goederen bestemt? De hervormers der christelijke kerk wilden de kracht des Christendoms, om den mensch tot God te brengen, weder doen werken, en de ijver, daarbij betoond, verdient onze bewondering. Maar ook in de hervormde kerk werd weldra het doel des Christendoms voor het middel, het middel daarentegen voor het doel genomen; weshalve er, door de hervorming, veel minder goeds gesticht is, dan anders zoude geschied zijn. Een eerwaardig leeraar der protestantsche kerk, die zich omtrent de opheldering der geschiedenis van de christelijke kerk zeer verdienstelijk gemaakt heeft, zeide mij, toen ik hierover met hem sprak, dat het Christendom tot nog toe slechts weinig tot de ware godzaligheid en zedelijke verbetering der menschen had toegebragt, dat hij zelf, in vroegere jaren, willens geweest was, in een bijzonder werk al het goede, door het

Christendom in elke eeuw gesticht, te verzamelen, maar dat hij uit droefheid, dat er zoo weinig goeds kon worden opgenoemd, dit plan had laten varen.

De vergelijking der leerstellingen van het verbasterd Christendom met de leerstellingen der muhamedaansche godsdienst leidt tot de kennis eener opmerkelijke overeenstemming tusschen de eerste en de laatste. Zij hebben namelijk de verschrikkelijke leer, dat de mensch, door de willekeur Gods, vooraf bestemd zij, om goed of kwaad te zijn (de praedestinatie) met elkander gemeen. Voorts stemmen zij overeen in de verdoemenis van allen, welke het regte geloof niet bezitten, tot de eeuwige pijnen der hel, in den eisch van een blind geloof aan datgene, wat voor openbaring uitgegeven wordt, en eindelijk in het streven naar heerschappij over de magt des staats, of in den toeleg, om de doeleinden van dezen ondergeschikt te maken aan de oogmerken der geestelijke magt. Maar van daar ook, dat het verbasterd Christendom daar, waar deszelfs invloed op het zieleleven niet door andere dingen, welke de vorming van geest en gemoed bepalen, tegengewerkt werd, hetzelfde bederf voortbragt, hetwelk thans in alle muhamedaansche staten voorkomt. Om zich hiervan te overtuigen, behoeft men slechts het oog op Spanje te vestigen. Volgens het 46ste hoofdstuk van LLORENTE's *Oordeelkundige geschiedenis der spaansche Inquisitie*, zijn alleen in Spanje, van het jaar 1481—1808, door de inquisitie 32,382 menschen levend, en 17,690 in den beelde verbrand, terwijl er 291,450 met gevangenis in onderaardsche kerkers en met verbeurdverklaring hunner goederen zijn gestraft geworden. Hierdoor werd bij de Spanjaarden eene neiging tot wreedheid geboren, nog sterker dan die, welke bij de Muhamedanen

voorkomt. Deze hebben geene Auto's-da-fé gehouden, en de Koran beveelt slechts de ongeloovigen, welke de heerschappij der regtzinnigen niet erkennen, en ook geene schatting betalen willen, met het zwaard om het leven te brengen, terwijl hij zelfs verbiedt, de heidensche Arabieren, omdat zij landslieden der regtzinnigen waren, met geweld te bekeeren, en tot het betalen der schatting te verpligten. Ook zijn de Joden, door MUHAMED en zijne opvolgers, met verschooning van hun geloof behandeld geworden. Voorts is bij de Spanjaards, door de inquisitie, alle nadenken over de godsdienst en de gewigtigste aangelegenheden des menschen onderdrukt, eene blinde onderwerping aan de priesters te weeg gebragt, eindelijk alle voortgang in kunsten en wetenschappen, welke het leven veredelen, belet, en de spaansche staat van 26 millioenen inwoners, welke hij in de vijftiende eeuw in Europa had, op 10 millioenen teruggebragt; terwijl hij alzoo, wat den inwendigen toestand betreft, in allen deele werd gelijk gemaakt aan de muhamedaansche staten in Azië en Afrika.

§ 233.

Van de verscheidenheden, welke in de beschaving van menschen gevonden worden, loopen vooral in het oog, en zijn voor de doeleinden der zielkundige menschkunde bijzonder opmerkenswaardig de zoodanige, waardoor de Oostersche van de Westersche afwijkt. Ten einde zich echter hiervan een *juist* denkbeeld te vormen, zal het voldoende zijn, beide deze soorten van beschaving bij zoodanige volken naauwkeuriger te beschouwen, bij welke zij, op de volmaaktste en bepaaldste wijze, zijn uitgedrukt. Dit

zijn de Indianen en de Grieken. Want wat anders nog van beschaving voorkomt, komt der indiaansche of der grieksche meer of min nabij.

§ 234.

Onze kennis van de letterkunde der Indianen, die, zoo al niet het oudste der beschaafde volken, althans één der oudste zijn, is, wel is waar, nog zeer beperkt, naardien zij grootendeels op brokstukken uit deze letterkunde, of op gebrekkige opgaven van den inhoud van groote werken, welke daartoe behooren, berust. Ondertusschen weten wij, door de ijverige bemoeijingen der Britten en van eenige Duitschers, van dezelve zoo veel, dat daarop een onfeilbaar oordeel, aangaande het wezenlijke en oorspronkelijke in de indiaansche beschaving, kan gebouwd worden.

Het oudste werk der indiaansche letterkunde zijn de *Vedas*, welke, naar het geloof der Indianen, door BRAMA zelven zijn medegedeeld. Zij maken de bron der indiaansche godsdienst uit, volgens welke alle dingen in de wereld, van de grootste tot de kleinste, uit een eeuwig en eenig oorspronkelijk wezen zijn voortgevloeid, als zoodanige uitvloeiselen zekeren tijd voortduren, en alsdan weder in dat oorspronkelijk wezen terugkeeren. In de Vedas is ook het onderscheid der kasten (of stammen) bepaald, waarop de indiaansche staatsinrigting gegrond is, en waardoor de leefwijze, de werkkring, de regten en pligten, en het aardsche bestaan van elken Hindo vastgesteld zijn. Uit het hoofd van BRAMA namelijk, dus luidt het verhaal, zijn de Braminen, de bewaarders der godsdienst en der wijsheid,

Digitized by Google

voortgekomen. Uit zijne schouders daarentegen zijn de Rajahs ontstaan, welke de aanwijzing ontvingen, om den staat door wapenen te verdedigen, en de uitvoerende magt uit te oefenen. Uit den buik zijn de kooplieden voortgesproten, en eindelijk uit de voeten de Sudras, welke tot het bezorgen van den landbouw, en tot het beoefenen der mechanische kunsten bestemd zijn.

Op de Vedas berust echter niet alleen de godsdienst, de zedeleer en de staatsinrigting der Indianen, maar ook alle overige kennis derzelven, als van de geneeskunde, de muzijk, de meetkunde, de spraakkunst, de danskunst en de krijgskunst. Die heilige boeken behelzen de beginselen tot al, wat een beschaafd mensch noodig heeft te weten.

Behalve de prozaïsche letterkunde bezitten de Indianen nog een groot aantal gedichten, aan welke zij desgelijks eenen goddelijken oorsprong toeschrijven. Van deze staan twee heldendichten in het grootste aanzien, te weten, de *Ramajan* en de *Mahabarat*. In dezelve zijn de leerstukken der Vedas aangaande God, aangaande de menschwordingen der goddelijke krachten (incarnatiën), en aangaande alle wetenswaardige dingen meer uitgebreid en dichterlijk opgesmukt. Met deze heldendichten staan echter nog vele andere gedichten in verband, welker inhoud dezelfde onderwerpen betreft. Er is geene soort van gedichten door de Grieken, noch door eenig europeesch volk, in de laatste tijden, beproefd, of zij wordt bij de Indianen gevonden, en zij bezitten zeer vele lyrische, dramatische en didaktische gedichten.

Zij nu, welke deze gedichten naauwkeuriger hebben leeren kennen, verzekeren eenparig, dat dezelve rijk zijn in menigvuldige schoonheden en

prachtvolle voorstellingen van hemelsche en aardsche dingen, en dat zij bij de voortbrengselen van het dichterlijk genie bij geen ander volk achterstaan. De sanscritische taal, waarin de klassieke werken der indiaansche letterkunde geschreven zijn, wordt voor eene der rijkste, beschaafdste en welluidendste gehouden, even geschikt tot het uitdrukken der fijnste bespiegelingen over de goddelijke natuur en derzelver betrekking tot de wereld, als tot de schoonste en stoutste verdichtselen aangaande het hemelsche en aardsche. Tot deze verdichtselen bood de indiaansche fabelleer, door het stelsel, dat alle dingen uit God zouden zijn voortgevloeid, veel meer stof en aanleiding aan, dan de grieksche.

Een oordeelkundig overzigt over de thans bestaande kennis van de indiaansche letterkunde is vervat in HEEREN'S *Ideën über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten Völker der alten Welt*, Th. I. Abth. 3. 1824.

Het voornaamste werk tot naauwkeuriger kennis van de wijsgeerige bespiegeling der indiaansche wijzen aangaande God, de wereld en den mensch, is de *Bhagavad Gita*. Hij maakt eene episode tot den Mahabarat uit, en is door CHARLES WILKINS in het Engelsch vertaald, Lond. 1785., maar in de grondtaal, met oordeelkundige aanmerkingen en eene latijnsche vertaling, uitgegeven door A. W. VON SCHLEGEL, Bonn, 1823. Allen, die denzelven in de sanscritische taal gelezen hebben, roemen deszelfs inhoud en inkleeding, als iets zeer voortreffelijks.

Van de dramatische werken der Indianen is de *Sacontala*, door eene duitsche vertaling, reeds sinds langeren tijd bij ons bekend. Zij

wordt als een der volmaaktste kunstgewrochten geprezen, en de Engelschen hebben haren schrijver den *indiaanschen* SHAKESPEAR genoemd.

§ 235.

De eigendommelijkheden, waardoor de indiaansche beschaving van de grieksche afwijkt, zijn de volgende.

I. Bij de Indianen gelden de leerstellingen der Vedas, en der daarop betrekking hebbende dichtstukken, als onbetwistbare waarheden, als de grondbeginselen en bronnen, waaruit alle kennis van God en van de natuur der dingen in de wereld moet geput worden. Van hunne jeugd af aan gewoon, om die werken voor iets heiligs te houden, rijst bij hen nooit eene twijfeling aan de zekerheid van den inhoud derzelven.

II. In gevolge de, in die heilige boeken vervatte leer, dat alle dingen in de wereld, door eene uitvloeijing uit God, ontstaan zijn, en in God terugkeeren, maken deze dingen niet iets zelfstandigs uit, noch iets, dat een wezenlijk aanzijn heeft, maar zij zijn slechts voorbijgaande vormingen der uitvloeisels uit God. Het is dan ook, naar de overtuiging der Indianen, geenszins der moeite waardig, zich met het onderzoek van zoodanige wezenlooze dingen en vergankelijke verschijnselen bezig te houden.

III. Deze minachting van hetgeen in de wereld aanwezig is, en van hetgeen de ondervinding desaangaande leert, wordt nog daardoor geregtvaardigd en versterkt, dat, volgens de leer der heilige

Digitized by Google

boeken der Indianen, de mensch er naar staan moet, om, door zich los te rukken van de zinnenwereld en van al, wat hem daaraan boeit, in God terug te keeren, om alle dingen slechts in God te zien, en alzoo der hoogste zaligheid en des volmaaktsten aanzijns, waarvoor een mensch vatbaar is, deelachtig te worden. Voor de echte wetenschap bestaat er, volgens de uitspraak dier boeken, geen ander voorwerp, dan God, en in deze wetenschap, maar niet in hetgeen in de wereld gedaan en uitgevoerd wordt, is de volmaking des menschen gelegen.

IV. Een noodzakelijk gevolg van dit gevoelen nopens de dingen in de wereld en de volmaking des menschen, was het gebrek van alle zucht tot naauwkeurige kennis der natuur, waarvoor de Indianen, door den graad van beschaving, welken hun verstand bereikt had, wel vatbaar waren. Zij moesten, wel is waar, om te kunnen leven, de dingen, welke in de wereld bestaan en voorvallen, ten aanzien van derzelver nuttige en schadelijke hoedanigheden, waarnemen. Om echter de leerstellingen der Vedas dichterlijk op te sieren, moest de verbeeldingskracht met beelden verrijkt zijn, waartoe de uitwendige natuur en het inwendige leven des menschen alleen de stof opleveren kon. Zij moeten derhalve ook goede waarnemers der natuur, doch alleen tot het zoo even opgegeven doel, geweest zijn. De indiaansche letterkunde bezit intusschen hoegenaamd niets, hetwelk gegrond zij op de aanwending der middelen, waardoor hetgeen in de natuur nog niet waargenomen en ontdekt is, opgespoord wordt, waartoe de bewijzen uit de analogie en door de inductie, benevens het gebruik der hypothesen behooren, door deze bewijzen gestaafd.

Reeds de indiaansche dichtkunde draagt sporen, dat men op de eigendommelijkheden der natuur te weinig acht geslagen heeft; want de indiaansche verdichtselen gaan de wezenlijkheid ver te buiten. Alle kennis van de blijvende inrigtingen der dingen in de natuur en van de wetten, onder welke zij staan, ontbreekt den Indiaan, en hij zou kwalijk kunnen begrijpen, hoe de, naar kennis strevende, mensch zich met physica en physiologie kan onledig houden, en daardoor bevrediging zijner weetgierigheid erlangen. Hij bezit, wel is waar, ook in zijne heilige schriften iets van aardrijkskunde, tijdrekenkunde en geschiedenis. Doch dit bestaat in wonderlijke vertellingen en sprookachtige dingen. Eene, door kritiek gezuiverde, geschiedenis van zijn volk en van hetgeen bij hetzelve voorgevallen is, kent hij niet, en hij zoude dezelve, zoo iemand beproefde haar zamen te stellen, voor een voortbrengsel van booze geesten moeten houden, waardoor men het gezag zijner heilige schriften poogde te ondermijnen. De Indianen hebben niet eens kronijkschrijvers, welke nogtans bij andere oostersche volken voorkomen, om van geschiedschrijvers niet te spreken.

§ 236.

Minachting van en gebrek aan wetenschappelijke kennis der natuur wordt bij alle oostersche volken gevonden, al waren zij ook tot beschaving gekomen, en al hadden zij hun nadenken op vele, voor den mensch nuttige, dingen gevestigd. Onder hetgeen zij van de natuur weten, mengen zij steeds wonderen en zeldzame voortbrengselen der verbeeldingskracht, ten einde de bezigheid met de natuur onderhoudend

Digitized by Google

te maken. Ten bewijze hiervan strekt reeds genoegzaam hetgeen door de Arabieren, onder de regering der kalifs te Bagdad, gedaan is, van welke kalifs sommigen de beoefening der wetenschappen, door het stichten van inrigtingen voor wetenschappelijke beschaving, en door onderscheidingen en belooningen der geleerden, zeer begunstigden. De Arabieren ontleenden de wetenschappelijke kundigheden van de Grieken. Maar in weerwil van den ijver, welken zij aanwendden, om zich deze kundigheden eigen te maken, en nog uit te breiden, gelukte noch het één, noch het ander. Door de vertalingen der grieksche schriften ging niet ook tevens de geest, die dezelve zamengesteld had, tot de Arabieren over. Uit PTOLOMAEUS werd de kennis der sterrekunde, welke in de oogen der Arabieren hooge waarde had, geput, en tot uitbreiding derzelve stichtten zij zelfs sterredaken. Maar met deze kennis bleef steeds de sterrekijkerij, met hare veelvuldige dwaasheden, doormengd. Hunne geschiedkundige werken zijn zonder strenge kritiek geschreven. Hunne beschrijvingen van de mineraliën, planten en dieren waren nooit vrij van fabelachtige bijvoegselen. Hun ontbreekt die beschaving van verstand, welke eerst, door het onderzoek der natuur zonder alle inmenging van fabelachtige dingen, verkregen wordt. Van de overige oostersche volken geldt het zoo even aangemerkte nog veel meer, dan van de Arabieren, al hadden die volken ook eenige beschaving bereikt.

VON HAMMER'S *Encyclopädische Uebersicht der Wissenschaften des Orients, aus sieben arabischen, persischen und türkischen Werken übersetzt*, Leipzig 1804, behelst vele bewijzen van de stelling, in de § vervat.

Zelfs de zoodanigen onder de Arabieren, welke in de beoefening der wijsgeerige bespiegeling, naar het voorbeeld der Grieken, de meeste vorderingen gemaakt hebben, kunnen niet nalaten, bij de uitvoering van hun oogmerk nog ééne of andere ongerijmdheid en tegenstrijdigheid tegen de natuur te voegen. Het werk, hetwelk zeer belangrijk is, om den voortgang der wijsbegeerte bij de Arabieren te leeren kennen, is: *Der Naturmensch, oder die Geschichte des* HAI EBN JOKTAN, *ein morgenländischer Roman des* ABU DSAFAR EBN TOFAIL, *aus dem Arabischen übersetzt von* J. G. EICHHORN, *1782.*, waarvan LEIBNITZ betuigt, hetzelve, in de engelsche vertaling, met deelneming en genoegen gelezen te hebben. Dit werk heeft ten oogmerk, om aan te toonen, hoe een mensch, zonder alle onderwijs, en alleen door eigen nadenken, allengs van ééne kennis der dingen in de natuur tot de andere voortgaande, eindelijk tot de kennis van het aanzijn en de natuur van God geraakt. Nadat desaangaande vele scherpzinnige aanmerkingen gemaakt zijn, verneemt men tegen het einde des werks, dat de natuurmensch JOKTAN, zonder het bezit en de hulp eener taal, de duidelijkste en diepste inzigten van de dingen in de natuur en van God, uit zich zelven ontwikkeld heeft.

§ 257.

Voor de beschaving der Grieken zijn de zangen van HOMERUS geworden, wat de Vedas en de dichtstukken, welke derzelver inhoud meer uitbreiden, voor de Indianen waren. Die zangen behelzen ook dichterlijke opsieringen der dingen en voorvallen in de wereld, en de goden, benevens andere fabelachtige dingen, spelen daarin zeer gewigtige rollen.

Digitized by Google

Maar deze goden en wezens zijn in eenen vorm voorgesteld, welke de menschelijke natuur nabij komt; en die zangen zijn daarenboven rijk in fijne en juiste waarnemingen van hetgeen in de, ons bekende, wereld voorkomt. Daardoor werd de blik der Grieken op de natuur gerigt, en allengs verkreeg, bij hen, de kennis der natuur eene onbepaalde waarde. Wat er in de wereld voorkomt, en volgens welken regel zulks daarin voorkomt, werd het voorwerp van de weetgierigheid der Grieken, welker bevrediging, door de godsdienstige voorstellingen des volks, noch voorgeschreven, noch beperkt werd. De fabelleer werd in eene natuurleer opgelost, en deze verdrong het bijgeloof. De eerste wijsgeeren (de jonische school) leidden het ontstaan, bestaan en vergaan der dingen in de wereld uit natuurlijke oorzaken af. Spoedig werden er ook, wel is waar, door sommige wijsgeeren, nopens de wording der dingen, bespiegelingen in het werk gesteld volgens bloote begrippen (de eleatische school), ten gevolge waarvan de onderrigting door ervaring in minachting kwam, hetwelk de sophisterij bevorderde, en tot het scepticismus leidde. Maar het zoeken eener verklaring van de wereld op den weg van het onderzoek der natuur, bleef nogtans de hoofdzaak in de oude wijsbegeerte der Grieken. En wanneer ANAXAGORAS bewees, dat de wereld niet blootelijk uit natuurstoffen kon worden afgeleid, maar dat er ook eene verstandig werkende kracht op de vorming der dingen in de natuur invloed moest gehad hebben; dan moest daardoor de verklaring der wereld uit stoffen en krachten der natuur, niet verdrongen, maar alleen voorzien worden van een, wegens het doelmatige in de natuur, noodzakelijk bijvoegsel. Wat nog bij geen beschaafd volk geschied was, te weten, de inwendige

Digitized by Google

ziekten als bloote natuurgebeurtenissen te beschouwen, en den aanvang, voortgang en afloop derzelve waar te nemen, dit geschiedde bij de Grieken door HIPPOKRATES. Deze Grieken hadden ook de eerste geschiedschrijvers, welke, door toepassing der kritiek, de fabel van de geschiedenis afscheidden. Maar de sokratische school was het, waarin men zich duidelijk bewust werd van de wijze, hoe men moest te werk gaan, ten einde de natuur en de regelmatigheid in dezelve juist te leeren kennen. SOKRATES gebruikte het eerst, naar het getuigenis van ARISTOTELES, de *inductie* tot het voeren *van bewijzen*. Vóór hem had men van dezen bewijstrant wel reeds, volgens een duister gevoel daarvan, gebruik gemaakt; doch hij erkende de deugdelijkheid deszelven, om tot zekerheid en algemeenheid in de kennis te geraken. Ook zijn de klassieke werken der mannen uit de sokratische school, volgens de analytische methode, zamengesteld, weshalve deze de weg moet geweest zijn, waarop genoemde mannen tot de inzigten gekomen waren, welke zij mededeelen. Het is waar, PLATO schijnt hiervan eene uitzondering te maken, dewijl hij kundigheden aannam, welke de ziel, op eene aangeborene wijze, mede ter wereld zoude brengen, en die het alleen ware behelzen zouden. Maar deze stelling deed hem de onderrigtingen door de ervaring niet verachten, gelijk zijne schriften bewijzen, welke vol zijn van de fijnste en meest juiste waarnemingen, vooral uit de menschenwereld. En de waarnemingen der dingen in de natuur wekken immers, volgens hem, de herinnering weder op van hetgeen men eenmaal geweten heeft, en zijn mitsdien tot het ontstaan der kennis van het ware onmisbaar. Het voornaamste, wat de platonische wijsbegeerte voortgebragt heeft,

Digitized by Google

namelijk de leer van den staat, en van deszelfs bestuur, heeft ook daadzaken der ervaring tot grondslag, terwijl zij van deze tot een ideaal van de burgerlijke zamenleving voortgaat, waarbij steeds menschelijke vermogens, gelijk wij dezelve bij ondervinding kennen, in aanmerking genomen worden. Volgens dit ideaal moet namelijk ieder, naar zijne vermogens, tot het algemeen welzijn des staats bijdragen. Maar eene naauwkeurige verklaring der analytische leerwijze, met toepassing derzelve op alle takken van het onderzoek der natuur, is eerst door ARISTOTELES gegeven. Hij werd daardoor de eerste leermeester des echten natuurkundigen onderzoeks, en wat, na hem, te dezen door de Grieken nog gedaan is, was de vrucht der, door hem daartoe aangewezene, leerwijze. De geest der Grieken streefde, van het aardsche uitgaande, naar het hemelsche, en ook, volgens de godsdienst der Grieken, waren stervelingen, door verdiensten en edele daden, onsterfelijke goden geworden.

§ 238.

Het op nieuw bekend worden met de klassieke werken der Grieken en Romeinen, en de, daardoor opgewekte, geestdrift voor het voortreffelijke, in die werken vervat, gaf aanleiding tot de ontwikkeling der geestkrachten bij de volken der nieuwere europesche wereld. De dichters, wijsgeeren en geschiedschrijvers der Grieken en Romeinen verkregen daardoor eenen, niet minder grooten, invloed op de tegenwoordige europesche wereld, dan zij op hun eigen volk gehad hadden. Zij zijn onze weldoeners geworden; want de groote vorderingen in de sterre-

Digitized by Google

kunde, natuurkunde en in de mechanische kunsten, waardoor zich de europesche wereld, reeds sinds twee honderd jaren, onderscheidt, zijn eigenlijk slechts de voortzetting van zoodanige ontwikkeling der vermogens van den menschelijken geest tot een naauwkeurig onderzoek der natuur, welke aan de grieksche beschaving hare eigendommelijkheden gaf. Maar hierdoor wordt ééne der grootste voortreffelijkheden, waardoor het Christendom boven alle andere wereldgodsdiensten uitmunt, zigtbaar. Deze hebben altijd den staat, de kunst, het navorschen en nadenken hunner belijders, eenzijdig en geenszins op eene, voor de ontwikkeling van menschelijke vermogens voordeelige, wijze bepaald. Zij beperkten deze ontwikkeling binnen eenen graad, boven welken zij zich niet mogt verheffen. Het onvervalscht Christendom daarentegen behelst niets van zoodanige beperking. Het verlangt eene godzaligheid, welke zich tegen geenerlei voortgang in de ontwikkeling van menschelijke geestvermogens vijandig aankant. Ja, de waarheid gebiedt *zelfs*, tot roem van het Christendom te zeggen, dat het aan het onderzoek der natuur door het verstand eene hooge waarde toekent, en aan hetzelve eene godsdienstige strekking geeft. Want de verhevene stichter deszelven wees ons immers zelf op de grootheid der werken Gods in de natuur. En dat het echte Christendom met dat onderzoek niet alleen bestaanbaar is, maar, door het verband met hetzelve, nog weldadiger invloed op het gemoed uitoefent, getuigt de physico-theologie, welke, in Engeland en Duitschland, bij de meer beschaafden, eene groote uitwerking heeft te weeg gebragt, en geenen harer aanhangers van het Christendom heeft doen afvallen.

ZESDE HOOFDDEEL

OVER DE ZIEL EN HARE KRACHTEN.

§ 239.

De bewustheid van het *ik* is, wel is waar, het middelpunt, doch niet ook de eigenlijke grond des zielelevens. Want die bewustheid maakt slechts een bestanddeel van dat leven uit, hetwelk, ofschoon de voorwaarde uitmakende van het aanzijn der overige bestanddeelen, nogtans ook weder in deze voorwaardelijk gegrond is. Zonder zelfbewustheid heeft namelijk geene bewustheid van iets plaats, hetwelk van het *ik* onderscheiden is; maar de eerste is ook nooit zonder de laatste voorhanden, en er bestaat geene bloote of reine zelfbewustheid. Ook duurt de bewustheid van ons *ik* niet onafgebroken voort. In den slaap en gedurende de flaauwte verdwijnt zij voor langeren of korteren tijd. Wij moeten haar derhalve aan eene, van haar verschillende, oorzaak toeschrijven. Maar welke is dan nu deze oorzaak?

Digitized by Google

§ 210.

Zal de beantwoording dezer vraag niet beproefd worden volgens de grondbeginselen der bovennatuurkunde, aangaande het onderscheid der wezens in de wereld, of volgens de onderstelling, dat er een algemeen leven is, waarvan elk bijzonder leven slechts eene individuële bepaling zij (doch waardoor niets verklaard wordt, dewijl het algemeene niet de grond van het individuële zijn kan), maar volgens de regelen van het onderzoek der natuur, *welke in de* zielkundige menschkunde alleen tot de waarheid leiden; dan moet de aandacht vooreerst op het verband gevestigd worden, waarin het geestelijke leven met het werktuigelijke staat, en onderzocht worden, of het eerste niet kan gerekend worden, eene uitwerking van het laatste en van deszelfs verhoogde werkzaamheid te zijn.

In gevolge hetgeen aangaande het verband tusschen de hoedanigheid der uitwerking en de hoedanigheid der oorzaak reeds aangemerkt is (§ 90. vlgg.), moet allezins worden toegestemd, dat het niet met de ons bekende inrigting der natuur strijdig is, te onderstellen, dat eene zekere werkzaamheid van het organismus der hersenen de oorzaak van het ontstaan eens bewustzijns zijn kan, hoe zeer overigens ook het werktuigelijk en geestelijk leven, naar derzelver inwendige hoedanigheden, van elkander verschillen mogen. Want in de natuur merken wij vaak op, dat de uitwerking wezenlijk verschilt van hetgeen de natuur der oorzaak uitmaakt. Naardien nu echter, gelijk de vergelijkende ontleedkunde leert, tusschen het zamenstel der hersenen in een dier en tusschen deszelfs zieleleven zoodanig verband

Digitized by Google

plaats heeft, dat dit leven naar die mate toeneemt, naar mate de hersenen meer zamengesteld en ontwikkeld zijn, maar dat de menschelijke hersenen de meest ontwikkelde zijn; zoo schijnt dit eenen sterken grond voor de stelling op te leveren, dat het zieleleven des menschen een bloot voortbrengsel van de bewerktuiging zijner hersenen uitmake, of uit deze ontstaan zij. Hierbij komt nog eene onmetelijke reeks van daadzaken der ervaring, blijkens welke, door beroeringen in het werktuigelijke leven, vooral der hersenen, ook vermindering en beroeringen des zielelevens ontstaan. De heerlijkste en krachtigste geest wordt immers dikwijls, door eene ziekte, zwak, kleinmoedig, versaagd en afkeerig van het leven; terwijl hij, de ziekte geweken zijnde, de volheid en kracht zijns zielelevens weder erlangt. Men kan er zich daarom ook niet over verwonderen, dat de geneesheeren vele zoodanige daadzaken voor oogen hebbende, zich daardoor tot het besluit geregtigd achten, dat het geestelijke leven uit het werktuigelijke voortspruit, en dat zij eene bevestiging van dit besluit in de gelijkmatigheid der ontwikkeling van beide soorten des levens vinden, welke zich tot zeer vele bijzonderheden in dezelve uitstrekt.

Worden intusschen de eigendommelijkheden des zielelevens dieper nagespoord, dan blijkt ook de stelling, dat dit leven zijnen oorsprong uit het werktuigelijke leven ontleene, strijdig te zijn met de regelen van het onderzoek der natuur, en iets onmogelijks in zich te bevatten. Want al kan men zich ook het waarnemen, voorstellen, gevoelen en begeeren, als een voortbrengsel van het verhoogde leven der hersenen denken, zoo zijn wij nogtans niet in staat, ons een denkbeeld te maken, hoe eene bloote

werkzaamheid der hersenen de oorzaak eener herinnering zijn kan, en de overtuiging kan te weeg brengen, dat hetgeen thans in het bewustzijn tegenwoordig is, reeds vroeger daarin voorhanden geweest zij. Elke daad des werktuigelijken levens hangt namelijk af van hetgeen juist nu in het organismus plaats heeft, en sluit niet ook nog eene vroegere in zich; gelijk de beweging des ligchaams nooit tevens ook de vroeger daarin plaats gehad hebbende in zich bevat. Ten aanzien van zoodanige bestanddeelen des zielelevens dus, welke uit herinneringen bestaan, moeten wij *vaststellen, dat* zij bewerkt zijn door iets, hetwelk van het werktuigelijke leven der hersenen onderscheiden is, hetwelk op zich zelven bestaat en voortduurt, en uit zich zelven het besef voortbrengt van de gelijksoortigheid en gelijkheid van tegenwoordige kundigheden met zoodanige, welke men reeds vroeger gehad heeft. Maar deze stelling verkrijgt daardoor nog meerdere zekerheid, dat zoo vele dingen, welke in het bewustzijnsleven voorkomen, *afhangen* van de zelfwerkzaamheid of zelfbepaling des menschen, die zich van zich zelven bewust is. Deze zelfwerkzaamheid heeft immers reeds plaats bij het vestigen der opmerkzaamheid op de voorwerpen der waarneming, maar in eenen hoogeren graad bij het voortbrengen van bepaalde herinneringen, bij de rigting, welke wij aan het nadenken geven, en bij het nemen van besluiten, gelijk in het onderzoek aangaande deze openbaringen aangetoond is. En hoe zoude men ook de kennis van het wezenlijke en ware kunnen onderscheiden van schijn en dwaling, indien alle kennis slechts uitwerking van de werkzaamheid der hersenen ware? Deze uitwerking kan zich zelve immers niet, betrekkelijk hare juist-

Digitized by Google

heid, beoordeelen. Bij de zoo even aangehaalde gronden voor de stelling eener, van het werktuigelijke leven onderscheidene, oorzaak des zielelevens, of eener ziel in den mensch, komt echter nog deze, dat de ontwikkeling dezes levens, of deszelfs voortgang van lagere tot hoogere openbaringen, onder geheel andere regelen staat, dan de ontwikkeling des werktuigelijken levens. Want men beschouwe slechts de eerstgenoemde, zoo als zij in het gansche leven eens menschen voorkomt, of zoo als zij bij een volk, van één geslacht tot het andere voortgaande en zich allengs steeds verhoogende, plaats grijpt, en men zal haar in wezenlijke bijzonderheden zien afwijken van de ontwikkeling des werktuigelijken levens. Dat deze ontwikkeling in het geheim met gene gelijken tred houde, daarvoor kan geen grond bijgebragt worden, en het valt in het belagchelijke, indien men b. v. de uitbreiding van het enthusiasmus voor vaderland, vrijheid en godsdienst, hetwelk bij eenig volk op zekeren tijd heeft plaats gehad, uit eene verandering van het hersenenleven bij dat volk wilde afleiden. Maar ook de ontaarding eens volks door zedeloosheid en dwingelandij kan niet aan zoodanige verandering, als de oorzaak der ontaarding, toegeschreven worden.

§ 241.

Is de oorzaak des zielelevens iets, hetwelk van den grond des werktuigelijken levens onderscheiden is, dan ontstaat de vraag, van hoedanigen aard de eerste is, en in welke betrekking derzelver werkzaamheid staat tot de werkzaamheid des laatstgenoemden. Het is bekend, dat men op deze vraag zeer

Digitized by Google

verschillende, op menigerlei gronden steunende, antwoorden gegeven heeft. Zal echter niet een bloot verdichtsel de plaats eens antwoords bekleeden, dan moeten wij ons, in de aanwijzing, hoedanig de oorzaak des zielelevens zij, daarbij bepalen, dat wij zeggen, dat zij een zelfstandig wezen uitmaakt, voorzien van de, tot het ontstaan van dat leven benoodigde, vermogens. En wat de betrekking aangaat, waarin dit wezen tot den grond des werktuigelijken levens staat, desaangaande moeten wij ons vasthouden aan hetgeen de ondervinding nopens het ingrijpen der geestelijke en werktuigelijke levenswerkzaamheden in elkander leert, en waarvan het voornaamste reeds in de voorgaande hoofdstukken aangestipt is. Hieruit ontstaat echter de overtuiging, dat het werktuigelijke leven en deszelfs regelmatige toestand eene onontbeerlijke voorwaarde der openbaringen des zielelevens uitmaakt; dat de mensch door de wederkeerige werking van beide soorten des levens bestaat; dat het zieleleven bij den mensch voor eene voortgaande *beschaving* vatbaar is, doch dat deze beschaving slechts onder bijzondere voorwaarden en omstandigheden, welke haar begunstigen, tot stand komt, en dat onder die voorwaarden de eigen toeleg des menschen op beschaving den meesten invloed heeft.

Bij de gewone verdeeling van den mensch in ziel en ligchaam wordt het verband, waarin het geestelijke en werktuigelijke leven in denzelven staat, doorgaans voorbij gezien.

§ 242.

Uit hoofde van de groote verscheidenheid der bestanddeelen des zielelevens heeft men, in de menschelijke ziel, onderscheidene krachten aangenomen. Deze stelling heeft op de aanduiding dier verscheidenheid in de taal invloed gehad, zoo dat het gelijksoortige in de voortbrengselen des zielelevens door woorden uitgedrukt wordt, welke eigenlijk de benamingen der krachten zijn, waaruit iedere soort van voortbrengselen geacht wordt ontstaan te zijn. Men kan zich daarom ook, aangaande het onderscheid in de openbaringen des zielelevens, niet doen verstaan, ten zij men zich naar het spraakgebruik schikke, en van eene gewaarwordings-, verbeeldings-, denk-, gevoel- en wilkracht spreke. De wijsgeeren hebben echter, in hunne leerstelselen, op het onderscheid der zielskrachten zeer veel gebouwd.

Het onderzoek intusschen nopens de krachten der ziel, als ook de beantwoording der vraag, of zij eene veelheid of eene eenheid uitmaken, hangt niet af van het spraakgebruik, noch van hetgeen de wijsgeeren, tot grondvesting hunner stelselen, desaangaande beweerd hebben. Wij moeten veeleer, den grond en de hoedanigheid onzer kennis van de krachten der dingen (§§ 95, 96.), benevens de betrekking, waarin de menigvuldige openbaringen des zielelevens tot elkander staan, in het oog houden, wanneer wij de vraag, of de zielskrachten slechts ééne of meerdere zijn, trachten te beantwoorden.

Er bestaat, voor de leer van de krachten der ziel, eene zeer belangrijke daadzaak in het zieleleven des menschen, waarop ook in de voorgaande hoofd-

Digitized by Google

stukken gewezen is. Zij is hierin gelegen, dat de verschillende openbaringen dezes levens in den beginne zwak, onvolmaakt en naauwelijks merkbaar zijn, maar dat zij, door oefening, allengs volmaakter worden, en zich alsdan, door eigendommelijke vormen, van andere openbaringen onderscheiden. Wanneer b. v. de gewaarwordingen der verschillende zinnen, of de deelen, waaruit bijzondere gewaarwordingen bestaan, voorts echte gewaarwordingen van zelfbedrog onderscheiden worden, hetgeen reeds zeer vroeg geschiedt, dan is daarbij het verstand *reeds* mede werkzaam, ofschoon hetzelve *nog maar weinig* ontwikkeld, en nog niet in staat is, door middel van begrippen eene kennis van iets voort te brengen. En al begint de verbeeldingskracht ook slechts terugroepend te werken, zoo vertoont zij nogtans vele dingen niet volgens de waargenomene individualiteit, maar reeds in het algemeen, of in den vorm der begrippen. Ook denke men hierbij aan den aanvang en de verdere beschaving der spraak. *Die* aanvang is nog iets zeer onvolmaakts, en *des niet te min* heeft ons bijzonder oogmerk, bij gevolg de werkzaamheid des verstands, invloed op denzelven, welke werkzaamheid zich evenwel allengs in veel hoogere mate openbaart. En hoewel de scheppingen des genies van de gewone voortbrengselen des geestes zeer verschillen, zoo heeft men nogtans reeds lang opgehouden, aan het eerstgenoemde eene kracht toe te schrijven, welke anderen menschen ontbreekt.

Eene andere eigendommelijkheid der krachten, welke aan de ziel toegeschreven worden, waarover ook, in onze vroegere navorschingen over *den geest en het gemoed*, veel aangemerkt is, bestaat daarin, dat zekere werkzaamheden dezer krachten eerst ten gevolge van bijzondere opwekkingen ont-

staan, maar dat deze opwekkingen, indien zij zullen plaats grijpen, voorafgegane oefeningen en daardoor bewerkte vormingen vereischen. Uit dien hoofde is bij den mensch, zal hij voor zekere kundigheden en gezindheden vatbaar worden, de opvoeding onmisbaar. Het ontstaan en de levendigheid der aandoeningen voor het goede en schoone hangt in allen deele van eene, door opvoeding allereerst bewerkte, beschaving van geest en gemoed af, en wij verwonderen ons daarom ook niet, wanneer, bij eenen mensch zonder opvoeding, deze aandoeningen zich weinig of niet vertoonen. Neemt men echter in aanmerking, hoe zeer de verschillende werkzaamheden des zielelevens in elkander grijpen, en daardoor elkander wederkeerig bepalen en vormen, dan zal men in de stelling, dat de beoordeeling der vormen van het hoorbare en zigtbare en van derzelver betrekkingen tot elkander, waardoor het hooren en zien naauwkeuriger wordt, en het gevoel der aangenaamheid en afkeerigheid wordt opgewekt, het bewustzijn daarvan tot het gevoel van het schoone en afzigtelijke opvoert, niets vinden, strijdig met de regelen van het onderzoek der natuur. En dewijl van de kennis der betrekkingen van het doen en laten op de maatschappelijke zamenleving der menschen, het ontstaan van zoodanige aandoeningen afhangt, welke iets goeds of iets kwaads aankondigen (§ 165.), zoo kunnen deze aandoeningen voor eene uitwerking dier kennis gehouden worden.

Bij de vraag, of het ontstaan der menigvuldigheid in de openbaringen onzes zielelevens slechts aan ééne, of aan meerdere krachten der ziel zij toe te schrijven, moet ook nog daarop acht geslagen worden, dat wij ons, gelijk de hoedanig-

heid onzer kennis van de krachten medebrengt, bij een wezen, hetwelk reeds voorhanden is, den oorsprong van nieuwe krachten niet anders kunnen voorstellen, dan door eene daad van schepping, doch welke in de reeds aanwezige natuur niet mag worden aangenomen. In de openbaringen des zielelevens van het pas geboren kind treffen wij evenwel, langen tijd, nog volstrekt niets van datgene aan, wat op geheugen, vrij vormende verbeeldingskracht, verstand en rede kan betrekkelijk gemaakt worden. Men zoude derhalve moeten *stellen*, dat deze krachten eerst later in het kind *gelegd* *wierden*, of dat zij in hetzelve zoo lang sluimerden, tot dat eene opwekking derzelve had plaats gehad. Maar van sluimerende en volstrekt werkelooze krachten kan men zich geen begrip vormen.

Het is derhalve allezins met de natuur overeenkomstig, het zieleleven in den mensch, ten aanzien van al zijne verscheidenheden, aan *ééne* enkele kracht, als hetzelve voortbrengende, toe te schrijven. Men denke zich echter deze kracht *als eene* zoodanige, welke zich allengs ontwikkelt, of door hare natuur tot hoogere werkzaamheid voortgaat, doch die daarbij gebonden is aan eene, door deze natuur bepaalde, orde, en afhangt van opwekkingen, als ook van het gebruik van menigvuldige middelen, waartoe in het bijzonder de spraak behoort. Maar de mogelijkheid van den voortgang en de toenemende vorming der geestelijke leefkracht wordt aan de vermogens en den aanleg dezer kracht toegeschreven.

Ondertusschen moet ook toegestaan worden, dat het stellen van verschillende krachten in de menschelijke ziel nog niet tot een verkeerd gevoelen nopens het zieleleven leidt, indien die krachten

maar niet als onafhankelijk van elkander werkzaam, of als gecoördineerde dingen, beschouwd worden. Wordt echter deze beperking der leer van de verscheidenheid der zielskrachten niet aangenomen, dan gaat deze leer ongemerkt in de stelling over, dat er meerdere zielen zijn, van welke stelling men voor dezen niet vreemd was; en zoo wordt het te eenenmale onbegrijpelijk, hoe in de werking dier krachten eene eenheid en overeenstemming derzelve gebragt wordt tot voortbrenging van één enkel geheel in wetenschap, kunst en in het inwendige leven. Maar ook de stelling van slechts ééne kracht in de ziel zoude tot een verkeerd denkbeeld van het zieleleven leiden, indien, ten gevolge daarvan, de wezenlijke verscheidenheden in de openbaringen of verrigtingen dezes levens geloochend wierden.

Of er slechts ééne organische leefkracht zij, dan of er meerdere zoodanige krachten bestaan, is ook, in de natuurkunde van den mensch, nog niet uitgemaakt. Zoo veel is echter onbetwistbaar zeker, dat de stelling van vele organische krachten de eenheid in het organismus niet verklaart.

Somtijds worden de krachten der ziel ook de *vermogens* derzelve genoemd, maar somtijds worden ook de krachten en de vermogens als van elkander onderscheiden beschouwd. In dit laatste geval verstaat men, door een vermogen, zoodanige werkzaamheid eener zielskracht, welke eerst door beschaving mogelijk wordt. Daarom betwist men den onnoozele het vermogen, om tot duidelijke inzigten te geraken, in iets belang te stellen, of vaste voornemens op te vatten, terwijl het kind gerekend wordt geen vermogen te hebben, om zich begrippen te vormen, gevolgtrekkingen te maken, of het schoone en

goede te erkennen, en van het afzigtelijke en kwade te onderscheiden. En om dezelfde reden worden aan het dier wel krachten, maar geene vermogens, toegekend.

§ 243.

De twisten der wijsgeeren over het ware en zekere in de menschelijke kennis hebben tot navorschingen aangaande den oorsprong dezer kennis uit *eene*, in den geest daartoe aanwezige, bron, *of uit aandoeningen* des geestes door middel der zinnelijke indrukken, geleid. Het waren echter altijd bijzondere onderstellingen, waarvan de wijsgeeren uitgingen, wanneer zekere, van alle ondervinding onafhankelijke, kundigheden door hen aangenomen werden (*).

Laten wij nu de juistheid dezer onderstellingen in het midden, en houden wij ons alleenlijk aan hetgeen uit het onderzoek nopens het *zieleleven, tot* dus ver door ons in het werk gesteld, voortvloeit, dan kan, betrekkelijk den oorsprong des zielelevens, het volgende met zekerheid vastgesteld worden.

Noch kundigheden, noch aandoeningen, noch begeerten komen van buiten in ons, maar zij ontstaan uit den eigenlijken en wezenlijken grond des bewustzijnslevens, even gelijk ook het werktuigelijke leven niet van buiten in het ligchaam komt. Zelfs de zinnelijke kennis is niet eerst tot de ziel gebragt, of in dezelve ingedrongen, maar zij is iets, hetwelk uit de werkzaamheid der zenuwen in de zintuigen gevormd is. Zoo ook is de bron der aandoeningen en begeerten in ons zelven gelegen, en dat deze met den aard des levens, waartoe de mensch bestemd is,

Digitized by Google

overbenkomen, dit spruit uit de natuur der ziel voort, welke natuur, gelijk elk ding zijne natuur in zich zelven heeft, haar oorspronkelijk inwoont, en haar niet eerst toegevoegd wordt, nadat zij reeds voorhanden is. Maar het zieleleven, hetwelk met zeer weinige en slechts flaauwe openbaringen eenen aanvang neemt, klimt, hoewel langzaam en niet dan onder bijzondere, den voortgang begunstigende, omstandigheden, door oefening, tot hoogere werkzaamheid op. Voor dezen voortgang bestaat desgelijks eene, door de inrigting onzes zielelevens bepaalde, orde, welke den geest en het gemoed niet eerst van buiten toegevoerd wordt. Wilde men nu de natuurlijke hoedanigheid der menschelijke vermogens, en de orde, waarin zij ontwikkeld worden, en tot hoogere werkzaamheid voortgaan, aangeboren noemen, men zoude er iets waars bij denken, doch men zoude ook uit deze uitdrukking aanleiding kunnen nemen, om den menschelijken geest het vermogen toe te kennen, alleenlijk uit zich zelven en onafhankelijk van de betrekkingen, waarin deszelfs ontwikkeling tot de wereld staat, waarin hij thans leeft, kundigheden van dingen en van derzelver hoedanigheden te verzamelen. Doch zoodanig vermogen bezit onze geest niet, en de lagere verrigtingen des zielelevens maken altijd de voorwaarde uit van het ontstaan der hoogere.

(*) PLATO was, gelijk ARISTOTELES, *Metaphys.* II, C. 6., berigt, reeds zeer vroeg de leer dier wijsgeeren toegedaan, welke beweerden, dat al, wat zinnelijk kon worden waargenomen, in eenen gestadigen stroom gelegen ware, en men er geene wetenschap van hebben kon. Hij spoorde, uit dien hoofde, eene bijzondere bron van het zekere op, en

dit leidde hem tot zijne leer van de ideën. De grondslag daarvan is gelegen in een oostersch gevoelen nopens de ziel, doch van welk gevoelen door PLATO, tot grondvesting van wijsgeerige leerstellingen, zoodanig gebruik gemaakt is, als niet ligtelijk door eenigen anderen wijsgeer zoude geschied zijn. Het stelsel van LEIBNITZ nopens de, in den menschelijken geest verborgen liggende, grondbeginselen tot de wetenschappen, is een gevolg zijner *Monadologie*. KANT's stelling, betreffende de reine vormen van het aanschouwen en denken der dingen in de wereld, staat in verband met zijn *gevoelen*, dat er, in de menschelijke *kennis*, *noodzakelijke* synthetische oordeelvellingen zijn, en moet strekken, om de mogelijkheid van zoodanige oordeelvellingen aan te toonen.

§. 244.

Van hoedanigen aard de toestand der ziel zij, waarin zij zich, gedurende het volslagen *gemis der bewustheid*, bevindt, kan niet bepaald worden, dewijl de inwendige ervaring niets bevat, waaruit men, nopens den aard van dien toestand, eenige gevolgtrekking zou kunnen afleiden. Als een ophouden van alle werkzaamheid mag dezelve echter niet beschouwd worden, want dit zoude een ophouden van het bestaan der ziel zelve uitmaken. Ook levert de ervaring daadzaken op, ten gevolge van welke ondersteld moet worden, dat er eene werkzaamheid der ziel plaats gehad heeft, ofschoon er geen duidelijk bewustzijn van derzelver werking voorhanden was. Hiertoe behooren de verschijnselen, dat slapenden op eenen ongewonen tijd ontwaken, waarop zij, vóór het inslapen, hadden

voorgenomen wakker te worden. Voorts levert ook de kennis door waarneming bewijzen op, dat daarin veel kan vervat zijn, waarvan wij ons, gedurende het waarnemen, niet bewust zijn. Een voorwerp komt namelijk dikwijls, wat het geheel betreft, duidelijk ter onzer kennis, maar van deszelfs deelen zijn wij ons niet bewust, hoewel, zonder den invloed derzelven op de waarneming van het geheel, die kennis niet mogelijk zoude geweest zijn. En het voor waar houden wordt veeltijds door een bloot voorgevoel van deszelfs gronden voorafgegaan, zoo dat het veel inspanning kost, om bewustheid van deze gronden te erlangen. Eindelijk zijn zeer dikwijls gedachten, aandoeningen en pogingen, waarvan een mensch zich vroeger bewust was, en welke vruchten van eigen nadenken uitmaken, in hem werkzaam, zonder dat hij er zelf iets van weet. Betrekkelijk deze bewustelooze werkzaamheden der ziel, welke men *duistere voorstellingen* genoemd heeft, hoewel daardoor niets voorgesteld wordt, is echter nog opmerkelijk, dat zij eenen sterkeren invloed op het gemoed en op de, met bewustheid uitgevoerde, handelingen schijnen gehad te hebben, dan het geval zoude geweest zijn, indien men zich van dezelve ware bewust geworden. Zoodanige werkzaamheden doen namelijk dikwijls de handelingen regtstreeks inloopen tegen de tegenwoordige en duidelijk begrepene gronden, en doen dezelve afwijken van het, volgens deze gronden genomen, besluit.

SULZER's *Erklärung eines psychologischen paradoxen Satzes: Dass der Mensch zuweilen nicht nur ohne Antrieb, sondern selbst gegen dringende Antriebe und überzeugende Gründe urtheilt und handelt.* (In SULZER's *Vermischte Schriften*, B. I.)

SCHWAB, *Von den dunkeln Vorstellungen*, 1813.

§ 245.

Naardemaal aan de dieren een zieleleven niet kan betwist worden, en voor hetzelve ook eene, van hun werktuigelijk leven verschillende, oorzaak moet worden aangenomen, zoo ontstaat daardoor de vraag, waarin de ziel der menschen van die der dieren verschille. Willen wij, ter *beantwoording* dezer vraag, geene gissingen in *het midden* brengen, welke niet kunnen geregtvaardigd worden, wij moeten ons dan alleenlijk houden aan de verscheidenheden der openbaringen des zielelevens in menschen en dieren. Maar hieruit blijkt, dat er tusschen beide eene gaping bestaat, en dat de mensch, in de openbaringen des zielelevens, nooit een dier, het dier daarentegen nooit een mensch worden kan. Dit bewijzen reeds die soorten van apen, welke den mensch allermeest nabij komen, namelijk de Ourang-Outang en de Schimpansee. Dezen ontbreekt de spraak, niet, omdat zij geene stem hebben, noch gearticuleerde toonen kunnen voortbrengen, maar omdat hun de behoefte tot spreken ontbreekt, welke gegrond is op de inrigting des menschelijken geestes. Wegens het gemis van verstand zijn ook de dieren niet in staat, zich eenig werktuig te vervaardigen, hoewel, bij de apen, het maaksel der handen deze vervaardiging niet onmogelijk maakt. En om dezelfde reden hebben zij ook hunne leefwijze nooit eenige verbetering doen ondergaan, terwijl deze dezelfde gebleven is, welke hunnen stamvaders eigen was. Zij zijn voor geene

beschaving vatbaar, maar zij kunnen slechts tot een of ander worden afgerigt.

Intusschen heeft men vaak beweerd, dat aan de dieren, welke den mensch nabij komen, verstand moest worden toegekend. En het is waar, er ontbreekt in het zieleleven van sommige dieren niet alles, wat wij, bij den mensch, aan het verstand toeschrijven. Vooral behoort hiertoe, dat dieren datgene, wat tot hun zelfbehoud noodig is, naar de voorhanden zijnde omstandigheden inrigten. De bevers bouwen in diepe wateren anders, dan in eene kleine beek, en de lastdieren blijven staan; wanneer zij in gebergten aan gevaarlijke plaatsen komen, waar zij, door eenen misstap, in afgronden zouden nederstorten, nemen de gevaarlijke plaats naauwkeurig in oogenschouw, en wagen dan eerst de schreden of den sprong, die noodig zijn, om over de gevaarlijke plaats te komen. Dit kan niet uit het, door de bewerktuiging bepaald, instinkt, maar alleen uit eene soort van overleg, afgeleid worden.

De gronden voor de stelling, dat de dieren bewustheid hebben, en dat daarin veel voorkomt, hetwelk met de bepalingen der menschelijke bewustheid overeenkomst heeft, zijn door TREVIRANUS, in zijne *Biologie*, B. VI. bl. 6 vlgg. opgegeven.

Waarnemingen betreffende twee Ourang-Outangs, doch welke reeds eenigen tijd onder menschen geleefd, en van deze velerlei dingen overgenomen hadden, maar evenwel dieren gebleven waren, zijn medegedeeld door TILESIUS, in KRUSENSTERN's *Reisen um die Welt*, Th. III. bl. 109. en door FR. CUVIER, in *Annales du Museum d'histoire naturelle*, T. XVI. p. 46. In het Weener tijd-

schrift: *Für Kunst, Literatur und Mode*, 1821. wordt veel opmerkelijks in de openbaringen der zorgvuldigheid en liefde eener apin voor haar jong vermeld. Deze openbaringen hadden groote overeenkomst met hetgeen deswege bij menschelijke moeders voorkomt.

§ 246.

Wat er met de ziel des menschen voorvalle, wanneer het werktuigelijke leven, het *onontbeerlijk* middel tot hare werkzaamheid *in den tegenwoordigen* toestand, uitgebluscht is, deswege kan, in de zielkundige menschkunde, niets bepaald worden. Het is alleen de kennis van den zamenhang der dingen in het heelal, welke hierover eenig licht verspreiden kan. Intusschen ontstaat uit de beschouwingen van de inrigting des zielelevens in den mensch nogtans een straal van hoop, welke het gemoed zoo dikwijls opgebeurd, en tot groote dingen in staat gesteld heeft, dat namelijk de dood niet het *einde* des menschen zijn zal. Het zieleleven des diers blijft zich, welke sterkte men aan hetzelve ook toekenne, in alle openbaringen bij deszelfs onderhoud en voortplanting bepalen. Maar de werkzaamheid van datzelfde leven in den mensch strekt zich veel verder uit, dan de behoeften des werktuigelijken levens, en hetzelve kan mitsdien niet eeniglijk voor het werktuigelijke of aardsche leven, maar het moet tevens ook mede voor eene hoogere wereldorde bestemd zijn.

*

EERSTE AANHANGSEL.

OVER HET SLAAPDRONKEN ZIJN, HET DROOMEN, HET SPREKEN IN DEN SLAAP, HET SLAAPWANDELEN EN HET DIERLIJK MAGNETISMUS.

§ 247.

Aan de openbaringen des ziele levens gedurende den slaap, en gedurende ieder' anderen daaraan gelijkvormigen toestand, ontbreken meerdere eigendommelijkheden, welke aan de openbaringen van dit leven bij het waken wezenlijk zijn. De eerstgemelde kunnen derhalve niet tot onderrigtingen aangaande het laatste, of aangaande het ware bewustzijnsleven in den mensch, strekken. Ook zonde het gewaarworden, denken, gevoelen en begeeren der menschen in geenerlei opzigt anders zijn, dan het is, indien er in hen geene droomen, of andere gelijksoortige toestanden, voorkwamen. Dewijl echter omtrent dezelve vele verkeerde denkbeelden verspreid zijn, zoo heeft het onderzoek

Digitized by Google

van derzelver aard en wezenlijke beteekenis ten minste eene ontkennende nuttigheid.

§ 248.

Alle menschen hebben behoefte aan den slaap, ten einde de ziels- en ligchaamskrachten, welke, door het gebruik derzelve, uitgeput waren, te herstellen. Gedurende den slaap ontbreekt, indien hij volkomen is, het bewustzijnsleven geheel, terwijl daarentegen het werktuigelijke of *planten-leven* voortduurt, hoewel in eene verminderde werkzaamheid. Wanneer er echter, door den slaap, eene versterking der krachten heeft plaats gehad, dan wordt ook het bewustzijnsleven weder werkzaam, en er ontstaan droomen. Heeft eindelijk deze versterking eenen nog hoogeren graad bereikt, dan volgt het ontwaken, en met hetzelve, indien geene zieleziekte het bewustzijnsleven van de natuurlijke orde doet afwijken, die voortreffelijkheid der *werkzaamheid* van dat leven, waardoor de mensch zich van het dier onderscheidt.

§. 249.

De naaste oorzaak van den slaap, of van dien toestand van het werktuig der ziel (§ 28.), welke de bewusteloosheid en de vermindering der werkzaamheid des werktuigelijken levens doet geboren worden, kennen wij niet; maar tot de meer verwijderde oorzaken behooren zeer verschillende dingen, waarvan de uitputting door ligchamelijken en geestelijken arbeid, de bedwelmende dranken en sappen,

groote koude, welke het bloed uit de buitenste deelen naar binnen drijft, het gemis van sterke indrukken op de zinnen en van bezigheid met belangrijke onderwerpen, eindelijk herhaald strijken en wrijven des ligchaams de meest gewone zijn.

Het ophouden der, met het ademhalen gelijkmatige, beweging der hersenen in den slaap (m. vergel. de aanmerk. tot § 28.) kan niet voor de naaste en eenige oorzaak van het slapen gehouden worden; want in deze beweging is immers ook niet de naaste en genoegzame oorzaak van het waken gelegen.

§ 250.

De toestanden van het slapen en waken staan niet zoo regtstreeks tegen elkander over, dat, wanneer de eerste voorhanden is, de laatste ook altijd geheel opgehouden heeft. Er zijn tusschenstaten tusschen beide, waarin slechts sommige soorten van de werkzaamheid des zielelevens opgehouden hebben, terwijl andere nog voortduren. Zij worden de *halfslaap* genoemd, welke dikwijls vóór het volledig inslapen plaats grijpt, naardien alsdan het zien (ook bij geopende oogen), het smaken en voelen door betasting, even als in den diepen slaap, reeds hebben opgehouden, terwijl daarentegen het vernemen van hetgeen gesproken wordt, nog een tijdlang voortduurt.

RUDOLPHI heeft, in *Grundriss der Philosophie*, B. II. bl. 285. zijne waarnemingen, betreffende eenen negentienjarigen boekbindersknecht te Milaan, medegedeeld. Deze mensch was vroeger met de vallende ziekte

Digitized by Google

behebt geweest; doch toen had hij eene, naar den roes gelijkende, slaapzucht, gedurende welken toestand hij nog zijn werk verrigtte, de zachte stem zijns vriends vernam, en, in tegenwoordigheid van RUDOLPHI, een briefje schreef, hoewel slecht en vol fouten.

Over de tusschenstaten tusschen slapen en waken hebben uitvoerig gehandeld G. G. RICHTER, in *Dissert. de statu mixto somni et vigiliae, Gottingae* 1756. en HOFFBAUER, in zijne *Psychologie in ihret Hauptanwendung auf Rechtspflege*, bl. 288.

§ 251.

Met het woord *slaapdronken zijn* geeft men doorgaans dien toestand tusschen slapen en waken te kennen, waarin de vatbaarheid der zinnen voor indrukken zeer verminderd is, doch waarin de bewegingen des ligchaams nog kunnen bepaald worden naar kundigheden en neigingen, ook wanneer deze met een, slechts zeer zwak, bewustzijn gepaard gaan. Deze toestand maakt den overgang uit tot een volledig inslapen, of vergezelt het eerste ontwaken uit den slaap, vooral, wanneer dit veroorzaakt is door uitwendige dwangmiddelen. De handelingen, welke in dezen halfslaap verrigt worden, zijn evenwel doorgaans slechts zoodanige, welke overeenkomst hebben met hetgeen de slaapdronken mensch, in zijnen wakenden toestand, dikwijls verrigt had, en hetgeen daardoor tot gewoonte geworden was. Doorgaans ontbreekt van achteren de herinnering van hetgeen daarin voorgevallen is, geheel, wanneer onmiddellijk daarop weder een diepe slaap volgde.

Digitized by Google

Een zeldzaam voorbeeld van slaapdronkenschap, waarop een volslagen gebrek volgde van alle herinnering der, daarin plaats gehad hebbende, werkzaamheid des geestes, welke zeer wel zamengehangen en veel nadenkens vereischt had, heeft RICHERZ, in de bijvoegselen tot MURATORI, *Ueber die Einbildungskraft*, Th. I. bl. 242. medegedeeld. En de toestand, waarin BERNHARD SCHIMAIDZIG zijne vrouw dood sloeg (J. CHR. FR. MEISTER's *Urtheile und Gutachten in peinlichen und andern Straffällen*, bl. 1 vlgg.) was ook slaapdronkenschap, ofschoon SCHIMAIDZIG, na het plegen der daad, zich alles herinnerde, wat, vóór en gedurende dezelve, in hem was voorgevallen, en eigenlijk een levendig droombeeld daartoe de aanleiding gegeven had. Want het plotseling ontwaken uit den diepen slaap, door uitwendige middelen of door verschrikkende droombeelden, verwekt dikwijls eene soort van voorbijgaande razernij.

Het is een zeer opmerkelijk verschijnsel, dat slaapdronkene menschen, slaapsprekers en slaapwandelaars, na het ontwaken, zich doorgaans niet meer kunnen te binnen brengen, wat zij, in den slapenden toestand, dikwerf met groote inspanning des geestes, gesproken en uitgevoerd hebben. Bij gevolg moet in den toestand, waarin deze menschen zich bevinden, de voorwaarde ontbreken, aan welke, in den wakenden toestand, de herinnering van hetgeen te voren voorgevallen is, is vastgemaakt.

§ 252.

Droomen zijn zoodanige openbaringen des zielelevens in den slaap, welke wij ons, na het ont-

waken, weder herinneren. Deze herinnering betreft echter *of* den bijzonderen inhoud des drooms, *of* bestaat alleen uit een onbepaald bewustzijn van hetgeen daarin voorkwam. Maar van de openbaringen des zielelevens in den wakenden toestand, verschilt de droom daarin, dat, in denzelven, het vermogen ontbreekt, om het zelfbedrog te ontdekken, of om ontwaar te worden, dat voortbrengselen der verbeeldingskracht ons voorkomen *als* waarnemingen van tegenwoordige dingen. De droomende heeft eene andere wereld voor zich, dan *de* wezenlijke; doch hij komt desaangaande *nooit tot eenige kennis*. Voorts ontbreekt hem *het* vermogen, om de waarheid der gedachten en herinneringen, welke in hem ontstaan zijn, te toetsen, of daarin het ware van het valsche te onderscheiden. Wat eindelijk zijne besluiten en daden betreft, deze zijn desgelijks slechts gegevene dingen, maar geenszins zoodanige, welke uit zijne overweging en vrijheid ontstaan. Hij is eigenlijk van dit alles slechts aanschouwer, maar met de onuitdelgbare *dwaling* behebt, als of hij daarvan zelf de oorzaak ware.

Gedurende den droom ontbreekt alzoo in het zieleleven datgene, wat op de voortreffelijkheden des menschen boven de dieren betrekking heeft, en men kan ook te regt zeggen: indien het zieleleven in den mensch louter werking des werktuigelijken levens ware, dan zoude hetzelve zoo uitvallen, gelijk het in den droom gesteld is.

Letten wij echter op de overige hoedanigheden des zielelevens in den droom, dan is het somtijds eene zeer gelijkvormige, somtijds echter ook eene zeer verwrongene, nabootsing der bijzonderheden, welke in het zieleleven eens menschen, in den wakenden toestand, voorkomen.

Digitized by Google

Want *vooreerst* hebben de beelden in den droom geene grootere duidelijkheid of levendigheid, dan die is, welke ook in de voortbrengselen der verbeeldingskracht, gedurende het waken, opgemerkt wordt onder omstandigheden, welke de werking der verbeeldingskracht versterken. Ten aanzien van den inhoud schikken zich echter gemelde beelden naar de gewaarwordingen bij het waken; weshalve ook menschen, welke blind of doof geworden zijn, nog maar korten tijd van kleuren en toonen droomen. Voorts stemmen de neigingen en driften, welke in den droom plaats grijpen, met de zoodanige overeen, welke den wakenden mensch in werking brengen. — *Ten tweede* hebben alle bijzonderheden, welke in de denkwijze en gezindheid der menschen door den ouderdom, door het geslacht en door de beschaving ontstaan, op den inhoud hunner droomen invloed. Vooral is het de beschaving, welke het onderwerp en de verdere hoedanigheden der droomen bepaalt. Want bij kinderen en onbeschaafde menschen hebben de droomen doorgaans betrekking op de gewone voorvallen huns levens. Maar wanneer de geest eene hoogere beschaving verkregen heeft, wanneer in denzelven, gedurende het waken, rust en opgeruimdheid, eene godsdienstige stemming, eene verheffing boven de gemeene wezenlijkheid, groote vereering van zekere waarheden of personen heerschende zijn, en den blijvenden toestand der ziel uitmaken, dan schikt zich naar dit alles ook de inhoud der droomen. Zoo ook leidt het gevoel van zwakheid gedurende het waken, en de daaruit ontstaande angstvalligheid, tot droomen, welke aan dit gevoel beantwoorden, en niets dan onheilen voorstellen. Maar de hartstogten, welke den mensch

bij het waken beheerschen, hebben insgelijks op de meesten zijner droomen invloed. Eindelijk moet hiertoe nog gebragt worden, dat menschen, welker geest zich, gedurende het waken, met de uitvoering van gewigtige plannen ijverig bezig houdt, en welke derhalve de spelingen der verbeeldingskracht, voor zoo ver deze slechts tot vermaak dienen, niet involgen, zeer weinige droomen hebben. Zij daarentegen, welke zich aan die spelingen overgeven, en daarom ook wel aan hunne droomen eene hooge waarde toekennen, en wakende daarvan *gaarne* spreken, droomen het meest en *het levendigst.* — In den droom komt, *ten derde*, ook die werkzaamheid des verstands voor, welke iemand wakende uitoefende, en wel somtijds met goed gevolg. Want velen losten, in den droom, voorstellen zeer juist op, welker oplossing zij, bij het waken, te vergeefs beproefd hadden, terwijl anderen, door gevolgtrekkingen uit de tegenwoordigheid op de toekomst geleid, vooruit zagen, wat naderhand gebeurde, hoewel zij zelven tot de vervulling niets toebragten. Eene volledige werkzaamheid des verstands echter, volkomen gelijk aan die, welke bij het waken plaats heeft, vertoont zich in den droom nimmer. Maar wanneer wij droomen, iets onbetamelijks of zelfs eene misdaad gepleegd te hebben, dan blijven wij daarbij dikwijls geheel onverschillig, en slechts zelden worden wij, door gewetenswroegingen, in zoodanige angst gebragt, dat wij daardoor ontwaken. — Wat, *ten vierde*, de aanleidingen der droomen en den aangenamen of onaangenamen inhoud derzelven betreft, desaangaande stemmen zij, als ook ten aanzien van den invloed, welken zij, naar den aard huns inhouds, op het begeeren uitoefenen, met de wetten onzes zielelevens bij het

waken overeen. Deze aanleidingen zijn namelijk bij sommige menschen hoofdzakelijk die dingen, waarmede zich de geest, vóór het inslapen, levendig bezig gehouden had, en waarop gevolgelijk deszelfs opmerkzaamheid aanhoudend gevestigd bleef, voorts het streven deszelven naar gemakkelijke, en met de voorhanden zijnde sterkte der krachten strookende, bezigheid (weshalve er veel meerdere droomen tegen het einde des slaaps, dan spoedig na het inslapen, ontstaan), eindelijk duistere aandoeningen, zoowel van den gezonden en kranken toestand des ganschen ligchaams, als ook van bijzondere deelen deszelven. En gelijk zoodanige aandoeningen, in den wakenden toestand, de verbeeldingskracht en het nadenken in eenen gang brengen, welke aan derzelver inhoud beantwoordt, zoo is dit ook in den droom het geval. Want, bij het waken, ontstaan uit ziekelijke aandoeningen, mismoedigheid, droefgeestigheid, onbepaalde benaauwdheid, maar in den slaap, onaangename, en schrik en angst over de ziel uitstortende, droomen, gedurende welke deze, volgens haren natuurlijken trek tot zelfbehoud, zich daarvan tracht te ontdoen, het zij door eenige verandering in de ligging des ligchaams te bewerken, het zij door wakker te worden. Een bewijs hiervan levert ook de *nachtmerrie* op, welke altijd uit eenen ziekelijken toestand des ligchaams ontstaat, en daarom, in hooger' graad voorhanden zijnde, somtijds den dood veroorzaakt heeft. — Zoo kan ook eindelijk, *ten vijfde*, opzigtelijk al het overige, hetwelk in de droomen plaats heeft, en dikwijls als iets bovennatuurlijks bewonderd is, de gelijkvormigheid van de werkzaamheden des geestes, die daarvan den grondslag uitmaken, met die, welke bij het waken plaats hebben, aangewezen worden,

indien men dezelve slechts weet op te sporen. Want wanneer b. v. één en deselfde droom in onderscheidene nachten terugkeert, of wanneer zelfs het tooneel, hetwelk, in den droom, voor den geest gebragt werd, in de volgende nachten, zamenhangende met de deelen daarvan, welke reeds vroeger voorhanden geweest zijn, voortgezet wordt, tot dat het eindelijk geheel uitgespeeld is: dan stemt het eerste geval daarmede overeen, dat, onder dezelfde inwendige aanleidingen en uitwendige omstandigheden, onze geest, in den wakenden toestand, zich alleenlijk met gedachten *onledig houdt*, welke elkander gelijkvormig zijn; maar het tweede daarmede, dat wij de luchtkasteelen, waarmede wij ons wakende bezig houden, indien ons het optrekken derzelven belet wordt, bij de eerst volgende gelegenheid weder onder handen nemen, tot dat zij eindelijk, na onderscheidene tusschenpoozen, geheel voltooid zijn. Zoo heeft men ook reeds het zonderling verschijnsel, dat wij, in den droom, aan vreemde personen woorden en invallen *leenen*, welke wij niet voor ons eigen voortbrengsel houden, zeer juist vergeleken bij hetgeen in den, met geestdrift vervulden, dramatischen dichter opgemerkt wordt, wanneer deze zich niet bewust is, dat de denkbeelden en woorden der sprekende personen uit hem zelven voortkomen, maar dezelve meent te vernemen, als hem, door deze personen, voorgezegd.

Sommige droomen hebben buiten twijfel eene beteekenis, doch eene geheel andere, dan de droomuitleggers daaraan geven, wier wijsheid ook nooit overeenstemmend was; want, volgens het ééne droomboek, beteekenen zekere soorten van droomen geluk, volgens het

andere, ongeluk. Te dien aanzien wijken de droomboeken der oosterlingen geheel af van die der westerlingen. Maar tot de droomen, welke iets beteekenen, behooren die, welke in ziekten voorkomen, en den kranke zeer vermoeijen, voorts die, welke genietingen der weelde, en eene bevrediging door wellustige tooneelen, opleveren. Eerstgenoemde behooren tot de kenteekenen der ziekte; de laatste daarentegen zijn, zoo zij dikwerf voorkomen, gewrochten van een onrein hart. Dan, van deze beteekenis der droomen komt in de droomboeken niets voor.

De natuur heeft er bijzonder voor gezorgd, dat de beelden in den droom niet verwisseld worden met de gebeurtenissen bij het waken. Al zijn de eerste namelijk nog zoo levendig en der ondervinding gelijkvormig geweest, zij worden nogtans, na het ontwaken, erkend voor hetgeen zij zijn, en van de voorwerpen der wezenlijke wereld onderscheiden. Zelfs de hevigste gemoedsbeweging, welke gedurende eenen droom plaats greep, verdwijnt oogenblikkelijk, zoodra men ontwaakt is. Er wordt reeds een ziekelijke toestand der ziel ondersteld, wanneer levendige droomen zich dermate in het geheugen prenten, dat hetgeen daarin voorgekomen is, voor eene wezenlijke gebeurtenis uit het afgeloopen leven gehouden wordt.

§ 253.

Het *schreeuwen gedurende eenen benaauwenden droom*, en *het aaneengeschakeld spreken en beantwoorden der voorgestelde vragen in den slaap*, ontstaat uit den, anders niet gewonen, invloed der droombeelden op zekere uitwendige deelen des lig-

chaams. De inhoud der gesprekken en antwoorden der slaapsprekers is overigens, in gevolge de berigten, welke desaangaande voorhanden zijn, den omvang hunner wetenschap bij het waken nooit te buiten gegaan.

Men verzekert, dat men eenen slapende, wanneer dezelve begint te spreken, en men met hem in denzelfden toon voortgaat te spreken, kan doen droomen, wat men wil. Doch het waren slechts kinderen en vrouwen, bij welke men dit zegt, gelukt *te zijn. Maar* dat men den slapende, zoo *hij eenmaal in* een gesprek gewikkeld is, zijne geheimen kan afvragen, wordt door sommigen, met vermelding van daadzaken der ondervinding, beweerd, doch door anderen ontkend.

§ 254

Het *slaapwandelen*, hetwelk ook, *doch min* gepast, *nachtwandelen* genoemd wordt, omdat het zich niet alleen bij den nacht bepaalt, heeft men van de oudste tijden af gekend. Volgens naauwkeurige en zekere berigten desaangaande, hebben daarbij de volgende verschijnselen plaats.

I. Na het ontwaken uit den slaap, weten de slaapwandelaars niets van hetgeen zij, gedurende denzelven, verrigt hebben. Hebben zij daarin opstellen gemaakt, gedichten vervaardigd, of wiskunstige voorstellen opgelost en opgeschreven, dan kunnen zij zich, bij het zien hunner gedane werkzaamheden in den wakenden toestand, niet herinneren, eenige voorstelling daarvan in den slaap gehad, of daarvan gedroomd te hebben.

Digitized by Google

II. Opzigtelijk de vermindering der vatbaarheid der uitwendige zinnen voor indrukken, heeft niet alleen bij meerdere slaapwandelaars, maar ook bij één' en denzelfden slaapwandelaar, in verschillende aanvallen, een groot verschil plaats, zoo dat hij b. v. in den éénen aanval veel meer vatbaarheid voor gezigts- en gehoorvoorstellingen bezit, dan in den anderen. De vergelijking der berigten aangaande de slaapwandelaars, waarop deze opgaaf van de openbaringen huns zielelevens berust, leidt, ten aanzien van genoemd verschil, tot de volgende uitkomsten. *Vooreerst.* Bij geenen slaapwandelaar waren alle zinnen gesloten voor alle zoodanige uitwendige indrukken, waardoor, in den wakenden toestand, gewaarwordingen voortgebragt worden. De zin der betasting was het bijzonder, welks werkzaamheid steeds in zekere mate voortduurde, en waardoor de slaapwandelaars zich de kennis der plaats verschaften, op welke zij hunne verrigtingen begonnen. *Ten tweede.* De werkzaamheid der zinnen was, bij sommige slaapwandelaars, met zeldzame uitzonderingen, welke vooral den zin der betasting bij het begin van het slaapwandelen betroffen, afhankelijk van de beelden der verbeeldingskracht, die juist nu in hen aanwezig waren (welke te regt, ten opzigte van al wat zij verrigten, ondersteld worden), d. i. zij hoorden, zagen (met geheel of slechts weinig geopende oogen) smaakten en roken slechts datgene, wat met de, in hen aanwezige, beelden overeenstemde. Dit strookt volkomen met zekeren regel aangaande de werkzaamheid des kenvermogens, welke ook in den wakenden toestand geldt. Somtijds weten wij namelijk bij eene gewaarwording aanvankelijk nog niet, waarvoor wij haar te houden hebben, terwijl wij ons b. v. slechts

bewust zijn, iets te zien, zonder het echter bepaaldelijk te erkennen. Hebben wij echter uit zekere omstandigheden opgemaakt, dat hetgeen wij gezien hebben, een mensch is, en wordt de voorstelling van dezen betrekkelijk gemaakt op de nog onbepaalde gewaarwording, dan gaat deze ook in de kennis van den mensch over.

III. Wat de slaapwandelaars verrigten, gelijkt altijd naar datgeen, waarmede zij zich wakende bezig houden. Zij gaan langs zulke plaatsen, waar zij wakende reeds geweest zijn. Zij spelen voorts eenig muzijk-instrument, zij zingen, *componeren* een muzijkstuk, maken teekeningen, rekenen, spreken over wetenschappelijke en andere onderwerpen, schrijven brieven in talen, welke zij aangeleerd hebben, stellen predikatiën op, bereiden geneesmiddelen ingevolge recepten, dienen aan tafel, enz. alleen dan, wanneer zij zulks ook wakende plagten te doen.

IV. Wat de verhooging der geestelijke werkzaamheid in het slaapwandelen betreft, dezelve komt slechts bij zoodanige slaapwandelaars voor, welke tevens ligchamelijk ziek zijn, en bestaat uit eene grootere werkzaamheid des geheugens, uit een fijnder gewaarwordingsvermogen van sommige zinnen, en uit eene bijzondere vatbaarheid der zenuwen voor indrukken van uitwendige dingen, welke, in den wakenden toestand, weinig of geenen indruk maakten. Het is waar, de slaapwandelaars wisten somtijds iets van de tegenwoordigheid van zekere voorwerpen, welke zij niet gezien hadden, noch tot kennis waarvan zij door betasting gekomen waren, en ten aanzien van welke men ook, ingevolge de plaats hebbende omstandigheden, niet kon aannemen, dat hun een beeld daarvan voor de verbeelding geweefd

Digitized by Google

hebbe. Maar uit deze daadzaak tot eenen nieuwen zin te besluiten, die zich eerst in den toestand van het slaapwandelen ontwikkele, zoude zeer overhaast zijn. Want onderscheidene daadzaken bewijzen, dat de vatbaarheid van sommige zinnen en van andere deelen des zenuwstelsels in dezen toestand sterker is, dan bij het waken. In het bijzonder had somtijds de prikkelbaarheid van het gehoor en van den reuk ongemeen toegenomen. Men mag derhalve wel onderstellen, dat de uitwaseming der aanwezige voorwerpen, doch welke de slaapwandelaar noch gezien, noch betast had, hem dezelve heeft aangekondigd.

V. Van de slaapwandelaars, welke tevens ziek waren, en die meestendeels nog de bedachtzaamheid eens wakenden hadden, hebben sommigen den tijd vooraf bepaald, wanneer hun aanval zoude ophouden, of althans door hunne handelingen te kennen gegeven, dat zij van het naderen van deszelfs einde eenig gevoel hadden. Maar deze voorzegging steunde, gelijk in sommige gevallen duidelijk gebleken is, op het bewustzijn van de vermindering der onaangename aandoeningen, welke gedurende den aanval plaats hadden, doch is niet altijd door de uitkomst bewaarheid.

VI. Wat den invloed van de beschaving des gemoeds op de verrigtingen der slaapwandelaren betreft, deze verrigtingen stemmen met die beschaving steeds overeen. Men heeft nog nooit opgemerkt, dat slaapwandelaren iets gedaan of gezegd hebben, hetwelk de beginselen van het betamelijke en geoorloofde, welke zij wakende opvolgden, wedersprak, en geheel hun zieleleven strookt veel meer met dat zelfde leven bij het waken, dan dat der droomenden. Ook is bij slaapwandelaren nooit iets

Digitized by Google

voorgekomen, hetwelk betrekking had op de geslachtsdrift, welker opwellingen nogtans op de droomen zoo veel invloed hebben.

De hier vermelde opgave der verschijnselen bij het slaapwandelen steunt op volgende, zeer geloofwaardige, berigten aangaande dezen toestand.

Waarnemingen, welke ten jare 1740. over eenen slaapwandelaar door REGHELLINI en PIGATTI gedaan, en in de *Raccolta d'opuscoli scientifici e filologici*, Tom. 24. *in Venezia* 1741. 8. het eerst bekend gemaakt zijn. Een uittreksel daaruit heeft MURATORI, in het werk: *Over de verbeeldingskracht*, D. I. bl. 513. der hoogd. vertaling, en het *Journal encyclopédique* van den jare 1762. medegedeeld.

Het voorval, in de fransche Encyclopédie, onder het artikel van *somnambulisme*, medegedeeld. Het is zoo, de steller van gemeld artikel spreekt er slechts van als middelijke getuige. Maar het berigt heeft alle kenteekenen van geloofwaardigheid.

Beobachtung über Herrn CH. *während einer sonderbaren Krankheit, vom Hofr.* FEDER, in *Magazin zur Erfahrungsseelenkunde von* MORITZ, B. II. St. 2. bl. 83. Ook is door RICHTER, in zijne *Medicinische und Chirurgische Bemerkungen*, B. II. bl. 121. aangaande dezen slaapwandelaar het één en ander medegedeeld.

Di un nuovo e maraviglioso somnambolo, relazione del FRANCESCO SOAVE, in *Opuscoli scelti sulle science e sulle arti*, Tom. III. p. 204. *in Milano* a. 1780. Een vervolg van berigten nopens dezen slaapwandelaar heeft ANT. PORATI, in Tom. XVI. der *Opuscoli scelti*, p. 267. geleverd. Deze

Digitized by Google

waarnemingen behooren mede tot de leerrijkste.

Rapport fait à la société de Lausanne sur un somnambule naturel, par Mrs. le Docteur LEVADE, REIJNIER et BERTHOUT VAN BERCHEN, *fils*; desgelijks in *Histoire de la société de Lausanne*, T. III. *Mémoires* p. 98. Dit berigt betreft waarnemingen, welke als voorbeelden voor alle waarnemingen van slaapwandelaars kunnen worden aanbevolen.

§ 255.

Volgens de berigten nopens de wonderlijke uitwerkingen, welke het *dierlijk* of *animalisch magnetismus* zou hebben voortgebragt, behoort tot deze uitwerkselen ook de vatbaarheid voor kundigheden, welke geen mensch in den wakenden toestand bezat. Men wil namelijk, dat het gebruik van het dierlijk magnetismus bij zenuwachtige vrouwen het gevolg gehad heeft, dat zij door andere deelen haars ligchaams, dan door de oogen en ooren, zagen en hoorden, dat zij voorts, zich inwendig beschouwende, de, in het ligchaam aanwezige, oorzaken harer ziekten waarnamen, en dat zij eindelijk, hoewel haar alle kennis der geneeskunde ontbrak, nogtans de middelen wisten op te geven, door welker gebruik ook altijd de genezing tot stand kwam, niettegenstaande dezelve alle, op ervaring gegronde, regelen der geneeskunde wederspraken. Bij eenig nadenken over deze uitwerkingen van het dierlijk magnetismus zal men ligtelijk bevroeden, dat zij het wonder aller wonderen zijn. Want tot het zien en hooren door andere deelen des ligchaams, dan door

de, daartoe ingerigte, zintuigen, zoude eene geheele verandering van de deelen des zenuwstelsels, ten aanzien hunner natuurlijke verrigtingen, vereischt worden. Maar om te beseffen, dat het ontstaan van kundigheden, betrekkelijk de oorzaken en geneesmiddelen der ziekten, in de gemagnetiseerde vrouwen, een weêrgaloos wonder zij, behoeft men slechts in aanmerking te nemen, welke oefening en inspanning van het menschelijk verstand er noodig zij, om de oorzaken der inwendige ziekten te ontdekken, en de daarvoor te gebruiken *geneesmiddelen* op te sporen. De vatbaarheid voor *inzigten*, tot verkrijging van welke duizenden van jaren vereischt werden, zoude alzoo het dierlijk magnetismus in eene zenuwachtige vrouw zonder alle voorbereiding daartoe voortgebragt hebben, en zulks nog wel in den slaap, bij gevolg in eenen toestand, waarin het onmogelijk is, nieuwe, en met de werkzaamheden des geestes bij het waken in geenerlei verband staande, kundigheden voort te brengen.

Dan, wij verheugen ons, te kunnen *verzekeren*, dat men eindelijk, door de wonderen van het dierlijk magnetismus te toetsen, den grondslag en het wezen derzelven naar waarheid heeft leeren kennen, zoo dat hierop, in de zielkundige menschkunde, verder geen acht behoeft te worden geslagen.

Alle toetsingen der wonderlijke uitwerkingen van het dierlijk magnetismus, door onpartijdige, en met de regelen van het onderzoek der natuur bekende, mannen in het werk gesteld, zijn zeer ongunstig voor hetzelve uitgevallen, doch hebben des niet te min slechts weinige menschen in Duitschland tot juiste denkbeelden desaangaande gebragt. Evenwel schijnt het oordeel van

RUDOLPHI over die uitwerkingen, hetwelk op eigene nasporingen, alsmede op die der aanzienlijkste geneesheeren van Berlijn berust (in de voorrede tot deszelfs *Grundriss der Physiologie*, bl. IX.), eindelijk ingang gevonden te hebben. Tegen de juistheid van dat oordeel heeft zich tot dus ver niet ééne enkele stem doen hooren. Ook verneemt men niets van wonderen, welke, in deze laatste tijden, door het dierlijk magnetismus zouden zijn voortgebragt.

*

Digitized by Google

TWEEDE AANHANGSEL.

OVER HET AANSCHOUWEN VAN HET ABSOLUTE, DE DWEEPZUCHT EN DE GEESTDRIJVERIJ.

§ 256.

Op zekeren trap van beschaving des *mensche*lijken geestes wordt God het gewigtigste, waarmede deszelfs nadenken in staat is, zich onledig te houden. Want de daardoor verkregene kennis volmaakt alle overige wetenschap, en heeft op het gemoed eenen veel vermogenden invloed. Hierdoor ontstond een ijverig streven, om de kennis van God en van onze betrekking tot hem tot de grootste volkomenheid te brengen; en dit streven heeft niet alleen de bespiegelingen der wijsgeeren over God en zijne betrekking tot de wereld, opgewekt en verlevendigd, maar het is ook in alle menschen, hoewel zich nu meer dan minder openbarende, voorhanden, in welke de godsdienst niet van alle gebruik der rede was afgescheiden geworden. Maar, bij de bevrediging van dit streven, geraakte de mensch ook

Digitized by Google

dikwijls, door allerlei oorzaken, tot enkel waan, dien hij echter als de hoogste wijsheid aanmerkte, terwijl daaruit de toestanden van geest en gemoed, welke in het opschrift van dit aanhangsel vermeld staan, geboren werden. En dat op deze toestanden bijzonder acht geslagen, en derzelver ware aard toegelicht worde, is, van wege de groote en nog steeds toenemende uitbreiding derzelven in Duitschland, ten minste iets, hetwelk met de behoeften van onzen tijd overeenkomt.

§ 257.

Wat het *aanschouwen* of *inwendig waarnemen van het absolute* betreft, zoo verzekeren de aanhangers van twee wijsgeerige scholen, te weten van de plotinische en de nieuwe pantheistisch-natuurphilosophische, dat zij de bekwaamheid daartoe bezitten, en aan de wijsbegeerte daardoor eerst eenen vasten grondslag gegeven hebben. De aanleiding, dat men naar dat aanschouwen van het absolute streefde, moet dan wel gelegen zijn in zekere voorvallen, en in de, daardoor ontstane, rigtingen des nadenkens in de wijsbegeerte. De nasporingen dezer voorvallen behoort tot de geschiedenis der wijsbegeerte (*), en wij bepalen ons slechts bij de aanwijzing van den waren aard van dit aanschouwen, en bij de opgave der uitwerkingen, welke het in den geest en het gemoed der zulken te weeg bragt, die zich lieten voorstaan, daartoe gekomen te zijn.

Volgens PLOTINUS moet de mensch, ten einde het *ééne*, hetwelk het grondbeginsel of de teelkracht aller dingen is, te aanschouwen en waar te

nemen, het bewustzijn der zinnelijke dingen, welke het laagste en onvolmaaktste in de wezenlijkheid uitmaken, te eenenmale uitdelgen, zich in het middelpunt van alle bewustzijn terugtrekken, maar daarbij van alle veelheid in hetzelve afzien, en, naar het bewustzijn, eene reine eenheid worden; want dan wordt hij aanschouwer van het *ééne*, hetwelk de grond aller dingen is. Maar volgens SCHELLING kan men dezen grond, of het absolute, hetwelk gezegd wordt, uit eene identiteit van het denken en zijn, van het ideale en reëele te bestaan, *bij de* noodige inspanning, door middel *der rede*, *inwendig waarnemen*, hoe het op zich zelven bestaat, en zich allengs tot eene wereld ontwikkelt.

Neemt men de voorwaarden in aanmerking, onder welke allereerst eene kennis in den mensch, van hoedanigen aard zij ook zijn moge, plaats grijpt, dan valt aanstonds in het oog, dat het plotinische en schellingsche aanschouwen van het absolute *eene onmogelijkheid is*. Want dit aanschouwen moet toch wel eene kennis van het absolute uitmaken, naardien het anders geen aanschouwen of waarnemen ware. Maar alle kennis van iets vereischt een bewustzijn van het *ik*, onderscheiden van dat *iets*, doch welk bewustzijn ook zwak zijn kan. Geen mensch is derhalve in staat, het zoo ver te brengen, dat hij eene aanschouwing zoude worden van het absolute zonder alle bewustzijn van zijn *ik*, hetwelk van het absolute nog onderscheiden is, en dat hij mitsdien tot de inwendige waarneming zoude geraken van datgene, waarmede zijn *ik* zelf ook *één* zijn zou. Wilde zich echter iemand laten voorstaan, in het aanschouwen van het absolute zoo ver gevorderd te zijn, dat, gedurende hetzelve, alle sporen eens bewustzijns van het *ik*, hetwelk van het

absolute nog onderscheiden is, uitgedelgd waren, en dat hij niet dan eenheid, of niet dan identiteit van het ideale en reële, aanschouwde; dan is het, in gevolge de inrigting der menschelijke natuur, onmogelijk, van dezen toestand, zoodra hij voorbij is, iets te weten. Want elke herinnering strekt zich slechts tot datgene uit, wat vroeger in den omvang van het bewustzijn eens menschen voorgekomen is. Dat derhalve denkers van zulk eene buitengewone scherpzinnigheid, en zoo rijk in menigvuldige kundigheden, als PLOTINUS en SCHELLING, meenden, het oorspronkelijk ééne of absolute te hebben aanschouwd, kan alleen daaruit verklaard worden, dat, nadat zij zich met het opsporen van het eenigste en hoogste grondbeginsel aller dingen ijverig onledig gehouden hadden, het denkbeeld van dit grondbeginsel, door middel hunner verbeeldingskracht, eene levendigheid verkreeg, krachtens welke het hun toescheen, dat het voorwerp van dit denkbeeld ook in hun binnenste tegenwoordig geweest, en door hen aanschouwd ware.

Natuurlijk moest de meening, het aanschouwen van het hoogste beginsel aller dingen deelachtig te zijn, eenen grooten invloed op de denkwijze en gezindheid uitoefenen. Intusschen wordt deze invloed veel meer zigtbaar bij de zoodanigen, welke eerst door anderen omtrent dit aanschouwen moesten onderrigt worden, ten einde daartoe te geraken, dan bij de stichters dezer leer, welke, door de voortreffelijkheid hunner kundigheden en talenten, tegen het nadeelige van den invloed meer gewaarborgd waren. Bij de eerstgenoemden vertoonde zich namelijk minachting van alle, omtrent de verbetering en uitbreiding der menschelijke kennis verdienstelijke, mannen, indien zij hunne kennis niet uit de

beschouwing van het absolute geput, of iets geleerd hadden, hetwelk de wijsheid, door die beschouwing verkregen, wedersprak. De aanhangers der plotinische school noemden zich de schakels eener gouden keten, terwijl zij den stichter hunner school als den goddelijken prezen, welken bijnaam PLATO gedragen had; en door sommigen werd zelfs SOKRATES zeer verlaagd. Maar hoe de aanhangers der pantheistische natuur-philosophie over andere wijsgeeren, indien deze niet als voorloopers van gene kunnen worden uitgegeven, oordeelen, en met welke minachting sommigen derzelven van BACO en NEWTON gesproken hebben, is bekend genoeg. Voorts stemmen de belijders der plotinische en der pantheistisch-natuurphilosophische school daarin overeen, dat zij het bijgeloof in bescherming nemen. De eerstgenoemden zochten de dwaasheden der sterrekijkerij op wijsgeerige gronden te bouwen, verdedigden het geloof aan tooverij, en beroemden zich, omgang met de goden te hebben, en *de gaaf* te bezitten, om wonderen te doen. *Van de laatstgenoemden* daarentegen verdedigen en volbrengen velen de wonderen van het dierlijk magnetismus, vinden in de wigchelroede en in het voelen van metaal en water, de aanwijzingen van bijzondere krachten in de natuur, en tasten, wel is waar, de leerstellingen des Christendoms niet aan, gelijk de leerlingen van PLOTINUS, maar geven den vorm, dien het Christendom in de middeleeuwen had, voor den waren uit, terwijl zij er zich op toeleggen, om, hetgeen volslagene onkunde van de oorkonden des Christendoms en ijdele spitsvondigheid voor den geest en het wezen deszelven uitgegeven heeft, uit het beginsel hunner redenering als onomstootelijke waarheid te betoogen.

(*) TENNEMANN heeft, in het VI. boek zijner *Geschichte der Philosophie*, eene uitvoerige ontwikkeling der alexandrijnsche en nieuw-platonische wijsbegeerte geleverd; ook heeft hij den oorsprong der plotinische wijsbegeerte aangewezen. Doch hierbij moet mede in het oog gehouden worden, hetgeen BOUTERWECK, in de verhandeling: *Philosophorum Alexandrinorum ac Neoplatonicorum recensio accuratior* (in de *Commentatt. Societatis R. Sc. Göttingensis recentior.* Vol. V.), ter verbetering der voorstellingen van alexandrijnsche en nieuwplatonische wijsbegeerte, in het midden gebragt heeft.

§ 258.

De aanschouwing van het absolute strekt, in gevolge hare oorspronkelijke bedoeling, en indien in deze bedoeling niets vreemdsoortigs gemengd wordt, om door datgeen, wat men voor rede uitgeeft, de volmaaktste kennis van de wording en het bestaan der wereld te erlangen. De *dweepzucht* daarentegen bestaat in de meening, in bloote aandoeningen het hoogste te bezitten, wat de mensch in zijn zieleleven in staat is te bereiken. Zij is meestal eerst uit zeker godsdienstig geloof ontstaan, gegrond op eene, voor goddelijk gehoudene, oorkonde; terwijl zij, des niet te min, zeer verschillende gedaanten heeft aangenomen, afhangende van de geheele vorming der aandoeningen bij hen, welke dweepers werden. Anders verstond men namelijk door dweepers vooral zoodanige Christenen, welke, in de overgeleverde, en door de kerkleeraars bepaalde, uitlegging der Heilige Schrift geen voedsel voor hun verstand en voor hunne vroomheid vin-

dende, achter de woorden der Schrift iets geheel anders zochten en ook vonden, dan er naar de letter in vervat is. Dikwerf schrijven het deze dweepers aan eene, hun te beurt gevallene, genade Gods, of aan een, van den hemel ontvangen, licht toe, dat zij in staat gesteld werden, den zin der woorden der H. Schrift, welke voor andere menschen verborgen is, te verstaan. Somtijds echter werd ook de natuur, en wat in haar als verschijnsel voorkomt, naar het voorbeeld dier dweepzucht behandeld, en in zekere natuurlijke dingen de aanduiding en een zinnebeeld van iets *hoogers* gevonden, dan voor de oogen der natuuronderzoekers daarin zigtbaar wordt. Doch door de leerstellingen van het heillooze pantheïsmus werd de dweepzucht veel hooger opgevoerd. Daaruit ontstond namelijk het gevoelen, dat men tot eene onmiddellijke verbindtenis met het oorspronkelijk wezen geraken kon; en deze verbindtenis, in welke alle bewustzijn der persoonlijke zelfstandigheid en der verscheidenheid van het oorspronkelijk wezen *gezegd* wordt uitgedelgd te zijn, wordt als de hoogste zaligheid en vreugde beschreven, waarvoor een mensch vatbaar is. Op deze hoogte des toestands, waarin de dweepzucht verplaatst, is het bewustzijn geheel in aandoeningen opgelost, of bestaat het slechts in een lijdelijk overgeven aan inwendige aandoeningen. Van daar ook, dat het vrouwelijk geslacht, krachtens zijne grootere neiging, om zich door aandoeningen te laten bepalen, meest geschikt is, om het toppunt in deze soort van dweeperij te bereiken; en de man kan de vrouw hierin nooit geheel evenaren, dewijl hij, in gevolge zijne natuur, niet in staat is, om zich in dien graad aan zijne aandoeningen over te geven, als het ander geslacht. Een

bewijs hiervan levert reeds de taal op, welke de, aan de dweepzucht overgegevene, vrouwen bezigen, wanneer zij de zaligheid beschrijven, welke uit die vereeniging met God voortvloeit. Zij spreken alsdan van eenen echtstaat met God, of, indien zij het Christendom toegedaan zijn, met de drieëenheid, en bijzonder met Christus, van innerlijke liefkozingen, waarmede deze haar verwaardigd had, en van eene, allengs steeds naauwer wordende, verbindtenis met haren beminde, welke, naar haar zeggen, ten laatste in eene volslagene verrukking overgaat. En de beschrijvingen, door personen van het vrouwelijk geslacht van deze verbindtenis gegeven, staan, ten aanzien van den rijkdom en de menigvuldigheid der beelden, bij de zoodanige niet achter, welke opgewondene dweepers daarvan geven, en leveren alzoo een bewijs op, dat de vrouwelijke verbeeldingskracht ten toppunt der dweeperij kan worden opgevoerd. Maar uit het verschil van karakter tusschen den oosterling en den westerling kan gemakkelijk worden opgemaakt, waarom de dweepzucht in het Oosten eenen hoogeren graad bereikte, en zich veel verder verspreidde, dan in het Westen. In het Oosten bestaat namelijk, van wege den invloed der luchtstreek op het ligchaam, eene sterkere neiging, om zich met bloote spelingen der verbeeldingskracht, welke geene inspanning vereischen, te vermaken, dan in het Westen, en gemelde neiging heeft tot het gebruik van middelen geleid, waardoor de vernietiging der bewustheid van de uitwendige wereld ligtelijk kan bewerkt worden, te weten, dat men het ligchaam in eenen kring ronddraaide, en de oogen aanhoudend vestigde op de punt van den neus of op den navel. De dweepers in het Westen daarentegen bezigden gebeden, doch

Digitized by Google

waarin men niets van God afsmeekt, maar zich slechts aan hem geheel overgeeft; of zij bedienden zich van kastijdingen en geeselingen, ten einde den dweepzieken dood, d. i. den overgang van het *ik* in God te weeg te brengen, welke in de vernietiging van alle bewustheid bestaat. Doch zij hebben ook deze vernietiging nooit in dien graad tot stand gebragt, als hunne broeders in het Oosten.

De aardsche liefde, en het daarbij plaats hebbende overgeven der vrouwelijke kunne aan den beminde, is door de dweepers vooral gebezigd, om den aard hunner vereeniging met God of den Heiland aan te duiden en op te sieren. GUYON, de heilige THERESE, CATHARINA van Genua, MARIA, met den bijnaam de menschgewordene, en ARMELLE willen deze vereeniging zelfs ligchamelijk gevoeld hebben, en zij spreken van dezelve en van hare uitwerkingen in uitdrukkingen, welke den invloed der geslachts*drift* maar al te zeer verraden. TIEDEMANN heeft, in zijn *Handbuch der Psychologie*, bl. 332—336, vele van deze uitdrukkingen aangehaald, waaruit men den waren aard der dweeperij dier menschen met zekerheid kan leeren kennen. Doch ook oostersche dweepers hebben, niettegenstaande de minachting, waarin het vrouwelijk geslacht in het Oosten staat, de betrekking hunner ziel tot God beschreven als eenen toestand van smachtend verlangen, van overgeving en van vermaak, uit de bevrediging der liefde voortvloeijende, zoo als die toestand bij het vrouwelijk geslacht voorkomt. M. z. *Blüthensammlung aus der morgenländischen Mystik von* THOLUCK, bl. 54. vlgg.

Digitized by Google

§ 259.

De *geestdrijverij* ontstaat uit de meening, *of* onmiddellijk van God zelven, *of* door andere bovenaardsche wezens, last en bevel te hebben ontvangen tot het ten uitvoer brengen van zekere dingen in de wereld. Doorgaans had die last betrekking op de godsdienst, somtijds echter ook op den staat. In het eerste geval was het de verspreiding van nieuwe godsdienstige leerstellingen, of het bestrijden van tegenoverstaande dwalingen, wijders de verkondiging van toekomstige dingen, in het bijzonder van den nabij zijnden ondergang eens volks of der geheele aardsche wereld, of eindelijk de invoering eener nieuwe orde in de kerk, waartoe de geestdrijvers zich verbeeldden, last te hebben ontvangen. Sommigen derzelven waren tevens dweepers, en beroemden zich, eene onmiddellijke vereeniging met God te hebben; anderen daarentegen waanden, geesten te zien, of zij verbeeldden zich ook wel, over geesten van hoogeren aard, in andere deelen der wereld te huis behoorende, zekere heerschappij te kunnen uitoefenen, en daardoor groote dingen te kunnen uitvoeren. Dikwerf maakte zich de geestdrijverij meester van het geheele leven eens menschen, terwijl zij al deszelfs bemoeijingen deed strekken, om de, van den hemel ontvangene, bevelen ten uitvoer te brengen; somtijds bleef zij zich bij weinige en niet zeer gewigtige dingen bepalen, terwijl zij, in overeenstemming met de overige gezindheid des geestdrijvers, met zekere goedaardigheid en beminnelijkheid deszelven gepaard ging. De last intusschen, hem van den hemel toegezonden, maakte niet altijd een werk uit, hetwelk,

wél gelukkende, vreugde aanbragt, maar hij bestond ook wel in zelfpijnigingen en in den ligchamelijken dood. Van hoedanigen aard echter ook het in last gegevene zijn mogt, altijd was er de geestdrijver trotsch op, dat hij tot het uitvoeren daarvan uitverkoren was; weshalve hij zich ook bereidvaardig betoonde, al zijne krachten daaraan te besteden, en zelfs, in geval van nood, zich daarvoor op te offeren.

Naardien, door de woelingen der geestdrijvers, dikwijls de vrede in de kerk en in den staat gestoord werd, en zelfs gruwelen van *allerlei aard* gepleegd werden, zoo moest aan *deze* woelingen paal en perk gezet, en de uitbreiding der geestdrijverij tegengewerkt worden. Tot dat einde echter is de bestrijding der dwalingen, welke de geestdrijvers toegedaan zijn, geheel ongeschikt; want zij werkt niets uit, naardemaal de geestdrijver alle onderrigtingen door de rede veracht. Maar de vervolging, tegen hem en zijne leer in het werk gesteld, strekt nog minder, om hem tot *bezadigdheid* te brengen, en hem van zijne geestdrijvende ondernemingen terug te houden; terwijl zij, in zijne oogen, veeleer eene bekrachtiging is van de goddelijkheid der ontvangene bevelen. Zelfs de doodstraf heeft voor hem niets afschrikkends, want zij leidt tot de kroon des marteldoods. Door geestige bespotting zijns waans en zijner dwaze bemoeijingen, wordt bij hem ook niets uitgeregt, maar wel voorgekomen, dat anderen daarmede besmet worden. Het eenige middel, hetwelk tegen geestdrijverij waarborgt, bestaat daarin, dat men door juiste kennis van de leerstellingen en voorschriften des Christendoms en van de orde, welke in de natuur heerscht, haar ontstaan en hare verspreiding trachte voor te komen.

Digitized by Google

Door de bovenstaande beschrijving der geestdrijverij wordt het misbruik, hetwelk van dit woord dikwijls gemaakt is, genoegzaam voorgekomen. Menschen namelijk, welke, volgens hunne eigene wijze van denken en handelen, volstrekt niet begrijpen kunnen, hoe men voor de uitvoering van eenig ontwerp ter bevordering van menschelijke welvaart en ter vermindering van menschelijke ellende, de gemakken en genietingen des levens opofferen kan, noemen hen, die zulks doen, schimpender wijze, eenen geestdrijver. — Wie voorts, door zijne bekwaamheden en door de betrekkingen, waarin hij leeft, zich geroepen gevoelt, om een, onder de menschen verspreid, zedebederf tegen te werken, of groote onregtvaardigheden af te schaffen, de zoodanige is even min een geestdrijver. — En, wanneer de oorsprong der kennis en der verdere ontwikkeling van gewigtige waarheden, dewijl men zich van geen stelselmatig nadenken, waardoor dezelve zouden verkregen zijn, bewust is, aan God wordt toegeschreven, gelijk zulks in het Oosten plagt te geschieden, waar men, volgens de heerschende denkwijze aldaar, al wat voortreffelijk is, uit eene onmiddellijke werking Gods afleidde, dan verschilt dit grootelijks van alle aanmatiging der geestdrijverij. Want dit is slechts eene bijzondere verklaring van den oorsprong eener werkzaamheid des kenvermogens, welke iets, met de rede overeenkomstigs, opgeleverd heeft. Wat daarentegen de geestdrijverij ingaf, was voor het grootste gedeelte iets kinderachtigs, of iets ongerijmds, ja somtijds zelfs zoodanig iets, hetwelk door alle verstandige menschen verfoeid werd. — Eindelijk behooren ook de zoodanigen niet tot de geestdrijvers, die, bij hetgeen zij voor hebben, en hetgeen het voorwerp hunner ijverigste wenschen uit-

Digitized by Google

maakt, zonder kalm overleg te werk gaan, maar zich, door de beelden eener verhitte verbeeldingskracht en de, hieruit voortvloeijende, duistere aandoeningen, laten bepalen. Dit gebrek spruit uit eene slechte opvoeding en uit hartstogtelijke heftigheid der begeerten voort.

Er is veel over de geestdrijverij geschreven, doch daardoor niet altijd de natuur derzelve opgehelderd. Men moet haar uit zekere en uitvoerige berigten nopens haren oorsprong en voortgang leeren kennen. Van de schriften, welke dergelijke berigten behelzen, verdienen vooral de volgende aanbevolen te worden. ROBERTSON's *Beschreibung der anabaptistischen Unruhen*, in *Geschichte* CARL's V. B. II. bl. 552. *übersetzt von* REMER. Berigten, betreffende de sombere godsdienstige geestdrijverij van LOVAT, zijn vervat in REIL's *und* HOFFBAUER's *Beiträge zur Curmethode auf psychischem Wege*, B. II. bl. 157. Maar bij uitstek leerzaam over de geestdrijverij is de geschiedenis der wonderen bij het graf van den *abt* PARIS, in *Histoire physique, civile et morale de* PARIS, *par* J. A. DULAURE. II. *edit.* Tom. VII. p. 331. en *Geschichte der schauderhaften Auftritte der religiösen Schwärmerey in Wildenspruch, von* J. L. MEIJER, 1824.

Of, hetgeen uit geestdrijverij geschiedde, kan worden toegerekend, dit hangt van den graad af, in welken zij zich van eenen mensch bemagtigd heeft, en van deszelfs geheele beschaving. Want is deze gering, dan werken geestdrijvende verbeeldingen even onwederstaanbaar, als de waan en het, daardoor bepaalde, begeeren bij de krankzinnigen.

Digitized by Google

§ 260.

Een, bij de dweepers en geestdrijvers dikwerf voorkomend, verschijnsel is de *verrukking* of *geestvervoering* (*extase*), welke, van wege haren zonderlingen aard, door de eenvoudige en onnadenkende vroomheid beschouwd wordt als een, door de genade Gods verleend, hooger leven. Opzigtelijk hare uitwendige hoedanigheid, of de zoodanige, welke het ligchaam betreft, bestaat zij in eene vermindering der vatbaarheid der zinnen voor indrukken, en der beweegbaarheid des ligchaams. Deze vermindering komt in verschillende graden voor, en klimt somwijlen tot eene soort van krampachtige verstijving. Maar de inwendige toestand, welke gedurende dezelve plaats heeft, is een hoogst levendig spel der verbeeldingskracht, en de inhoud van dit spel wordt altijd door de, in den dweeper of geestdrijver heerschende, begeerte naar buitengewone dingen bepaald. Deze inhoud bestaat daarom somtijds uit eene verlichting omtrent duistere dingen, bijzonder omtrent de toekomst. Alsdan volgen ingevingen, of er verschijnen geliefde geesten en goddelijke wezens, met welke men bijzonder gewenscht heeft omgang te hebben, welke aangaande die duistere dingen onderrigtingen mededeelen.

Bij sommigen schijnt het, uit hoofde van hun gestel, gemakkelijk geweest te zijn, zich in den toestand der verrukking te verplaatsen (*). Maar bij anderen waren voorbereidingen noodig, om in dezen toestand te geraken, namelijk een somber overpeinzen van zekere dingen, een aanhoudend bidden, kastijdingen van allerlei aard, bijzonder ten aanzien van de bevrediging der geslachtsdrift,

Digitized by Google

en het opwekken eener bezwijming. Doch, het gebruik dezer middelen komt niet alleen bij zoodanige dweepers en geestdrijvers voor, welke het Christendom of het Islamismus toegedaan zijn, maar het heeft ook plaats bij de Schamanen, wanneer zij hunne beschermgeesten over de genezing van eenen zieke, die hunne hulp inroept, of over andere dingen ondervragen.

(*) SCHWEDENBORG schijnt nooit bijzondere middelen noodig gehad te hebben, om zich in verrukking te brengen. *Ook hebben* anderen, die geene *geestdrijvers* waren, bewezen, dat zij in staat waren, in het ligchaam eenen toestand op te wekken, waarin alle leven scheen te zijn uitgebluscht. Een, van geloofwaardige mannen afkomstig, berigt nopens de uitoefening van dat vermogen is vervat in *The english malady, by* CHEYNE, 1733. bl. 307. Over het algemeen kunnen sommige menschen, door invloed op de spieren, groote veranderingen in den toestand der uitwendige deelen des *ligchaams te* weeg brengen, en daardoor krampachtige vertooningen maken. Sommigen dergenen, welke, bij het graf van den abt PARIS, allerlei stuiptrekkingen vertoond hadden, bekenden volgens DULAURE (m. z. de tweede aanmerk. tot §. 259.), dat zij, geheel naar verkiezing, zoodanige krampachtige bewegingen in hun ligchaam konden doen ontstaan.

Digitized by Google

DERDE AANHANGSEL.

OVER DE ZIEKTEN DES GEESTES EN DES GEMOEDS.

§ 261.

Het menschlievend oogmerk, om ziekten der ziel, welke, door onkundige en bijgeloovige menschen, als gevolgen van bedrevene misdaden, of als uitwerkselen van booze geesten beschouwd werden, te genezen, heeft aanleiding gegeven, dat men deze ziekten naauwkeuriger waarnam, en haren oorsprong zocht op te sporen. En daar zij mede tot de, in het zieleleven des menschen voorkomende, toestanden behooren, zoo levert het onderzoek derzelve eene bijdrage tot de kennis van dat leven op, welke, wegens de toepassing, die daarvan gemaakt wordt bij de beoordeeling, in hoe verre bedrevene wandaden en misdrijven al dan niet moeten worden toegerekend, een bijzonder gewigt erlangt. Het spreekt echter van zelve, dat de geneesheer, bij de ziekten der ziel, vooral acht slaat op de kenteekenen en oorzaken derzelve, ten einde daarnaar de te

Digitized by Google

bezigen geneesmiddelen te bepalen. Bij het oogmerk daarentegen, om de afwijkingen des zielelevens in den kranken toestand van de openbaringen deszelven in den gezonden toestand te leeren kennen, hebben slechts sommige hoedanigheden dier afwijkingen eene groote belangrijkheid. Met dit oogmerk staat, hetgeen in de volgende §§ over de ziekten der ziel vervat is, in verband.

Bij de volgende aanwijzing van den aard en de verscheidenheid der zieleziekten, is vooral van de navolgende werken gebruik gemaakt.

CRICHTON, *An inquiry into the nature and origin of mental derangement. Lond.* 1798. hoogd. met bijvoegselen en aanmerkingen door HOFFBAUER, *Leipz.* 1810.

ARNOLD, *Observations on the nature, kinds, causes and prevention of insanity*, II. edit. *Lond.* 1806. hoogd. *Leipz.* 1784.

HASLAM, *Observations on madness and melancholy*, II. edit. *Lond.* 1809. hoogd. *Stendal*, 1800.

COX, *Practical observations on insanity*, II. edit. *Lond.* 1806. hoogd. *Halle*, 1811.

PINEL, *Traité sur l'aliénation mentale ou la manie*, II. edit. *Paris*, 1820. hoogd. *Weenen*, 1801.

REIL, *Ueber die Erkenntniss und Cur der Fieber*, waarvan het vierde deel waarnemingen over de zieleziekten behelst.

HOFFBAUER, *Untersuchungen über die Krankheiten der Seele*, II. Thle, *Halle*, 1802.

HAINDORF, *Versuch einer Pathologie und Therapie der Geistes- und Gemüthskrankheiten*, *Heidelb.* 1811.

Digitized by Google

HEINROTH, *Lehrbuch der Störungen des Seelenlebens*, II. Thle. *Leipz.* 1818.

NEUMANN, *Die Krankheiten des Vorstellungsvermögens*, *Leipz.* 1822.

WILLIS, *Ueber Geisteszerrüttung. Aus dem Englischen übersetzt, und mit Zusätzen und kritischen Bemerkungen herausgegeben von* AMELUNG, *Darmst.* 1826.

NASSE, *Zeitschrift für psychische Aerzte*, waarvan sedert 1818. jaarlijks vier bundels uitgekomen zijn.

§ 262.

Indien men, door *ziek te zijn*, alle afwijkingen des levens van zijnen regelmatigen toestand verstaat, dan bestaat er een groot aantal van zieleziekten. Intusschen is het moeijelijk, dezelve tot zekere soorten te brengen. Want dikwijls komen bij eene ziekte tevens de openbaringen eener andere voor, welke van gene verschilt, of de ziekten, welke doorgaans afgescheiden van elkander plaats hebben, gaan in elkander over. Dit heeft aanleiding gegeven, dat vele woorden, waardoor zieleziekten aangeduid worden, bij de Engelschen en Franschen, even als bij de Duitschers, verschillende beteekenissen hebben, en zoowel gebezigd worden, om ééne klasse en soort, als ook om meerdere klassen en soorten te kennen te geven. Bijzonder is dit toepasselijk op de woorden van *krankzinnigheid* (*Wahnsinn*), *droefgeestigheid* (*melancholie*) en *woede* (*manie*).

Digitized by Google

§ 265.

Menig ziekelijke toestand des ligchaams gaat altijd ook gepaard met openbaringen des zieleleven, welke niet met de natuurlijke orde van dit leven overeenstemmen, maar eene zekere geestverdoling en eene onwederstaanbare aandrift tot gewelddadige handelingen uitmaken. Hiertoe behooren de voorspiegelingen der zinnen (hallucinationes), ijlhoofdigheid en gezigten in de heete koorts, de verschijnselen der dolheid, veroorzaakt door *den beet van* dolle honden en andere dolle dieren, en het verhoogde spel der verbeeldingskracht, benevens de zeer sterk opgewekte gemoedsbewegingen gedurende den roes. In deze toestanden is het vermogen, om de opmerkzaamheid opzettelijk op iets te vestigen, het ware van het valsche te onderscheiden, en naar willekeur iets te ondernemen en uit te voeren, onderdrukt. Zij zijn bij gevolg ook zieleziekten, hoewel zij slechts in verband met zekere wanorde in de bewerktuiging voorkomen, en, bij het ophouden dezer wanorde, ook terstond weder verdwijnen. Andere zieleziekten daarentegen maken een eigensoortig geheel uit. Want zij bestaan in eene bepaalde reeks van, meestal eerst van lieverlede opkomende, veranderingen en ongeregeldheden in het zieleleven, en zijn een aanhoudende toestand, die slechts door weinige, en korten tijd durende, verminderingen wordt afgebroken, of althans op zekere tijden, en bij bijzondere aanleidingen daartoe, terstond weder terugkeert.

Men heeft de, op zich zelve staande, zieleziekten, in gevolge den aard harer openbaringen, in twee klassen verdeeld, te weten, in ziekten des

geestes en des gemoeds. Of echter hierdoor ook eene strenge afscheiding derzelve kan worden tot stand gebragt, zal eerst kunnen blijken uit de beschouwing harer openbaringen in het spreken en handelen, waaraan wij ons, bij het beoordeelen der verscheidenheid der zieleziekten, voor het naast te houden hebben.

§ 264.

Tot de zieleziekten, welke zich hoofdzakelijk door wanorde en verkeerdheden in het kenvermogen openbaren, behooren de *krankzinnigheid* en de *zinsverbijstering* (*Verrücktheit*). Van deze maken *uitzinnigheid* (*Wahnwitz*), *waanwijsheid* (*Aberwitz*) en *zotheid* (*Narrheit*) bijzondere vormen uit.

§ 265.

Naar men uit de openbaringen der *krankzinnigheid* (welke vele geneesheeren ook *melancholie* noemden) kan opmaken, heeft dezelve eene zeer verhoogde werkzaamheid der verbeeldingskracht tot grondslag. Wat deze echter den krankzinnige voorhoudt, is voor hem eene wezenlijke wereld, en zijne bewustheid der voorwerpen in dezelve maakt eene waarneming van tegenwoordige dingen uit, waardoor zijn gevoel en de rigtingen van zijn begeeren onwederstaanbaar bepaald worden. Somtijds is, gedurende de krankzinnigheid, alle gewaarwording der voorwerpen, welke de zinnen des krankhoofdigen aandoen, onderdrukt; somtijds daar-

Digitized by Google

entegen verschijnt hem al, wat hem omgeeft, in vormen en betrekkingen, waardoor het met de beelden in zijne verbeeldingskracht overeenstemt, terwijl het slechts strekt, om de voortbrenging dezer beelden gaande te houden. Hij leeft alsdan bijkans in geen opzigt meer in de wereld, welke alle menschen gemeen hebben, maar slechts in zoodanig eene, welke alleen in zijne verbeelding bestaat. Maar dit leven openbaart hij op verschillende wijze. De openbaringen schijnen namelijk somwijlen aan te duiden, als of hij voorwerpen zag, toonen vernam, en zich met personen (met de beminde, met *beschermgeesten* en andere *bovenaardsche* wezens) onderhield. Dikwijls daarentegen schijnt hij zich slechts met zich zelven bezig te houden, of met het nadenken over iets. Hij lacht, weent, zingt, spreekt in proza en in dichtregelen, door hem zelven vervaardigd, of zegt van buiten geleerde dichtstukken op, zonder dat men kan nagaan, waarop dit alles betrekkelijk zij. Bij het toenemen der ziekte uit hij zich meer bepaald *omtrent* het voorwerp zijner krankzinnigheid. Het is het voorwerp eener hartstogtelijke begeerte, hetwelk hem bezig houdt, en, naar hetgeen hij te kennen geeft, is hij *of* in het bezit van dit voorwerp, *of* het is hem zoo even ontnomen, *of* hij verwacht, in deszelfs bezit te zullen geraken. Vaak mengt zich in zijne verbeeldingen veel herinnering uit zijn leven vóór het uitbarsten der ziekte. Dikwerf houdt zich ook het verstand, hetwelk begrippen verbindt, en de waarheid opzoekt door één denkbeeld uit het andere af te leiden, met de beelden der krankzinnigheid onledig. De zieke begint over godsdienst, staat, wetenschappen en soortgelijke dingen te spreken, houdt redevoeringen daarover, beoordeelt en be-

Digitized by Google

strijdt de gevoelens van anderen, welke van zijn gevoelen verschillen, en spreekt over de wijze, hoe alles in de wereld beter zou kunnen zijn en worden. Maakt men tegen de juistheid zijner stellingen tegenwerpingen, dan verdedigt hij zich met ijver, en wordt, door aanhoudend tegenspreken, buiten zich zelven gebragt. Dikwijls is het slechts eene en dezelfde verbeelding, waarmede de krankzinnige zich bij voortduring bezig houdt; dikwijls echter springt hij ook op eene andere, daarvan geheel verschillende, over. Dewijl overigens de verbeeldingen des krankzinnigen van eenen aangenamen of onaangenamen aard kunnen zijn, zoo wordt ook de krankzinnigheid in de *vrolijke* en *treurige* verdeeld.

Krankzinnigen hebben somtijds nog zoo veel verstand, dat zij zich wachten, hunnen waan voor anderen te uiten, vooral, wanneer dezen getracht hebben, de ongegrondheid daarvan aan te toonen. Maar in hunne schriftelijke opstellen, en wanneer zij alleen zijn, komt hij altijd te voorschijn.

§ 266.

Het wezenlijke kenmerk van alle soorten van *zinsverbijstering* bestaat in eene afwijking des verstands, bij het beoordeelen der dingen, van zijne natuurlijke werking. Want wat de verbijsterde van zinnen aan deze dingen, als eigenschap, toeschrijft, is niet eene dwaling, op de gewone wijze (door vooroordeelen, valsche gevolgtrekkingen en wenschen der eigenliefde) ontstaan, maar iets, hetwelk uit de verstandsverwarring is voortgesproten, en de dui-

delijkste onderrigtingen der ervaring en de wetten van het denken wederspreekt. Vaak is het slechts één enkel voorwerp, of eene zekere soort van dingen, ten aanzien van welke de verbijsterde van zinnen verkeerdelijk denkt (welk denken, in dit geval, deszelfs *fixe idée* genoemd wordt), zoo dat hij, indien zoodanige voorwerpen onaangeroerd blijven, naar den geest schijnt gezond te zijn; maar dikwijls oordeelt hij ook over alle dingen, welke hem voorkomen, op eene onzinnige wijze, doch altijd overtuigd, dat zijn oordeel het eenige ware is.

§ 267.

Een bijzondere vorm, waarin de zinsverbijstering zich openbaart, is de *uitzinnigheid*. Zij bestaat *of* in eene verkeerde beoordeeling der meeste dingen in de zinnenwereld, en van derzelver betrekkingen tot elkander, *of* de verstandsverwarring, welke haren grondslag uitmaakt, vertoont zich *slechts ten* aanzien des eigen' persoons, bijzonder in opzigt tot hetgeen hij nog zal uitvoeren, en tot de middelen, welke daartoe zullen moeten worden aangewend. Met de uitzinnigheid gaat eene onrustige beweegbaarheid en bedrijvigheid, welke op de verkeerde oordeelvellingen betrekking heeft, gepaard. Doorgaans zijn het hoogst moeijelijke voorstellen en plannen, met welker oplossing en uitvoering de zieke, indien de ziekte hare hoogte bereikt heeft, en niet nog klimmende is, zich bezig houdt, en waarmede hij zijn hoofd breekt.

Digitized by Google

§ 268.

Zoodanige verbijsterden van zinnen, welke zich verbeelden, dat hun gelukt zij, wat anderen rekenen, voor het menschelijk verstand onbereikbaar te zijn, heeten *waanwijzen*. Zij zijn overtuigd, de quadratuur des cirkels te hebben uitgevonden, een *perpetuum mobile* (toen dit nog voor iets onmogelijks gehouden werd) te hebben vervaardigd, de geheimenis van den inwendigen grond aller ligchamelijke en geestelijke dingen, of der drieëenheid te hebben begrepen, de kunst te verstaan om goud te maken, en den sleutel te bezitten tot den verborgen' zin van profetische boeken. Naardien deze menschen meenen te hebben bereikt, wat zij wenschen, zoo zijn zij met zich zelven tevreden en opgeruimd; weshalve ook, indien hunne zieleziekte niet verandert, geene opwellingen van toorn of geweldaadigheid jegens anderen bij hen voorkomen.

§ 269.

De kennis, welke tot de zinsverbijstering vereischt wordt, en uit eene verstandsverwarring ontstaan is, betreft, in de *zotheid*, vooral den eigen' persoon, opzigtelijk deszelfs verdiensten, waardigheid, en hieruit voortvloeijende betrekkingen tot andere menschen. Met deze zieleziekte zijn gevolgelijk de zoodanigen behebt, welke zich voor keizers, koningen, vorsten, pauzen, kardinalen, beroemde generaals, staatsmannen, of zelfs wel voor bovenaardsche wezens en voor eenen persoon in de goddelijke drieëenheid houden. Somtijds is het slechts één

inbeelding van zijnen persoon, welke de zieke vasthoudt; maar dikwijls wisselen verschillende voorstellingen van dien aard in hem af. In het eerste geval strookt het gedrag van den zieke volkomen met de inbeelding van zich zelven, en hij tracht door kleeding, opschik, bestelling van al, wat hem omringt, alsmede door woorden en daden te vertoonen, wat hij, volgens die inbeelding, is. Wil men hem echter uit zijne tegenwoordige omstandigheden bewijzen, dat hij niet is degeen, waarvoor hij zich houdt, dan zijn het, naar zijn *zeggen*, vijandig gezinde en boosaardige *menschen*, *welke* hem vervolgen, die hem zijne waardigheid trachten te ontrooven, en hem hebben doen opsluiten. Wordt hij niet verhinderd, om zich, overeenkomstig zijne inbeelding, te gedragen, dan is hij tevreden, dikwijls uitgelaten vrolijk, voor anderen nooit gevaarlijk, zoo lang zijne ziekte bloote zotheid blijft, zeer snapachtig en bedrijvig, maar zonder een bepaald doel.

§ 270.

Uit gesteldheden des gemoeds, strijdig met de natuur, bestaan de *hypochondrie* (waartoe ook door sommigen de *hysterie* gerekend wordt, als eene, slechts door de vrouwelijke natuur bijzonder gewijzigde, ziekte), de *melancholie* en de *manie*. Deze laatste openbaart zich als *onwederstaanbare aandrift, om anderen schade toe te brengen*, zonder, door beleedigingen van hunne zijde, tot toorn te zijn vervoerd, en als *moordwoede* en *razernij*, welke ook dolheid en raaskallerij genoemd wordt.

§ 271.

Groote angstvalligheid en verslagenheid, voorts vrees voor onbepaalde onheilen, vooral de bekommering, dat weldra eene zware ziekte, of het verlies der krachten, tot de dus ver bedrevene bezigheden benoodigd, volgen zal, zijn de gewone kenteekenen der hypochondrie. Neemt deze toe, dan ontstaat het geloof, dat, indien niet terstond eene verbetering des ligchamelijken toestands bewerkt wordt, de dood nabij en onvermijdelijk is. Gedurig wordt alsdan de hulp der geneesheeren ingeroepen, om de voorhanden zijnde onheilen uit den weg te ruimen. Maar nog erger wordt het met den hypochondrist, wanneer hij, uit wantrouwen jegens de bekwaamheden der geneesheeren, om zijne ziekte juist te beoordeelen en naar eisch te behandelen, geneeskundige boeken leest, met oogmerk, om zich zelf te genezen. Want alsdan gelooft hij ligtelijk, de teekenen van al de ziekten, welke hij in de boeken heeft beschreven gevonden, bij zich zelven te ontdekken. Echter worden zijne gewone bezigheden daarbij nog naar behooren door hem waargenomen. Ook hebben de aanvallen der hypochondrie doorgaans slechts bij zekere tijdperken plaats, of naar mate er fouten tegen het dieët begaan zijn, en de aanvallen geeindigd zijnde, volgt doorgaans op de hypochondrische treurigheid plotseling eene uitgelatene vrolijkheid.

De hypochondrie berust op ligchamelijke ongemakken, welke men werkelijk gewaar wordt, en die doorgaans uit den onregelmatigen toestand van de ingewanden des onderbuiks voortvloeijen, waarvan zij ook haren naam ontleend heeft. Maar van deze

ongemakken zoude zich de hypochondrist nog wel kunnen ontdoen, indien hij zijne opmerkzaamheid daarvan aftrok. En zoo zoude hij ook kunnen bewerken, dat de vrees voor den nabij zijnden dood verdween, indien hij de regte middelen bezigde, en zich, nopens de hoedanigheid zijner ligchamelijke ongemakken, behoorlijk liet onderrigten. Maar zijne opmerkzaamheid is, gedurende den aanval der ziekte, aanhoudend en uitsluitend op die ongemakken gevestigd, en de levendigheid zijner verbeeldingskracht maakt daaruit eene aanwijzing van den nabij zijnden dood. Heeft de ziekte *toegenomen*, dan kan reeds het bloote *denkbeeld van* eene booze en zeer schadelijke daad (b. v. van eenen zelfmoord, van den moord eens kinds, van het afspringen in eenen afgrond, vóór welken de hypochondrist staat, of van eene grove en zeer gevaarlijke beleediging van anderen, door hen te bespuwen, te slaan, en derg.) niet alleen eene groote onrust, maar ook, door deszelfs voortduring in het *bewustzijn*, de vrees opwekken, dat de daad zal *moeten volbragt* worden, of zelfs eene neiging daartoe doen ontstaan, welke niet dan met moeite kan overwonnen worden. Maar dit zijn ook slechts ingebeelde ongemakken, waarmede de hypochondrist zich kwelt; en arme geleerden, die veel moeten werken, om te kunnen leven, en geen' tijd overig hebben, om over hunne onaangename ligchamelijke aandoeningen te peinzen, blijven doorgaans van hypochondrie vrij. Intusschen neemt deze somwijlen zeer toe, vooral, wanneer zich daarmede nog paart het wroegend bewustzijn van jeugdige uitspattingen, welker gevolgen dikwerf de oorzaak daarvan uitmaken, en wanneer dit bewustzijn de verbeeldingskracht op pijnigende voorstellingen van dien aard rigt. Alsdan

Digitized by Google

gaat de hypochondrie ligtelijk in melancholie over. Ook ontstaan daarin ligtelijk tegenstrijdige inbeeldingen van de hoedanigheid van sekere deelen des ligchaams.

§ 272.

De voortdurende en onwederstaanbare neiging, om zich aan voorstellingen over te geven, welke treurige en beangstigende aandoeningen opwekken, maakt de *droefgeestigheid* (*melancholie*) uit, welke ook zwaarmoedigheid en diepzinnigheid genoemd wordt. Zij, die daarmede behebt zijn, nemen geen aandeel hoegenaamd in de vermakelijkheden des levens, maar geven veeleer, op allerlei wijze, groote onverschilligheid omtrent hetzelve te kennen. Zij hebben eigenlijk van de wezenlijke wereld reeds afscheid genomen, zij leven alleen in zich zelven gekeerd, en houden zich uitsluitend bezig met datgeen, wat hen beangstigt. Sommigen zijn daarbij in eene gestadige beweging, zoeken eenzame plaatsen op, doorkruisen velden en bosschen, of bezoeken kerkhoven in de schemering en bij nacht, zonder zich daarbij van een bepaald doel duidelijk bewust te zijn. Anderen daarentegen blijven onbewegelijk op ééne plaats staan of zitten, letten bijkans op geene indrukken van uitwendige dingen meer, peinzen alleen over het voorwerp huns kommers, en doen van tijd tot tijd slechts enkele woorden en zuchten hooren, of storten tranen en wringen de handen. Heeft de ziekte hare hoogte nog niet bereikt, dan neemt de kranke de bezigheden, waaraan hij gewoon is, nog waar, en zulks wel met overleg. Dit overleg ontbreekt ook niet ten aanzien

Digitized by Google

van hetgeen hij, opzigtelijk zijne droefgeestige voorstellingen, of de, daaruit ontstaande, voornemens (vooral om zich zelven om het leven te brengen) doet, en hij brengt zulks door geschikte middelen ten uitvoer. Maar wat hij doet, spruit niet uit zijnen wil voort, maar daartoe wordt hij door zijne, hem beangstigende, aandoeningen gedreven.

Droefgeestigheid ontstaat altijd uit zeker onheil, hetwelk den zieke getroffen heeft, b. v. uit de smart over het verlies van een' beminden bloedverwant of vriend; uit de bevreesdheid, dat men, van wege het verlies van zijn vermogen en de vermindering der middelen van bestaan, met de zijnen honger zal moeten lijden; uit gewetenswroegingen wegens bedrevene misdaden, en uit wanhoop wegens de grootheid eener ondeugd, aan welke men zich heeft overgegeven; uit ongelukkige liefde; uit diep gevoelde aanrandingen zijner eer; eindelijk uit droefheid over de scheiding van het lieve vaderland. Zij bereikt dikwijls spoedig hare hoogte, en wijkt hierin van de overige zieleziekten af. *Somtijds* zijn het slechts ingebeelde onheilen, waarover de droefgeestige zich beangst maakt, terwijl hij b. v. twijfelt aan de genade Gods, of de zonde tegen den Heiligen Geest meent bedreven te hebben, of eenen moord te hebben gepleegd aan eenen mensch, die misschien nog leeft.

§ 273.

Er zijn vele daadzaken voorhanden, dat menschen, geheel strijdig met hunne anders betoonde goedaardigheid, teederheid jegens zekere personen, en regtschapenheid in hun gedrag, zonder vooraf-

gegane aanvallen van zinsverbijstering, krankzinnigheid of naargeestigheid, en zonder eenige hun aangedane beleediging, een ruw gedrag jegens anderen aannemen, personen, anders door hen geëerd en bemind, mishandelen, ja zelfs om het leven zoeken te brengen, of booze streken van allerlei aard jegens hunne naastbestaanden bedrijven. Blijkens deze daadzaken moeten gevolgelijk, in die menschen, veranderingen van het begeeren en verafschuwen plotseling, en zonder eenige verandering hunner kundigheden en grondbeginselen voor het handelen, ontstaan zijn. Maar zoodanige veranderingen behooren buiten tegenspraak tot de onnatuurlijke en ziekelijke gesteldheden des begeerens.

PINEL noemt de hier beschrevene aanvallen van woede, eene *manie sans délire*. Het is echter betwist geworden, dat er zoodanige aanvallen, zonder eene voorafgegane geestverwarring, plaats hebben. Doch er zijn zoo vele en zoo sterke gronden voorhanden, welke voor deze stelling pleiten, dat zij niet kan betwist worden, gelijk CONRADI aangetoond heeft in eene verhandeling, voorgelezen in de koninklijke maatschappij van wetenschappen, m. z. *Göttingische gelehrte Anzeigen* van 1824. St. 133. bl. 1321. vlgg. Het is immers ook in de laatste tijden meermalen gebeurd, dat mannen de vrouw, met welke zij in eene onwettige gemeenschap leefden, ten gevolge van eenen blinden en woesten aandrang, die plotseling, en zonder voorafgegane aanvallen van naargeestigheid of zinsverbijstering, in hen ontstaan was, meestal terwijl dezelve in slaap lag, om het leven bragten. Maar dat er, bij het uitbarsten eener zoodanige gemoedsberoering ook verstandsverwarring mede voorhanden zij, of aanstonds op die uitbarsting volge, wordt

Digitized by Google

niet ontkend door het stellen van eene woede zonder voorafgegane zinsverbijstering, waardoor de woede zoude zijn opgewekt.

§ 274.

De moordwoede bestaat in een' onwederstaanbaren aandrang, om *of* elk' voorkomend' mensch, wie hij ook zij, *of* slechts bijzondere personen, om het leven te brengen. Zij, die daarmede behebt zijn, zijn, gedurende den aanval, nog in *het gebruik* des verstands, en geven geene *zinsverbijstering* te kennen. Ja, zij hebben dikwijls een duidelijk bewustzijn van hunne ziekte, en doen zich zelfs verwijtingen over de begeerte tot moorden. Ook weten zij somwijlen, dat dezelve nadert, terwijl zij alsdan den aanwezigen toeroepen, zich te verwijderen, ten einde door hen niet te worden aangevallen en omgebragt.

Waarnemingen over de moordwoede zijn te vinden in de, bij § 261. vermelde werken van PINEL, bl. 151—155., REIL, bl. 359. en HAINDORF, bl. 138.

§ 275.

Razernij is de allerontzettendste beroering des zielelevens in den mensch. De razende schreeuwt, brult en valt eenen iegelijk aan; die zich aan hem voordoet, om hem te schelden, te slaan of zelfs om het leven te brengen, indien hij geene vrees voor hem heeft. Echter wordt hem die vrees dikwijls reeds aangejaagd door eene sterke en dreigende

Digitized by Google

stem, of door hem eenen stok te vertoonen. Al wat hij bereiken kan, verscheurt hij, slaat hij in stukken of verbrijzelt hij met eene, dikwijls door de ziekte nog verhoogde, ligchaamskracht, of hij wentelt zich woedende op de aarde. Somtijds rigt hij ook zijne woede tegen zich zelven, brengt zich wonden toe, tracht zich om het leven te brengen, indien hem zulks niet belet wordt, versmaadt het gebruik van voedsel, maar verslindt ook, eenige dagen daarna, alles met dierlijke gulzigheid, ja zelfs zijne eigene uitwerpsels. Van alle voormalige goede hoedanigheden blijft bij hem niet ééne enkele over. Zijne zelfbewustheid is te eenenmale verwoest. Doch het zijn slechts sterke manspersonen, welke door de razernij aangetast worden.

Tot grondslag der openbaringen dezer ziekte schijnt niet alleen eene blinde drift gelegen te zijn, om al, wat voor de hand komt, te vernielen, maar tevens ook een ongemeen hevige toorn en eene wraakzucht, welke in eenen aanval van zinsverbijstering opgewekt werden. Meestal hebben zij slechts op gezette tijden plaats, maar de langdurigheid der aanvallen is zeer verschillende. Bij sommigen worden de gewelddadige uitbarstingen der razernij voorafgegaan door eene schijnbare rust en een verzonken zijn in zich zelven, hetwelk zij door wrevel jegens elk, die hen door vragen daarin storen wil, te kennen geven, als ook door afkeerigheid van het gebruik van alle voedsel; dikwijls echter volgt eerst dat verzonken zijn in zich zelven op hevige uitbarstingen der razernij. Dezen toestand heeft men de *stille woede* genoemd.

Een berigt van eene moordwoede, die echter slechts eenmaal uitbarstte, en daaren-

boven nog in den toestand der slaapdronkenschap, is vervat in *Archiv für medicinische Erfahrungen, herausgegeben von* HORN, NASSE *und* HENKE, Jan. en Febr. 1817. bl. 73.

§ 276.

In de laatste tijden is, meer dan voorheen, een, met zwaarmoedigheid ontstane, wilde aandrang, om beminde personen om het leven te *brengen, op* eene ontzettende wijze voorgekomen. *Verwarde* godsdienstige voorstellingen, welke het hart met vrees en angst vervullen, bragten namelijk, in den zieke levendig geworden zijnde, te weeg, dat hij den zelfmoord, waartoe in hem reeds eene neiging aanwezig was, niet voltrok, maar dat hij andere menschen, bijzonder kinderen (het zij dan eigene, het zij, bij gebrek daarvan, vreemde), als met de zonde nog onbekend, en door den dood in den hemel zullende worden verplaatst, vermoordde, ten einde daarvoor de doodstraf, op den moord bepaald, te ondergaan, en op deze wijze van den last des levens ontheven te worden. Dikwijls was het de pijnigende gedachte, dat de geliefde kinderen bij het opwassen door de, in de wereld heerschende, ondeugden zouden bedorven, en alzoo van de zaligheid des hemels zouden beroofd worden, of de vrees, dat het huisgezin met hongersnood zoude bedreigd worden (ofschoon de zieke nog een goed bestaan had), welke het denkbeeld opwekten, om vrouw en kinderen te vermoorden. Met dit denkbeeld werd eerst lang geworsteld, alvorens het ten uitvoer gebragt werd. Aanvankelijk beefde de zieke

Digitized by Google

zelf daarvoor terug, terwijl hij de godsdienst te hulp riep, om het te onderdrukken. Doch te vergeefs; want eindelijk bezweek hij onder den inwendigen, dikwerf terugkeerenden en ten laatste onwederstaanbaren, aandrang daartoe. Met groote bedachtzaamheid, met inachtneming van alle daarbij plaats hebbende omstandigheden, en door het gebruik van doelmatige, te voren in gereedheid gebragte, middelen, werd eindelijk het denkbeeld uitgevoerd. Na de daad gevoelde zich de ongelukkige gerust, en zijn vurigste wensch was, daarvoor zijn leven te verliezen; weshalve hij zich doorgaans van zelve aan de overheid ter bestraffing overgaf, of althans, zoodra de regter, die de schrikkelijke daad onderzocht en opgespoord had, hem deswege ondervroeg, dezelve, benevens alle daarbij plaats gehad hebbende omstandigheden, beleed.

KLEIN heeft, in de *Annalen aus Criminalacten*, onderscheidene gevallen van deze ziekte medegedeeld, B. II. bl. 65, 77, 170. B. IX. bl. 20. B. X. bl. 224. B. XVI. bl. 185. Met deze ziekte is ook de beklagenswaardige RÜSAU behebt geweest, die ten jare 1804. te Hamburg gerabraakt is (m. z. deszelfs *Leben und Hinrichtung*, *Hamburg* 1804., *bei* F. H. NESTLER).

Groote overeenkomst met RÜSAU's dreefgeestige zinsverbijstering had de toestand van den tabakspinner SCHMOLLING, die, na langen tijd met zich zelven geworsteld te hebben, of hij zich zelven, dan wel zijne beminde, dooden zoude, deze om het leven bragt (m. z. *Archiv für medicinische Erfahrungen*, Maart en April 1820. bl. 292.

§ 277.

Bij vele soorten der zieleziekte grijpt, in den loop derzelve, eene groote vermindering des zielelevens plaats, te weten stompheid van geest, verlies des geheugens, gedachteloosheid en gebrek aan vasten wil. Deze vermindering gelijkt, wel is waar, ten aanzien van haren inwendigen aard, naar de onnoozelheid en het Cretinismus, wanneer zij den hoogsten trap bereikt hebben, welke beide ziekten haren oorsprong hebben in de *belette ontwikkeling* van het werktuigelijk *leven der* hersenen; maar in opzigt tot de bedrijvigheid zonder alle orde en doel, welke daarbij voorkomt, verschilt zij van dezelve. Zij volgt gewoonlijk op eene aanhoudende krankzinnigheid en op de, met vele inspanning des ligchaams zich openbarende, razernij; dikwijls echter wordt zij ook veroorzaakt door de harde en met onnoodigen dwang verbondene behandeling van den zieke. Zij maakt derhalve *geene bijzondere* soort van zieleziekte uit, maar behoort tot de verschijnselen, welke bij sommige soorten dezer ziekte, in den loop derzelve, voorkomen. Vermits nu, na hare verschijning, de aanvallen op het werktuigelijke leven, welke gedurende eene hevige zieleziekte plaats hebben, ophouden, zoo kan de zieke, die daaraan lijdt, nog vele jaren leven, hoewel bijna slechts een plantenleven leidende.

§ 278.

Het is eene valsche stelling, dat bij zieleziekten een volslagen verlies des verstands zoude voorkomen;

Digitized by Google

althans bij de razernij en raaskallerij heeft zulks geene plaats. Want menschen, hiermede behebt, trachten zich van de boeijen te ontdoen, waarin men hen gelegd heeft, ten einde hen buiten staat te stellen, om zich zelven en anderen schade toe te brengen, terwijl zij daarbij met veel overleg te werk gaan, iets, hetwelk het geval niet zijn konde, indien alle werkzaamheid des verstands in hen ophield.

AMELUNG heeft, in de bijvoegselen tot de verhandeling van WILLIS, *Ueber Geisteszerrüttung*, bl. 231. voorbeelden van de schranderheid aangehaald, welke razenden betoonden, om zich van het, hun aangelegd, dwangbuis te ontdoen; en bl. 258. wordt vermeld, hoe een razende, zonder dat men het bemerkte, zich had trachten te ontmannen.

§ 279.

Zieleziekten duren niet altijd onafgebroken voort, maar wisselen met toestanden af, waarin de kranke van de aanvallen der ziekte geheel vrij is. Deze toestanden worden *heldere tusschenpoozen* (*lucida intervalla*) genoemd.[1] Wanneer zij dikwijls plaats grijpen, en wel met allengs toenemende duurzaamheid, dan is dit een teeken, dat de gezondheid des geestes wederkeert. Zij moeten van die toestanden des kranken, waarin de openbaringen der ziekte, wegens de, daardoor veroorzaakte, uitputting, slechts nagelaten hebben (gelijk dikwijls ten aanzien der krankzinnigheid, der zinsverbijstering en der razernij het geval is), of waarin de prikkel en aanleidingen

Digitized by Google

tot de uitbarstingen der ziekte (b. v. der waanwijsheid en zotheid) ontbreken, onderscheiden worden. Want heldere tusschenpoozen zijn dan eerst voorhanden, wanneer de verkeerdheid der kennis, welke gedurende de uitbarstingen der ziekte plaats had, door den kranke zelven voor eene verkeerdheid gehouden wordt, of wanneer de gewelddadigheid, welke hij, gedurende deze ziekte, jegens anderen uitgeoefend heeft, hem leed doet, en hij zich innig bedroeft, door eene verwarring zijns gemoeds tot het plegen daarvan te zijn voortgesleept. Zij maken derhalve een ophouden der *zieleziekte* uit, doch welke, na eenigen tijd, *wederkeert*, tot dat zij geheel is weggenomen.

§ 280.

Daar eene zieleziekte zich somtijds slechts *door* eenige soorten van ongeregeldheden in *het zieleleven* te kennen geeft; daar zij dikwijls, uit gevoel van schaamte, langen tijd, zoo veel mogelijk, geheim gehouden wordt; daar zij niet zelden spoedig in eenen hoogen graad uitbarst, maar ook wel eens het gevolg is van den schrik over eene gruweldaad, welke in eenen, voor toerekening vatbaren, toestand was besloten en uitgevoerd geworden; en daar eindelijk de uitbarstingen van hevige hartstogten en groote boosheid veel overeenkomst hebben met zoodanige uitwerkingen van gemelde ziekten, welke den zieke voor anderen gevaarlijk maken: zoo is het niet altijd gemakkelijk te bepalen, of eenige en*veldaad* het gewrocht eener zieleziekte geweest zij. Ondertusschen zijn er toch regelen, door welker juiste

Digitized by Google

toepassing hierbij waarheid en schijn, zelfs in ingewikkelde gevallen, nog wel kan worden onderscheiden. Hiertoe wordt namelijk vereischt, dat men *vooreerst* onderzoeke, of de daad, ten aanzien van welke de zieletoestand des daders nog onzeker is, na alle omstandigheden, onder welke zij bedreven werd, te hebben verzameld, en de individualiteit en beschaving des daders (deszelfs opvoeding, gevoel en grondstellingen), volgens hetgeen van zijn leven vóór het plegen der daad bekend is, behoorlijk te hebben nagespoord, uit hartstogten (vooral uit oploopendheid en wraakzucht) of uit boosheid kan worden afgeleid. Want is dit het geval, dan mag de daad niet voor het uitwerksel eener zieleziekte gehouden worden. *Ten tweede.* Hetzelfde heeft plaats, wanneer de daad niet alleen met veel overleg en list uitgevoerd werd, maar wanneer ook de dader dezelve van achteren zoekt te verbergen en de sporen daarvan te verdelgen, of in het algemeen de ontdekking moeijelijk tracht te maken, en zich, door de vlugt, aan de regterlijke straf poogt te onttrekken. *Ten derde.* Weet daarentegen de dader geenen grond voor zijne daad op te geven, of staat de grond, door hem opgegeven, in geen natuurlijk verband met de daad, wordt ook door denzelven geene verontschuldiging wegens de daad in het midden gebragt, en er zelfs geen berouw over betoond, of heeft hij niet beproefd, zich aan de handen der geregtigheid te onttrekken, en bezit hij zelfs geene naauwkeurige herinnering van de daad; dan maakt dit eenen genoegzamen grond uit, om haar voor de uitbarsting eener zieleziekte te houden. *Ten vierde.* Wat eindelijk de zoodanigen betreft, welke, ten einde de, op eene bedrevene misdaad bepaalde, straf te ontgaan, veinzen krankzinnig en

Digitized by Google

verbijsterd van zinnen te zijn; dezelve kunnen zich, wel is waar, eenen tijd lang, en bijzonder in de verhooren, welke zij ondergaan, als krankzinnigen en verbijsterden van zinnen gedragen. Maar het is hun onmogelijk, deze rol op den duur te spelen. Worden bovendien hunne handelingen en gebaren in den tijd, wanneer zij alleen meenen te zijn, en zonder dat zij het merken, beloerd, dan kan gemakkelijk ontdekt worden, of zij veinzen, dan of zij inderdaad krankzinnig zijn. Ook kan zich de bedrieger den eigendommelijken, de inwendige verwarring aankondigenden, *blik des waarlijk krankzinnigen* niet geven. *En menigeen* hield op, den krankzinnige te spelen, wanneer hij, wegens zijne voorgewende zielsverbijstering, aan smartelijke kunstbewerkingen onderworpen, of tot het gebruik van hevig werkende geneesmiddelen genoodzaakt werd.

Er is onlangs beweerd, dat elke grove misdaad, b. v. moord en brandstichting, de uitwerking ware eener, uit eenen *ongeregelden* toestand des ligchaams ontstane, ziekte der ziel, en dat de misdaad bij gevolg niet kon worden toegerekend. Maar door de juiste kennis der hoedanigheden, welke aan de zieleziekten eigendommelijk zijn, kan de ongegrondheid dezer stelling ligtelijk worden ingezien. Het plaats grijpen eener geestverwarring, gedurende welke het volstrekt onmogelijk is, het ontstaan van dwalingen voor te komen, of deze, zoo zij ontstaan zijn, te ontdekken en te verbeteren, wordt altijd voorafgegaan door een ongewoon, bevreemdend en verwilderd gedrag jegens anderen, voorts door gesprekken zonder zamenhang, of door onzinnige vragen en handelingen, door een woest, onstuimig en twistziek gedrag,

Digitized by Google

eindelijk door de verwaarloozing der natuurlijke behoeften en der gewone bezigheden. Dit is echter niet het geval, wanneer iemand uit vooroordeelen en bijgeloof, en omdat hij verzuimde, zich, door onderwijs en nadenken, eene juiste kennis van iets te verschaffen, of uit boosheid en in den hartstogt, eene misdaad begaat. Maar de plotseling ontstane en onwederstaanbare aandrang tot eenige gewelddadigheid jegens anderen kondigt zich daardoor als zieleziekte aan, dat hij geheel in tweestrijd staat met de, vroeger in eenen mensch heerschende, gezindheden, en dat deze, bij hetgeen hij uitvoerde, zich *of* van geen oogmerk hoegenaamd bewust is, *of* dat in hetgeen hij beoogde, iets onnatuurlijks en eene volledige afwijking van het ontstaan van zekere gezindheden in den mensch voorkomt. Indien derhalve in het ligchaam der moordenaars en brandstichters organische gebreken aangetroffen wierden, dan zoude nogtans, slechts door eene *fallacia non caussae ut caussae*, dit gebrek voor de oorzaak der misdaden kunnen gehouden worden.

§ 281.

De ongeregeldheden in de werkzaamheid des zielelevens, welke tot dus ver door ons onderzocht zijn, worden *zieleziekten* genoemd, en tot het vormen dezer benaming heeft de gelijksoortigheid dier ongeregeldheden met hetgeen, ten aanzien van het werktuigelijde leven, bij ligchamelijke ziekten voorkomt, aanleiding gegeven. Stelt men zich intusschen de ziel voor, als een, van het werktuigelijke leven des ligchaams, en bijzonder der hersenen, verschillend zelfstandig wezen, hetwelk

Digitized by Google

den wezenlijken grond der openbaringen des ziele-levens uitmaakt, dan kan men geen eigenlijk ziek worden van dit wezen aannemen; want wij kunnen ons geene voorstelling hoegenaamd van den toestand maken, waarin hetzelve zich, gedurende eene ziekte, bevinden zoude. De oorsprong en grond der krankzinnigheid, der geestverbijstering, der droefgeestigheid en dolheid is niet in de ziel gelegen, maar in eene onregelmatigheid dier verrigtingen der hersenen, welke tot een, met de natuur overeenkomstig, menschelijk kennen, gevoelen en begeeren vereischt worden.

§ 282.

De oorzaken der geestverwarring en gemoedsberoering worden in *naaste* en *meer verwijderde* verdeeld.

De naaste oorzaken zijn in eene stremming der, tot de uitoefening des zielelevens *benoodigde*, werkzaamheid der hersenen gelegen. Of echter deze stremming uit eene, van de orde der natuur afwijkende, mengeling of beweging van de deelen der hersenen ontsta, en wat voorts nog tot haren aard behoore, weten wij niet. Ook zal dit, door de ontleding der hersenen van menschen, welke eenige zieleziekte gehad hadden, nimmer worden opgehelderd.

De meer verwijderde oorzaken, waardoor de naaste oorzaak der zieleziekten eerst voortgebragt wordt, zijn van *geestelijken* en *ligchamelijken* aard.

Tot de geestelijke oorzaken behooren sterke gemoedsbewegingen, bijzonder zoodanige, welke door

Digitized by Google

kommer, ongelukkige liefde, jaloerschheid, ontëeringen, bedrogene eerzucht, schrik, plotselinge afwisseling van voor- en tegenspoed, gewigtige staatkundige voorvallen en heftigen toorn opgewekt worden. Want het is bekend, dat de gemoedsbewegingen eenen grooten invloed op het hersenstelsel uitoefenen, waardoor zij de beradenheid, het geheugen en het gebruik des verstands in eene meerdere of mindere mate stremmen (m. z. § 169. vlgg.). Het is derhalve met derzelver aard geenszins strijdig, aan te nemen, dat haar invloed op het hersenstelsel zoo sterk kan worden, dat daardoor geestverwarring en gemoedsberoering ontstaat.

Tot de meer verwijderde ligchamelijke oorzaken dezer verwarring en beroering behoort een aangeborene en zich allengs ontwikkelende ligchamelijke aanleg daartoe, heete koorts, overmatig gebruik van verhittende dranken, wellustige uitspattingen, overmatige en het ligchaam zeer vermoeijende inspanningen des geestes, beschadigingen der hersenen, en onregelmatige gesteldheden van andere deelen des ligchaams, vooral van het hart en van de lever. Door den consensuëlen zamenhang der deelen des ligchaams hebben zoodanige toestanden invloed op het organische leven der hersenen.

De meeste zieleziekten spruiten, in gevolge de overeenstemmende waarnemingen daarover, uit geestelijke oorzaken voort. En in dat tijdvak des menschelijken levens, waarin de hartstogtelijke begeerten de grootste sterkte bereiken, en waarin het gemoed derhalve ook het diepst gewond wordt, wanneer men zich in zijne hoop en verwachtingen teleurgesteld en bedrogen ziet, bij gevolg in het tijdvak van het dertigste tot het veertigste levensjaar, ontstaan de meeste zielsziekten. Zelfs wanneer de

meer verwijderde oorzaak daarvan iets aangeborens in het ligchaam uitmaakt, komt nogtans de volledige uitbarsting derzelve eerst in dit tijdvak voor.

In de lijken der krankzinnigen heeft men niet altijd eene ongeregeldheid in de hersenen ontdekt. Hieruit volgt echter niet, dat er geene stoornis der, tot de uitoefening des zielelevens benoodigde, verrigtingen der hersenen plaats gehad heeft. Maar dat er met de zieleziekten altijd ook ongeregeldheden in het dierlijke leven zouden verbonden zijn, gelijk men heeft willen beweren, *dit strookt* niet met de waarnemingen.

Voor het ontstaan van zoodanige zieleziekten, welke uit geestelijke oorzaken voortspruiten, kan ieder zich wachten, door zijne aandoeningen en zinnelijke begeerten te leeren beheerschen. Ware beschaving van geest en hart heeft ook in dat opzigt de weldadigste gevolgen.

§ 283.

De ijver, waarmede, in de laatste tijden, de middelen ter genezing der zieleziekten opgespoord werden, is, door eene groote uitbreiding van de kennis dezer middelen, beloond geworden. Het is zoo, er zijn ook ongeneeslijke ziekten van dien aard, waartoe de zoodanige behooren, welke uit eenen aangeboren aanleg daartoe in het ligchaam ontstonden, en die langen tijd geduurd hebben; doch de meeste zijn geneeslijk, of althans voor vermindering vatbaar.

Het spreekt van zelve, dat, indien de zieleziekte uit eene wanorde in het ligchaam ontstaan is, deze

Digitized by Google

reeds moet weggenomen zijn, alvorens het zieleleven tot zijne natuurlijke werkzaamheid kan terugkeeren. Men heeft echter ook altijd opgemerkt, dat eene, met den toestand der krankzinnigen overeenkomstige, behandeling van denzelven de herstelling dier werkzaamheid ongemeen beverderde, en in vele gevallen meer uitwerkte, dan geneesmiddelen. Gelijk namelijk de ligchamelijke bewerktuiging, indien zij ziekelijk geworden is, door de vormingsdrift, naar de herstelling der gezondheid streeft, zoo poogt ook de ziel de wanorde weg te nemen, welke, ten aanzien des zielelevens, ontstaan is. En wanneer, in den krankzinnige, niet eene volslagene verwarring en verduistering des persoonlijken bewustzijns heeft plaats gegrepen, dan wordt hij meer of min duidelijk ontwaar, dat zijn kennen, gevoelen en begeeren van de voormalige orde en stemming is afgeweken; weshalve hij zich inspant, om de opwellingen tot verkeerde openbaringen des geestes en des gemoeds te onderdrukken. Hierbij kan hem nu wel de behulpzame hand geboden worden, te weten, reeds daardoor, dat alles vermeden en verwijderd worde, wat, door nieuwe indrukken, die inspanning verzwakt of geheel vernietigt, maar nog meer daardoor, dat die inspanning, door doelmatige middelen, ondersteund worde. Er zijn derhalve ook *zielkundige geneesmiddelen.* Dezelve waren echter van de meeste uitwerking, wanneer de zieke, reeds vóór de uisbarsting der ziekte, beschaving bezat, en wanneer zij in den toestand der herstelling gebezigd werden. Want in beide gevallen openbaart zich de poging der ziel, om weder tot de natuurlijke werkzaamheid te geraken, het sterkst. De voornaamste der zielkundige geneesmiddelen zijn de volgende.

I. De eerste plaats onder deze middelen bekleedt het ontzag, hetwelk zich de geneesheer en hij, aan wiens toezigt en oppassing de krankzinnige toevertrouwd is, bij dezen verworven heeft door een gedrag, hetwelk medelijden jegens denzelven, maar ook ernst, vastheid en overeenstemming in zijne behandeling, te kennen geeft. Want bij alle krankzinnigen blijft de vatbaarheid voor betooningen van welwillendheid en het vermogen overig, om te beoordeelen, of de wijze, hoe men met hem te werk gaat, met zijnen zwakken en in wanorde gebragten zielstoestand overeenkomstig zij, bijaldien hun *zelf*-bewustzijn niet geheel verwoest *is*. *Ook* hebben herhaalde ondervindingen geleerd, dat de krankzinnige, indien hij den geneesheer en opziener lief heeft, eert en vreest, zeer veel moeite doet, om hun in zijn spreken en handelen niet te mishagen.

II. Van zeer weldadigen invloed op den krankzinnige is de gezetheid op orde en geregeldheid in zijne gansche leefwijze, bij gevolg ten aanzien van het eten en slapen, van de bezigheden, waartoe de zieke nog in staat is, en van den tijd der uitspanningen, welke hem mogen worden toegestaan. Het gewennen aan zulk eene orde en geregeldheid staat in verband met de werkzaamheid des verstands, met het ontstaan der aandoeningen van het schoone en goede, en het eerste helpt deze laatste gevolgelijk bevorderen. Ten einde echter den zieke zoo ver te brengen, dat hij gegevene voorschriften nakome, en de tegenstrevende begeerte overwinne, mogen hem, indien hij ongehoorzaam geweest is, slechts zulke straffen opgelegd worden, welke in het weigeren der voldoening van zekere wenschen bestaan, b. v. in de onthouding van zekere genie-

dingen, waaraan hij gewoon is, en in de beperking der hem toegestane vrijheid.

III. Verwijdering van de plaats en van de omstandigheden, in en onder welke de ziekte uitgebarsten is, kan veel toebrengen, dat de dwalingen, aandoeningen en begeerten, welke den grondslag der ziekte uitmaken, zeldzamer vernieuwd worden, en dat alzoo de zieke vroeger weder tot de heerschappij over zijn binnenste geraakt.

IV. Maar niet minder, dan de vernieuwing des aanbliks en der herinnering van zoodanige voorwerpen en voorvallen, welke, door hunnen sterken indruk op de ziel, de ziekte veroorzaakten, moet ook elke onnoodige hardheid in de behandeling des zieken, en al wat verdriet en wrevel in hem opwekt, vermeden worden. Wordt hij opgesloten in een huis, uit welks inrigting hij spoedig ontwaar wordt, dat het een gevangenhuis is, en moet hij bovendien nog met misdadigers zamenwonen, welke uit de burgerlijke zamenleving verstoten zijn, dan moet zulks, indien nog een overblijfsel van persoonlijk bewustzijn in hem voorhanden is, zijnen wrevel over zulk eenen toestand, waarin hij zich verplaatst ziet, noodwendig opwekken. Zeer berispelijk zijn ook vele dwangmiddelen, welke bij razenden gebezigd werden, om anderen voor de uitbarstingen hunner woede te beveiligen. Want deze middelen bragten den zieke in eene onbeschrijfelijke angst, en kunnen door andere middelen vervangen worden, welke dit niet doen, en nogtans eene volledige veiligheid waarborgen.

V. Is het zieleleven eens krankzinnigen reeds tot meerdere orde teruggekeerd, en worden bij hem de uitbarstingen der ziekte zwakker en zeldzamer, dan brengt de bezigheid deszelven met dingen, welke

Digitized by Google

hem uitspanning en genoegen opleveren, zeer veel toe, om de volkomene genezing spoediger te doen plaats hebben. Dergelijke bezigheden zijn ook te noodiger, omdat anders de genezene zieke tot werkeloosheid vervalt, en in niets belang stelt, waaruit eene duurzame zwakte des zielelevens geboren wordt. Maar de keus der middelen, om de werkzaamheid der ziel op te wekken en gaande te houden, moet, overeenkomstig met de beschaving en den smaak des zieken, worden ingerigt.

Tegen het bezigen van den schrik, *als een* zielkundig geneesmiddel, *waarschuwt* de ondervinding, door de nadeelige uitwerkingen, welke hij doorgaans heeft te weeg gebragt.

§ 284.

Betrekkelijk het ontslaan van menschen, die van zieleziekten genezen zijn, uit een zorgvuldig toezigt over hun gedrag, is groote omzigtigheid *noodig*, gelijk droevige gevallen leeren, wanneer deze omzigtigheid niet in acht genomen werd. Want bij geene soort van ziekten, met uitzondering alleen van de afwisselende koorts, komen zoo menigvuldige en plotselinge instortingen voor, als bij de zieleziekten. Ook is bij de daarvan genezenen nog langen tijd eene groote gevoeligheid te bespeuren, waaruit genoegzaam blijkt, dat de geneigdheid tot de ziekte nog voortduurt.

Digitized by Google

I N H O U D.

bl.

Voorrede, door den Hoogl. J. F. L. SCHRÖDER. . . . . VII.

Over de werking der terugroepende verbeeldingskracht, door denzelfden. . . . . XIX.

I N L E I D I N G.

§§ 1–14. Ontwikkeling van het denkbeeld van *Menschkunde met betrekking tot de ziel.* Moeijelijkheid en nuttigheid, in de beoefening dezer wetenschap gelegen. . . . . 1.

EERSTE HOOFDDEEL.

§§ 15–24. Over het bewustzijn in het algemeen. Over het bewustzijn van het *ik*, en over het gevoel van het ligchaam. . . 21.

Digitized by Google

bl.

TWEEDE HOOFDDEEL.

§§ 25-44. Over het verband van het menschelijk ligchaam, bijzonder van het zenuwstelsel, met het leven der ziel. Over de menschen, als behoorende allen tot ééne soort. Over de mogelijkheid, uit het uiterlijke eens menschen de gesteldheid van zijn binnenste op te maken. . . . . 34.

DERDE HOOFDDEEL.

§§ 45-139. Over 's menschen kennis. . . . . . . 67.

EERSTE ONDERDEEL.

§§ 46-59. Over de kennis door de zinnen. . . . . . . 68.

TWEEDE ONDERDEEL.

§§ 60-87. Over het voorstellen, de verbeeldingskracht, het geheugen en de herinnering. . . . . . . 106.

DERDE ONDERDEEL.

§§ 88-106. Over het verstand en de rede. . . . . 154.

VIERDE ONDERDEEL.

§§ 107-118. Over de talenten en het genie. . . . . 183.

Digitized by Google

bl.

VIJFDE ONDERDEEL.

§§ 129-131. Over het voor waar houden en deszelfs verscheidenheden. . . 208.

ZESDE ONDERDEEL.

§§ 132-139. Over de spraak en het schrift. . . . . . 222.

VIERDE HOOFDDEEL.

§§ 140-218. Over het gemoed. . . . . 237.

EERSTE ONDERDEEL.

§§ 141-149. Over de natuur der aandoeningen en derzelver verscheidenheden. . . . . 239.

TWEEDE ONDERDEEL.

§§ 150-168. Over het gevoel der ligchamelijke geneugten en ongeneugte, der deelneming in de vreugde en smart van andere menschen, der schoonheid en der zedelijke goedheid van handelen. . 247.

Digitized by Google

bl.

DERDE ONDERDEEL.

§§ 169-181. Over de gemoedsbewegingen, de roeringen door het ware, schoone en goede, de geestdrift en het enthusiasmus. . . . . 282.

VIERDE ONDERDEEL.

§§ 182-198. Over de natuur van het begeeren en willen, en over de inwendige verscheidenheden van derzelver werkzaamheid. . . . . 307.

VIJFDE ONDERDEEL.

§§ 199-218. Over de hartstogten en het karakter. . . . 354.

VIJFDE HOOFDDEEL.

§§ 219-238. Over de dingen, welke op de vorming van geest en gemoed invloed hebben. Beschouwing van het verschil tusschen oostersche en westersche beschaving. . . . . 381.

ZESDE HOOFDDEEL.

§§ 239-246. Over de ziel en hare krachten. . . 445.

Digitized by Google

bl.

EERSTE AANHANGSEL.

§§ 247-255. Over het slaapdronken zijn, het droomen, het spreken in den slaap, het slaapwandelen en het dierlijk magnetismus. . . . . 463.

TWEEDE AANHANGSEL.

§§ 256-260. Over het aanschouwen van het absolute, de dweepzucht en de geestdrijverij. . . . . 482.

DERDE AANHANGSEL.

§§ 261-284. Over de ziekten des geestes en des gemoeds. . . . . 497.

Digitized by Google

Digitized by Google

BERIGT

VAN EENE 3de AANMERKELIJKE VERBETERDE EN VERMEERDERDE TOT HEDEN AANGEVULDE, EXTRA GOEDKOOPE UITGAVE, VAN

J. F. MARTINET,

HET VADERLAND

EN

HET VEREENIGD NEDERLAND,

Welke werken thans zullen worden uitgegeven onder den Titel van

AARDRIJKS- EN GESCHIEDKUNDIGE BESCHRIJVING

DER

XVII. NEDERLANDSCHE PROVINCIËN

EN HET

GROOT-HERTOGDOM LUXEMBURG.

Met 3 kaarten en 24 fraaije platen van VINKELES *en* VRIJDAG.

Dit werk zal bestaan in 6 deelen (namelijk 3 deelen Aardrijkskundige- en 3 deelen Geschiedkundige beschrijving,) en zal gedrukt worden met dezelfde letter en papier in gr. 8vo. als de 6de Uitgave van zijn' Katechismus der Natuur in 4 deelen: vermoedelijk zal ieder deel ruim zoo dik zijn als van genoemden Katechismus, evenwel zal ieder deel bij inteekening niet meer dan *f* 1,80 kosten.

In dit werk zullen voorkomen, in de Aardrijkskundige Beschrijving, (*het Vaderland*) 3 kaarten en 7 platen, namelijk eene kaart van de gesteldheid van ons land in de eerste eeuw of voor 18 eeuwen, eene kaart van de Middeleeuwen en eene nieuwe groote kaart der 17 Nederlandsche Provinciën en het Groot-Hertogdom *Luxemburg*; in de Geschiedkundige Beschrijving, (*het Vereenigd Nederland*) komen voor 15 platen waaronder 2 uitslaande kwarto's, eene van al de portretten der Graven en Gravinnen uit den huize van Holland, Henegouwen, Beijeren, Bourgondië en Oostenrijk en eene van de portretten der Stadhouders, Staatsmannen, Veldheeren, Geleerden enz., alsmede 3 uitslaande halve vellen bevattende

Digitized by Google

de Naamteekeningen van verschillende Stadhouders, Staatsmannen, Land- en Zeehelden, Regts- en Godgeleerden, Geneeskundigen, Wijsgeeren, Letter- en Taalkundigen, Historieschrijvers, dichters, enz. enz.

Daar de Staat- en Aardrijkskundige gesteldheid onzes Vaderlands sedert de laatste Uitgave van *het Vaderland* en *het Vereenigd Nederland* van MARTINET, groote veranderingen heeft ondergaan, zoo vorderde deze Uitgave eene geheele nieuwe bewerking, immers MARTINET behandelde slechts onze Noordelijke Provinciën, en deze Uitgave zal eene volledige Aardrijks- en Geschiedkundige Beschrijving ook der Zuidelijke provinciën benevens het Groot Hertogdom *Luxemburg* bevatten, en alzoo *een geheel* uitmaken.

Het is overbodig deze werken verder aan te bevelen MARTINET is waarlijk te gunstig onder zijne landgenooten bekend.

DE PRIJS IS,

Bij Inteekening:		*Buiten Inteekening:*	
Op best Drukpap. elk dl.	*f* 1,80.	Op best Drukpap. elk dl.	*f* 2,50.
Dito 6 deelen compleet. . .	– 10,80.	Dito 6 deelen compleet. . .	– 15,00.
Op best Velijnpap. elk dl.	– 2,50.	Op best Velijnpap elk dl.	– 3,00.
Dito 6 deelen compleet. . .	– 15,00.	Dito 6 deelen compleet. . .	– 18,00.

De Inteekening geschiedt bij JOHANNES NOMAN, Boek- en Plaatdrukker te *Zalt-Bommel*, en verders bij alle Boekhandelaars in het Rijk, waar de Lijsten van Inteekening voorhanden liggen, welke verlengd is tot den 20 November 1829.

BERIGT

VAN EENE

2de VERNIEUWDE GOEDKOOPE UITGAVE

VAN HET

ZAK-BIBLIOTHEEK

VAN

VERNUFT EN SMAAK.

Welke zullen worden gedrukt, met eene fraaije Garmond Letter, in 8 Deelen, in 12°., met 16 koperen plaatjes door PORTMAN, en gedrukten koperen omslag; elk Deeltje zal omstreeks 250 bladzijden beslaan.

De prijs is, op Postpapier voor ieder deel, bij inteekening *f* 0,75.
buiten inteekening – 0,90.
dito, op Velijnpapier, bij inteekening – 0,90.
buiten inteekening – 1,10.

NB. De eerste Uitgave, in 8 Deelen, heeft gekost *f* 12,00.

De Inteekening geschiedt bij JOHANNES NOMAN, te *Zalt-Bommel*, en alom, welke verlengd is, tot den 20 November 1829.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google